

ISSN 0321-0340

**ԲԱՆԲԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎՈՆԵՐԻ**

**N 2 (108)
2006**

ԻՐԱՆԻԲԵՐ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐԽԻՎՆԵՐԻ

Չիտահանրամատչելի հանգես

**Вестник архивов
Армении**

Научно-популярный журнал

**Bulletin of Armenian
Archives**

Scientific practical journal

**2 (108)
2006**

ԵՐԵՎԱՆ

ЕРЕВАН

YEREVAN

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎՈՒՄ Է 1960 ԹՎԱԿԱՆԻՑ

ԼՈՒՅՍ Է ՏԵՍՆՈՒՄ ՏԱՐԻՆ ԵՐԿՈՒ ԱՆԳԱՄ

Գլխավոր խմբագիր՝ Ամատունի Վերաբյան

Խմբագրական խորհուրդ

Արմեն Բաղալյան (պատասխանատու քարտուղար)
Ալբերտ Կիրիմյան, Ավագ Հարությունյան, Էմմա
Հովսեփյան, Սոնյա Միրզոյան, Աշոտ Մելքոնյան,
Արամ Սիմոնյան

© Բանբեր Հայաստանի արխիվները, 2006թ.

ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՄԵԼԻՔ-ՋՈՒՄՇՈՒԴ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

1792թ. Վարանդա դավառի տիրահանգակ տիրակալ Մելիք-Շահնազար Բ-ի մահից հետո նրան հաջորդել է որդին՝ Մելիք-Ջումշուդը: Նա իշխանության է եկել իր հոր աջակցությամբ կայացած Ղարաբաղի խանության դեմ անհաշտ պայքար մղելու վճռականությամբ:

Մելիք-Ջումշուդին իր հեծելախմբով ակտիվորեն մասնակցել է նաև 1804-1813թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին: Կովկասի կառավարչապետ Պ.Ցիցիանովը 1804թ. մայիսի 20-ին հավատարիմ ծառայության դիմաց կայսեր կողմից նրան պարգևատրել է արծաթապատ սրով: Իսկ 1805թ. մարտի 23-ի գրությամբ Պ.Ցիցիանովը, նշելով Մելիք-Ջումշուդի անձնվեր ծառայությունները Երեւանյան արշավանքի ընթացքում, կայսեր անունից երախտագիտություն է հայտնել նրան:

Ուշագրավ է այն փաստը, որ Մելիք-Ջումշուդին աջակցել է մայրը Գ. Լիսանելիչին՝ պարսից բանակին միանալ փորձող Շուշիի Իբրահիմ խանի ոչնչացման գործողությունն իրականացնելիս, որը տեղի է ունեցել 1806թ. մայիսի 8-ի գիշերը: Թերեւս, այդ ծառայությունն ի նկատի ունենալով էլ գեներալ-ֆելդմարշալ Ի. Գուդովիչը 1809թ. ապրիլին Մելիք-Ջումշուդին տված վկայականում գրում է. «Նա առավել եռանդունություն հանդես բերեց Ղարաբաղի խանությունը Ռուսական տերությունը հպատակեցնելու ժամանակ»:

Ի նկատի ունենալով ռուսական գահին մատուցած Մելիք-Ջումշուդի բազմաթիվ ծառայությունները, Ալեքսանդր I կայսրը 1807թ. հունվարի 21-ին նրան շնորհել է փոխգնդապետի զինվորական աստիճան: Գեներալ-մայոր Խոտենցովը 1811թ. հոկտեմբերի 21-ին նրան տված վկայագրում նշում է. «Ղարաբաղի խանությունը թշնամու հարձակումներից պաշտպանելու նպատակով այս երկրամաս իմ ժամանումից եւ ինձ վստահված գորաջոկատի Ասկերանի մոտ գալուց սկսած, այսինքն՝ հուլիս ամսից մինչեւ սեպտեմբերի 21-ը տեւած ճամբարային ընկերակցության ժամանակ, նա՝ պ. Մելիքը իր հեծելախմբից անբաժան գտնվում էր իմ մոտ, դրանով աջակցելով Նորին Կայսերական Մեծություն խանակի բոլոր գորաջարկներին եւ գործողություններին»²:

Մելիք-Ջումշուդը վախճանվել է 1812թ. ապրիլի 25-ին եւ թաղվել Ավետարանոցում գտնվող Մելիք-Շահնազարյանների տոհմական գերեզմանատանը:

Ստորեւ հրապարակվող վավերագրերը հավաստի եւ արժեքավոր բազմապիսի տեղեկություններ են պարունակում առաջին ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում Մելիք-Ջումշուդի գլխավորած հեծելախմբի մարտական գործունեության վերաբերյալ: Այդ առումով կարեւոր են վերջին երկու վկայագրերը, որոնցում կան ուշագրավ մանրամասնություններ Աբբաս-Միրզայի գլխավորությամբ Արցախ ներխուժած պարսկական զորքերի դեմ պայքարի ժամանակ ռուսական բանակին Մելիք-Ջումշուդի ջոկատի ցուցաբերած աջակցության մասին: Հատկապես արժեքավոր է գեներալ-մայոր Խոտենցովի՝ 1811թ. հոկտեմբերի 21-ի վկայագիրը, որը Մելիք-Ջումշուդին է տրվել փաստաթղթում նկարագրվող մարտական գործողություններին անմիջականորեն մասնակցած ռուս բարձրաստիճանի զինվորականի կողմից:

Սույն փաստաթղթերը պահվում են Երեւանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում: Վավերագրերից մեկը (N 1) ժամանակին հրապարակվել է «Արեւելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին» փաստաթղթերի ժողովածուում (Հ. 1, Երեւան, 1972, էջ 224), սակայն, Մելիք-Ջումշուդի մարտական գործունեության պատմությունն առավել ամբողջական ներկայացնելու նպատակով այդ վավերագրերը եւս ընդգրկել ենք ներկայացվող հավաքածուում: Միաժամանակ, ցանկանում ենք ընդգծել, որ վերոնշյալ ժողովածուն կազմողները այդ փաստաթղթի պատճենը

¹ Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 167:

² Նույն տեղում, թղթ. 240, վավ. 171:

քաղել են Վրաստանի կենտրոնական պետական պատմական արխիվից, իսկ մենք այդ վավերագրի հրատարակվող պատճենը հայտնաբերել ենք Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում, որն, ի տարբերություն նախկինում տպագրվածի, պարունակում է նաև պատճենի վավերացման հատվածը:

Փաստաթղթերում կատարվել են անհրաժեշտ ուղղադրական եւ կետադրական փոփոխություններ՝ զերծ պահելով տեքստերը իմաստային աղավաղումներից:

Արտակ Մաղալյան

N 1

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԱՊԵՏ Պ.ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԼԻԻՔ-ՋՈՒՄՇԻՏԻՆԻՆ՝ ԿԱՅՍԵՐ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՎԱՏԱՐԻՄ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԻՄԱՑ ԱՐԾԱԹԵ ՍՐՈՎ ՊԱՐԳԵՎԱՏՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

20 մայիսի 1804թ.
Թիֆլիս

Копия

Господину Мелику Джимшиту Шахназарову

Его Императорское Величество принял во Всемиловейшее уважение ревность Вашу и деятельное усердие, оказываемое на пользу отечества, равно как и верноподданническую Вашу преданность-Высочайше указать мне соизволил объявить Вашему Сиятельству Высочайшее свое Монаршее благоволение, в знак которого и в память роду Вашему и потомству Его Императорское Величество Всемиловейше жалует Вам саблю серебряную, имеющую надпись за верность и усердие, надеясь, что только милосердное отличие будет впредь ваящим поощрением в подвигах Ваших ко благу общему и к пользам службы Его Императорского Величества.

N 391

На подлинном подписано: Его Императорского Величества Всемиловейшего Государя моего Генерал от Инфантерии, Кавказской Инспекции по Инфантерии Инспектор, Главноуправляющий Грузиею, Астраханский и Кавказский военный Губернатор, начальствующий и по гражданской части в сих Губерниях и пограничными делами, Командующий Военною Каспийскою флотилиею и Орденю С^м Александра Невского, С^м Великомученика и Победоносца Георгия 3^м Класса, С^м Равноапостольного Князя Владимира 2^л Степени Кавалер К. Цицианов¹.

Верно (подпись)

Сверял столоначальник (подпись)

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 168, թ. 1 եւ շրջ.: Պատճեն: Ձեռագիր:

N 2

Պ.ՑԻՑԻԱՆՈՎԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԼԻԻՔ-ՋՈՒՄՇԻՏԻՆԻՆ ԿԱՅՍԵՐԻ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐԺԱՆԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

23 մարտի 1805թ.
Թիֆլիս

Копия

Господину Мелику Джимшиду

Его Императорское Величество по всеподданнейшему представлению моему о том, что вы, от начала и до окончания Эриванской Экспедиции не смотря на великия издержки, которыя сопряжены были и с другими трудностями, и не подражая прочим, которые прежде времени из под Эривана уехали и

попались в плен неприятелю², находясь при мне показали отличные знаки усердия своего и ревности, Высочайше повелеть мне соизволил изъявить Вам особенное Его Величества благоволение и признательность, уверив Вас при том, что верное служение и труды Ваши всегда будут обращать на себя Высочайшее внимание. Объявив Вам сие Высокотронное благоволение я надеюсь, что оное послужит к вящему усугублению усердия Вашего к службе Его Императорского Величества.

N 370

На подлинном подписано: Генерал от Инфантерии К. Цицианов
Верно (подпись)
Сверял столоначальник (подпись)

Что сия копия с подлинного документа списана верно и выдана Титулярному Советнику Дмитрию Богданову сыну Шахназарову, вследствие просьбы его, по заключению Тифлисской Палаты Уголовного и Гражданского Суда, 21 сего Апреля составившемуся, для представления в Правительственные места и к начальствующим лицам, в том Палата сия подписом присутствующего и приложением подлинной печати удостоверяет.

N 1148

Апреля 25 дня 1855 года
Заседатель (подпись)
Столоначальник (подпись)
(М. П.)

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 240, վավ. 170, Թ. 1 Էւ շրջ.:
Պատճեն: Ձեռագիր:

N 3

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԱՌԱՋԻՆԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ
ՄԵԼԻՔ-ՋՈՒՄՇՈՒԴԻՆ ՓՈԽԳՆԴԱՊԵՏԻ ՋԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆ
ՇՆՈՐ ՀԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

8 սեպտեմբերի 1807թ.
Սանկտ Պետերբուրգ

Божию милостию мы Александр первый, император и самодержец всероссийский, и прочая, и прочая, и прочая.

Известно и ведомо да будет каждому, что мы армянского мелика Джимшида Шахназарова, оказавшего отличное усердие при покорении Лезгинцов, всемилостивейше пожаловали в наше подполковники тысяча восемьсот седьмого года Генваря двадесять первого дня, яко же Мы сим жалуем и учреждаем, повелевая всем нашим помянутого Джимшида Шахназарова за нашего подполковника надлежащим образом признавать и почитать: напротив чего и Мы надеемся, что он в сем ему от нас всемилостивейше пожалованном новом чине так верно и прилежно поступать будет, как то верному и доброму офицеру надлежит.

Во свидетельство того Мы сие собственною нашею рукою подписали и государственною нашею печатью укрепить повелели.

Дан в Санктпетербурге лета 1807 Сентября 8го дня.

Александр

В военной коллегии записан под N 149^и.

При запечатании в коллегии

Иностранных дел N 3210.

Скрепил Военный Министр*.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 240, վավ. 166⁵, Թ. 6ա-6բ.:
Պատճեն: Ձեռագիր:

* Վավերագիրն ունի ծանոթութիւն. «Մագաղաթից գեղեցիկ ծաղկած փեղկանման շրջանակի մեջ դրած» -Ա.Մ.:

N 4

ԿՈՎԿԱՍԻ ԿԱՌԱՎԱՐՉԱՊԵՏ Ի.ԳՈՒԴՈՎԻԶԻ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ
ՓՈՒԳՆԴԱՊԵՏ ՏԻԽՈՆՆՈՎՍԿՈՒՆ՝ ՇԻՐՎԱՆԻ ԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
ԱՐՑԱԽԻ ԲՆԱԿԻԶՆԵՐԻՆ ՀԵՏ ՎԵՐԱԴԱՐՉՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14 դեկտեմբերի 1807թ.
Թիֆլիս

Ордер

Господину Подполковнику Тихоновскому

*По силе трактата, заключенного с Мустафою Ханом Ширванским³, он обя-
зан возвратить непременно Мехти Кули Хану Карабагскому⁴ все карабагские
семьи, оттоль вышедшие в его владение.*

*Как же по поводу сего поступила ко мне просьба от Карабагского Мелика
подполковника Джимшида Шахназарова, которому Мустафою Ханом дано
обязательство, что он все татарские и армянские семьи, принадлежащие Ка-
рабагу, имеет права вывезть из Ширвана когда пожелает, то по сему и писал я
к хану письмо, требуя чтобы он в силу трактата и сего обязательства не только
не сделал Мелику Джимшиду препятствия в выводе их, но показал бы еще
пособие.*

*Вашему же высокоблагородию предписываю с своей стороны наклонять ха-
на и настаивать в том, чтобы он исполнил мое справедливое требование⁵.*

N 666

Ген. фельдмаршал Гр.Гудович⁵

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 240, վավ. 166⁴, Թ. 5բ-6ա:
Պատճեն: Ձեռագիր:

N 5

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՖԵԼԴՄԱՐՇԱԼ Ի.ԳՈՒԴՈՎԻԶԻ ՎԿԱՑԱԳԻՐԸ ՄԵԼԻԹ-
ՋՈՒՄՇՈՒԴԻՆ՝ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ 1806-1809թթ. ՆՐԱ
ՄԱՏՈՒՑԱԾ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ապրիլ 1809թ.
Թիֆլիս

Аттестат

*Подполковник Карабагский Мелик Джимшид Шахназаров, во время кома-
ндования своего в Грузии по неограниченному усердию своему к службе Его
Императорского Величества и преданности к высочайшему престолу, уступил
в казну за 6^т тысяч рублей большую часть Лорийского уезда ему принад-
лежащую и который наиболее усердствовал при покорении Карабагского хан-
ства под Российскую державу, бывши сам из первых помещиков сего вла-
дения.*

*1806 года находился в походе с отрядом Генерал-майора Небольсина⁶ с по-
двластными своими 100 человеками пехоты и 50 конницы 8го 13го июня и 23го
июля в действительном сражении против персидских войск с 18 тысячах под
предводительством Аббас Мирзы Бабаханова⁷ сына бывших, где он оказывал
неустранимую храбрость и отличное усердие и сверх того, прилагал возмо-
жнейшия меры к продовольствию российского отряда провиантом, за что по
всепопданнейшему представлению моему пожалован в чин подполковника.*

*1808 года в походе с отрядом Генерал же майора Небольсина с подвласт-
ными своими 50 человеками конницы и 20^ю человеками пехоты к Нахичевану,*

* Վավերագիրը ծանոթագրված է. «Գրաֆ Գուդովիչի և վերայ պոլկովնիկ Տիխոնովսկուն
գրած հրամանն է և կողման է Շրվանայ մէլիքի եւ խանութեան» -Ա.Մ.:

28го октября в сражении близ деревни Карабабе и Нахичевана с персидскими войсками под предводительством Аббас Мирзы Бабаханова сына бывшими, где распоряжая находившеюся при нем тогда конницею способствовал много в страшении неприятеля и прогнании онаго в тыл конницею находясь с онаго под сильным неприятельским огнем занимал выгодныя к поражению неприятеля места с неустрашимостию и отличною храбростию поощряя к тому свое войско, чем оказал немалую помощь пособенное усердие.

Каковая его подполковника Мелика Джимшида храбрость особенное усердие на пользу службы Его Императорского Величества и то, что он во все компании конница и пехоту из подвластных его, причем находившуюся имел на собственном своем содержании заслуживает особливейшего внимания, в чем свидетельствуя долге ставлю отдать справедливость и изъявить ему мою совершенную признательность.

Его Императорского Величества
Всемилоостивейшего Государя моего
Генерал фельдмаршал главнокомандующий
Армиею на Кавказской линии в Грузии и Дагестане,
Управляющий и Гражданскою частию,
Командующий Военною Каспийскою флотилиею
и всех российский орденов Кавалер*.

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, Թղթ. 240, վավ. 167, Թ. 1 և շրջ.:
Պատճեն: Զեռագիր:

N 6

ԳԵՆԵՐԱԼ-ՄԱՅՈՐ ԽՈՏԵՆՅՈՎԻ ՎԿԱՅԱԳԻՐԸ ՄԵԼԻԿ-ՋՈՒՄՇՈՒԴԻՆ՝
ԱՐՅԱԽԻ ՎՐԱ ՀԱՐՁԱԿՎՈՂ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՋՈՎԱՏՆԵՐԻ ԴԵՄ
ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՆ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՆՐԱ
Ա.ՋԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

21 Հոկտեմբերի 1811թ.
Շուշի

Копия
Аттестат

Дан сей от меня Верандинскому в Карабахе владетелю Господину Подполковнику Мелику Джимшиду Шахназарову в том, что с прибытия моего в здешний край⁸ и с приближением отряда войск мне вверенных к Аскерану для охранения Карабахского Ханства от неприятельских покушении, то есть с июля месяца сентября по 21^е число во время лагерного компанента он Г. Мелик находился при мне неотлучно с своею конницею: содействуя оною во всех движениях и действиях войскам Его Императорского Величества. Особенно же показал свое усердие в отражении персидских войск, ворвавшихся от Худапиринского моста⁹, которые минувшего июля 21го числа стремились опустошить армянские селения Его подвластных, и когда в таком намерении

* Վավերագրի պատճենի վրա բացակայում է այն տվողի ազգանունը, սակայն, քանի որ այդ ժամանակաշրջանի Կովկասի կառավարչապետներից գեներալ-ֆելդմարշալի զինվորական աստիճան ունեցել է Ի. Գուրգովիչը, ուստի, կարծում ենք, որ Մելիք-Ջումշուդին սույն վկայագիրը տվողը նա է: Բացի այդ, Ի. Գուրգովիչի՝ 1807թ. մարտի 10-ին կազմած գեներալ-մայորի Հրամանատարութեամբ պարսկական բանակի դեմ մղված մարտերում աչքի ընկած և պարգևատրման արժանի Հայերի ցուցակում Մելիք-Ջումշուդի վերաբերյալ բառացիորեն գրված է հետևյալը. «по всеподданнейшему моему представлению недавно высочайше награжден чином подполковника» (տես Присоединение Восточной Армении к России, т. 1, Ереван, 1972, с. 401):

Ի վերջո, դժվար չէ նկատել, որ վկայագրի հեղինակը խոսում է իր կառավարչապետութեան տարիներին Մելիք-Ջումշուդի գործած քաջությունների մասին, իսկ վավերագրում նշված թվականներին Կովկասի կառավարչապետը հենց Ի. Գուրգովիչն էր -Ա.Մ.:

тянулись дорогой называемою Молла-Насрадинской, то жители будучи благо-
временно предварены о приближении неприятеля, пресекая Ему наперед
путь и сделавши засеку, при самом приближении встретили не ожидающих
препятствия персиян ружейными выстрелами, и при сильной и упорной с об-
еих сторон перепалке, продолжавшейся до двух часов, с подоспевшею Кара-
бахскою конницею обратили оных назад, с потерей убитыми и ранеными до
шести десяти человек, в том числе убито два хана: Кази-хан и Гассан-хан, два
персиянина взяты живыми, и около ста лошадей и прочего скота отбито.

Августа же 15 числа при движении моем от Аскерана к Георусу для недо-
пущения персидских войск до преднамеренного разорения Карабахских жите-
лей, он Мелик собрал сколько мог своей конницы и пехоты и присоединился
к отряду моему, и до тех пор имел оных при себе, пока Шах-Зада с войсками
своими удалился в свои границы.

Каковыя усердии и труды его Мелика Джимшида понесенные к службе Его
Императорского Величества, я имел честь представить бывшему Главноко-
мандующему в Грузии Господину Генералу от Кавалерии и Кавалеру Тормасо-
ву¹⁰ сентября 9го дня с испрошением всеподданейшего донесения об оных Го-
сударю Императору. В чем и ныне почитаю себе истинным долгом отдав всю
справедливость ему Господину Подполковнику Мелику Джимшиду Шахна-
зарову сим свидетельствовать подписом моим и с приложением имянной моей
печати в крепости Шуше.

На подлинном подписано: "Его Императорского Величества Всемило-
стивейшего Государя моего Генерал-майор Троицкого пехотного полка Шеф и
бригадный командир Хотенцов".

N 408

Верно (подпись)

Сверял столоначальник (подпись)
(М.П.)

Что сия копия с подлинного Аттестата списана верно, и выдана Титуля-
рному Советнику Дмитрию Богданову сыну Шахназарову, вследствие просьбы
его, по заключению Тифлисской Палаты Уголовного и Гражданского Суда, 21
сего Апреля составившемуся, для представления в Правительственные места и
к начальствующим лицам, в том Палата сия подписом присутствующего и
приложением подлинной печати удостоверяет.

N 1157

Апреля 25 дня 1855 года

Заседатель (подпись)
Столоначальник (подпись)

Մատենադարան, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 240, վավ. 171, թ. 1-4:
Պատճեն: Ձեռագիր:

Ծանոթագրութիւններ

1. Յիցիանով Պավել (1754-1806) - ռուսական ռազմական գործիչ, հետեւագոր-
րի գեներալ: 1725-ին Վախթանգ VI-ի հետ Ռուսաստան տեղափոխված Յիցիզվիլի
իշխանական տոհմից: 1802թ. սեպտեմբերից Վրաստանի կառավարչապետ: 1806թ.
փետրվարի 8-ին դավադրաբար սպանվել է Բաքվի խանի հետ բանակցութիւնների
ժամանակ:

2. Խոսքը Մելիք-Աբովի որդու՝ Ռոստոմ-բեկ Մելիք-Բեգլարյանի մասին է,
որը պարսից գորապետ Փիր-Ղուլի խանի 8000 զինվորներից բաղկացած խմբի ղեկ
մարտում, Փամբակի Ղուրսալի գյուղի մոտակայքում ծանր վիրավորվել է, գերվել
ու տարվել Թավրիզ, ուր էլ 1805թ. գլխատվել է Իրանի թագաժառանգ Աբբաս-Միր-
զայի հրամանով (տես Երիցեան Ա., Հայերի մասնակցութիւնը Ռուսաստանի Անգր-
կովկասում արած տիրապետութիւնների մէջ, «Փորձ», 1877/78, թիւ 2, էջ 395):

3. Մուսթաֆա խան - Շիրվանի խան, 1805թ. Հպատակություն է Հայտնել Ռուսաստանին: 1820թ. օգոստոսի 19-ին փախել է Պարսկաստան (այդ մասին տես *Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК)*, т. 6, ч. 1, Тифлис, 1874, с. 810):

4. Մեհտի Ղուլի խան - Ղարաբաղի խան, Իբրահիմ խանի որդին: 1806թ., Իբրահիմ խանի սպանությունից հետո, Ռուսաստանի կառավարության հրամանով հոր փոխարեն խան է նշանակվել, սակայն հետագայում դավաճանել է ռուսներին:

5. Գուգուվիչ Իվան (1741-1820) - ռուս ռազմական գործիչ, կոմս, գեներալ-ֆելդմարշալ, 1806թ. նշանակվել է Կովկասի կառավարչապետ: 1809-1812թթ. եղել է գլխավոր զորահրամանատար Մոսկվայում: 1812-ի փետրվարից՝ պաշտոնաթող (նրա մասին տես *Энциклопедия военных и морских наук*, под. ред. генерал-лейтенанта Леера, т. II, СПб, 1885, с. 605-606):

6. Նեբուլսին Պ. - ռուսական բանակի գեներալ-մայոր, ռուս-պարսկական 1804-1813թթ. պատերազմի մասնակից, Ղարաբաղում տեղակայված ռուսական զորաջնկատի հրամանատար: 1808թ. հոկտեմբերի 28-ին նրա զորաջնկատը Ղարաբաղում հաղթել է Աբբաս-Միրզայի բանակին (տես *Присоединение Восточной Армении к России*, сборник документов, т. 1, Ереван, 1972, с. 480, 660):

7. Աբբաս-Միրզա (1783-1833) - Իրանի պետական եւ ռազմական գործիչ, Ատրպատականի նահանգապետ, Ֆաթալի շահի (Բաբա խան) որդին: Գլխավորել է Իրանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությունը: Երկարատեւ պայքար է մղել Ռուսաստանի դեմ Անդրկովկասի համար:

8. Արցախում գեներալ-մայոր Խոտենցովի գործունեության մասին տես *Присоединение Восточной Армении к России*, сборник документов, т. 1, с. 581-583:

9. Խուզափերինի կամուրջ - կամուրջ Արաքս գետի վրա, Հագարի (Աղավնո) գետի խառնարանի մոտ:

10. Տորմասով Ալեքսանդր (1752-1818) - ռուս ռազմական գործիչ, կոմս, հեծելազորի գեներալ, 1809-1811թթ. Կովկասի կառավարչապետ, 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի մասնակից (նրա մասին տես *Энциклопедия военных и морских наук*, под. ред. генерал-лейтенанта Леера, т. VII, СПб, 1895, с. 511-512):

**ԱՐԱՄ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ ՎԱՆԻ
ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

1915թ. ապրիլյան հերոսամարտից հետո ստեղծվեց Վանի հայկական նահանգապետությունը, որը գոյատևեց ընդամենը 72 օր՝ մայիսի 7-ից մինչև հուլիսի 18-ը՝ առաջացնելով համայն հայության խանդավառությունը: Վանի նահանգապետ նշանակվեց ապրիլյան հերոսամարտի կազմակերպիչներից եւ ղեկավարներից մեկը՝ Արամ Մանուկյանը (1879-1919), որը հաջված օրերում կազմեց ազգային գործիչներով համալրված Վանի նահանգի կառավարությունը: Չունենալով պետական-վարչական գործունեության որեւէ փորձ, գործելով ուսական հրամանատարության ենթակայության ներքո եւ հաղթահարելով բազում դժվարություններ՝ նահանգի կառավարությունը կարողացավ ղեկավարել տեղի հայության ստեղծագործ աշխատանքը՝ կարճ ժամանակում արձանագրելով զգալի ձեռքբերումներ. նահանգը ենթարկվեց վարչական բաժանման, ապահովվեց նրա անվտանգությունը քրդական ցեղերի հարձակումներից, կազմվեց նահանգապետության բյուջե՝ իր եկամտային եւ ծախսային մասերով, սկսվեց տնտեսության վերականգնումը, այն է՝ պատերազմի հետեւանքով անմշակ մնացած դաշտերի ու այգիների մշակումը, ավերված կամ փակված արհեստանոցների, փոերի, խանութների եւ շուկայի վերաբացումը: Աշխուժացավ նահանգի կրթական կյանքը, կազմվեցին օրինագծեր քաղաքապետական, կրթական, ոստիկանական, բանտային եւ այլ բնագավառների վերաբերյալ: Նահանգի կառավարությունը, դրսևերելով մեծ կամք եւ նախանձախնդրություն, հաջողությամբ հոգաց նահանգի տասնյակ հազարների հասնող գաղթականների եւ որբերի խնամքը՝ նրանց փրկելով սովի եւ համաճարակային հիվանդությունների ճիրաններից:

Ցավոք, նահանգի հայության ստեղծագործ աշխատանքը երկար չտևեց: 1915թ. հուլիսի 11-ին ուսական Կովկասյան բանակի IV կորպուսը, խուսափելով հուլիսի սկզբներից հակահարձակման անցած թուրքական զորքերի հետ ընդհարումից, անհասկանալի կերպով հրաման ստացավ նահանջել Արեւմտյան Հայաստանի գրավյալ տարածքներից, այդ թվում Վանի նահանգից: Ռուսական Կովկասյան բանակի հրամանատարության հրամանով Վան-Վասպուրականի հայությունը եւս հուլիսի 18-ին բռնեց հարկադիր գաղթի ուղին, որի հետեւանքով թուրք ոճրագործներից փրկված միակ արեւմտահայկական նահանգը՝ Վան-Վասպուրականը եւս հայաթափվեց: Վանի հայկական կառավարությունը Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ փորձեց կազմակերպել նահանգի պաշտպանությունն ընդդեմ թուրքական հարձակման եւ կանխել նահանգի հայության գաղթը: Սակայն ուսական զորքերի նահանջը, առանձնապես Վանը թողնելու անակնկալ հրամանը բնակչության շրջանում տեղիք տվեց մեծ խուճապի եւ անհնար դարձրեց դիմադրության կազմակերպումը:

Ներկայացվող փաստաթուղթը հրապարակվում է առաջին անգամ: Փաստաթղթի ներքո նշված չէ որեւէ անուն եւ ազգանուն, սակայն նրա բովանդակությունը եւ ձեռագրի համեմատությունը Արամ Մանուկյանի տասնյակ այլ ձեռագիր գրությունների հետ թույլ է տալիս միանշանակորեն եզրակացնել, որ այն գրվել է Վանի նահանգապետ Արամ Մանուկյանի կողմից: Ըստ որում, փաստաթուղթը կազմվել է 1915թ. հուլիսյան գաղթից անմիջապես հետո՝ մինչև ուսական զորքերի կողմից օգոստոսի սկզբին Վանի վերադարձումը եւ նահանգապետ Արամի վերադարձը Վան: Նրանում Արամ Մանուկյանը ներկայացնում է իր գլխավորած Վանի հայկական նահանգապետության կառավարության կարճատև գործունեության համառոտ նկարագիրը: Փաստաթղթում արտահայտված մտքերը, հատիկ առ հատիկ, հաստատվում են Հայաստանի Ազգային արխիվի՝ Վանի նահանգապետարանի ֆոնդում (Ֆ. 242) պահպանվող փաստաթղթերով, ինչպես նաև մամուլի նյութերով եւ բազմաթիվ ժամանակակիցների սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող հուշերով:

Նյութը հրապարակվում է որոշ լեզվաոճական շտկումներով եւ տեքստի վերջում տրվող ծանոթագրություններով՝ նյութի ընկալումն առավել դյուրին դարձնելու համար: Անընթեռնելի լինելու պատճառով մեկ նախադասություն կրճատել ենք, այն փոխարինելով բազմակետով: Հրապարակվող փաստաթուղթը, որը, ան-

կասկած, կհարստացնի Վանի Հայկական նահանգապետության պատմության ուսումնասիրության աղբյուրագիտական հենքը, ընթերցողին հնարավորություն կտա առանց կողմնակի ազդեցությունների ենթարկվելու, ժամանակակիցի ուղղակի խոսքի միջոցով որոշակի պատկերացում կազմել Վանի Հայկական նահանգապետության կառավարության գործունեության մասին:

Արմեն Ասրյան

պատմական գիտությունների
թեկնածու

ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԳԾԵՐԸ

1. Ինքնապաշտպանության հարցը

Կառավարությունը կազմակերպելու առաջին օրից այդ հարցը ցցված էր մեր առջեւ: Ամբողջ վիլայեթից քշված քրդերը հավաքված էին մեր նահանգի հարավային սահմաններին (Նորդուզ, Շատախ, Մոկս, Մամրտանք Սպարկերտ, Խիզան) եւ ամեն օր սպառնում էին կամ ներխուժել բռնի ուժով՝ կոտորելով եւ ոչնչացնելով Հայկական գավառները եւ կամ երեսանց՝ հպատակություն հայտնելով ուսուներին՝ ետ դառնալ հաստատվել իրենց նախկին դիրքի մեջ:՝ Իսկ մեր ազգային շահերը պահանջում էին, որ նրանք չգան եւ հարձակման դեպքում ջարդվեն, եւ գեթ մինչեւ սեպտեմբերի վերջը նրանց պահել հարավում, ուր նրանք սովից ու շոգերից կկոտորվեին: Իսկ այդ անելու համար պետք էր, որ կազմակերպվեր տեղական ինքնապաշտպանությունը: Երկար խորհրդակցություններից հետո եկանք այն եզրակացություն, որ առնվազն 1000 հոգի գեների տակ մարդ ունենանք ամբողջ վիլայեթի մեջ: Տեղական ուժերով անմիջապես գործի դիմեցինք կազմակերպելով ինքնապաշտպանական խմբեր՝ Շատախում 200 հոգի, Գավաշում՝ 150, Կարճկանում՝ 50, Մոկսում՝ 100, Նորդուզում՝ 50, Վերին Հայոց Չորում՝ 30, Արամեգում՝ 20, Խոշապում՝ 30, Արճակում եւ Ջուլիսիում՝ 50, Թիմարներում՝ 50, Բերկիրում՝ 50, Ալջավազ - Ջուլիսիում՝ 30, Արճակում՝ 20, Վանում՝ 50:

Այս գործի հաջողության համար երկու պայման էր անհրաժեշտ: Նախ դրամ եւ ապա գեներ: Դրամի համար հուլյաներս դրել էինք Կովկասի օգնության վրա, որոշում տալուց հետո մի ընդարձակ տեղեկագրով դիմել ենք Ազգային բյուրոյին՝ խնդրելով, որ աջակցեն մեզ այդ գործում: Տեղեկագիրը ժողովին է բերված երկու ամիս հետո՝ նիստեր չգումարվելու պատճառով եւ այդքան ուշ միայն որոշվել է ամսական 20000 ուրբլի եւ 10000 միանվազ գումար սկզբնական ծախսերի համար: Իսկ այդ գումարը հասել է նահանջի օրը: Հետաքրքիր է եւ այն, որ Մոսկվայի կոմիտեն նույն նպատակի համար 50000 ուրբլի է որոշել եւ ճամփել եւ իբր միջոց ընտրել է «Կարմիր խաչի կոմիտեն»: Նրանք էլ միջոց չունենալով դրամը ինձ հասցնել, երկու ամիս հետո դրամը ետ են դարձրել եւ մոսկվացի տղաներն էլ չեն վստահել մեր ազգային մարմինների միջոցով դրամ փոխադրել մեզ եւ այդպիսով այդ դրամի գործերն էլ ի դերեւ է եղել:

Այս բոլոր պատմությունը արվում է նրա համար, որ մի ավելորդ անգամ էլ ապացուցվի, որ նախ Հայերս անընդունակ ենք մի գործ ժամանակին կազմակերպել եւ երկրորդ՝ ցույց տալ, որ եթե այդ գործը ժամանակին կազմակերպվեր եւ ժողովուրդը ապահովվեր դժվար թե հուլիսին Վանի գործիչները համակերպվեին այդ սոսկալի գաղթին: Ուրեմն Կովկասն ու Մոսկվան էլ իրենց պատասխանատվության բաժինը պիտի վերցնեն պատմության առաջ Վանի նահանջի համար:

Ինչպես ասացի ինքնապաշտպանության երկրորդ պայմանը գեների պակասի լրացումն էր: Թեեւ մենք հազարից ավելի գեներք ունեինք, բայց սիստեմի տարբերության պատճառով փամփուշտ չէինք կարող գտնել, ուրեմն անհրաժեշտ էր տաճկական կամ ուսսական տեսակի գեներքերով լցնել պակասները: Այս գործի մեջ պետք է մեզ օգնեին նախ կամավորները, որոնց ձեռքում գտնվում էր մեծ քանակությամբ

* Առերես -Ա.Ա.:

** Իրենց նախկին բնակավայրերում -Ա. Ա.:

յամբ ռազմամթերք եւ զենք: Բայց նրանք էլ մեծ մասը պահեցին իրենց տրամադրութեան տակ եւ մասնակի ու ընդհանուր մեծ նահանջի ժամանակ թափեցին եւ կամ վաճառեցին, միայն չնչին մի մասը թողեցին մեզ, այն էլ մեծ մասամբ փոխելով մեր տասնոց ատրճանակների հետ: Իսկ երկրորդ, արտասահմանից ու Կովկասից մեզ պետք է զենք հասնէր: Ինչպէս ամեն գործի մեջ, այս անգամ էլ առաքուեմ ուղացավ եւ համարյա զուգահիւսեց նահանջին: Բայց տեղական ուժերով նորից հնարավոր եղավ քրդական հոսանքները պահել իրենց նախկին սահմանների վրա, նախ կամավորների հետ եւ ապա մենակ, իսկ մյուս ամբողջ գավառներում կարգ պահել եւ հաջող պատասխանել քրդական մասնակի բոլոր հարձակումներին: Այսպէս տեւեց մինչեւ հուլիսի սկիզբը, երբ հարավ քշված քրդերը սկսեցին մեծ ալիքներով շարժվել, երբ անհրաժեշտ էր ավելի մեծ ու ուժեղ կազմակերպութիւն, երբ մենք սկսեցինք քաղաքի մեջ խմբեր կազմակերպել Շատախի եւ Մոկսի համար եւ երբ հանկարծ պայթեց մեծ նահանջը եւ ամեն բան քշեց տարավ իր հետ: Բայց եւ այնպէս դա կառավարութիւնից պահանջեց մեծ աշխատանք եւ զոհողութիւն, որը արվեց հնարավորին չափ:

2. Գաղթված եւ ավերված գավառների ժողովրդի պահպանման հարցը

1914-ի աշնանից սկսած Սարայի եւ Բաշկալի շրջանում ջարդ, կոտորած լինելուց հետո այդ վայրերի մնացորդ ժողովուրդը թափվեց քաղաք: Հոսանքը ստակալի դարձավ ապրիլյան շարժումների ժամանակ, երբ ամբողջ գավառներով համարյա թափվեցին քաղաք եւ ապավինեցին քաղաքի օգնութեանը: Ռուսների վան գալուց հետո թեեւ որոշ վայրերի գյուղացիները ետ դարձան իրենց գյուղերը, բայց դրանց փոխարեն նորից վան թափվեցին Դրոյի խմբի բերած Սպարկերտի, Մամրտանքի եւ Խիզանի հայ ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, նույնպէս եւ Քեռու եւ Համազասպի խմբերի ազատագրած Կարճկանի եւ այլ գավառների գյուղացիները: Մոտ 20000 անտուն, անտիրական ժողովուրդ է թափված շրջանը. որեւէ ուրիշ աղբյուր չի մնացել նրանց օգնելու համար, բացի նորաստեղծ կառավարութիւնից. անմիջապէս դիմվում է տեղական միջոցներով օգնութիւն կազմակերպելու գործին: Նրանց մեծ մասամբ հավաքում ենք Ոստանի եւ Ախթամարի շուրջը: Հավաքում ենք ապահով շրջաններից ցորեն եւ ալյուր եւ ժամանակավոր կերպով տեղավորում: Իսկ մյուս կողմից դիմվում է Կովկասի բոլոր հիմնարկութիւններին, որ նյութական եւ բժշկական օգնութիւնը փութացնեն: Այդ օգնութիւնը չի ուղանում, գալիս է: Եկող բոլոր խմբերին օգնողը, գյուղութիւն տվողը, գործ կազմակերպողը եղել է կառավարութիւնը: Ստեղծված են եղել՝

- ա. բուժարան-հիվանդանոց - վան
- բ. սննդատուն կայարան - Արճեշ
- գ. բուժարան կայարան - Ոստան
- դ. բուժարան կայարան - Ախթամար:

3. Քրդական հարց

Ռուս կառավարութիւնը մեզ անհայտ պատճառով որոշում է ընդունել հպատակութիւն հայտնած քրդերին, առանց խորհելու ապագային գալիք չարիքների մասին: Երբ այդ մասին լսում ենք, անմիջապէս դիմում ենք կատարում եւ որոշում. որեւէ ձեռով հանձն չենք առնում այդ գործի կարգավորումը: Այս խնդրի մանրամասնութիւնը եւ տեղեկագիրը արդեն հրապարակի վրա են: Մյուս կողմից էլ մեր ձեռքի տակ եղած միջոցներից օգտվում ենք, որ քրդերը իրենք չգան եւ չհանձնվեն: Արդեն հենց կառավարութեան ստեղծվելը եւ իմ նահանգապետ նշանակվելը նրանց մեջ այն համոզումն է կայացրել եւ երկյուղ տվել, որ չեն կարող հանգստութիւն ունենալ մեզ մոտ եւ չէին էլ համարձակվում մեծ քանակութեամբ դիմումներ անել:

4. Վերաշինութիւններ

Կառավարութեան գործերից մեկն էլ եղել է վերանորոգել քաղաքի եւ գավառների ճանապարհները, շինել կամուրջները (Իհարկե թեթեւ): Կովկասից եկած մի ինժեներ (Սամվելյանը) եւ մի երկու կոնստրուկտոր զբաղվում էին հատկապէս այդ գործով: Վերաշինել տվինք բազմաթիվ նավեր ռազմական փոխադրութիւններ կատարելու համար:

5. Գյուղատնտեսական օգնություն

Թուրք կառավարության գյուղատնտեսական գործիքները կենտրոնացրեցինք մի տեղ: Բերել տվեցինք նոր գերանդիններ եւ ձրի բաժանեցինք (1000 Հատ), եւ 3000 ուղբլի ուղարկեցինք Հնձող եւ կալսող մեքենաներ բերելու, որոնք ուշացան եւ նաՀանջի պատճառով մնացին գրսում:

6. Իսլամ ժողովրդի լքած արտերի եւ

գյուղատնտեսական ձեռնարկների կազմակերպումը

Թուրքերի եւ քրդերի լքած արտերը կառավարության Հաշվին շահագործելու Համար թե քաղաքում եւ թե գյուղերում Հատուկ կոմիսիոնի միջոցով ծախեցինք եւ խնամել տվեցինք, որ բերքերից թե ժողովուրդը եւ թե բանակը օգտվի: Այս ձեռնարկի մեջ իզուր տեղը մեծ դժվարություն է Հարուցել կառավարությունը (ոռուս)՝ առարկելով, որ լքված Հարստությունները կպատկանեն ոռուս կառավարությանը եւ բանակին (Այսպիսի դեպքերում մոռացվում էր, որ Վանի կառավարությունն էլ «իրենցն է»): Մենք ընդարձակ մի ընդհանուր ցուցեցինք, որ Հենց բանակի շահի տեսակետից պետք է այն Հանձնել տեղական կառավարությանը, որովՀետեւ բանակը ո՛չ մարդկային ուժ եւ ո՛չ էլ տեխնիկական գյուղություններ ունեն խնամելու, ջրելու, Հավաքելու արտերը, իսկ երբ դրանք անտեր մնան կամ անխնամ, թե՛ բնականից կոչնչացվեն եւ թե՛ արհեստական կերպով կփչանան. այդ բանակցությունները շարժվեցին տեղեց: Վերջապես որոշվեց, որ ЭТАПНЫМ КОМЕДИАНТ** շրջապատից 6 վերստ թողնենք իրենց, մնացածը մենք վերցնենք մեր խնամքի տակ: Այս գործն էլ կազմակերպեցինք եւ լավ շահագործվելու վրա էր, երբ Հասավ ընդՀանուր նաՀանջը:

7. Իսլամ գերի կանանց խնամքը

Մեզ մոտ մնացած իսլամ կանանց եւ երեխաների ամբողջ սննդի գործը մնացել էր մեզ վրա, Հակառակ կոմսուՀի Տոլստոյի³ Հայտարարություններին, որ ինքը օգնություն է կազմակերպել: Նրանց Հացը մինչեւ վերջ մենք ենք տվել: Ինչպես եւ փոխադրության միջոցները եւ նրանց ապահով պահելու Հոգսը մեզ վրա էր:

8. Ազգաբնակչության շահերի

պաշտպանությունը բանակի Հանդեպ

Կառավարությունը իր ժամանակի ու աշխատանքի մեծ մասը տվել է այդ գործին: Շփումները ազգաբնակչության եւ բանակի շահերի միջեւ անխուսափելի էին: Բանակի ղեկավարները Հիմնվելով այն օրենքի վրա, թե պատերազմի ժամանակ ազգաբնակչության շահերի պաշտպանությունը երկրորդ աստիճանի վրա է կանգնում, սկսեցին ամեն կարգի ապօրինություններ. ա- գյուղերից ձրի վերցնել Հաց, ուտելիք, բ- տները քանդել եւ փայտերը վառել, գ- այգիները փչացնել, դ- արտերը արածեցնել եւ խոտերը Հնձել: Վերջինը մանավանդ մեծ Հոռուսում առաջ բերեց Վանի (քաղաքի) շրջանում: Բոլոր այս խնդիրների Համար բազմաթիվ դիմումներ է եղել. այս եւ այն չափով Հազիվ Հաջողվեց մեղմացնել, բայց ամենակարեւորը, որ փչացված արտերի վրայի արժեքը վճարեն, դարձավ մի ամբողջ պատմություն: Մենք Հիմնվելով նույն ժամանակի օրենքի վրա խնդրեցինք, որ մի Հատուկ կոմիսիոն ստեղծվի, որ արժեքները գնահատվեն եւ վճարվեն: Երկար եւ բարակ ձգձգումներից Հետո կոմիսիան ստեղծվեց մեր ու իրենց կողմից, գնահատվեց փչացվածների արժեքը (մոտ 3000 ուղբլու եղավ ամբողջը), վերջին անգամ էլ Վարագի վանքի վնասները Հենց իր՝ գեներալ Նիկոլաեւի գիտությունները եւ Հսկողությունը: Գնահատումներից անցավ մի քանի շաբաթ եւ որեւէ վճարում չարեցին՝ առարկելով, որ պետք է Հրամայեն: Իսկ վերջում մի ընդարձակ պատճառաբանված գրությունը գեներալ Նիկոլաեւը մերժեց վճարել, պատճառաբանելով, որ բանակի Վան մուտքից առաջ Հայերը եւ թուրքերը մի ամիս նույն տեղը կուվել եւ արտերը փչացրել էին արդեն, եւ ձեռք կամավորներն էլ նույն տեղն են բանակ դրել (կառավարության արխիվի մեջ կա այդ Հետաքրքիր դոկումենտը): Պետք է նկատել, որ այս բոլորը ծանր տպավորություն էին թողնում Հասարակության վրա, մանավանդ տեղական կառավարության Հեղինակությունը բոլորովին ընկնում էր ժողովրդի

* Զեկույցով -Ա.Ա.:
** Նկատի ունի Վանի կայսզորի պետի նստավայրը -Ա.Ա.:

առաջ իր այդ կարգի անկարողության համար: Իսկ Հասարակութունը սկսում էր հիասթափվել ուսուսական կարգերից. այնքան երազած եւ ցանկացած «Քեռի»⁴ հանկարծ դուրս է գալիս թրքական ռեժիմի մոլորություններով օժտված...

9. Օժանդակութուն բանակին

Կառավարութւան աշխատանքի մի կարեւոր մասը գնացել է ուսւ բանակին ու կամավորներին օժանդակելու մեջ: Նրանց հացը, միսը եւ այդ կարգի բոլոր բոլոր կարիքները մենք ենք հոգացել: Բոլոր հիմնարկութւունների համար ձրի տներ են պատրաստված, կովի գնացող խմբերին առաջնորդ է տրված ու տեղական կովողներին էլ միացրած է նրանց հետ: Այս բոլորով հանդերձ ուսուները դժգոհ էին մնացել ժամանակավոր կառավարութւունից, կարծելով, որ նա շատ բան կարող է անել եւ չի ուզում անել, մոռանալով, որ մի ավերված ու մի տարուց ավելի դրսից ոչինչ չմտած քաղաքի մեջ անկարելի է մեծ բան անել:

10. Հասարակական կարգ եւ ապահովութւուն

Ժամանակավոր կառավարութւունը իսկույն կարողանում է կարգ հաստատել ոչ միայն քաղաքում, ուր բանակն էր, այլեւ հեռավոր գավառներում, ուր ուսուսական բանակը ոտք չի դրել: Հասարակութւունը խրախուսված այդ խաղաղութւունից սկսում է ամեն կարգի շինարարական աշխատանք: Ամբողջ կառավարութւան տելոդութւան ժամանակ որեւէ ոճիր չի պատահել: Նույնպես եւ որեւէ գողութւան դեպք, բացի այն դեպքերը, որ պատահել է գիւնդների եւ կամավորների ձեռքով եւ մասնակցութւամբ: Բայց հակառակ բոլոր այս բարեպատեհ հանգամանքներին, կառավարութւան դեմ դժգոհութւուններ են սկսվել, թե դրսի եւ թե մեր շարքերից: Դժգոհութւունները կարելի է այսպես ձեւակերպել.

ա- պաշտոնյաները կուսակցականներ են մեծավ մասամբ (հակառակորդներին): Սրան պետք է պատասխանել, որ նախ ամեն կարգի մարդիկ, որոնք ձեռնհասութւուն ունենին գործի մեջ էին, իսկ եթե դաշնակցականները շատ էին, այդ պիտի բացատրել նրանով, որ առհասարակ նրանք շատ են եւ ձեռնհաս ուժերը այնտեղ են⁵:

բ- որ կառավարութւունը դեմոկրատիկական չէ (հակառակորդների եւ մերոնց մեղադրանք), որ ժողովրդի լայն մասնակցութւուն չկա: Այս արդեն անպատասխանելի մեղադրանք է, որովհետեւ դեռ կառավարութւուն չկար իսկական մտքով՝ որոշելու համար թե նա դեմոկրատիկական է թե ոչ, մանավանդ նա ստեղծված էր որոշ պայմանների տակ եւ ընդհակառակը, հակառակ տիրող պայմաններին նա ավելի քան ժողովրդական հիմնարկութւուններ ունեն:

գ- որ պաշտոնեութւան մի մասը անձեռնհաս եւ զեղծարար է: Անձեռնհասութւունը հասկանալի է, որովհետեւ սկզբում ցանկութւուն կար լավ-վատ մի բան սկսել, ապա կանոնավորել, երբ ձեռնհաս մարդիկ գտնվեին. անձեռնհասները իսկույն փոխարինվում էին: Զեղծումների խնդիրը անխուսափելի չարիք է: Թրքական ռեժիմի տակ մեծացած մարդիկ եւ պաշտոնեութւունը անկարելի էր, որ զեղծումներ չանեին:

դ- որ դրված տուրքերը թրքական ռեժիմի տակ մեր մերժած ձեւի տուրքերն է: Մենք մեր մերժածը չէինք կարող կիրարկել: Սրա պատասխանը պարզ է. մի քանի ամսում չէր կարելի նոր տուրքի սիստեմ դնել եւ դրան վարժեցնել ժողովրդին: Գոյութւուն պահելու համար անհրաժեշտ էր օգտվել եղած տրադիցիաներից:

ե- որ ինքը՝ նահանգապետը անձեռնհաս է այդ գործի համար: Որ այդ այդպես էր, իհարկե կասկած չկար, որովհետեւ նա ո՛չ պատրաստված էր այդ գործի համար եւ ո՛չ էլ անհատական դյուրութւուններ ուներ⁶: Բայց չպիտի մոռանալ, որ այդպիսի ժամանակի կառավարիչը կարող էր լինել միմիայն մերոնցից որեւէ մեկը, որովհետեւ դրսից եկած մի անփորձ մարդ չէր կարող ո՛չ շրջան ստեղծել եւ ո՛չ էլ գործ: Այդ երկու ամսվա գործը պետք է վերագրել ոչ թե ստեղծված կառավարութւան ուժին, այլ կուսակցութւան կազմակերպչական դրուժինայի ստեղծած դյուրութւուններին եւ անհատական կապերին:

եվ այլն եւ այլն:

Խոսք ասել հայկական նախանձի, չկամութւան, զգացմունքի չափ չունենալու մասին ավելորդ է, որովհետեւ իրենեւ ազգային նկարագրի ավերող գծեր, ամենքին հայտնի է եւ թե այս դեպքում որքան դեր կատարած կլինի, այդ էլ անհայտ չէ:

Այսպիսով փակվում է Հայկական ինքնավարութան առաջին փորձը, պատմութիւնը Հանձնելով նրա գործիչներին եւ գործը:

ՀԱԱ, ֆ. 242, ց. 1, գ. 39, թ. 32-41: Ինքնագիր:

Ծանոթագրութիւններ

1. Ազգային բյուրոն ստեղծվել էր Ռուսաստանի Հայաշատ կենտրոնների ներկայացուցիչների առաջին խորհրդաժողովի կողմից 1912թ. հոկտեմբերին Թիֆլիսում՝ հիմնական նպատակ ունենալով Հայկական հարցի լուծման գործում աջակցել Ամենայն Հայոց կաթողիկոսին: Առաջին Համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո այն գլխավորեց Կովկասում ծավալված Հայ կամավորական շարժումը:

2. Այդ դիմումագրութիւնը Կովկասյան ռուսական բանակի Հրամանատարութիւնն է ուղղվել 1915թ. հունիսի 26-ին եւ 27-ին: Տես ՀԱԱ, ֆ.242, ց.1, գ.39, թ.42-47: Նրանով Արամ Մանուկյանը փորձում էր հասնել ռուսներին հպատակութիւն Հայտնած քրդերի վերադարձն արտոնող Հրամանատարութիւն Հրամանագիրը չեղյալ համարելուն: Մատնանշելով 1914թ. աշնանը եւ ձմռանը քրդերի ոճրագործութիւնները նահանգի Հայկական բնակավայրերում եւ թուրքերի հետ համատեղ գործողութիւնները ռուսական զորքերի դեմ, քրդական հավատարմութիւնը ռուսներին բացատրելով նրանց պարենային ծանր կացութիւնը՝ Արամը գտնում էր, որ նրանց պետք է դիտել որպէս ռազմագերիների կամ էլ որպէս սովորական հանցագործների եւ ի հարկին պատժել: Նա աշխատում էր Հրամանատարութիւնը համոզել, որ քրդերի վերադարձով կխախտվի անդորրը Վանում այն պարզ պատճառով, որ ջարդված եւ կողոպտված Հազարավոր Հայերի Հարազատները չէին կարող անտարբեր մնալ իրենց թշնամիների հանդէպ: Նա իրավացիորեն նշում էր, որ թուրքատրել քրդերին վերադառնալ՝ կնշանակի, թե կարելի է անպատիժ կերպով կողոպտել եւ սպանել Հայերին եւ վերջիններին՝ թուրքիայում «ռուսական գէնքի հաջողութիւն միակ անկեղծ կողմնակիցների» մոտ կառաջացնի ծանր հիասթափութիւն Ռուսաստանի հանդէպ: Իր մտքերն ազդու դարձնելու նպատակով Արամը համարձակորեն նշում էր, որ որոշման գործադրման դեպքում ինքը չի կարող իր վրա պատասխանատվութիւն վերցնել Վանի շրջանում հանդարտութիւն եւ օրինակարգի համար: Յարական ինքնակալութիւն օրոք, երբ անհնազանդութիւն փոքրիկ նշույն անգամ խստորեն պատժվում էր, այդպիսի կեցվածքը պահանջում էր բավական մեծ համարձակութիւն: Թեեւ նահանգապետ Արամի փաստարկները հիմնավոր էին, իսկ Վանի կայազորի պետը նույնիսկ հասկանալի համարեց Արամի անհանգստութիւնը, այնուամենայնիվ մերժեց չեղյալ համարել Հրամանը, գտնելով, թե իբր դա կնշանակէր արտոնել Հայերին հարձակվել քրդերի վրա եւ կողոպտել նրանց: Իրական պատճառն այլ էր. ռուսական Հրամանատարութիւնը, ելնելով պատերազմական իրավիճակից, որոշակիորեն վարում էր քրդերին սիրաշահելու քաղաքականութիւն:

3. Մեզ չհաջողվեց պարզել նրա ինքնութիւնը:

4. «Քեռի» ձեւակերպման տակ նկատի են առնված ռուսները:

5. Հետագայում եւս ուսումնասիրելու կուսակցութիւն որոշ գործիչներ (Արմենակ Եկարյան, Մկրտիչ Մինասյան) մեղանշելով ճշմարտութիւն դեմ նշել են, թե Վանի Հայկական կառավարութիւնը լիովին բաղկացած էր արեւելահայերից եւ դաշնակցականներից: Արխիվային վավերագրերը, ինչպէս նաեւ դեպքերի ժամանակակից բազմաթիվ ոչ դաշնակցական հեղինակներ վկայում են, որ Հայկական կառավարութիւն ձեւավորման ժամանակ Արամ Մանուկյանը ցուցաբերել է ապակուսակցական մոտեցում եւ բարձր պաշտոնների նշանակել մեծ թվով ուսումնասիրների, հնչակյանների եւ չեղոքների: Տես Ասրյան Ա., Արամ Մանուկյան. կյանքը եւ գործը (Ազատագրական շարժման եւ անկախ պետականութիւն վերականգնման ուղիներում), Երեւան, «Լուսակն» հրատ., 2005թ., էջ 123-124:

6. Նահանգապետի անձեռնհասութիւն մեղադրանքի կապակցութիւնը նշենք, որ նրա ամբողջ գործունեութիւնը, արխիվային Հարյուրավոր փաստաթղթերը միանշանակորեն վկայում են, որ չունենալով հանդերձ պետական կառավարական փորձ, նա միանգամայն ձեռնհաս էր, հստակորեն գիտակցում էր օրվա պահանջները եւ նրանց լուծմանը հասնելու ուղիները:

**ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ ԵՎ ԹԱՆԳԱՐԱՆԱՅԻՆ
ԳՈՐԾԻՉ ԵՐՎԱՆԻ ԴՆԱԶԻԶԻ ՄԱՍԻՆ**

Գրականագետ, պատմաբան, մանկավարժ եւ Հասարակական գործիչ Երվանդ Շահազիզյան Կամսարականը (Շահազիզ) ծնվել է 1856թ. Աշտարակում: Երեւանի դավառական ուսումնարանն ավարտելուց հետո ընդունվել է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի արեւելյան լեզուների բաժինը եւ 1882-ին ավարտել այն, որին հետեւել է ստեղծագործական պոռթկումներով լի բարդ ու դժվարին աշխատանքային կյանքի ուղին:

Ե.Շահազիզը իր կյանքի 35 տարին նվիրել է մատաղ սերնդի դաստիարակութեան գործին, Հայոց լեզու, Հայոց պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, ուսուց լեզու, լատիներեն է դասավանդել Նոր-Նախիջեւանի թեմական դպրոցում, վերջին 10 տարին լինելով նաեւ նույն դպրոցի տեսուչը:

Մանկավարժի հոգնատանջ աշխատանքը սակայն չի խանգարել Շահազիզին զբաղվելու նաեւ գիտական ուսումնասիրութեամբ: Նա հեղինակ է պատմաբանասիրական բնույթի մի շարք գործերի, ինչպէս օրինակ, «Միքայել Ղազարյանց Նալբանդանց» (1897թ.), «Նոր Նախիջեւանը եւ Նոր Նախիջեւանցիք» (1903թ.), «Հին Երեւանը» (1931թ.): Ունի վավերագրական հրատարակումներ Խ.Աբովյանի, Շահազիզի, Խ.Պատկանյանի եւ այլոց մասին:

Ե.Շահազիզը Մ.Սարյանի, Ե.Լալայանի հետ զգալի ներդրում ունի նաեւ Հայաստանի ազգային թանգարանի ստեղծման եւ Հարստացման գործում: Նրա ժրջան աշխատանքի շնորհիվ Հնարավոր է եղել Նոր-Նախիջեւանից, Աստրախանից, Մոսկվայից Հայրենիք փոխադրել տեղի Հայ համայնքներին վերաբերող արխիվային նյութեր, հին ձեռագրեր եւ եկեղեցու պատկանած տարբեր իրեր:

Հավաքածուում ներկայացված փաստաթղթերը վառ վկայութիւնն են Ե.Շահազիզի ակտիվ մշակութային գործունեութեան: Վավերագրերը պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, Հրատարակվում են առաջին անգամ, ժամանակակից ուղղագրութեամբ, բնագրի լեզվով եւ ոճական առանձնահատկութիւնների պահպանմամբ:

Մարո Ավետիսյան
ՀԱԱ գլխավոր արխիվագետ

N 1

**ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ ԹԵՄԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԳԵՎՈՐԳ Ե ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝
Ե.ՇԱՀԱԶԻԶԻ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ ՈՒ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ 35-ԱՄՅԱԿԸ ՏՈՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

29 ապրիլի 1917թ.
Նոր-Նախիջեւան

N 157

Ներկա ուսումնական տարվա վերջին լրացավ Նոր-Նախիջեւանի եւ Բեսարաբիո թեմական հոգեւոր դպրանոցի տեսուչ պ. Երվանդ Շահազիզի մանկավարժական եւ գրական ու Հասարակական գործունեութեան 35-ամյակը:

Հայ վարժապետի ծանր խաչը պ. Շահազիզը տարել է ոչ միայն անտրտունջ, այլ պարծանքով եւ արտասովոր եռանդով ու ոգեւորութեամբ:

Երախտագիտական պարտքի գիտակցութիւնից մղված դպրանոցի հոգաբարձութիւնը որոշած է Հասարակաց մեծարանքի ցուցցով պատվել անձնվեր Հայ վարժապետին առաջիկա մայիսի 22-ին հոբելյանական հանդեսով:

Պարտք Համարելով այս մասին ամենախոնարհաբար զեկուցանել Ձերդ սրբութեան, դպրանոցիս հոգաբարձութիւնը միաժամանակ հայցում է Վեհափառ Հորդ օրհնութիւնը հանդեսի եւ հոբելյարի վրա:

Ի տեղի փոխ-նախագահի Թուրքի Բերբերյան

ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 2, գ. 1115, թ. 1: Բնագիր: Ձեռագիր:

Ե.ՇԱՀԱԶԻԶԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԵՎՈՐԳ Ե ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ՝ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻՑ
ՀՐԱԺԱՐՎԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

2 սեպտեմբերի 1917թ.
Նոր-Նախիջևան

Անցյալ 1916 թվի Հունիսի 10-ին մենք մատուցել էինք մեր Հոգաբարձու-
թյան մի Հայտարար գրութուն, որով խնդրել էինք այսուհետև ազատ կացուցա-
նել մեզ դպրանոցիս տեսչական պաշտոնից:

Հոգաբարձութունս յուր նույն Հունիսի 10-ին կայացած նիստում կարգալով
մեր Հրաժարականի գրութունը, «խորին ցավակցութուն է Հայտնում, որ երկա-
րամյա վաստակավոր ուսուցիչը եւ փորձված ու բարեխիղճ տեսուչը, Հիվանդու-
թյան պատճառով, ստիպված է թողնել ցարդ վարած պաշտոնը: Սակայն զիջանելով
մեր խնդրին ու միաժամանակ աչքի առաջ ունենալով, որ տեսչությանս պատաս-
խանատու պաշտոնի Համար ըստ ամենայնի Հարմարավոր թեկնածու գտնելը ոչ
սակավ ժամանանակի է կարոտ, միաձայն կարգավորում է ա. մեր Հրաժարականի
մասին, ընդ ձեռն սրբազան առաջնորդի, որդիաբար զեկուցանել Վեհափառ Հայրա-
պետիդ բարեհաճ տնօրենության. բ. խնդրել մեզ, որ չմերժենք շարունակել տեսչա-
կան պաշտոնի վարումը, մինչեւ Հոգաբարձությանս կհաջողի նոր տեսուչ Հրավի-
րել դպրանոցիս Համար. գ. երբ տեսուչը Հրավիրվի, ու մենք թողնենք մեր տեսչա-
կան պաշտոնը, ի տրիտուր մեր բազմամյա ծառայության, տալ մեզ մեծագույն կե-
նսաթոշակը, այն է՝ մի Հազար երկու Հարյուր ու երկու տարեկան ամսավճար Հատու-
ցումներով, որպիսի գումարը մտցնել դպրանոցիս 1916-17 ուսումնական տարվա
ծախուց նախահաշվի մեջ»:

Ներկայումս Հոգաբարձութունս ծանուցանում է մեզ, որ յուր որդիական
զեկուցումը արդեն իսկ հասել է վեհափառությանդ եւ յուր արած կարգավորու-
թյան բոլոր կետերը արժանացել են Ա. օծությանդ բարեհաճ ընդունելության:

Արդ, սրանով սեպուհ պարտք ենք Համարում արտահայտելու վեհափառութ-
յանդ մեր որդիական երախտագիտությունը Ա. օծությանդ դեպի մեր նվաստու-
թյունը ցույց տված բարեհաճ վերաբերմունքի Համար:

Մեր Հրաժարականի պատճառները, Վեհափառ տեր, եղել են նախ, մեր առող-
ջության քայքայված վիճակը, որ առաջացած է 35-ամյա անդուլ ծառայության ըն-
թացքում մի տեղ եւ միեւնոյն Հաստատության մեջ. երկրորդ, մեր արդեն 60 տա-
րեկանի Հասած լինելը, երբ մարդս ինչ ուժի ու ընդունակության տեր էլ որ լինի,
բնականորեն մի որոշ չափով կորցնում է յուր նախկին կորովն ու եռանդը, որ այն-
քան Հարկավոր է մեր Հաստատություններին. երրորդ, մեր ցանկությունը ճանա-
պարհ բաց անելու ավելի նոր ու թարմ ուժերի, որոնք, գուցե, իրանց ուղղությամբ
եւ գործելու եղանակով ավելի Համապատասխան լինեն ժամանակիս Հոգուն եւ պա-
հանջներին. եւ, վերջապես, մեր ձգտումը՝ մեր կյանքի վերջին տարիները գոնե մեզ
պատկանելու, մեզ Համար ապրելու, որովհետեւ, Վեհափառ տեր, ասում ենք աննա-
խատաբար ու պարզությամբ, որ մենք մինչեւ ցայսօր լիակատարորեն նվիրված լի-
նելով դպրանոցին, տակավին ժամանակ ու միջոց չենք ունեցել մեզ Համար ապրել
իրբեւ մասնավոր անհատ:

Եվ ահա այսպես մենք Հեռանում ենք մեր սիրած Հաստատությունից ըստ
ամենայնի խաղաղ Հոգով, Համոզված լինելով, որ մենք արել ենք այնքան, որքան
ներել են մեզ մեր ընդունակությունը ու նվաստ ուժերը. Հեռանում ենք ըստ ամե-
նայնի գոհ մեր Հոգեւոր իշխանությունից ի դեմս թեմիս սրբազան առաջնորդների
եւ Հոգաբարձությանս նախագահող Հաջորդների, մեր Հասարակությունից ի դեմս
մեր Հոգաբարձուների, մեր կայուն ուսուցչական կազմից եւ մեր խոնարհ ու կար-
գապահության ենթարկվող աշակերտությունից, տանելով մեզ Հետ ամենալավ եւ
նվիրական Հիշողություններ մեր դպրոցական կյանքից:

Այսուհետեւ մենք կարոտ ենք միայն վեհափառությանդ օրհնության, որ
մենք մեր այսքան տարվա ծառայության ընթացքում առատությամբ վայելել ենք

ու հույս ունենք ապագայում եւս վայելելու: Երախտապարտ ենք եւ սրբատառ կոն-
դակիդ համար, որով հաճել էիք օրհնել մեր հորելյանը:

Ձերդ վեհափառութեան խոնարհ որդի Երվանդ Շահազիզ

ՀԱԱ, Ք. 57, ց. 2, գ. 1115, թ. 6-7: Ինքնագիր:

N 3

ԵՐՎԱՆԻ ԴՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՄԱԿԸ Մ. ՍԱՐՅԱՆԻՆ՝ ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ ԵՐԵՎԱՆ ՓՈԽԱԴՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

17 փետրվարի 1922թ.
Նոր-Նախիջեան

Սիրելի Մարտիրոս.

Անցյալ նոյեմբերի վերջերին Մոսկվայից ստացված կարգավորութեան հետե-
ւանքով մեր շրջանի բոլոր թանգարանները, բացի Ձերկասիի եւ Ռոստովի հին թա-
նգարաններից, հայտարարվեցան փակված ու դրանց շարքում նաեւ հայկականը:

Ներկայումս Յակոբանովիչի պաշտոնը վարող Լավրսկին պաշտոնական թղ-
թով հաղորդելով ինձ թանգարանի փակման մասին, առաջարկում էր ինձ հարա-
բերութեան մեջ մտնել կամ տեղիս հայ հասարակութեան հետ՝ դրան հանձնելու
թանգարանը, եթե դա հանձն առնե յուր միջոցներով պահել նրան, կամ Հայաստա-
նի Հանրապետութեան հետ՝ նրան տալու թանգարանը, եթե նա հոժարի յուր միջոց-
ներով փոխադրել:

Բնականապես ես բանադնացութեան սկսեցի Հայաստանի լիազոր ներկայա-
ցուցիչ Պետրոսյանի հետ եւ երկար գրագրութեանից հետո, կարողացանք Նարոբ-
րազից թույլտվութեան ստանալ եւ փոխադրութեան ձեռնարկեցինք:

Ներկայումս ահա փոխադրում ենք թանգարանը իր ամբողջութեամբ, որով
լրանում է մեր վաղեմի ցանկութեանը: Եթե մեջը կգտնես այնպիսի բաներ, որ իսկ-
ապես պետք չէր փոխադրել, ինչպես ես էի ցանկանում ու կարծում, այդ վերագրիր
Մահտեսյանին, որ Պետրոսյանի բացակայութեան պատճառով իր վրա էր առել փո-
խադրութեան ղեկավարութեանը հասցնելու փնաս իրեղենների կարգով ու մաքուր
տեղավորելուն:

Կարծում եմ, որ դու իբրեւ լավատեղյակ իրեղենների հանգամանքներին, հե-
շտութեամբ կընդունես ու կգաստվորես, եթե այս կամ այն էլ խառնված գտնես: Ես ին-
քս անձամբ օրերով կանգնել ու իրեղենները դնել, տեղավորել չէի կարող, որովհե-
տեւ վաղ առավոտից մինչեւ ուշ երեկո զբաղված եմ մասնավոր դասերով մի կտոր
սեւ հաց կրծելու համար այս անհաճ երկրում, որտեղ ամեն բան քար ու ապառաժ
է դարձել (120 հազ. սպիտակ հացի ֆունտն): Ես միայն օրը մի անգամ գնում էի
ցուցմունքներ անում եւ Սալտիկյան[ին], թե որը ինչպես պետք է անել: Այս նամա-
կս գրում էի քեզ, երբ քո նամակը ստացա: Սիրով ընդունում եմ առաջարկած պաշ-
տոնը եւ շնորհակալ եմ քո վերաբերմունքի մասին ու քո կատարած ջանքերի մեր
պաշտոնատեղերում ինձ հրավիրելու մասին: Բայց այս օրերում թանգարանիս հետ
գալ չպիտի կարողանամ: Տակավին ձյուն ձմեռ օրեր են ու հնարավորութեան չկա
երկու օրում պատրաստվելու ճանապարհի համար: Վաղոնը արդեն բեռնավորված
կանգնած է եւ չի կարող իմ պատրաստվելու սպասել: Խոսք եմ տալիս քեզ, որ ապ-
րիլ-մայիս ամիսներում, երբ եղանակները կտաքանան, անմիջապես ճանապարհ
դուրս գալ, եթե մեր կառավարութեան ինձ անելիք դյուրութեանները պահպանեն
իրանց գործընթացը մինչեւ այդ ժամանակները:

Մեր ներկայացուցիչ Պետրոսյանը, գոնե խոստանում է ինձ. դու էլ խնդրում
եմ, որ այդ հանգամանքի մասին ուր եւ ում հետ հարկն է խոսես ու հասկացնես իմ
գալու պայմանների մասին: Միասին աշխատել էինք այստեղ քո հետ եւ մի մի
հավաքել դասավորել ու կազմել այս թանգարանը ու այժմ ինձ դրանից զրկվելը
շատ ու շատ զգալի է: Ուրախ եմ, որ վերստին միասին պիտի աշխատենք, դարձյալ
նույն մեր սիրած գործի վրա, բայց ավելի մեծ չափով ու այն մեր հայրենիքում:

Վերջին երկու ամիսը թանգարանը թեեւ պաշտոնապես փակված էր, բայց
դեռ շարունակում էի հաճախել, մաքրում էի, նայում ու մխիթարվում, որովհետեւ
այս չորացած կյանքի պայմաններում ուրիշ սփոփանք չունեմ:

Դու, երեւի, ընդհանուր կառավարիչ ես, բայց կածում եմ, որ գեղարվեստական մասն էլ քո ձեռքիդ պիտի պահես: Գիտեմ, տեղումդ էլ ավելի խոսող կա, քան գործող, իսկ մենք գլուխներս կախ մեր գործին պիտի լինենք:

Մեր թանգարանը իհարկե, իր անունը պիտի պահե ու կազմե առանձին բաժին, ինչպես Ալեքսանդրապոլինը: Ես կարծում եմ, որ Նախիջեւանից դեռ շատ բան կարելի է հավաքել, միայն որ մեր այստեղի ներկայացուցչութունը արթուն լինի եւ հասարակական աշխարհի խնդիրներով: Պետք է որ նախիջեւանցիք իմանան, որ տարված իրեղենները պահպանվում են խնամքով եւ նախիջեւանի անունով: Նախիջեւանցիք ինձ ու քեզ անպայման հավատում են, եւ այդ գործի հաջողութեան համար մի մեծ... * որ ինկատի պիտի ունենայ:

Պատկանյանցի ժամացույցը եւ հեռադիտակը, վերջապես, գնել տվի, առաջ ձգելով Մահտեսյանին-Պետրոսյանին, 15 միլիոն, որ ներկայումս մի մեծ բան չէ: Եվ գեներոսը ունի այլ եւս իրեղեններ, որոնց ցուցակը պիտի ուղարկվի ձեզ:

Այժմ ում ծանոթ-բարեկամներից մեկը իմ առաջարկութեամբ ուզում է ծախել մեր կառավարութեան ապրանքի փոխանակութեամբ, բժշկական գործիքների մի հարուստ հավաքածու, ընտիր արտասահմանի գործ: Հանձնաժողովը Մարտիրոս Աթոյանի մասնակցութեամբ հավանել է: Ցանկալի է, որ մեր կառավարութեան ձեռքն ընկնի ու ոչ ջհուղ բժիշկների, որոնք կամենում են մի տեսակ ձեռք ձգել: Ով է այդտեղ բժշկական մասի գլխավորը, խոսեցեք նրա հետ, գուցե անմիջապես այդտեղից կարգադրութուն լինի գնելու գինու կամ մի այլ ապրանքի փոխանակութեամբ: Այժմ Ռուսաստանում այդպիսի բան ձեռք բերել անհնարին է: Քեզ հասանելի թանագարանի ուճիկից ստացված է 290 հազար գումար, որ դժբախտաբար այս րոպեիս չեմ կարող ուղարկել, որովհետեւ մեր քարտուղարը իր ուճիկը չստացած լինելու պատճառով ստիպված է եղել ծախսել իր կարիքների վերա: Ռոճիկը ստանալու պես անկասկած կհատուցանե: Դու մեզ գրիր, թե ում պետք է հանձնել գումարը, որ ապահով ձեռք հասնի:

Մենք թանգարանի երկու ամիսների ուճիկը դեռ չենք ստացել...**

Հայկական մատենագրանից հատընտիր գրքերը փոխադրելու խնդիրը մնաց վազոնում տեղ չլինելու պատճառով: Ես կաշխատեմ հետս բերել թանգարանի մատենագրանի համար հարկավոր գրքեր, ինչպես օրինակ Ֆրիլիպ Վարդանյանցի գրքերը: Ուղարկում եմ հանգուցյալի մնացած գրքերի ցուցակը, որ այրին կամենում է վաճառել: Ընտրեցեք եւ գնահատեցեք: Բարեկներս ինձանից ու հեղինակից քեզ էլ, տիկնոջ էլ: Քո Ե.Շահագիր

Նալբանդյանցի ցուցակագրված գրքերի հետ միասին դրված են եւ ոչ ցուցակագրածները, եւս եւ մի 3-4 ձեռագիր, որ նոր ստացել էինք հանգուցյալ Հարություն Նալբանդյանից (Իս նորերումս միայն), որ չէի ժամանել տակավին ուսումնասիրել ու ցուցակագրել):

Պատկանյանցի ձեռագրերի դասավորութեան խնդիրը նույնպես դժվար կլինի, ուստի լավ կանես, որ այդպես կապված պահես. մինչեւ, որ ես գամ հասնեմ, նամանավանդ որ կան եւ ցուցակագրվածներ, նոր ստացված Եվգենիոսից:

Ասմայանի սենին, ⁵² նրա գնահատված արժեքը ժամանակին չհատուցանելու պատճառով, ստիպեցա ետ դարձնել, իսկ օղեշիշը (Ֆլեաթկան) նա նվիրեց, որ նույնպես մտած չէ ցուցակի մեջ: Չպետք է ցավել այդ մասին, որովհետեւ այդպիսի մեկը -սենի ունենք արդեն ու ավելի հինը, իսկ դա համեմատաբար շատ նոր գործ է:

Անտես, բայց ոչ անծանոթ բարեկամ կամ Պողոս Մակինյանին բարեկներս կմատուցանես: Կբարեկես եւ Երվանդ Լալայանցին ու կհարցնես, թե արդյոք ինչ եղավ իմ «Աշտարակ» գրվածքը, որ պիտի տպագրվեր «Ազգագրական հանդեսում» ու արդյոք այդ հանդեսը պիտի շարունակի գոյութունը, թե ոչ: Ասա, որ ես այդ հանդեսի համար պատրաստում եմ ու մի ուրիշ ընդարձակ գրվածք «Արմավիր» վերնագրով, որ մի ժամանակ խոստացել էի նրան:

Հաղորդիր նույնպես, թե այդ ի՞նչ գիտական ինստիտուտ է, որ հաստատվել է էջմիածնում, ու ի՞նչ պայմաններով կարելի է (պետք է անդամագրվել նրան եւ աշխատակցել): Ես կարդացի նրա հրատարակած «Շապուհ Բաղրատունին» եւ շատ հավանեցի այդպիսի ձեռնարկութեան:

* Պատուած է -Մ.Ա.:

** Բազմակետերը հեղինակինն են -Մ.Ա.:

*** Ի նկատի ունի սինի, սկոտեղ -Մ.Ա.:

Շատ բան ունեմ ասելու, խոսելու, բայց բոլորը նամակով անհնարին է: Կգամ այդտեղ ու ձեր բովանդակարից կյանքին մասնակից կլինեմ...

Ե. Շահագիր

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 280, թթ. 84-87: Ինքնագիր:

N 4

Ե.ՇԱ.ՀԱ.ԶԻ.ԶԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՆ՝ ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՎԱՆԻՑ ԻՐ ՓՈՒՍԱԴՐԱՄ ԻՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

16 սեպտեմբերի 1922թ.
Երևան

Ընթացիկ տարուս հուլիսին ժամանեցի քաղաքս, բերելով Նոր-Նախիջևեանի հայկական թանգարանի բոլոր իրեղենները եւ կահ-կարասիքը, որոնց մեջ բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանցի մատենադարանը, ձեռագրերը եւ իրեղենները, հրապարակախոս Միքայել Նալբանդյանցի մատենադարանը, ձեռագրերը եւ իրեղենները, բերելով նույնպես Նոր-Նախիջևեանի եկեղեցիներում, հատկապես Լուսավորիչ մայր-եկեղեցում, Ղրիմից բերված եւ մինչեւ ցայսօր ամենայն խնամքով պահպանված ձեռագրերը, որոնց մեջ 18 արծաթապատ ընտիր ձեռագիր, մի քանիսը Կիլիկյան շրջանի հայտնի Սարգիս Պիծակի նկարչությամբ, մեկն էլ Հեթումի որդի Լեւոնի պատկերով, ընդամենը չորս հարյուր օրինակ, եւս եւ եկեղեցական հին իրեղեններ-քչոցներ, խնկաման, ջահ եւ այլն, Նալբանդյանցի արծաթե ժամացույցը եւ նրա անտիպ ուսեսերեն 16 նամակը, գրված բանտից, որոնք գտնվում էին մեր ձեռքին, իբրեւ Նախիջևեանի եւ Ռոստովի հայ համայնքի վարչության նախագահի:

Այս բոլորը տվել էին մեզ տեղական հայ հոգեւորականությունը, իբրեւ ներկայացուցիչ եկեղեցու եւ Հայ Համայնական վարչությունը, իբրեւ ներկայացուցիչ նախիջևեանաբնակ ու ուստովաբնակ հայ հասարակության, հանձարարելով այդ բոլորը հանձնելու Հայաստանի Հանրապետության պետական ազգային թանգարանին եւ ցանկություն հայտնելով, որ դրանք տեղավորված լինեն թանգարանում այնպես, որ կազմեն մի ամբողջություն եւ մի առանձին բաժին եւ կրեն Նոր-Նախիջևեանի անունը:

Ես սրբությամբ կատարելով իմ վրա դրած պատասխանատու պարտականությունը, այդ բոլորը ամբողջությամբ տեղ եմ հասցրել եւ հանձնել Ազգային թանգարանին ի պահպանություն ու ի բարի վայելումն ազգի:

Արդ, այս մասին պաշտոնապես գեկուցանելով Լուսժողկոմ ընկերոջը, խնդրում եմ, որ հաճեք տնօրինել տալ ինձ մի վավերական՝ այդ բոլորը ստանալուց մասին, որ ես կարողանամ ներկայացնել Նախիջևեանի համայնական վարչության իբրեւ հավաստիք նրա ինձ հանձնած պարտականության ճշտիվ կատարելուս:

Նոր-Նախիջևեանի հասարակության լիազոր եւ նախկին
Շրջանային հայկական թանգարանի վարիչ Երվանդ Շահագիր

Մակագրված է «Ընկ. Լալայանին, տալ գրավոր տեղեկանք, որ հիրավի այս բոլոր իրերը ստացված եւ տեղավորված են թանգարանում»: 16.09.1922թ.

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 245, թթ. 20: Ինքնագիր:

N 5

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ Ե.ՇԱ.ՀԱ.ԶԻ.ԶԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՆ՝ ԱՇՏԱՐԱԿԻ ՊԱՏՄԱ-ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ՀՈՒՇԱՐՁԱՆԵՐԻ ԱՆՄԽԻԹԱՐ ՎԻՃԱԿԻ ԵՎ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐՈՒՄ՝ ՊԱՀՎՈՂ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՏԵՂԱՓՈՒՅԵԼՈՒ ԱՆ ՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

10 հոկտեմբերի 1923թ.
Երևան

N 233

Երկու շաբաթվա արձակուրդս անցկացնելով Աշտարակում, ես առիթ ունեցա կրկին ու կրկին այցելել ու տեսնել տեղական հնությունները՝ գերեզմանոցը յուր

Հին խաչքարերով ու արձանագրություններով եւ եկեղեցիները, որոնցից երկուսը տակավին չեն են, իսկ երկուսը ավերակ:

Իբրեւ թանգարանի պաշտոնյա եւ նախանձախնդիր մեր երկրի անցյալ մշակութի մնացորդների պահպանության, սրանով պարտք եմ համարում Ձեր ուշադրությունը հրավիրել այդ շեն համարված եկեղեցիների շենքերի ներկա ողբալի կացության վերա, եկեղեցիներ, որոնք իրենց Հնությամբ եւ ճարտարապետական ոճի տեսակետից կարող են գեղեցիկ նմուշ-օրինակներ համարվել մեր ճարտարապետության գործի զարգացման որոշ շրջանի, նամանավանդ «ս. Կարմրավոր» եկեղեցին, որ Թալինի հայտնի եկեղեցու համահավասար խորհուրդ կարող է ունենալ մեզ համար:

Բացի սրանից արժանի են ուշադրության խաչքարերը, որոնց ուսումնասիրությունը եւ Հին արձանագրությունները եկեղեցիների արձանագրությունների հետ միասին ճիշտ ընդօրինակելը ու հավաքելը անհրաժեշտ է:

«Ս.Կարմրավոր» եկեղեցում ես տեսա մի գրչագիր ավետարան՝ բոլորագիր ոսկենկար մանրանկարչությամբ, գրված հայոց ՌՃԾԸ թվին Շոշի (Իսպահան) Ջոդա գյուղաքաղաքում: Ավետարանը կոչվում է «Շուխոնց», որովհետեւ պատկանում է Շուխյանց ընտանիքին եւ երկար ժամանակ պահվել է նրանց տանը ու ժողովրդի պաշտամունքի եւ ուխտագնացության առարկա է եղել: 1875 թվին հոգեւոր իշխանությունը կարողացել է կորզել ավետարանը հիշյալ ընտանիքի ձեռքից եւ դնել եկեղեցին: Ի նկատի ունենալով, որ եկեղեցու խարխուլ դռները փակվում են հայկական Հին փականքներով եւ չեն կարող պահպանել եկեղեցին զանազան պատահարներից, նամանավանդ, որ նա արդեն մի անգամ կողոպտվել է եւ միայն գրչագիր ավետարանի հարգը չճանաչելն է, որ նա չի հափշտակվել մյուս իրեղենների հետ, կարծում ենք, որ նպատակահարմար կլինի առնել այն եկեղեցուց եւ տալ պահպանության թանգարանին ձեռագրատանը:

Մյուս, «ս. Մարինե» եկեղեցին եւս ունի գրչագիր մատյաններ, ոմանց ասելով 3 հատ եւ Տեր-Մկրտիչ քահանայի վկայելով 6-7 հատ, որոնք պահվում են ոչ եկեղեցում, այլ նախկին երեցփոխներից մեկի՝ Թումանյանց Կարապետի (Զիլիմանի Կարապետ) մոտ:

Այդ վերջինս չկամեցավ մեզ ցույց տալ գրչագրերը, առարկելով, որ յուր մոտ չեն, այլ քահանայի կամ Դավաքենց Գեւորգի-(Գեւորգ Տեր-Միքայելյան, այժմ Հանդուցյալ), սակայն Հաստատ է, որ յուր մոտ է:

Նկատելով, որ մասնավոր անհատի ձեռքին կարող են այդ մատյանները սեփականվել եւ հարմար դեպքում ի վաճառք հանվել, կարծում ենք, որ ամեն միջոց պետք է գործ դնել առնելու եւ այդ ձեռագրերը ու տալու պահպանության թանգարանին:

Թանգարանի գրական-պատմական բաժնի վարիչ Ե.Շահագլիզ

ՀԱԱ, Ֆ. 122, ց. 1, գ. 231, թթ. 26-27: Ինքնագիր:

N 6

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ Ե.ՇԱՀԱԳԼԻԶԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՏԻՆ՝ ԽԱՐՈՎՅԱՆԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՆՅՈՒԹԵՐԸ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

2 սեպտեմբերի 1924թ.
Երեւան

N 177

Սրանից երկու ամիս առաջ թանգարանս Լուսժողկոմատից թույլտվությամբ ստացավ քաղաքիս նախկին գիմնազիոնի արխիվից ինչպես արքայի «Երեւանի գավառական դպրոցի» տեսչության գործերը- 43-48 թվերին:

Թեեւ այդ գործերը պակասավոր են, 43թ. ամբողջ տարվա գործից, օրինակ, գտնվում է միայն մի համար, բայց եւ այնպես դրանց մեջ եւս պահպանված են Աբովյանի բազմաթիվ ինքնաձեռագիր պաշտոնական գրագրությունները ուսերեն

լեզվով, որոնք մեզ բավական հարուստ նյութ են ընձեռում նրա կյանքն ու ներքին աշխարհը բնավորութենագրելու նկատմամբ:

Այդ թղթերը առաջին անգամ տեսել ու ուսումնասիրության ենթարկել է Ադոն եւ այդ յուր ուսումնասիրության արդյունքը տպագրել է Քաբվի «Գործ» ամսագրի 1917թ. 5-6 եւ 7-8 գրքերում, բայց այդ նա կատարել է թեթեւ եւ հարեւանցի, շատ մասով չսպառելով նյութի այն ճոխ պաշարը, որ ունեցել է յուր առաջ ու տրամագրության տակ:

Մենք ձեռնարկել ենք այդ գրագրությունների մանրամասն ուսումնասիրություն, եւ արդեն իսկ թարգմանել ենք հայերեն գրագրություններից կարեւորները՝ 69 հատ եւ մտադիր ենք գրանց մանրամասն ծանոթություններ կցելուց հետո, հրատարակելու:

Կարծում ենք, որ մոտ ապագայում երբ հիշյալ նախկին գիմնագիտնի արխիվը կարգի կբերվի, (ներկայումս շատ խառնիխուռն վիճակի մեջ է) կգտնվեն եւ պակաս գործերը, եւ մեր ձեռքի տակ եղած կարեւոր գրագրությունների թիվը կլարանա: Առայժմ պետք է շատանալ գտնվածով:

Սակայն մենք գիտենք, որ ինչպես Աբովյանը 37 թվից մինչեւ 43 թիվը եղել է տեսուչ եւ «Թիֆլիսի գավառական դպրոցի», ուստի բնականաբար եւ այդ դպրոցի գործերի մեջ պահված պիտի լինեն նրա գուցե շատ կարեւոր գրությունները, որոնք անկասկած կլրացնեն մեր ձեռքի տակ եղածների պակասը:

Արդ գեղուցանելով այս բոլորի մասին, խնդրում ենք միջոցներ ձեռք առնել գտնելու «Թիֆլիսի գավառական դպրոցի» արխիվը եւ հանել տալով նրա միջից Աբովյանի վեց տարվա տեսչության գործերը, հասցնել թանգարանիս, որով մի կողմից հարստացրած կլինենք թանգարանս կարեւոր վավերականներով, մյուս կողմից էլ նպաստած կլինենք մեր առաջին վիպագրի եւ աշխարհիկ լեզուն ժողովրդիս լայն խավերի մեջ տարածելու հեղինակի անձի ուսումնասիրության գործին:

Վարչության անդամ, գրական-պատմական բաժնի վարիչ Ե.Շահագիրյ

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 131, թթ. 107-108: Ինքնագիր:

№ 7

Ե.ՇԱՀԱԳԻՐՅԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՆ՝ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՄԱՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ «ՎԵՐՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ» ՎԵՊԻ ՁԵՌԱԳԻՐԸ ՁԵՌՔ ԲԵՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

28 Հոկտեմբերի 1924թ.
Երեւան

№ 223

Ինչպես Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» սկզբնական ձեռագիր օրինակը գտնվում էր հանգուցյալի որդի Վարդան-Մորից Աբովյանի մոտ, որից եւ անցել է յուր կնոջը՝ Եկատարինե Աբովյանցին:

Արդ Եկատարինե Աբովյանցը կենդանի է եւ ներկայումս ապրում է Երեւանում, յուր Վիկտորյա աղջկա մոտ, որը բժիշկ Ասլանյանի կինն է: Դրանք ապրում են Ռուբենի փողոցում, տուն N 48:

Ի նկատի առնելով, «Վերք Հայաստանի» կարեւորությունը մեր նորագույն գրականության համար, ի նկատի առնելով որ դրա 58 թվի տպագրությունը, որ եղած է հեղինակի մահից հետո, շատ թերություններ ունի, ի նկատի առնելով, վերջապես, որ դրանից հետո էլ Մոսկվայում եղած նոր տպագրությունը այդ հին տպագրության հարագատ ընդօրինակությունն է եւ եղած է առանց համեմատության ձեռագրի հետ, կարծում ենք, որ շատ կարեւոր է այդ ձեռագրի ձեռք բերելը, նախ, նոր համեմատական տպագրություն անելու համար, երկրորդ, իբրեւ մի թանկագին հիշատակարան, թանգարանում պահելու համար:

Ես հարկ համարեցի տեսնվել հիշյալ Եկատարինեի հետ եւ տեղեկություն հավաքել ձեռագրի մասին: Պարզվեց, որ ձեռագիրը իսկապես յուր մոտ է, եւ նա համարում է գրան ժառանգություն յուր ընտանիքի եւ չի էլ հրաժարվի վաճառելուց, եթե միայն մի որոշ գումար առաջարկվի նրան:

Բանագնացությունները պետք է վարել Վարդանի անդրանիկ որդի Կոստան-դնի Հետ, որ այժմ այստեղ քաղաքում է, գործազուրկ է եւ պաշտոն է որոնում:

Գրական-պատմական բաժնի վարիչ Ե.Շահագիր

Մականաված է. «Հանձնարարել ընկ. Շահագիրին բանակցել եւ զեկուցել»:

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 251, թթ. 57 եւ շրջերես: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 8

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՏԻՆ՝ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՂՆԵՐԻ
ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԻ ԲԱՐՁՐԱՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

4 նոյեմբերի 1924թ.
Երեւան

N 229

Մեզ հայտնի դարձավ, թե ինչ ուժով է սահմանված Լուսժողովատի թանգարանի պաշտոնեությունը համար: Վարիչների (75ն.) ուժովը գտնում ենք միանգամայն անբավարար հետեւյալ պատճառներով՝

1. Մեր դիրքին ու կոչումին, մեր գիտական պատրաստության ու գործի բնույթին, մեր մտավոր աշխատանքին համապատասխան է այլ վարձատրություն, բայց մենք նկատի առնելով մեր պետության նյութական ռեսուրսները ինքնահոստար կերպով բավականանում ենք առայժմ մինիմալ վարձատրությամբ, որ մեր կարծիքով ամսական 100 ռուբլին է, մի գումար, որ պետության մյուս հաստատություններում ստանում են երկրորդական պաշտոնյաները, եթե չասենք երրորդականները:

2. 100 ռ. ամսականը մի գումար է, որով ինտելիգենտ մարդը կարող է համեմատաբար առանց բարեգործության դիմելու իր ապրուստը հայթայթել:

3. Լուսժողովատը պիտի նկատի առնի, որ նախապատերազմյան պայմաններում վերջիններիցս ամեն մեկը ստանում էր ավելի խոշոր վարձատրություն եւ այսօր 100ռ. նրա համար երբեք բացառիկ վարձատրության չափ չպետք է համարվի:

Քարտուղարի ուժովը խնդրում ենք բարձրացնել մինչեւ 50 ռուբլու, ինչպես այլ հիմնարկների մեջ, քանի որ ի պաշտոնն նա պարտավոր է ամեն օր ամբողջ վեց ժամ լինել թանգարանում եւ այլ տեղ չպաշտոնավարել, վերջապես մի այնպիսի վարձատրություն, որով կարողանա ապրել եւ ամբողջ ուշադրությունը կենտրոնացնի յուր պաշտոնի վերա:

Գիտական-հսկիչներ անհնարին է ունենալ սահմանված 29 ռուբլի ուժովով: Անհրաժեշտ է բարձրացնել մինչեւ 40 ռուբլու, քանի որ պահանջվելու է նրանցից գիտական պատրաստություն, առանց որի նրանք չպետք է կարողանան կատարել իրենց վերա սրվելիք գիտական պարտականությունները:

Սպասավորների ուժովը չափազանց քիչ է, թեեւ թվով ավելի» լավ է ունենալ 2 կուշտ սպասավոր, քան 4 քաղցած, ուստի եւ խնդրում ենք պակասեցնել սրանց թիվը, ավելացնելով ուժովը գոնե 20 ռուբլու:

Վարչության փ[ոխ]նախագահ Ե.Լալայան
անդամ Ե.Շահագիր

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 251, թթ. 55 եւ շրջերես: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 9

ԵՇԱՀԱԶԻԶԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՏԻՆ՝ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐՆ ՈՒ ԱՐԽԻՎԸ ՓՈՒԱԴՐԵԼՈՒ
ՀԱՄԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ԴԻՄԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

3 փետրվարի 1925թ.
Երեւան

Ուղարկելով Ձեզ Հաշտարխանից Տեր-Սարգիս քահանա Մալանյանից նամա-

կիրս պատասխանը, որի մեջ ամեն բան մանրամասնաբար նկարագրված է թե մեզ հետաքրքրող պատկերի եւ թե արխիվի մասին, կարծում եմ, որ կառավարութիւննս կարող է այդ հաջողացնել միայն կենտրոնական իշխանութիւն միջոցով: Հաշտար-իանի տեղական իշխանութիւնը, առանց կենտրոնի թույլտվութեան, ոչ մի կերպ չի թույլ տալ նշանախեց անգամ փոխադրելու, ինչպես այդ բազմաթիւ փորձերը ցույց են տվել:

Արխիվի ու եկեղեցիների ձեռագրերի եւ Հաշտարիանում տպագրված հին գրքերի խնդիրը ես ինքս եմ հարուցել, կարծելով, որ ոչ պակաս կարեւոր գյուղա-կիւնի ձեզ համար, եթե հնարավորութիւն ստեղծվի պատկերի հետ միասին արխիվն ու ձեռագիր եւ հին տպագիր գրքերն էլ փոխադրել Հայաստան:

Թանգարանի պատմական-գրական բաժնի վարիչ Ե.Շահագլիզ

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 251, թ. 28 եւ շրջերես: Բնագիր: ձեռագիր:

N 10

ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ Ե.ՇԱՀԱԳԼԻԶ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՆ՝ ԱՍՏՐԱԽԱՆԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՈՒ ԱՐԽԻՎՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ՓՈԽԱԳՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ
ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋՆՈՐԳՈՒԹՅԱՆ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

18 փետրվարի 1925թ.
Երեւան

N 54

Ակադեմիական խորհրդի քարտուղար ընկ. Շ. Շահագլույանից ես մի տոմ-սակ եմ ստացել, որով նա ալ խորհրդի կողմից խնդրում է ինձ մասնավոր նամա-կագրութեան միջոցով պայմաններ ստեղծեմ Հաշտարիանի ձեռագրերը եւ հին տպ-ագրութիւնները Երեւան տեղափոխելու համար:

Ես արդեն պատիվ էի ունեցել զեկուցանել Ձեզ, որ Հաշտարիանի եկեղեցինե-րին պատկանած իրերն, ինչպես երեւում է Սարգիս քահանա Ասլանյանի նամակից, կարելի է փոխադրել միայն իշխանութեան թույլտվութեամբ: Քանի որ այդ իրերը պաշտոնապես ցուցակագրված են ու ցուցակի մի օրինակն էլ գտնվում է իշխանու-թեան ձեռքին:

Կարծում ենք, որ մասնավոր նամակագրութեամբ դժվար կլինի մի բան հա-ջողացնել. իշխանութեան թույլտվութեանը կարող է ստացվել միայն մեր կառավա-րութեան պատշաճ մարմինների ձեռքով:

Գրական-պատմական բաժնի վարիչ Ե.Շահագլիզ

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 251, թ. 38: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 11

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԻՆ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ
ԳՆԱՀԱՏՈՂ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ՝
ՍՏԵՓԱՆ ԿԱՆԱՅԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԱՐԺԵՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

16 հունիսի 1925թ.
Երեւան

1925 թվի հունիսի 16-ին կայացավ Հայաստանի պետական կենտրոնական թանգարանիս համար ձեռք բերելիք հայկական հին ձեռագրերի գնահատող հանձ-նաժողովի նիստը:

Ներկա էին հանձնաժողովի բոլոր անդամները՝ Սենիքիրիմ Տեր-Հակոբյանը, Ա[ստվա]ծատուր Խաչատրյանը եւ Երվանդ Շահագլիզը: Ընկեր Ա[ստվա]ծատուր Խաչատրյանը հրավիրված էր Հ.Ներսես Ակինյանի փոխարեն Լուսժողկոմի տեղա-կալ ընկ. Հայկ Յաղուբյանի բանավոր պատվերով Հ.Ներսես Ակինյանի բացակայու-թեան պատճառով:

Գնահատուելթյան ներկայացված էր ընկ. Ստեփան Կանայանի կողմից 16 ձեռագիր:

Հանձնաժողովը մի առ մի քննուելթյան ենթարկելով ներկայացված ձեռագրերը, եկավ այն եզրակացուելթյան, որ արժե ձեռք բերել բոլորը, որովհետեւ գրանցից ամեն մեկն էլ կարող են իրենց որոշ տեղն ունենալ մեր ունեցած ձեռագրերի հավաքածուի մեջ:

Ձեռագրերիս մեջ, որոնց ցուցակը կցվում է արձանագրուելթյանս, Հանձնաժողովս առանձին ուշադրուելթյուն դարձրեց 5, 6, 7, 10, 12, 14 եւ 15 համար ձեռագրերի վրա, որոնք առաջնակարգ արժեք ունեն, աչքի առաջ ունենալով նրանց առանձնահատուկ բովանդակուելթյունը, իսկ մյուսները կարող են միայն երկրորդական եւ երրորդական խորհուրդ ունենալ:

Հանձնաժողովս ի նկատի առնելով յոթ ձեռագրի բացառիկ արժեքը, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող է գնահատուել 40-50 ռուբլի, որոշեց գին սահմանել ընդհանուր չափով բոլոր 16 ձեռագրերի համար 350-400 ռուբլու սահմանում:

Հանձնաժողովս յուր այդպիսի գնահատուելթյան չափը սահմանելիս, աչքի առաջ է ունեցել եւ այդ ձեռագրերի մասին Հ. Ներսես Ակիւնյանի Հայտնած կարծիքը, Ակիւնյանի, որ տեսել ու օգտուել է գրանցից, բոլորի համար մի ընդհանուր գին որոշելով 350 ռուբլի:

Ե.Շահագիր

ՀԱԱ, Փ. 122, ց. 1, գ. 251, թ. 190: Հաստատված պատճեն: Ձեռագիր:

N 12

Ե.ՇԱՀԱԶԻԶԻ ՆԱՄԱԿԸ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ՝ ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻ ՏԻԿՆՈՋ ԿՈՂՄԻՑ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻՆ ՆՎԻՐԱԲԵՐԱԾ ՀԻՆ ԴՐԱՄՆԵՐԻ ԵՎ ՆՐԱՆ ՊԱՏԿԱՆՈՂ ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ԳՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

29 օգոստոսի 1925թ.*
Երեւան

Ամսույս 20-ին ստացա Տիրուհի Կոստանյանից նվեր թանգարանիս Հանգուցյալ Հայագետ Կարապետ Կոստանյանի իրերից ու թղթերից այլ եւս մի քանի արժեքավոր բաներ:

Այս արդեն երրորդ անգամն է, որ Հարգելի տիկինը յուր ամուսնու իրերից ու թղթերից նվերներ է անում թանգարանիս, հետզհետեւ հարստացնելով Կարապետ Կոստանյանի անվան նվիրված պատմագրական բաժնիս պահարանը: Տիկնոջ նվիրած իրերի թիվը այժմ արդեն հասնում է 101-ի, գրանց մեջ, բացի այն իրերից ու թղթերից, որոնք արժեք ունեն, իբրեւ Հայագետ Կոստանյանի իրեր ու թղթեր, կան եւ այնպիսիները, որոնք առանձնապես արժեքավոր են ու կարող են գին ու կշիռ ունենալ եւ նյութականապես արտաքո՞ թանգարանի, ինչպես, օրինակ, 105 հատ հռոմեական, պարթեական եւ եգիպտական արծաթ ու պղինձ հին դրամները եւ 38 հատ դարձյալ պղինձ ու արծաթ ռուսական հին դրամներն ու շքադրամները:

Ի նկատի ունենալով Տիրուհու այդպիսի լավ վերաբերմունքը թանգարանիս Հանգեպ ու նրա ձգտումը ճոխացնելու յուր ամուսնու պահարանը, կանգ չառնելով յուր նվիրած իրերի եւ նյութական արժեք ներկայացնելու Հանգամանքի առաջ, սրանով առաջարկում եմ, որ վարչուելթյունս, նախ, թանգարանի անունից մի շնորհակալուելթյան թուղթ ուղարկի նրան եւ, երկրորդ, այս մասին հաղորդի Լուսժողովու՝ մատին:

Հարկ եմ համարում սրա վերա ավելացնել եւ այն, որ Տիրուհի Կոստանյանը ունի յուր ամուսնուց մնացած 14 հին ձեռագիր, որ կամենում է վաճառել. քանի որ ինքը նյութականապես նեղ կացուելթյան մեջ է: Այդ հին ձեռագրերը ներկայումս պահվում են Մոսկվայում: Արդ կարծում եմ, որ վարչուելթյունս պետք է նպաստի, որ այդ ձեռագրերը գնվեն թանգարանիս համար, որով մի կողմից հարստացրած

* Տարեթիվը կից գրուելթյանն է -Մ.Ա.:

** Գրաբար - նշանակում է արտաքին աշխարհի համար - Մ.Ա.:

կլինի թանգարանի ձեռագրերի հավաքածուն, մյուս կողմից էլ նպաստած կլինի տիկնոջ շատ թե քիչ նյութականապես վարձատրվելուն:

Հիշյալ ձեռագրերը, որոնց համար տիկինը, որքան իմացել ենք, ուզում է ստանալ հազար ութը չափ մի գումար, պետք է ապահով ճանապարհով բերել տալ Մոսկվայից, հանձնել ձեռագրեր գնահատող հանձնաժողովին գնահատելու եւ որոշելու՝ տալ նրան մի գումար, որ համապատասխաներ եւ ձեռագրերի արժեքին, եւ մի տեսակ վարձատրութիւն լիներ նրան ու նրա արած թանկարժեք նվիրաբերութիւնների համար:

Պատմագրական բաժնի վարիչ Ե.Շահագիր

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 251, թ. 205: Թողուն:

N 13

ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ԳՐԱԿԱՆ-ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԲԱԺՆԻ ՎԱՐԻՉ Ե.ՇԱՀԱԶԻԶԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՍԵՀ ԼՈՒՍԺՈՂՎՈՄԻՆ՝
Ռ.ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻ ՏՈՒՆԸ ՆՈՐՈԳԵԼՈՒ ԵՎ ՀԱՐԿԻՑ ԱԶԱՏԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

7 հոկտեմբերի 1927թ.
Երեւան

N 205

Հանգուցյալ բանաստեղծ Ռաֆայել Պատկանյանի որդին Եվգենիոս Պատկանյանը, որ նվիրաբերել է թանգարանիս յուր հոր բոլոր իրերը ու թղթերը, դեմել է ինձ մի նամակով, որով խնդրում է, որ ես միջնորդեմ, որ մեր կառավարութիւնը, նախ հանձն առնե վերանորոգել բանաստեղծի տունը, որ ներկայումս գտնվում է «Общество покровительство истории и древностей» հովանավորութեան ներքո եւ ազատե փուլ գալուց եւ, երկրորդ, հաճի միջնորդել ուր հարկն է, որ ազատեն այդ տունը հարկից, որովհետեւ ինքը գուրկ լինելով միջոցներից, ի վիճակի չէ այդ անելու:

Կատարելով նամակագրիս խնդրը, ես պարտք եմ համարում ասել, որ արժե մի բանով օգնել այն մարդուն, որ ճիշտ բար աշխարհի արժեքավոր թանգարանական իրեր է նվիրել թանգարանիս, եւ այդ օգնութիւնը կարող է արտահայտված լինել նրանով, որ կառավարութեանս միջնորդութեամբ ազատված լինի բանաստեղծի տունը հարկից:

Իսկ ինչ վերաբերում է տան վերանորոգութեան գործին, կարծում եմ, որ քանի որ տունը գտնվում է տեղական պատմութեան եւ հնութիւնների ընկերութեան հովանավորութեան ներքո, պետք է, ուրեմն, եւ նորոգվի ընկերութեան միջոցներով: Ինձ թվում է, որ մեր կառավարութիւնը կարող է նորոգել տունը (պետք է իմանալ թե ի՞նչ կնստի այդ վերանորոգութիւնը) եւ ընդհանրապես հոգ տանել նրա պահպանութեան վրա, այն ժամանակ միայն, եթե Եվգենիոսը եւ նրա եղբայրները համաձայնեն տունը իբրեւ բանաստեղծի հիշատակ-արձանը ընդմիջտ նվիրել Հայաստանի կառավարութեանը, հարկավ այն պայմանով, որ ինքը Եվգենիոսը մինչեւ մահը իրավունք ունենա ապրել մեջը:

Հանգուցյալ բանաստեղծի տունը գտնվում է Նոր-Նախիջևանի ս. Թեոդորոս եկեղեցու փողոցում եւ ունի հետեւյալ հասցեն 1-^{ая} Феодоровская, N 11.: Դա մի փայտաշեն մի հարկանի շինութիւն է, դրսից միատակ աղյուսով պատած, եւ ունի յուր շուրջը մի բովանակին ընդարձակ պարտեզ, պտղատու ծառերով, որ տնկել ու մշակել է Հանգուցյալ բանաստեղծը:

Հայտնելով այս մասին, խնդրում եմ պատշաճ տնօրինութիւն անել, որ ես կարողանամ մի որոշ պատասխան գրել նրան:

Թանգարանի գրական-պատմական բաժնի վարիչ Ե.Շահագիր

ՀԱԱ, ֆ. 122, ց. 1, գ. 251, թ. 14 եւ շրջ.: Ինքնագիր:

ՀԱՅ ՈՐԲՈՒԿՆԵՐԻ ԿԱՏԱՐԻՆԵ ՄԱՅՐԻԿԸ

Արեւմտյան Հայաստանում 19-րդ դարի վերջին տասնամյակներին թուրքերի սանձազերծած զանգվածային կոտորածներից, ինչպես նաև Մեծ եղեռնից հետո Հայաստանը իսկապես դարձել էր անապաստան ու որբ երեխաների մի մեծ հավաքատեղի՝ որբերի երկիր: Նորաստեղծ Հանրապետությունը, ինչ խոսք, չէր կարող ապահովել կես միլիոնի Հասնոց գաղթականների ու որբերի ֆիզիկական գոյությունը, եթե այդ տարիներին նրան մարդասիրական օգնության ձեռք չպարզեին Ռուսաստանը, Ամերիկան, Անգլիան, Ֆրանսիան, որոնց բարեգործական Հաստատությունների բացած որբանոցներում տասնյակ հազարավոր Հայ որբուկներ փրկվեցին ոչ միայն ֆիզիկական ոչնչացումից, այլև կրթություն ստացան, արհեստներ սովորեցին եւ դարձան իրենց երկրի ապագան կերտող բանիմաց ու լիարժեք քաղաքացիներ:

1925 թվականին Հայաստան ժամանեց նաև Ազգերի ընկերակցության գաղթականական Հանձնաժողովի գերագույն կոմիտար, նորվեգացի խիզախ բեւեռախույզ, խաղաղության նորեկյան մրցանակակիր, Մեծ մարդասեր եւ Հայ դատի պաշտպան Ֆրիտյոֆ Նանսենը՝ տեղում քննելու գաղթականների տեղավորման եւ նրանց Համար տանելի կենսապայմաններ ստեղծելու հարցը:

Ազգերի ընկերակցության Հերթական նիստում իր հաշվետու գեկուցումն ընթերցելիս նա չմոռացավ ցավով հիշատակել, որ Հայաստանում ինքը տեսավ «ամենամեծ որբանոցներն աշխարհում»: Այլքսանդրապոլում տեղակայված Մերձավոր Արեւելքի Ամերիկյան նպաստամատուց կոմիտեի Սեւերսկու, Կազաչի պոստի, Պոլիգոնների որբանոցները իրենց ստվարածավալությամբ եւ վշտացրել էին նրան, եւ հավատ ներշնչել, որ ուշիմ, խելացի Հայացքներով, աշխատասեր այդ փոքրիկները հետագայում կկարողանան շենացնել ու հզորացնել իրենց երկիրը:

1922-1924 թվականներին Այլքսանդրապոլում «աշխարհի ամենամեծ որբանոցների» կողքին գործում էր նաև մի փոքրիկ ու Համեստ Հաստատություն՝ Մեծ նորվեգացու Հայրենակից Կատարինե Բողել Բիորնի խնամքի տակ գտնվող «Լուսաղբյուր» որբանոցը, ուր ապաստանած 33 Հայ որբուկների Համար բարի ու քնքշասիրտ այդ կինը դարձել էր բոլորի կողմից սիրված «Կատարինե մայրիկ»:

Մերձավոր Արեւելքի երկրներում Կատարինե Բողել Բիորնի միսիոներական գործունեությունը սկսվել էր 20-րդ դարի առաջին տասնամյակում: Սակայն Արեւմտյան Հայաստանում զանգվածային կոտորածների անմիջական ականատեսը դառնալով՝ նա ավելի շատ սկսում է գբաղվել Հայ որբերի ճակատագրով, իր անձնական միջոցներով խնամում եւ ստույգ կորստից փրկում է Հարյուրավոր անօթեւան երեխաների:¹ 1915թ. Մուշում Կատարինե Բիորնը որբեգրում է նորածին մի Հայ որբուկի՝ իր հուշակավոր Հայրենակցի անվան հետ փոքրիկ Ֆրիտյոֆին նվիրելով նաև մայրական իր մեծ սերն ու քնքշանքը:² Մինչև 1922 թվականը նա Հայ որբերի խնամքով զբաղվում է Սիրիայում, Լիբանանում, իսկ 1922թ. Հնարավորություն է ունենում եւս 2 տարի այդ մարդասիրական գործունեությունը շարունակել Խորհրդային Հայաստանում: Խորհրդային Հայաստանի տարածքում, սակայն, կառավարության որոշմամբ 1920-ական թվականների կեսերից կասեցվում է օտարերկրյա միսիոներական կազմակերպությունների գործունեությունը, որի արդյունքում լուծարվում է նաև «Լուսաղբյուր» որբանոցը:

Այս տարի Հայաստանում կցուցադրվի Կատարինե Բողել Բիորնին նվիրված փաստագրական ֆիլմ, որի նկարահանման մտահղացումը եւ իրականացումը ձեռնարկել է Կատարինեի թուրք Ֆրիտյոֆ Բիորնի որդին՝ Յուսի Ֆլեմինգ Բիորնը:³

Կարծում ենք, որ առաջին անգամ հրապարակվող այս փաստաթղթերը եւս մի փոքրիկ վրձնահարված կլինեն բարեգութ կնոջ դիմանկարի ամբողջացման հարցում: Հրապարակումը նախապատրաստելիս պահպանել ենք փաստաթղթերի բնագրերի լեզվաոճական առանձնահատկությունները՝ կատարելով մասնակի ուղղագրական եւ կետադրական շտկումներ: Ներկայացվող վավերագրերը պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում:

Էմմա Հովսեփյան
ՀԱԱ տնօրենի տեղակալ
բանասիրական գիտությունների
թեկնածու

N 1
ՎԱՏԱՐԻՆԵ ԲՈՂԵԼ ԲԻՈՐՆԻ ՀԱՐՑԱԹԵՐԹԸ

5 դեկտեմբերի 1923թ.
Ալեքսանդրապոլ

1. *Փамиля, имя, отчество-Биорн Бодель Генрих.*
2. *Время и место рождения-27января 1871г., г. Краген⁴ (Норвегия).*
3. *Национальность-Норвежска.*
4. *Сословное происхождение-Отец владелец коробля.*
5. *Бывший чин-*
6. *Профессия-*
7. *Образование общее и специальное-Среднее, акушерка.*
8. *На каких языках говорите-на английском, германском, армянском, норвежском и мало на турецком.*
9. *Семейное положение-Деввица.*
10. *Поданный какого государства-Норвежского государства...*
11. *Если меняли подданство, когда и в каком подданстве до того состояли-*
12. *Когда, откуда, через какой пограничный пункт и с какой целью прибыли в ЗСФСР-1922г. в апреле месяце, через Батум с благотворительной целью (оказать помощь сиротам).*
13. *Когда и где получили разрешение на въезд в ЗСФСР-1922 году в Костантинополе, от представителя ЗСФСР.*
14. *Если жили на территории советской федерации, укажите когда-Жила в г. Эривани 4 месяца, и 1 г. и 4 месяца живу в Алекполе...*
15. *В каких местах в ЗСФСР и как долго проживали-*
16. *Имеете ли собственность в ЗСФСР-Не имею.*
17. *Род занятий-Заведующий норвежским приютом.*
18. *Состояли ли раньше государственной службе -Нет.*
19. *К какой политической партии принадлежите-Беспартийная.*
20. *Если принимали участие в военных действиях против Советских Республик, то на каком фронте, когда, в какой части, в качестве кого-Не принимала.*
21. *Подвергались ли каким либо судебным взысканиям-Не подвергалась.*
22. *Заграничный адрес-Норвегия, гор. Кристиана, Голбаткарт N3, Луис Бион.*
23. *Адрес в ЗСФСР-Алекпол, ул.N 5, дом N 22.*

Бодель Биорн

Ֆ. 131, ց. 3, դ. 20, թ. 158: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 2
ՔԱՂՎԱԾՔ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՔԱՂԳԱՎԳՈՐԾԿՈՄԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ
ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԻՑ՝ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ
ՆՈՐՎԵԳԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԸ ՓԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14 Հունիսի 1924թ.
Լենինական

11. *Լսեցին.*
Նորվեգացի օրիորդ Բոդելի որբանոցը (33 երեխայով) լիկվիդացիայի ենթարկելու եւ շենքը լուսաբաժանմունքին տրամադրելու հարցը:
11. *Որոշեցին.*

Որբանոցը լիկվիդացիայի ենթարկելու խնդիրը հանձնարարել փոխնախագործ-
կում՝ ընկ. Հանեսուղլյանին՝ բանակցելու այդ առթիվ Ամերկոմի հետ, իսկ հիշված
որբանոցի կողմից զբաղեցրած այժմյան շենքը, հարցն սպառելուց հետո, տրամադ-
րել լուսաբաժանմունքին դպրոցների կարիքների համար:

Նախագահ Հանեսուղլյան
Քարտուղար Ասրյան

Ֆ. 131, ց. 3, դ. 24, թ. 64: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ԱՆԴՐԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԼԻԱԶՈՐ ԵՎ ՀՍԽՀ
ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ՝ ԱՄԵՐԿՈՄԻՆ ԿԻՑ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ
Գ.ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝
ՆՈՐՎԵԳԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ՍԱՆԵՐԻ ՏԵՂԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

21 հունիսի 1924թ.
Լենինական

*В Ленинанке имеется Норвежский приют с 33 детьми, во главе кото-
рых стоит гражданка Бодель. Это учреждение ведет самостоятельную от Аме-
ркома работу и содержится на пожертвования из Норвегии. Воспитание детей
поставлено так же, как и в Америке.*

*В последнее время Исполкомом поднят вопрос о ликвидации этого при-
юта с передачей детей в Америком с целью освободить помещение Норвежско-
го приюта для Наробраза, но у меня имеются данные, что Америком откажется
принять в свои приюты указанных детей.*

Прошу ваших указаний и распоряжений в этом вопросе.

*Մակագրուեցուե՛լ. «Необходимо Норвежский приют ликвидировать и про-
следить, чтобы все выехали. Если Америком не примет детей-Исполкому прин-
ять. Распоряжение по ликвидации окончательное. Подпись. 27 VII».*

Ֆ. 113, ց. 38, դ. 42, թ. 361: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 4

ԱՆԴՐՑԵԴԵՐԱՑԻԱՑԻ ԵՎ ՀՍԽՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀՆԵՐԻ՝ ԱՄԵՐԿՈՄԻՆ
ԿԻՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Հ.ՏԵՐ-ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Գ.ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ՝ ՆՈՐՎԵԳԱԿԱՆ
ՈՐԲԱՆՈՑԸ ՓԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

22 օգոստոսի 1924թ.
Թիֆլիս

*Норвежский приют в Ленинанке ликвидируется и передается Правите-
льству ССРА на следующих основаниях:*

*1) Сообщается Уполномоченному Норвежского приюта что, согласно
распоряжения представителя ЗСНК и СНК ССРА детский приют, находящи-
йся в ведении уполномоченного Норвежского благотворительного общества,
все цело передается Правительству.*

*2) Для дальнейшего существования означенного приюта, уполномо-
ченный Норвежского приюта соглашается отпускать на содержание детей мате-
риальные средства по общему согласию и согласно предыдущих расходов по
приюту.*

*3) Упраздняется школа при приюте, отменяется воспитание детей ад-
министрацией норвежского приюта, и дети обязательно посещают правитель-
ственные трудовые школы.*

4) Весь инвентарь и имущество, по особой описи, передается Правительству, на что составляется соответствующий акт о приеме и сдаче.

5) Уполномоченному Норвежского приюта предоставляется право контроля над отпускаемыми средствами для содержания детей.

6) Весь штат сотрудников приюта распускается с 1-го сентября с.г.

Если на вышеизложенные условия уполномоченный Норвежского приюта не согласится, то к 1-му сентября вам надлежит ликвидировать и совсем закрыть приют и принять все имущество по описи уполномоченного.

Детей необходимо как-нибудь устроить в детдомах Америкы, предварительно проверив их социальное положение, а имеющих родственников и родных выписать из приюта.

В случае отказа Америкы принят часть детей, таковых необходимо устроить в правительственных детдомах, согласно распоряжению Совнаркома ССРА.

Срочно сообщите о принятых Вами мерах для проведения в жизни нашего предложения.

Представитель Совнаркома
ЗСФСР и Совнаркома ССРА
Секретарь представительства

О.Тер-Газарян
С.Даниелян

Ֆ. 113, ց. 38, դ. 42, թ. 383: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

ԿԱՏԱՐԻՆԵ ԲՈՂԵԼ ԲԻՈՐՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ՀՍԽՀ ԺՈՂԿՈՄՄԻՍԻՅԻ
ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ՝ ԻՐ ԽՆԱՄՔԻ ՏԱԿ ԳՏՆՎՈՂ ՈՐԲԱՆՈՑԻ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԸ ՉԿԱՍԵՑՆԵԼՈՒ ԽՆԴՐԱՆՔՈՎ

27 օգոստոսի 1924թ.
Երևան

Մեծարգո կոմիսար,

Մեր նորվեգական որբանոցի փակման հարցը այնքան ծանր եւ ճնշող է ինձ համար, որ թույլ տվեք կրկին վերադառնալ նրան եւ վերստին դիմում անել Ձեր բարյացակամութեանը մի համեստ գործի մասին, որ ապարդյուն չէ եղել հայ որբերի խնամատարութեան ընդարձակ դաշտում:

Ես կարող եմ փստահեցնել Ձեզ, թե մեր հաստատութեան մեջ որեւէ կերպով հակառակ չեմ վարվել երկրի մեջ տիրող կարգերին եւ օրենքներին: Եթե իմ հավաքած որբերին ես աշխատել եմ ներշնչել բարոյագիտական սկզբունքները, դրանք չեն հակասել Ձեր իսկ դավանած մեծ սկզբունքներին:

Կարելի է մեզ մեղադրել, որ մենք մեր գործը տանում ենք շատ համեստ սահմաններում: Դրա գլխավոր պատճառը այն է, որ մենք նորվեգիայում աշխատում ենք մի սահմանափակ շրջանում, առանց արմուկ հարուցանելու մեր գործի շուրջը, եւ առավելապես դիմում ենք անհատներին: Այսու հանդերձ, ես պատրաստ կլինեի ավելացնել մեր որբերի թիվը այն չափով, որքան հնարավոր կանեին այդ մեր միջոցները:

Ես տարիներե ի վեր թուրքիայում նվիրված եմ եղել հայ տառապանքի թեթեւացման սրբազան գործին, եւ երկու տարուց ի վեր Ալեքսպոլում սկսած գործը այնքան մոտիկ է իմ սրտին, որ չեմ կարողանում հավատալ, որ կարելի լինի նրան վերջ տալ հանկարծ: Հայ որբերի թիվը այնքան մեծ է, որ մեր բերած համեստ աջակցութեանը իր տեղը ունի: Հետեւաբար ջերմապես խնդրում եմ Ձեզանից, որ բարի լինեիք վերաքննելու Ձեր տված որոշումը մեր որբանոցի մասին եւ ինձ հնարավորութեան տալու շարունակելու մեր գործը: Մեր որբանոցի դռները միշտ բաց կլինեն Ձեր այցելու քննիչի առաջ, որ կարող է համոզվել, որ այնտեղ չի լինելու մի արարք, որ հակառակ լինի Կառավարութեան օրենքներին:

Ակնդետ սպասելով Ձեր բարեհաճ կարգադրութեանը, որ, հուսով եմ, վերջ

կտա իմ արդար մտահոգութեանը, խնդրում եմ ընդունեցեք իմ խորին հարգանքների հավաստիքը:

Վարիչ Ալեքսանդր Նորվեգական որբանոցի
Բողեյ Բիրոն

Մակագրութուն «Թողնել անհետեւանք: Մռավյան:»⁵ 3. IX»:

Ֆ. 113, ց. 38, գ. 45, թ. 191: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ԱՆԴՐԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁՈՒԹՅԱՆ ԼԻԱԶՈՐ ԵՎ ՀՍԽՀ
ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻ՝ ԱՄԵՐԿՈՄԻՆ ԿԻՑ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ
Գ.ՍԱՐԳՍՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՍԽՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀ՝ ԿԱՏԱՐԻՆԵ ԲՈԴԵԼԻ
ՊԱՀԱԾ ՈՐԲԱՆՈՑԻ ԼՈՒԾԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

27 Հոկտեմբերի 1924թ.
Լենինական

*Сообщаю для сведения, что норвежский приют ликвидирован.
Дети в числе 32 вместе с бывшей заведывающей приютом гр. Бодель
Биорн перешли в Америком и освободили здание в городе.*

Представитель Г.Саркисян

Ֆ.113, ց.3, գ.174, թ.21: Բնագիր: Մեքենագիր:

Ծանոթագրութիւններ

1. Մերձավոր Արեւելքում եւ Արեւմտյան Հայաստանում իր միսիոներական գործունեութեան վերաբերյալ Բողեյ Բիրոնը Օսլո քաղաքում անցնող հարցազրույցները:

Մի քանի տասնյակի հասնող ստվարածավալ այդ տետրերը պահպանվում են Նորվեգիայի թագավորական արխիվում: Արխիվի աշխատակիցները տեղեկացրին, որ հաշվետվութիւնների մեջ առանձին էջեր պատմում են Թուրքահայաստանում կատարվող աննախադեպ վայրագութիւնների մասին, որի անմիջական ականատեսն է եղել նա:

2. 1922թ. գալով Հայաստան՝ Բողեյ Բիրոնը 7-ամյա Ֆրիտյոֆին տեղավորում է Բեյրութի ֆրանսիական դպրոցում: Ֆրիտյոֆի որդու՝ Յուսսի Բիրոնի տանը խնամքով պահպանվում է Ալեքսանդրապոլից 2 տարվա ընթացքում Կատարինեի՝ Ֆրիտյոֆին գրած նամակների եւ նրանից ստացած պատասխան «նամակների» (սրանք նոր սովորած տառերի, առաջին գրավոր տողերի մանկական գունազարդ նկարներով բացիկներ են հիշեցնում) հավաքածուն:

Յուսսի Բիրոնը սիրով ընթերցեց եւ թարգմանեց Կատարինեի մի քանի նամակների այն հատվածները, ուր նա Ֆրիտյոֆին պատմում էր «Լուսաղբյուր» որբանոցի առօրյայի մասին:

3. Ֆիլմի նկարահանումները կատարվել են Արեւմտյան Հայաստանում, Սիրիայում, Գյումրիում, Հայաստանի ազգային արխիվի այն պահոցում, ուր պահպանվում են Բողեյ Բիրոնին վերաբերող փաստաթղթերը:

4. Կրագենը Նորվեգիայի գողտրիկ քաղաքներից մեկն է, ուր մեծահարուստ նավատեր Հենրիխ Բիրոնի ընտանիքում ծնվել է Կատարինեն: Բիրոն գերդաստանին պատկանող գեղեցիկ առանձնատանը այժմ տեղավորված է Կրագենի քաղաքապետարանը:

5. Նամակը ժողկոմխորհից հասցեագրվել է Լուսժողկոմատ, մակագրութիւնը կատարել է լուսավորութեան ժողկոմ Ասքանազ Մռավյանը:

Կատարինե Բողեյ Բիորն: Լուսանկարը փակցված է Ալեքսանդրապոլում նրա լրացրած հարցաթերթին, 1923թ.:

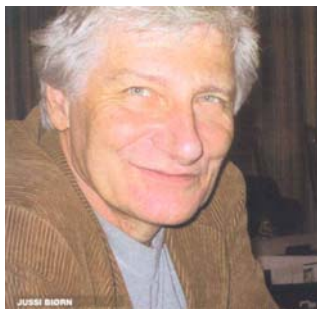
Կատարինե մայրիկը իր խնամած որբերի հետ:

Կատարինե Բողեյ Բիորնը Ֆրիտյոֆի հետ:

Բողեյ Բիորնի հուշաքարը՝ տեղադրված Կրագենի քաղաքապետարանի շենքի մոտ:

Ֆրիտյոֆ Բիորնի որդին՝ Յուսսե Բիորնը:

**ԱԼԵՔՍԱՆԴԻՐ ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ
ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Երերուլքի բազիլիկ տաճարը գտնվում է Անի-պեմզա ավանի մոտ, Հայ-թուրքական սահմանի այսր հատվածում՝ Ախուրյան գետի ձախ ափին:

Տաճարը Հայ-սիրիա-բյուզանդական ճարտարապետության սինթեզի արդյունք է, եւ իր նմանը չունի ոչ մի տեղ:

Տաճարն այսօր գտնվում է օրհասական վիճակում՝ պատերի ստորին հատվածների տեղահանված, առանձին քարերի միջնահանված տխուր պատկերով:

1928-29թթ. Հնույթյունների Պահպանության Կոմիտեի նախագահ Ալեքսանդր Թամանյանը ձեռնարկել է տաճարի վերանորոգումը: Աշխատանքների կարեւորությունը մասին է փաստում այն, որ Թամանյանը վերանորոգվող տաճարի օգտին է փոխանցել ժողովրդական Տան (Օպերայի) համար նախատեսված 800 ռուբլի արժողութամբ շինանյութ. «... Ամրացվել են հարավային ճակատի երեսպատի պակասող մասերը, արեւելյան պատի բացվածքը եւ մի շարք տեղերում՝ պատերը»:

Ամրացման աշխատանքներ տարվել են նաեւ 1948, 1958 եւ 1964-65թթ.-ին, բայց այն արդյունքը չէ տվել, որպիսին Ալ.Թամանյանի ձեռնարկածն էր:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրատարակման գործող կանոններին համապատասխան:

Ռուբեն Սիմոնյան

N 1

**ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
ՁԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ԲԱԶԻԼԻԿԻ ԱՆՄԽԻԹԱՐ ՎԻՃԱԿԻ
ՄԱՍԻՆ**

16 մայիսի 1926թ.
Երեւան

Կոմիտեի մայիսի 8-ի նիստում արված որոշման համաձայն, մենք Երերուլքի բազիլիկայի ներկա դրույթյունը պարզելու նպատակով ընտրված Հանձնաժողովի անդամներն են՝ Գեւորգ Ասատուր, Գարեգին Լեւոնյան, եւ Ռուբեն Դրամբյան, մայիսի 9-ին, շաբաթ օրը, գիշերվա գնացքով մեկնեցինք Անի կայարանը (Արեւելյան Շիրակ), որտեղից կիրակի առավոտյան ուղևորվեցինք Ախուրյանի ձախ ափում գտնվող Կալլ-գուլի գյուղը եւ նրանից ոչ հեռու Երերուլքի ավերակները:

Հիշյալ բազիլիկայի ավերակը իր ներքին եւ արտաքին կացութամբ դիտելուց, ինչպես եւ մեր շուրջն հավաքված գյուղացիների ու բանվորների հետ խոսակցելուց մեզ համար պարզվեց հետեւյալը.

Ա) Ավերակը ենթակա չէ ոչ քանդումների եւ փչացումների, այլ ըստ երեւույթին հյուսվել եւ շարունակվում է հյուսվել ժամանակից, բնության պատահարներից եւ առանձին խնամքից զուրկ լինելուց: Գյուղացիք բացեիք հերքեցին քարերը քանդելու եւ տանելու մեր ունեցած տեղեկությունը, ասելով, որ իրենք քարի պետք չունեն, ամեն կողմ քար է արդեա եւ մանավանդ այդ հնագույն եկեղեցու ավերակը իրենց համար մի սրբություն է եւ այնտեղ երբեմն կրոնական ծեսեր են կատարում:

Այն հանգամանքը, որ եկեղեցու ներսը պահված է մաքուր, չկան կեղտոտություններ եւ աղբ, ինչպես ուրիշ տեղեր, վկայում է նրանց խոսքի ճշմարտությունը:

Բ) Վնասված է եկեղեցու արեւմտյան պատի աջ եւ ձախ թեւերը, մեծ ճեղքվածքով բաժանվում են հարավից (հարավային եւ հյուսիսային) պատերից եւ կորանալով դեպի գուրս տրամադիր է քանդելու: Այս մասին պետք է մի օգնություն գալ մտածել, գուցե թե երկաթի ձողերով ամրացնել ու կապել:

Գ) Հուշարձանի թե ներսը եւ, թե գուրսը՝ հարավային կողմում ցաքուցրիվ թափված են բազմաթիվ քարեր եւ բեկորներ, օրնամենտներով եւ արձանագրություն:

* Յու.Թամանյան, Հուշարձաններին նոր կյանք, Երեւան, 1988, էջ 92:

ուններով, որոնք պետք է հավաքվեն եւ ցուցակագրվեն: Երկու մեծ արձանագրութ-
յուններ, որոնք ընկած էին երեսն ի վեր, մենք առժամ, գոնե ապահովելու համար
նրանց անձրեւից եւ փչացումից, բարձրացրինք ուղղահայաց դրության: Հուշար-
ձանի մոտից մենք դարձյալ Կզըլ-գոլի գնացինք՝ տեսնելու տեղական իշխանությ-
ուններին եւ հրավիրելու նրանց ուղադրությունը ավերակի պահպանության վրա:
Բայց թե գյուղխորհրդի նախագահը (Եփրեմ), թե օգնականը (Սմբատ) բացակա
էին գյուղից, գնացինք իրենց շրջանային կենտրոնը՝ Մուլադյոկչա: Մեր այս հա-
մառոտ զեկուցումով կոմիտեին խնդրում ենք,

ա) Մի գրություն ուղարկել Լենինականի Գավառածկոմին, որ նա կարգադ-
րություն անի 4-րդ գավառամասի իշխանությանը հատուկ ուղադրության առնելու
Երերուլքի ավերակները

բ) Մի երկրորդ Հանձնաժողով ուղարկել այնտեղ, որ իր հետ տանի մի դուռ
Երերուլքի խորաններից մեկին հարմարեցնելու եւ այդ խորանում հավաքելու ուղ-
ադրության արժանի բեկորներն ու գեղարվեստական նշխարները:

Կիրակի գիշերը մեր ընկերներից մեկը Ռ. Դերամբյանը մեկնելով Լենինական,
իսկ մենք վերադարձանք Երեւան՝ հասնելով երկուշաբթի առավոտյան:

Հանձնաժողովը ծախսեր ունեցավ ընդհամենը 16 ռուբլի 76 կոպեկ, որոնց
հաշիվը ներկայացնում ենք սրա հետ:

Գարեգին Լեւոնյան
Ռուբեն Դրամբյան

ՀԱԱ, ֆ.1063, ց.1, գ.70, թ.114-115: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 2

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԱԼԼԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ
ԿԱՌՈՒՑՎԵԼԻՔ ՏԱՆ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

01 հոկտեմբերի 1928թ.
Երեւան

Երեւանի Քաղ[աքային] խորհրդի նախագահին.

Հնությունների պահպանության Կոմիտեն ձեռնարկել է Երերուլքի, այդ 5-
րդ դարու նշանավոր Բագիլիկայի նորոգ[ումը], որը վնասվել էր Լենինականի վեր-
ջին երկրաշարժի ժամանակ:

Մակայն Կոմիտեի միջոցները սուղ են եւ այդ կարեւոր գործը գլուխ բերելու
համար նա ստիպված է դիմել մի քանի պետական եւ հասարակական հիմնարկների
օգնության:

Սրանով մենք խնդրում ենք Ձեզ Երերուլքի նորոգման գործում աշխատող
բանվորների կառուցվելիք տան համար բաց թողնել վեց (6) լուսամուտ եւ երեք (3)
դուռ Ձեր տրամադրության տակ եղած հին քանդած տներից:

Նախագահ Ա.Թամանյան
ՀԱԱ, ֆ. 1063, ց. 1, գ. 64, թ. 75: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԱԼԼԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ
Ն.ԲՈՒՆԻԱԹՅԱՆԻՆ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ ՍՏԱՆԱԼՈՒ
ՄԱՍԻՆ

01 հոկտեմբերի 1928թ.
Երեւան

Հնությունների Պահպանության Կոմիտեն խնդրում Ձեզ կարգադրություն
անք բաց թողնելու ժամանակավոր օգտագործության համար Կոմիտեի կողմից

ներկայումս կատարվող երերույթի բազիլիկայի նորոգման աշխատանքների համար անհրաժեշտ հետեւյալ իրերը՝

1. Զրի տակառ (30-40) դուլլ տարողությամբ :
2. Կուլք՝ թեյի համար:
3. Փոքր սեղան եւ 2 տաբուրետ:
4. Մաղ, բացի այդ, նաեւ 6 պատուհան եւ 3 դուռ, որ խնդրել էինք առանձին գրությամբ:

Նախագահ Ա.Թամանյան
Գիտական քարտուղար Աշխ.Քալանթար

ՀԱԱ, Ֆ. 1063, ց. 1, գ. 64, թ. 91: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 4

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԱԼ.ԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԵՎ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
ԸՆԴԳՐԿՎԱԾ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԿՆՔՎԱԾ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ

22 Հոկտեմբերի 1928թ.
Երեւան

1928թ. Հոկտեմբերի 22-ին Հնությունների պահպանության Կոմիտեն եւ վարպետների խմբակը՝ Սերգեյ Սահակյան, Միհրան Միրզախանյան, Քրիստափոր Գալստյանը կնքեցին այս պայմանագիրը.

1. Կոմիտեն Հանձնում է եւ վարպետների խմբակը վերցնում է կատարել երերույթի բազիլիկայի, որը գտնվում է պեմզայի Հանքերի մոտ, քանդված պատերի վերաշինությունը՝ համաձայն կոմիտեի կողմից տրվելիք բոլոր ցուցմունքներին:

2. Վարպետների խմբակը պարտավորվում է մաքուր տաշել բոլոր քարերը համաձայն հին շենքի պատերի շարքերի: Քարերի երկարությունը նվազագույնը լինելու է 12-վերջով, մեծ մասը 11/2 արշին^{**}, իսկ պահանջված դեպքում մինչեւ 2-ար[շին]: Քարերը պիտի տաշվեն մաքուր՝ համաձայն հին ձեւերի: Քար կտրելը խմբակի պարտականություն մեջ չի մտնում: Կոմիտեն ինքն է տալիս կտրված քարեր:

3. Վարպետների խմբակը պարտավորվում է մաքուր տաշած քարերը շարել պատի երկու երեսի վրա համաձայն շենքի հին ձեւերի: Յուրաքանչյուր շարքը պետք է դրվի շաղախի վրա եւ քարերի միջեւ լցվի նույն շաղախով եւ ոճով: Հին պատերի քարերի արանքները նույնպես լցնել ջրայի ցեմենտի շաղախով:

4. Աշխատանքի համար պետք եղած սանդուղները^{****} (սկալաները)^{****} եւ դարձուները^{****} կոմիտեի հաշվին են:

5. Այս բոլոր աշխատանքների վարձատրությունը կոմիտեի հաշվին է հետեւյալ գներով.

ա) Քարեր տաշելը՝ հաշվելով շարքի արտաքին երեսի յուրաքանչյուր քառակուսի սաժենի համար պետք է վճարվի քառասունյոթ (47) ուրբլի: Տաշվածը պետք է լինի բազիլիկայի հին տաշված ձեւով,

բ) Ճակատի սյուների եւ կարնիզներերի տաշվածը պետք է վճարվի Երեւանի ակնաբուժարանի գներովը,

գ) Քարեր շարելը պատի երկու երեսի յուրաքանչյուր կողմի քառակուսի սաժենի^{*} համար պետք է վճարվի քսան հինգ (25) ուրբլի, հիմքեր շարելու խորանարդ սաժենի համար (20) ուրբլի

* Մեկ վերջով մոտ 4.4 սմ է -Ռ.Ա.:

** Մեկ արշինը մոտ 0.711 մետր է -Ռ.Ա.:

*** Սանդուղը սանդուղքի յուրաքանչյուր աստիճանն է -Ռ.Ա.:

**** Սկալան նշանակում է տախտակամած -Ռ.Ա.:

***** Տախտակամածի հենարան -Ռ.Ա.:

* Մեկ սաժենը 2.13360 մետր է -Ռ.Ա.:

դ) Հին պատերի քարերի միջև գալիվկա լցնելը առանձին Հաշվով՝ օրավար-
ձով պետք է վճարվի: Յուրաքանչյուր վարպետի համար չորս (4) ուղբլի, իսկ սեւա-
գործ բանվորին տեղական դրույքով: Շարող վարպետը պարտավոր է հսկել գալիվ-
կայի գործողութայնը:

6. Այս պայմանագիրը հաստատվում է համաձայն հավաքական պայմանագ-
րի:

7. Գործը դադարելու դեպքում վարպետների խմբակը չունի որեւէ նյութա-
կան պահանջ

Կոմիտեի նախագահ	Ա.Թամանյան
Վարպետների խմբակ	Սերգեյ Սահակյան
	Միհրան Միրզախանյան
	Քրիստափոր Գալստյան

ՀԱԱ, Ֆ 1063, ց. 1, գ. 70, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

ՀՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀ
ԱԼԹԱՄԱՆՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՍԽՀ ԼՈՒՍԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ
ԺՈՂԿՈՄԻՍԱՐԻՆ ԵՐԵՐՈՒՅՔԻ ՏԱՃԱՐԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒՄԸ
ՖԻՆԱՆՍԱՎՈՐԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՈՄԻՍԱՐՆԵՐԻ
ԽՈՐՀՐԴԻՆ ՄԻՋՆՈՐԴԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

28 սեպտեմբերի 1928թ.
Երեւան

Անիի պեմգայի Հանքերի շրջանում գտնվում է երերույքի (Կըզըլ-Գոլի) V
դարու բազիլիկան, հայ-սիրիական արվեստի մի եզակի (ունիկում) գործը, որի նմ-
անը հայտնի է է ոչ մի երկրում եւ, իբրեւ այդպիսին ընդհանուր, համաշխարհային
գիտական մեծ արժեք ունի:

Այդ նշանավոր շէնք, որ Լենինականի երկրաշարժի ժամանակ ճեղքվածքներ
ստացավ, ներկայումս կանգնած է կործանման վտանգի առաջ: Հնությունների պա-
հպանութայն Կոմիտեն մտահոգված լինելով պահպանել նրա գոյությունը, միջ-
ոցներ է ձեռք առնում շտապ կերպով նրան տեխնիկական օգնություն մատուցելու՝
կանխելու համար նրա վերջնական կործանումը, սակայն Կոմիտեի սուղ միջոցնե-
րը շատ քիչ են այդ կարեւոր գործը կատարելու համար: Ուստի եւ մենք խնդրում
ենք Ձեզ միջնորդել ժողկոմիտեի առաջ օժանդակելու Կոմիտեիս՝ բաց թողնելով
մեկ հազար (1000) ուղբլի, որպեսզի Հնար լինի ապահովելու այդ նշանավոր հու-
շարձանի գոյությունը երկար տարիներով:

Կոմիտեի նախագահ	Ա.Թամանյան
Գիտական Քարտուղար	Գեւորգ Ասատուր

ՀԱԱ, Ֆ. 1063, ց. 1, գ. 64, թ. 71: Բնագիր: Մեքենագիր:

**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ ՀԵՍՋ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԱՐՏԻՍՏ ՎԱՂԱՐՇԱԿ
ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ (100-ԱՄՅԱԿ)**

Փաստաթղթերի այս հավաքածուն, որ ներկայացնում ենք ընթերցողին պատմում է Հայ գուեսանական երգարվեստի անկրկնելի վարպետ, ՀԵՍՋ ժողովրդական արտիստ Վաղարշակ Համբարձումի Սահակյանի երկարամյա, վաստակաշատ տարիների նրա գործունեության մի փոքր հատվածի մասին: 1939 թվականից, Սայաթ-Նովայի անվան անսամբլում հանդես գալով իբրև մենակատար, իսկ 1942թ. միաժամանակ եւ որպես նրա ղեկավար, Վ.Սահակյանը մինչեւ իր կյանքի վերջին տարիները ծավալում է բեղուն գործունեություն Հայ աշուղական երգարվեստը ժողովրդի մեջ տարածելու, այն զարգացնելու եւ վերջապես իր անզուգական, հիանալի կատարմամբ հանդիսատեսին հիացնելու ուղղությամբ:

Սայաթ-Նովայի, Ջիվանու, Նաղաշ Հովնաթանի, Հավասու, Շիրինի եւ այլոց հիասքանչ երգերը ներկայացնող Հայ գուեսանական երգի վարպետը բազմիցս պարգևատրվել է կառավարական բարձր պարգևներով ու զանազան մրցանակաբաշխությունների մրցանակներով:

Հավաքածուի բոլոր փաստաթղթերը ընտրված են ՀԱԱ-ի ֆոնդերից եւ այդ պատճառով փաստաթղթերի տողատակում արխիվը չի նշվել: Փաստաթղթերը ներկայացվում են բնագրի տեսքով, կատարված են որոշակի ուղղագրական եւ կետագրական ճշտումներ:

Մարինե Մարտիրոսյան
ՀԱԱ բաժնի վարիչ

N 1

**ՄՈՍԿՎԱՅՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՏԱՍՆՕՐՅԱԿԻ
ԵԶՐԱՓԱԿԻՉ ՀԱՄԵՐԳԻ ԾՐԱԳԻՐԸ**

1939թ.
Մոսկվա

I-ое отделение

I Выступление оркестра народных инструментов п[од] у[правлении]
дирижера-композитора Г. Мирзояна

1. Финджан -	муз. Н. Ф. Тиграняна -	исп. оркестр
2. Блбули ид -	муз. Саят-Нова -	исп. Ш. Мкртчян
3. Марш -	муз. К. Закаряна -	исп. оркестр

II Выступление ансамбля армянской ашугской песни
п[од] у[правлении] заслуж. арт. республики Ш. Тальяна

1. Чис асум -	Саят-Нова -	исп. В.Саакян
2. Майрик -	Дживани -	исп. ансамбль
3. Дун ен глхен -	Саят-Нова -	исп. Ш.Тальян

III Выступление ансамбля народных инструментов
п[од] у[правлении] А.Мерангуляна

1. Народная песня и танец	-	на дудке исп. М. Маркарян
2. - -	-	на таре исп. Г.Алиев
3. Гарукнер (народ. песня)	-	исп. А. Гюльзаян
4. Армянский круговой народный танец	-	исп. ансамбль

IV Выступление ансамбля армянской народной песни-пляски

Худрук-Т. Алтунян
Балетмейстеры: Э.Манукян и И.Арбатова

Руководитель инструментальной частью А.А.Александрян
Лепо ле-ле - (народная хороводная песня)
Кочари - (мужской групповой танец)
Таракама - (женский сольный танец) исп. П.Бурназян

Ֆ. 26, ց. 1, դ. 1, թ. 87: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԿՈՂՄԻՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՎԱԾ ՏԵՂԵԿԱՆՔ՝ 1941Թ.
ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ ԱՇՈՒՂԱԿԱՆ ԱՆՍԱՄԲԼԻ ԿՈՂՄԻՑ ՏՐՎԱԾ
ՀԱՐՄԵՐԳՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

1942թ.
Երևան

Աշուղական անսամբլը 1941թ. հունվարի 1-ից առ 31-ը դեկտեմբերի 1941թ. ավել է 188 համերգ, որից՝

ա. Կարմիր բանակի համար շեֆական - 42

բ. Համագումար, կոնֆերանս, պլենում եւ այլ կազմակ. համար - 8

գ. Արտաշատի շեֆ կոլխոզին - 2

Ֆ. 59, ց. 29, դ. 3, թ. 20: Ինքնագիր:

N 3

ՀԽՍՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՒՍԱՆՆԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱՏԵՍ
ԱՆՑԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

24 մարտի 1944թ.
Երևան

С 5 мая с.г. в Ереване провести смотр гусанов (ашугов) Армении. Смотр проводится Домом народного творчества совместно с заинтересованными организациями: (ССК*, ССП** и Академия Наук).

Для проведения смотра создать оргкомитет в следующем составе:

Ахназарян С. Я. - (предс.)

Вртанесян К. Е. - Армфилармония

Тигранов Г. Г. - Муз. кабинет им. Р. Меликяна

Тоникян А. - Радио-комитет

Саакян Вагаршак-

Предложить Т.Ахназаряну до 26 марта с. г. представить управлению план мероприятий по смотру, а также смету расходов.

Предложить т. Ахназаряну мобилизовать внутренние ресурсы ДНТ,*** а также договориться с заинтересованными организациями о выделении средств на организацию смотра.

Начальник управления 3. Вартамян

Ֆ. 120, ց. 3, դ. 81, թ. 300: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 4

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՍՏԱԿԱՎՈՐ ԴԵՐԱՍԱՆ
Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՉԸ ԲԱՐՉՐԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

* Союз Советских композиторов - Մ.Մ.:

** Союз Советских писателей - Մ.Մ.:

*** Дом народного творчества - Մ.Մ.:

24 ճարտի 1944թ.
Երևան

В соответствие с утвержденными штатным расписанием, зарплату художественного руководителя и актера-солиста Ансамбля ашугской песни им. “Саят-Нова” Армфилармонии, заслуженного артиста республики т. Саакяна Вагаршака с 1 февраля 1944г. установить 2.000 р. в месяц.

Начальник Управления 3. Вартанян

Ֆ. 120, ց. 3, դ. 81, թ. 300: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

ՀԽՍՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԸ ՀԱՅՖԻԼՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

13 հունիսի 1944թ.
Երևան

Для обсуждения творческих путей и художественно-репертуарных планов Армфилармонии, ее ансамблей и солистов и приема новых программ, при директоре и художественном руководителе Армфилармонии, на правах совещательного органа, утвердить Художественный Совет Армянской Государственной ордена Трудового Красного Знамени Филармонии в следующем составе:

1	Домбаев Г. С.	Директор и худ. руководитель Армфилармонии-председатель художественного Совета
2	Даниелян А. Б.	Народная артистка Союза ССР
3	Тавризян М. А.	Народный артист Арм. ССР -дирижер
4	Тальян Ш. Н.	“ - “ -“
5	Айвазян А. С.	Заслуженный деятель искусств, худруководитель джаза
6	Алтунян Т. Т.	Заслуженный деятель искусств Худ. руководитель ансамбля песни-пляски
7	Будагян Г. Е.	Заслуженный деятель искусств-дирижер
8	Кушнарев Х. С.	Заслуженный деятель искусств-профессор (кабинет Р. Меликяна)
9	Сараджев К. С.	Заслуженный деятель искусств, профессор (консерватория, симфонический оркестр)
10	Степанян А. Л.	Заслуженный деятель искусств (Председатель Союза Советских композиторов Арм. ССР)
11	Саакян В. А.	Заслуженный артист Арм. ССР (Худ. руководитель ансамбля гусанской песни им. Саят-Нова).
12	Манукян Э. В.	(Ансамбль песни-пляски)

- 13 Мелик-Вртанесян К. Е. музыковед
- 14 Сарксян С. репертком
- 15 Тигранов Г. Г. доцент, кандидат искусствоведческих наук, музыковед
- 16 Тоникян А. Б. (Радиокомитет)

Начальник управления 3. Г. Вартамян

Ֆ. 120, ց. 3, դ. 81, թ. 118: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ՀԱՅՖԻԼ ՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՇՆՈՐ ՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԸ
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԻ ԱՆՍԱՄԲԼԻ
ՂԵԿԱՎԱՐ Վ.ՍԱ.ՀԱԿՑԱՆԻՆ՝ ԱՆՍԱՄԲԼԻ ՄՈՍԿՎԱՅԻՆ ՄԱՍԻՆ
ՓԱՅԼՈՒՆ ՀԱՄԵՐԳԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

10 նոյեմբերի 1944թ.
Երևան

Дорогие товарищи !

В день 1000-го концерта, после заключительного концерта декады армянской музыки в Москве, в 1939г., -руководство Армянской филармонии поздравляет Вас с достигнутыми успехами в деле художественного обслуживания трудящихся нашей цветущей республики.

Армянская филармония выражает горячую благодарность коллективу Ансамбля гусанской песни им. Саят-Нова за отличную производственную работу и систематическое выполнение производственно-финансовых планов.

От души желаем Вам дальнейших успехов на благо искусства нашего народа, на благо нашей любимой Родины.

Директор и художественный
руководитель Армфилармонии
Секретарь парторганизации

Г. С. Домбаев
К. И. Бароян

Ֆ. 59, ց. 29, դ. 7, թ. 3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 7

ՀԽՍՀ ԺՈՂՎՈՄԻՆՈՐ ՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԸ ԱՆՍԱՄԲԼԻ ՀԱԶԱՐԵՐՈՐԴ ՀԱՄԵՐԳԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ Վ. ՍԱ.ՀԱԿՑԱՆԻՆ ՈՒ ԱՆՍԱՄԲԼԻ
ԿԱՏԱՐՈՂՆԵՐԻՆ ՇՆՈՐ ՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՏՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

10 նոյեմբերի 1944թ.
Երևան

Сегодня, Ансамбль армянской гусанской песни им. Саят-Нова Армфилармонии, дает 1000-й концерт после заключительного концерта Декады армянского искусства в Москве в 1939 году.

За эти пять лет, ансамблем проделана огромная работа по художественному обслуживанию трудящихся городов, районных центров и колхозов Армянской ССР.

Постоянные поиски репертуара и систематическая работа над повышением своего исполнительского мастерства привели к тому, что ансамбль прочно завоевал любовь и признание своих многочисленных слушателей.

Огромную роль сыграл ансамбль и в области военно-шефской работы.

Благодаря своей безотказной и добросовестной работе, Ансамбль армянской гусанской песни им. Саят-Нова систематически перевыполняет свои производственно-финансовые планы и в этом смысле является одним из передовых ансамблей Армянской филармонии.

В ознаменование 1000-го концерта ансамбля и художественно-производственных успехов, достигнутых ансамблем после декады армянского искусства в Москве приказываю:

Художественному руководителю и солисту ансамбля армянской гусанской песни им. Саят-Нова, заслуженному артисту Армянской ССР тов. Саакяну Вагаршаку Амбарцумовичу объявить благодарность.

Объявить благодарность всем солистам и артистам Ансамбля армянской гусанской песни им. Саят-Нова.

Начальник управления 3.Вартанян
Управделами М.Авакян

Ֆ. 59, ց. 29, գ. 7, թ. 4: Հաստատված պատճեն: Մեքենագիր:

N 8

ՀԱՅՖԻԼ ՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ ԳԵՂԱՐՎԵՍԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՆԻՍՏԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

17 ապրիլի 1945թ.
Երևան

Присутствовали: Члены Художественного совета т.т. Домбаев Г.С. (председатель), А.Б.Даниелян, Т.Т.Алтунян, А.С. Айвазян, А.Л. Степанян, В.А. Саакян. О. Б. Богемский, А. Б. Тоникян, Э. В. Манукян.

Приглашенные: Начальник Управления по делам искусств при СНК Арм. ССР т. Вартанян З.Г., зам. начальника управления т. Арутюнян С.С., от ЦК КП (б) Армении т. Ордоян, от Союза советских композиторов т. Гаспарян С.Г., от реперткома Арм ССР т. Э.Ходжик, директор ДНТ т. Сарксян П., т. Верди, секретарь парторганизации Армфилармонии т. Хараджаниян И.О., зам-директора Армфилармонии т. Саруханиян Ф.Н., т. Лисицян С.С., т. В.Н. Аджемян.

На повестке дня: Прослушивание и обсуждение ашугской сказки "Смбат и Софья"-в исполнении Ансамбля армянской гусанской песни имени Саят-Нова, под руководством заслуженного артиста Армянской ССР Вагаршака Саакяна.

С.С. Арутюнян- Приветствует идею включения в репертуар ансамбля ашугской сказки, анализируя сказку указывает на некоторые случаи анахронизма, которые впрочем считает необходимым сохранить как показатель ряда литературных наслоений. Считает необходимым сократить вступления к песням и, частично, некоторые песни. Сказка выиграет от некоторых безболезненных сокращений в пределах примерно 20 минут. Указывает на некоторые мелкие недостатки в произношении литературного текста. Необходимо поработать над словом, чтобы слово и пение органически слились бы и песни не носили бы характера цитат. Текст необходимо передать одному из крупных писателей для литературной правки.

А.Б. Даниелян- Очень понравился замысел поставить ашугскую сказку.

Исполнительски сказка сделана сыро. Артисты ансамбля мертвы, не реагируют на движения сюжетной линии. Аккомпанирует ансамбль громко. Нужна режиссерская работа и дальнейшая работа над исполнительским мастерством.

Т.Т. Алтунян- Предлагает, в порядке эксперимента, взамен тар ввести саз и кямечи. Нужно привлечь женщин певиц (в частности для исполнения

песен Софьи, Ноемзар, матери и т.д.). Необходимо укрепить состав ансамбля за счет лучших певцов. Смягчить аккомпонимент.

О.С. Лисицян- Присоединяется к высказываниям С.С. Арутюняна, А.Б. Даниелян. Рекомендует проработать над музыкализацией речи.

Э. Ходжик- Одобряет идею восстановления жанра гусанской сказки, но настаивает на необходимости выпуска премьеры на высоком качественном уровне. Необходимо продумать вопрос о пересмотре состава инструментов ансамбля. Рекомендует Армфилармонии не спешить с выпуском премьеры.

А.Б. Тоникян- Присоединяясь к предыдущим высказываниям, сожалеет, что ансамбль отошел от стиля гусанского исполнительства. Необходимо поработать над литературным текстом над профессиональным чтением В. Саакяна. В случае сокращения произвести их за счет песен. С выпуском премьеры не спешить.

В.Н. Аджемян- Идея хороша, но исполнительски “Сказка” лишь материал, над которым нужно капитально поработать. Необходимо сказку сократить и добиться разнообразия в песенном материале. Сказку должен читать не В. Саакян, а специальный чтец. Нужно оживить ансамбль и роль каждого из членов ансамбля. Необходимо длительная серьезная работа над осуществлением отличной идеи.

С.Г. Гаспарян- Считает, что сказка перегружена за счет обилия песен, при повторения ряда песен на один и тот же мотив, многие песни исполняются в одинаковых тональностях. Сказку необходимо выпустить после тщательной и серьезной проработки.

О.Б. Богемский- Нужна рука хорошего режиссера, чтобы оживить и в хорошем смысле слова, театрализовать сказку. Чтение сказки В. Саакяном не профессионально и конечно много ниже его вокального мастерства. Хорошо было бы чтение сказки поручить другому артисту, профессиональному чтецу. Текст необходимо изменить и сократить, подойдя к этому делу очень умело и осторожно. Нужно пересмотреть состав мужчин-певцов. Пригласить женщин-певиц, детально изучить подлинный стиль рассказа гусанской сказки.

З.Г. Вартамян- Нам нужно сохранить природу гусанского ансамбля и не становиться на путь театрализации ансамбля женщин-певиц. Необходимо повысить качественный уровень ансамбля. Было бы хорошо ввести в состав ансамбля, например В. Саакяна, Ш. Сарксяна и еще одного соответствующего им певца. Нужен режиссер для улучшения качества исполнения сказки. Спешить с выпуском сказки не надо. Надо привлечь режиссера для серьезной работы над текстом. Сказку надо сократить за счет лишних песен. Отыгрыши песен нужно резко сократить. Введение новых инструментов нужно пробовать в порядке эксперимента. Пересмотреть и укрепить состав ансамбля.

В.А. Саакян- Говорит о большой работе над текстом (было 5 вариантов литературного текста сказки). Считает, что все варианты должны быть учтены, при установлении окончательного варианта сказки. Просить помочь для успешного выпуска сказки.

Г.С. Домбаев - Подытоживая прения, высказывается за необходимость пересмотра текстового материала сказки, приглашения режиссера и продолжения серьезной работы над исполнительским завершением сказки.

На основе высказываний, Художественный совет Армянской филармонии, полностью одобряя идею концертного воплощения жанра ашугской сказки, тем не менее считает, необходимым рекомендовать руководству Армфилармонии.

Тщательно пересмотреть литературный текст сказки под знаком его стилистической обработки и обеспечения чистоты языка.

Подвергнуть сказку сокращению и, в первую очередь за счет песенного материала (особенно повторяющихся песен), максимально сократив инструментальные вступления к песням.

Привлечь квалифицированного режиссера для постановки сказки, с тем, чтобы в процессе дальнейшей работы над сказкой окончательно установить распределение образов сказки между солистами ансамбля, еще больше приблизив исполнение к стилю сказа гусанской сказки.

Укрепить состав ансамбля за счет приглашения новых высококвалифицированных исполнителей.

Примьере сказки должна предшествовать серьезная углубленная экспериментальная и репетиционная работы, чтобы обеспечить высокий качественный уровень исполнения, возрождаемого жанра гусанской сказки.

Председатель художественного
совета Армфилармонии

Г.С. Домбеев

Ֆ. 26, ց. 1, գ. 2, թ. 3-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 9

ՀԽՍՀ ԺՈՂՎՈՄԽՈՐՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱԳԻՐԸ՝
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՀՎԱՆ 150-ԱՄՅԱ ՏԱՐԵԼԻՑԻ ԿԱՊԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ
ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԵՐԳԵՐԻ ԼԱՎԱԳՈՒՅՆ ԿԱՏԱՐՈՂՆԵՐԻ ՄՐՑՈՒՑԹ
ՀԱՅՏԱՐԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

[Հուլիս] 1945թ.
Երեւան

Մոտենում է հանճարեղ հայ պոետ, ժողովրդական երգիչ Սայաթ-Նովայի մահվան 150-ամյակը, որի կապակցությամբ ՀՍՍՌ-ի ժողկոմսովետին կից Արվեստի վարչությունը հայտարարում է Սայաթ-Նովայի գործերի լավագույն կատարողների կոնկուրս:

ԿՈՆԿՈՒՐՍԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

1. Կոնկուրսին կարող են մասնակցել գեղարվեստական խոսքի վարպետները եւ արտասանողները առանց տարիքային սահմանափակման:

2. Կոնկուրսի ծրագրի մեջ պետք է մտնեն Սայաթ-Նովայի երկերից ոչ պակաս քան տասը:

3. Երկերը կոնկուրսում կարող են կատարել հայերեն, ռուսերեն, վրացերեն եւ ադրբեջաներեն լեզուներով:

4. Երկերի ընտրությունը թողնվում է կատարողների հայացողության:

5. Կոնկուրսի լավագույն կատարողների համար սահմանվում է երեք մրցանակ.

Առաջին մեկ մրցանակ - 5000ռ.

Երկրորդ մեկ մրցանակ - 4000ռ.

Երրորդ մեկ մրցանակ - 3000ռ.

Բացի այս, ժյուրիի որոշմամբ կոնկուրսի առանձին մասնակիցների կտրվեն պատվոգրեր:

6. Կոնկուրսը տեղի է ունենալու Երեւան քաղաքում, 1945թ. օգոստոսի 25-ին: Կոնկուրսին մասնակցելու թույլտվություն ստանալու համար դիմումները ներկայացնել մինչեւ 1945թ. օգոստոսի 20-ը: Հետեւյալ հասցեով՝ Երեւան, փող. Կոունյանցի նո. 24, Արվեստի վարչության կից Սայաթ-Նովայի երգերի կատարման կոնկուրսի կազմ-կոմիտե:

ՀՍՍՌ ԺԿԽ-ի արվեստի գործերի վարչություն

Ֆ. 120, ց. 3, գ. 95, թ. 2: Թողուն: Մեքենագիր

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՀՎԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄՐՑՈՒՅԹԻ ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ԹԵՐԹԻԿ

8 սեպտեմբերի 1945թ.
Երևան

1. Անուն, ազգանուն, Հայրանուն-Սահակյան Վաղարշակ Համբարձումի
2. Ծննդյան թիվը-1906թ.
3. Մասնագիտություն-երգիչ
4. Աշխատանքի վայրը-Հայֆիլհարմոնիա
5. Մասնակցում է, որ կոնկուրսին երգի (երգի արտասանություն)
6. Մասնակցում է ինչ գործիքով-
  1. Դուռն էն գլխեն
  2. Շախաթայի
  3. Պատկիրքդ զալամով քաշած
  4. Նազանի
  5. Բեզարիլ իմ
  6. Թամամ աշխարհ պտուտ էկա
  7. Աստված կու սիրիս
  8. Բրոի-բրոի
7. Մասնակցողի տան Հասցեն-Ստալինի պողոտա N 20
8. Մասնակցողի ստորագրությունը-
9. Ժյուրիի գնահատականը-Գ երրորդ մրցանակը բաժանած

Ժյուրիի նախագահ

Ֆ. 120, ց. 3, գ. 95, թ. 20: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԵՍՀ ՎԱՍՏԱԿԱՎՈՐ ԱՐՏԻՍՏ ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԵՐԳԵՐԻ ՄՐՑՈՒՅԹԻ ԿԱՏԱՐՈՂՆԵՐԻՆ ՇՆՈՐՀԱԾ ՄՐՑԱՆԱԿՆԵՐԻ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ

10 սեպտեմբերի 1945թ.
Երևան

Ինչպես ձեզ Հայտնի է ս/թ սեպտեմբերի 8-ին արվեստի աշխատողների տանը կայացավ Սայաթ-Նովայի երգերի կատարողների կոնկուրսը:

Ժյուրիի աշխատանքի արդյունքը հետևյալն է՝ առաջին մրցանակը հատկացնել Շարա Տալյանին, որին անշուշտ լիովին արժանի է նա: Երկրորդ մրցանակը հատկացնել Արմենակ Տեր Աբրահամյանին: Որոշում՝ միանգամայն անարգարացի, Ա.Տ. Աբրահամյանը ոչ մի կապ չունի գուսանական արվեստի հետ, իր կյանքի ընթացքում երբեք չի կատարել գուսանական երգ եւ չի զբաղվել գուսանական արվեստով: Այդ է ապացուցում եւ կոնկուրսի օրը նրա կատարած գուսանական երգի կատարման որակը:

Երրորդ մրցանակը հատկացնել ինձ եւ երգչուհի Եվգենիա Բասյանին, որը նույնպես չի զբաղվում գուսանական երգով եւ նրա ռեպերտուարում Հայտնի է, որ կա ընդամենը երգ՝ գուսանական Սայաթ-Նովա «Աշխարհում ախ չիմ քաշի», այս մեկ հատիկ երգն էլ Ե. Բասյանը ըստ իս կատարում է անհարազատ:

Ես հանդիսանալով Սայաթ-Նովայի անվան Հայկական գուսանական երգի անսամբլի գեղարվեստական ղեկավարը, միաժամանակ նույն անսամբլի առաջատար սոլիստն եմ: Իմ ռեպերտուարում ունեմ Սայաթ-Նովայից 21 երգ, իմ արվեստն է գուսանական երգը եւ ինձ շնորհվել է վաստակավոր արտիստի կոչում, որպես գուսանական երգերի վարպետ կատարողի, այդ մասին է վկայում ՀՍՍՌ Գերագույն Սովետի հրամանագիրը:

Իմ սիրած նույն գուսանական արվեստի գնահատականն է ՍՍՌՄ կառավարության տված շքանշանը:

Ես ինձ նվիրել եմ գուսանական արվեստին եւ այդ արվեստը մեր մասսաների սեփականությունը դարձնել ու այս արվեստով եւ զբաղվել եմ նվիրվածությամբ, նրան գոհաբերելով եւ առողջություն, եւ անձնական կյանք, եւ կյանքի լավագույն տարիները: Այս ամեն բացարձակ ճշմարիտ իրողությունների դիմաց այսօր ես ստանում եմ ժյուրիի հիշյալ գնահատականը, նման գնահատականը ոչ միայն վիրավորական է, այլեւ հուսալքման մղող:

Իհարկե իսկական գնահատություն տվողը ժողովուրդն է եւ ես կարող եմ հպարտանալ նրա գնահատումից, սակայն ես այս դրույթով բողոքելով ժյուրիի վերաբերմունքի դեմ, որ լիովին հակասում է ժողովրդի՝ ինձ տված գնահատականին:

Կարծում եմ, որ Սայաթ-Նովայի երգերի ժյուրին իմ նկատմամբ լուրջ մոտեցում չի ունեցել: Ես գտնում եմ, որ ժյուրիի որոշումը ճիշտ չէ, բողոքում եմ այդ որոշման դեմ եւ խնդրում կարգադրել ինձ համարել կոնկուրսից դուրս, միեւնույնն է ես այդ «գնահատականը» չեմ ստանում:

Միաժամանակ խնդրում եմ, կարգադրեք Հայֆիլհարմոնիայի դիրեկցիային ինձ ազատել Սայաթ-Նովայի անվան գուսանական անսամբլում իմ կատարած պարտականություններից, եւ ֆիզիկական հնարավորություն չունեմ աշխատելու, առողջությունս շատ քայքայված է եւ այլեւս ի վիճակի չեմ ամեն համերգի երգել 20-22 երգ:

Հարգանքներով՝ Վ. Սահակյան

Ֆ. 120, ց. 3, դ. 95, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 12

ՀԵՍՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԸ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԵՐԳԵՐԻ ԿԱՏԱՐՈՂՆԵՐԻ ՄՐՑՈՒՅԹԻ
ՄԱՍՆԱԿԻՑՆԵՐԻՆ ՄՐՑԱՆԱԿՆԵՐ ՇՆՈՐ ՀԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

10 սեպտեմբերի 1945թ.
Երևան

Համաձայն Սայաթ-Նովայի մահվան 150-ամյակին նվիրված նրա երգերը կատարողների կոնկուրսի ժյուրիի որոշումների մրցանակ շնորհել,-

1. Շարա Տալյանին,-առաջին մրցանակ՝ 5000ռ. պարգևելով:
2. Ա.Տեր-Աբրահամյանին եւ Վ.Սահակյանին,-երկրորդ մրցանակ՝ 4000ռ. պարգևելով, բաժանելով այդ մրցանակը երկուսի միջև:
3. Եվ. Բասյանին երրորդ մրցանակը՝ 3000ռ. պարգևելով:
4. Տալ պատվոգիր Շողիկ Մկրտչյանին:

Արվեստի վարչության պետի տեղակալ Ա.Հարությունյան

Ֆ. 120, ց. 3, դ. 97, թ. 185: Բնագիր: Մեքենագիր:

№ 13

ՀԵՍՀ ԺՈՂԿՈՄԽՈՐՀԻՆ ԿԻՑ ԱՐՎԵՍՏԻ ԳՈՐԾԵՐԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ
ՀՐԱՄԱՆԸ՝ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԻ ՍՏՈՒԳԱՏԵՍԻ ԱՆՑԿԱՑՄԱՆ ԺՅՈՒՐԻԻ
ՀԱՆՁՆԱԽՄԲԻ ԱՆԴԱՄՆԵՐԻ ԿԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

16 հոկտեմբերի 1945թ.
Երևան

В связи с проведением Республиканского гусанского смотра назначить жюри в следующем составе:

1. Шара Талян (председатель)
2. Гарегин Левонян

7. Мушег Агаян
8. Арам Ханагальян

3. Вагаршак Саакян
4. Степан Кушнарев
5. Наири Зарян
6. Арам Кочарян

9. Артак Тоникян
10. Панос Сарксян
11. Ашхен Оганесян
12. Амалия Флджян
(секретарь)

Начальник управления 3.Вартанян

Ֆ. 120, ց. 3, դ. 97, թ. 234: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 14

ՍՍՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ՄԱՀՎԱՆ 150-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ
ՀՈՐԵԼՅԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԳԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

1945թ.
ԵՐԵՎԱՆ

1. <i>Ари инц аканч кал</i>	<i>исп. ансамбль армянской гусанской песни имени Саят-Нова.</i>
2. <i>Дун эн глхен</i>	<i>исп. заслуженный артист Арм. ССР Вагаршак Саакян и солист ансамбля гусанской песни А.Седракян (тар) и А. Меджинян (кяманча)</i>
3. <i>Назани</i>	<i>исп. ансамбль армянской гусанской песни им. Саят-Нова</i>
4. <i>Шахатаи</i>	<i>исп. заслуженный артист Арм. ССР Вагаршак Саакян</i>
5. <i>Шат март косэ</i>	<i>исп. ансамбль армянской гусанской песни имени Саят-Нова</i>
6. <i>Инч коним экимн</i>	<i>исп. заслуженный артист Арм. ССР Вагаршак Саакян и артист ансамбля гусанской песни А.Барсегян</i>
7. <i>Кяманча: Ду Джаваир Кузим умбурс энэ анцкацним</i>	<i>исп. солистка Армфилармонии Тамара Демуриан (на русском языке)</i>
8. <i>Аранц киз инч коним</i>	<i>исп. артист Армфилармонии Тер-Абрамян, партию Ф-п Г.Пападжанян</i>
9. <i>Тамам ашхар птут ека</i>	<i>исп. артист Армфиклармонии Тер-Абрамян, Мадоян и Айрумян</i>
10. <i>Цайнд кахцр унич, ламазов ку хосис (на арм. яз.), Усти кукас гариб блбул (на рус. яз.) перевод В. Брюсова</i>	<i>Исп. народная артистка Арм. ССР Рузанна Вартанян</i>
11. <i>Чис асум те Ми хоск уним илти мазов</i>	<i>исп. народная артистка Союза ССР А.Даниелян, партию Ф-п исп. Марианна Арутюнян</i>
12. <i>Вонц вор кариб блбулы, Инц сирецир эшхи ынгар</i>	<i>исп. артистка Арм. ССР Арус Асрян (на армянском языке)</i>

13. Ашхарумс ах чим кашил, Меджлуми пес	исп. солистка Арм. филармонии Евг. Басян Аккомп. Сейранян и Мадоян
14. Ми хоск уним илти мазов, Тамам ашхар птут екав	исп. артистка театра им. Сундукяна Айкуи Каракаш
15. Кариб блбул Кани вор джаним	исп. заслуженная артистка Арм. ССР Т. Сазандарян, партию Ф-п исп. Н. Сагян
16. Эшхемед инван- дадил им, Брой брой (на арм. языке), Моди сагва рело (на груз. яз.)	исп. народная артистка Арм. ССР Ольга Гулазян
17. Паткирт халамов кашац, Ашхар ми панджара э, Фагратн мерац	исп. народный артист Арм. ССР Шара Талян партию Ф-п О. Вагенгейм

Ֆ. 40, ց. 1, դ. 1, թթ. 13, 14: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 15

ՀԽՍՀ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԴԵՐԱՍԱՆ Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԽՍՀ
ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐ ԱՇԱՀԻՆՅԱՆԻՆ՝ ԻՐ ԵԼՈՒՑԹՆԵՐԻ ԵՎ
ԱՇԽԱՏԱՎԱՐՁԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

17 մարտի 1954թ.
Երևան

Իմ գոյության առաջին օրերից՝ սկսած 1939 թվից աշխատում եմ Սայաթ-Նոփայի անվան Հայկական Գուսանական երգի վաստակավոր անսամբլում, սկզբում որպես սոլիստ-երգիչ, իսկ 1944թ. փետրվարի 11-ից ինձ հանձարարվեց նաև հիշյալ անսամբլի գեղարվեստական ղեկավարութունը:

1940 թվից երբ ես դեռ կոչում չունեի, համաձայն Արվեստի վարչության 15/3-1940թ. նո. 111 հրամանով ինձ համար սահմանված էր նորմա եւ ստավկա, սկսած այդ ժամանակից գերակատարված համերգների համար ես լրացուցիչ վարձատրվում էի: Սակայն հետագայում, չգիտեմ ում կարգադրությամբ, կամ ինչ հիմքով իմ նորման եւ ստավկան ի չիք դարձան:

Չնայած իմ բազմիցս դիմումներին՝ թե Արվեստի գործերի գլխավոր վարչու-թյանը եւ թե Հայֆիլհարմոնիայի ղեկավարին՝ կարգավորելու իմ նորմայի եւ ստավկայի հարցը, այդպիսին մինչեւ այժմ էլ թողնվել է անհետեւանք:

Վերջին ժամանակներս անսամբլի ամսական կատարողական նորման 12 համերգից, բարձրացվել է հասցվել է 16-ի:

Իմ բախտը կապել են անսամբլի հետ: Չնայած իմ վատառողջ վիճակին, ես ստիպված երգում եմ ամսական լրիվ երկու բաժնից բաղկացած 16 եւ երբեմն ավելի համերգներ: 1953 թվին ունեցել եմ 167 համերգ, իսկ գերակատարված համերգների համար ես չեմ վարձատրվել:

Ես իբրեւ սոլիստ-երգիչ, 16 համերգի համար ստանում եմ ամսական 2000 ուղբի, որպիսի համագամանքը ես գտնում եմ միանգամայն աննորմալ:

Հայտնելով Ձեզ վերոհիշյալը, խնդրում եմ անեք հարկ եղած կարգադրու-թյունը՝

1. Վերանայել իմ աշխատավարձը:
  2. Սահմանել ինձ համար ամսական ելույթների նորմա եւ
  3. սահմանել կայուն ստավկա:
- Լիաճույս եմ այս անգամ գոնե դիմումս չի մնա անհետեւանք:
Դիմող՝ Վ.Սահակյան
Ֆ. 59, ց. 29, դ. 2, թ. 4: Բնագիր: Մեքենագիր:

Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԿԿ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
Ս.ԹՈՎՄԱՍՅԱՆԻՆ՝ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՑԻ ԱՆՎԱՆ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԻ
ԱՆՍԱՄԲԼԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

30 Հոկտեմբերի 1954թ.
Երևան

Հայֆիլհարմոնիայի Սայաթ-նովայի անվան գուսանական երգի վաստակավոր անսամբլը իր գոյություն 15 տարիների ընթացքում անդուլ եւ անխոնջ կերպով աշխատել ու սպասարկել է մեր ռեսպուբլիկայի կոլխոզ-սովխոզները, գործարաններն ու բանվորական ավանները:

Միաժամանակ հավաքագրել ու իր ռեպերտուարը հարստացրել է սկսած միջնադարյան եւ Հին գուսաններից, մինչեւ մեր ժամանակի անվանի գուսանների լավագույն ստեղծագործությունները:

Որպես տրագիցիա՝ անսամբլը ամեն տարի կատարել ու գերակատարել է իր ինչպես արտադրական, այնպես էլ ֆինանսական պլանները: 1954 թվականի արտադրական եւ ֆինանսական պլանները արդեն գերակատարված են:

Սակայն Հայֆիլհարմոնիայի դիրեկցիան, պարտիական կազմակերպությունը եւ տեղիումը ոչ մի խրախուսական միջոցառումներ չեն ձեռնարկել:

Այդ բոլորից բացի, անսամբլին ոչ մի օգնություն եւ օժանդակություն չեն ցույց տալիս:

Չնայած, որ մի շարք ժողովներում, խորհրդակցություններում, կվալիֆիկացիոն հանձնաժողովների նիստերում արծարծվել եւ որոշումներ են կայացվել, անսամբլի արտաքին ձեւավորման, կազմերի ընտրության, ռեպերտուարի թարմացման եւ շտապների դասավորման ուղղությամբ, բայց այդ որոշումները մնացել են լոկ թղթի վրա եւ անսամբլի բախտը մատնված է անուշադրության:

Չնայած իմ բազմաթիվ ահազանգումներին, կուլտուրայի եւ արվեստի վերադաս օրգանները հարկ եղած ուշադրություն չեն ցուցաբերում անսամբլին ներկա վիճակից հանելու՝ իր կոչման բարձրության վրա պահելու համար:

Ուստի խնդրում եմ, ընդունել ինձ, մանրամասնություններին Ձեզ տեղյակ պահելու համար:

Դիմող Վ.Սահակյան

Ֆ. 59, ց. 29, դ. 2, թ. 6-7: Պատճեն: Մեքենագիր:

ՀԱՅՖԻԼՀԱՐՄՈՆԻԱՑԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

4 Հոկտեմբերի 1955թ.
Երևան

Народный артист Армянской ССР Саакян Вагаршак Амбарцумович с 1937 г. является солистом и бессменным художественным руководителем Заслуженного ансамбля армянской гусанской песни им. Саят-Нова.

В.Саакян за годы работы в ансамбле, создал много программ из песен Саят-Нова, Дживани, Шерама, а также советских гусанов.

В.Саакян является хорошим интерпретатором и знатоком выше- указанных произведений.

В.Саакян обладает голосом красивого тембра. Его выступления в ансамбле занимают большое место, пользуются у слушателей признанием и любовью.

Велика заслуга В.Саакяна в деле художественного обслуживания сельских и промышленных районов Армении.

Характеристика дана для представления в Главное управление п/д иск-

Директор Армфилармонии

Г. Айрапетян

Художественный руководитель Армфи-
лармонии, лауреат Сталинской премии

А. Арутюнян

Ֆ. 26, ց. 3, դ. 3, թ. 13: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 18

ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ ԱՆՎԱՆ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԻ ԱՆՍԱՄԲԼԻ
ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ
ՀԱՅՅԻԼ ՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ ՏՆՕՐԵՆ ԱՍԱՏՐՅԱՆԻՆ՝ ԱՆՍԱՄԲԼԻ
ՏՆՏ ՀԱՇՎԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

12 փետրվարի 1959թ.
Երևան

Համաձայն Ձեր ս/թ փետրվարի 5-ի N 35 հրամանի, Սայաթ-Նովայի անվան
գոլանական երգի վաստակավոր անսամբլը ս/թ փետրվարի 1-ից անցել է ինքնա-
արդարացման (տնտ. հաշվարկային) ձեռով աշխատելու սիստեմի:

Որպեսզի անսամբլը կարողանա հետագայում արդարացնել իր վրա դրված
արտադրական-ֆինանսական պլանները, գտնում ենք, որ անսամբլի նախկին կազ-
մով աշխատելը միանգամայն անհնարին է, ուստի անհրաժեշտ է անսամբլի կազմը
փոքրացնել եւ որակի բարձրացման տեսակետից կազմի մեջ որոշ փոփոխություն-
ներ մտցնել:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալը, խնդրում ենք հրամանով ձեռակերպել
հետեւյալ կերպ՝

1. Սահակյան Վաղարշակ	- գեղարվեստական ղեկավար եւ սոլիստ	- 3500ռ.
2. Ստեփանյան Խաչիկ	- թառ, փետրվարի 20-ից	- 900ռ.
3. Վահանյանի	- քյամանջիստ	- 900ռ.
4. Թիրաքյան Նորայր	- սանթուրիստ-երգիչ	- 1100ռ.
5. Գեղորդյան Շավարշ	- դաֆ-երգիչ	- 1100ռ.
6. Գյուլզարյան Արաքսիա	- երգչուհի	- 1200ռ.
7. Վահանյանի	- երգչուհի	- 1000ռ.
8. Դավթյան Սեդրակ	- երգիչ-սազիստ	- 1000ռ.
9. Քոչարյան Հակոբ	- - -	- 1000ռ.
10. Գյոխյանյան Հակոբ	- երգիչ-սազիստ	- 1000ռ.
11. Մեսրոբյան Սիրվարդ	- ամուսնացող-կոնֆերանսիե	- 1200ռ.
12. Սարգսյան Սուրեն	- ինսպեկտոր	- 800ռ.

Ազատել աշխատանքից հետեւյալ ընկերներին՝

1. Աբովյան Ժուզեբս-երգիչ-սազիստ (800)
2. Եղոյան Հովհաննես-քյամանջիստ-երգիչ (1200)
3. Ծատուրյան Էմմա-կոնսուլտատ (1000)

Անսամբլի գեղարվեստական ղեկավար Վ.Սահակյան
Ինսպեկտոր Ս.Սարգսյան

Ֆ. 59, ց. 29, դ. 1, թ. 1: Պատճեն: Մեքենագիր:

ՀԽՍՀ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԸ՝ ՍԱՅԱԹ-ՆՈՎԱՅԻ
250-ԱՄՅԱԿԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՄՐՑԱՆԱԿԱԲԱՇԽՈՒԹՅԱՆ
ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

18 Հոկտեմբերի 1963թ.
Երևան

Հաստատել Հայ մեծ երգիչ-բանաստեղծ Սայաթ-Նովայի ծննդյան 250-ամյա-
կին նվիրված երգերի, բանաստեղծութունների լավագույն կատարողների եւ կեր-
պարվեստի լավագույն գործերի գծով մրցանակաբաշխութան ժյուրիների որոշում-
ները հետեւյալ կարգով

1. Երգերի կատարման գծով.

Առաջին մրցանակը - 300 ուսուցիչի բաժանել եւ տալ.

Շարա Տալյանին - Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ

Վաղարշակ Սահակյանին - Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստ

Երկրորդ մրցանակ - 200 ուսուցիչի բաժանել եւ տալ.

Օֆելիա Համբարձումյանին - Հայկական ՍՍՌ ժողովրդական արտիստուհի

Գլախո Զաքարյանին - Վրաստանի ֆիլհարմոնիայի մենակատար

Երրորդ մրցանակ - 100 ուսուցիչի բաժանել եւ տալ

Ավագ Պետրոսյան - Հայկական ՍՍՌ եւ Ադրբեջանական ՍՍՌ ժողովրդական
արտիստ

Վալենտինա Իվանովային - Լաբորանտուհի

Հայկական ՍՍՌ կուլտուրայի մինիստրութան պատվոգրով պարգևատրել.

Մարտուն Համասյանին - Ղափանից, խմբագրութան աշխատակից

Ֆ. 119, ց. 3, դ. 75, թ. 147: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԱՅՖԻԼՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ
Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ ՏՐՎԱԾ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ

29 Հունվարի 1964թ.
Երևան

Саакян В.А. родился в 1906 г., беспартийный. Работает в Армфилармон-
нии в течение 30 лет: с 1933 г. в ансамбле народных инструментов, а с 1939 г.
бессменным солистом-певцом и художественным руководителем ансамбля
армянской гусанской песни имени Саят-Нова.

Обладая прекрасным голосом и большим исполнительским мастерством,
В.С. Саакян посвятил свое искусство, и по существу всю свою жизнь, собира-
нию и пропоганде армянских гусанских песен.

Выступая, в течение более чем четверти века, в городах и селах респуб-
лики, он создал свою отличную традицию исполнения гусанских песен, и поз-
накомил сотни тысяч слушателей с сокровищами гусанского творчества.

Саакян В.А. один из наиболее популярных и любимых певцов армянс-
кого народа, один из лучших исполнителей гусанских и ашугских песен, и,
прежде всего, неувядаемых песен великого Саят-Нова.

В 1939 и 1956 годах Саакян В. А. с большим успехом участвовал в дека-
дах Армянского искусства и литературы в Москве.

В годы Великой Отечественной войны принимал самое горячее участие
в работе по культурно-художественному обсуживанию воинов Советской Ар-
мии.

С особым успехом прошли многочисленные выступления Саакяна В.А.

в дни празднования 250-летия Саят-Нова.

На конкурсе исполнителей произведений великого ашуга он был удостоен I премии.

За большие заслуги, достигнутые в развитии армянского советского искусства, Саакян В.А. награжден орденами Трудового Красного Знамени и Знак Почета, а также медалями.

Саакян В.А. безгранично преданный искусству, которому он себя посвятил, прекрасный организатор, взыскательный художник.

Он пользуется заслуженным авторитетом и любовью коллектива и общественности республики.

И.О. директора Армфилармонии В.С. Бадалян
Секретарь парторганизации Армфилармонии А.М. Карапетян
Председатель месткома Армфилармонии Г.Е. Оганесян

Ֆ. 26, ց. 3, դ. 45, թթ. 9-10: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 21

Վ.ՍԱՀԱԿՅԱՆԻ ԶԵԿՈՒՑԱԳԻՐԸ ՀԱՅՅԻԼՀԱՐՄՈՆԻԱՅԻ
ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ՂԵԿԱՎԱՐ ԱԼՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՑԱՆԻՆ՝ ՍԱՅԱԹ-
ՆՈՎԱՅԻ ԱՆՎԱՆ ԳՈՒՍԱՆԱԿԱՆ ԵՐԳԻ ԱՆՍԱՄԲԼԻ ԿԱԶՄԻ
ՈՒԺԵՂԱՑՄԱՆ ՈՒ ԹԱՐՄԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

12 մայիսի 1964թ.
Երևան

Ինչպես Ձեզ հայտնի է, Սայաթ-Նովայի անվան հայկական դուստնական երգի վաստակավոր անսամբլը դեռ վաղուց խիստ կարիք ուներ կազմը ուժեղացնելու եւ թարմացնելու, մանավանդ որ 1964թ. նախահաշվով հաստատված է կազմը ավելացնել եւս երկու դուզուկահարներով:

Այժմ անսամբլում ազատ տեղեր ունենք՝

1. Թառխստ	-	1	տեղ
2. Քյամանչա	-	1	--
3. Երգչուհի	-	1	--
4. Դուզուկ	-	2	--

Հայտնում եմ, որ ինձ գիմել են ներքոհիշյալ ընկերները, որոնք իրենց պատրաստակամությամբ եւ որակով համապատասխանում են մեր պահանջներին եւ որ արդեն մի քանի օր է, ինչ անցել ենք նրանց հետ սխտեմատիկ փորձերի եւ պարավուններին, սովորեցնում ենք ռեպերտուարը:

Ներկայացնում եմ Ձեր հայեցողությանը եւ խնդրում եմ տալ Ձեր համաձայնությունը հիշյալ ընկերներին ընդունելու անսամբլում աշխատանքի՝ հետեւյալ մասնագիտությամբ՝

1. Նալբանդյան Պողոս Արմենակի	-	Թառ-երգիչ
2. Հովակիմյան Վիգեն Աշոտի	-	քյամանչա-երգիչ
3. Թոքմաջյան Լյուբա Վահանի	-	երգչուհի
4. Թոքմաջյան Վահան Ռաֆայելի	-	առաջին դուզուկ
5. Պողոսյան Լեւոն Գրիգորի	-	երկրորդ դուզուկ

Վերոհիշյալ կազմով մենք կարող ենք կարճ ժամկետում պատրաստել ռեպերտուարը եւ շարունակել մեր աշխատանքները, որը խցան կհանդիսանա անսամբլի արտադրական եւ ֆինանսական պլանների հետագա կատարմանն ու գերկատարմանը:

Անսամբլի Գեղարվեստական ղեկավար,
ՀՍՍԻ ժողովրդական արտիստ Վ.Հ. Սահակյան
Ֆ. 59, ց. 29, դ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՆԱԻՐԻ ԶԱՐՅԱՆԸ ՈՒ ՄԵԾ ՀԱՅԱՍԵՐ ԲՈՓԳԱՆ ԳԵՄԲԱՐՍԿԻՆ

Օտարազգիներ կան, որ ավելի
Հայ են, քան շատ Հայեր ...

Անուններ կան, որոնք անխզելիորեն կապված են Հայ ժողովրդի պատմության հետ: Բոգդան Գեմբարսկի: Մագուժով լեհ այս մեծ Հայասերի անունը՝ իր վարած Հայանպաստ քաղաքականության, տարբեր երկրների բարձրագույն աստիճաններում, ՄԱԿ-ում, ՅՈՒՆԵՍԿՈ-ում Հայկական Հարցին անդրադառնալու ուղղությամբ իր ջանադիր աշխատանքի համար, արժանի է յուրաքանչյուր Հայորդու խոնարհումին ու դնահատանքին: 1961 թվականի նոյեմբերին Գեմբարսկու «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» հոդվածն առաջին անգամ լույս տեսավ Վարչավայում հրատարակվող «Կյորուենկի» շաբաթաթերթում: Ժամանակին մեծ աղմուկ հանած այս հոդվածը միայն 1989 թվականի դեկտեմբերի 13-ին Հայերեն լույս տեսավ «Ավանդարդ» օրաթերթում: Սակայն դեռ 60-ականներին այն ձեռքից-ձեռք էր անցնում Հայաստանում, անհաղորդ չթողնելով Հայ մտավորականությանը: Ասվածի վառ ապացույցն են բանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակագիր Նաիրի Զարյանի նամակները Գեմբարսկուն եւ վերջինիս երկարաշունչ պատասխանները:

«Բանբերի» ընթերցողներին ներկայացվող ուշագրավ եւ արժեքավոր այդ նամակներն ընտրված են Նաիրի Զարյանի անձնական արխիվային ֆոնդի միեւնույն գործից, այն է՝ ֆ. 1570, ցուցակ 1, գործ 186, ուստի չկրկնելու համար նշված են միայն թերթերը: Նամակները վերնագրված չեն, քանի որ նամակագիրները նույնն են՝ Նաիրի Զարյան, Բոգդան Գեմբարսկի, դասակարգված են ժամանակագրական սկզբունքով, հրապարակվում են առանց խմբագրման եւ կրճատումների, բնագրի լեզվին եւ ուղղագրությանը Հավատարիմ: Բոլոր փաստաթղթերն ինքնագիր են:

Վարդիթեր Մանգասարյան

N 1

12 փետրվարի 1962թ.
Երևան

Дорогой друг Богдан Гембарский!

Разрешите мне Вас так и назвать: дорогой друг. Ибо Вы своим потрясающим "Письмом" к Вашему старому знакомому турку стали истинным другом моего народа.

Я армянский писатель. Это достаточно для того, чтобы я мог понимать неизмеримую глубину человеческого правдолюбия и гражданской отваги Вашего "Письма".

Этим документом, написанным с огромной эмоциональной силой и честной железной логикой, Вы вошли в историю армянского народа. Это я не говорю для красного словца. В эти дни на устах всех жителей столицы Советской Армении звучит Ваше имя. Большое Вам спасибо за человечность, за справедливость, за братскую руку, за то, что Вы существуете.

Наири Зарьян.

թ. 1:

N 2

25 փետրվարի 1962թ.
Վարչավայ

Дорогой друг Наири Зарьян !

Простите, что я только теперь отвечаю на Ваше глубоко волнующее письмо, но я получил его, повидимому, с большим опозданием - на этой неделе.

Я никогда в жизни не получал писем подобных Вашему и не нахожу соответствующих слов, которые могли бы выразить Вам мою благодарность. Тем более, что я искренний почитатель Вашего огромного таланта и давно уже старался раздобыть Вашего “Ару Прекрасного” - разумеется в русском переводе, т. к. я не знаю армянского языка.

Дорогой друг! Сейчас мое “письмо” переводится на английский и турецкий языки. Первый перевод предназначен для английской и американской прессы, второй для частной переписки с турецкими университетами и ряда прогрессивных турецких деятелей (Низим Хикмен, которому я послал мою статью, не ответил мне ни единым словом). Кроме того, я послал его в Рим, секретарю кардинала Агаджаняна, польскому армянину падре Петровичу с просьбой, чтобы он перевел мое “письмо” на итальянский и армянский языки и поместил его в местной прессе (итальянской, ватиканской и армяно-католической). Следовало бы сделать и французский перевод для журналов “Ашхар” в Париже, “Наш лозунг - вперед” и “Наири” в Бейруте.

Польский журнал “Magazyn Polski” предназначенный почти исключительно на заграницу (огромный тираж - 150 тысяч экземпляров). Издаваемый по образцу американских “Магазинов” перепечатал мое “Письмо к старому турецкому знакомому” в качестве “лучшей статьи, напечатанной в польской прессе в ноябре 1961г.”. Это, несомненно, тоже будет содействовать распространению этого “Письма”. К сожалению я совершенно одинок в этой своеобразной войне за права Армянского народа к своей отторгнутой и поруганной земле. У нас в Польше довольно много т.н. “польских Армян”, но они совершенно колонизировались и к моей компании за восстановление армяно-турецкого вопроса, относятся с доброжелательным любопытством. И только! Единственное исключение - это один старый инвалид (совершенно глухой), который живет далеко от Варшавы и помогает мне своими ценными советами, сообщая адреса лиц, которым следует написать. Он польский армянин и был когда-то редактором польско-армянского журнала.

Если мог приехать в Польшу на аспирантуру кто-нибудь из Ваших студентов или студенток, но кто-нибудь такой, за кого Вы лично можете ручаться, то это было бы для меня огромной поддержкой. “Письмо к старому турецкому знакомому” - это только начало глубоко продуманной в деталях кампании, которую я намериваюсь вести до самого конца. Для этого нужен мне хотя бы один голос с той (турецкой) стороны. Хотя бы предлогом для двусторонней дискуссии.

Польская общественность относится к моей компании довольно тепло, и цензурный комитет не делает мне никаких препятствий. Армяне вот уже 600 лет пользуются огромным доверием польской общественности, так как были единственным национальным меньшинством, которое всегда и в каждой обстановке стояло на страже интересов Речи-Посполитой. В благодарность за это все польские Армяне в Королевской Польше были причислены к рыцарскому сословию и получили дворянские гербы. Но, к сожалению, в результате этого совершенно колонизировались.

Ну вот, мое письмо к Вам разраслось на целые три страницы. Я еще раз хотел Вам выразить мою глубокую благодарность и повторить слова одного из моих друзей, которому я сегодня прочел Ваше письмо ко мне. Он сказал, что только великий писатель мог в нескольких словах сказать так много и с такой потрясающей силой, как Вы это сделали. Постараюсь не обмануть Вашего доверия ко мне и вполне заслужить высокое мнение о моей роли в истории Армянского Народа.

Ваш Богдан Гембарский.

P.S. Сегодня я получил письмо из Ватикана и перевел его для Вас. Оказывается на патеров нечего рассчитывать. Сам падре Петрович кажется не

считает себя Армянином, так как вспоминает о коренных Армянах - членах Коллегии, которым он докладывал содержание моего "Письма". Впрочем прочитайте сами. Если возможно, я просил бы Вас популяризировать содержание этого письма среди Ваших знакомых.

Pont. L. College Armeno
Roma - Vicola S. Nicole
de Folentino 7.

Roma, il 21. II. 62

Благороднейший господин Редактор!

За Ваше письмо с дн. 8.II.62г. и за ценную статью сердечно благодарю. Я немедленно представил все дело коренным Армянам, которые превосходно осведомлены в армянских делах. Я должен отметить, что они очень восхищены тем, что "именно Поляк так тепло пишет об Армении и борется за права ее несчастных сыновей". Заметим однако, что армянская проблема уже неоднократно была (и продолжает быть) затрагиваемой на страницах западно-европейской прессы и в отдельных книгах: итальянских, французских, немецких и армянских. Армянская проблема была даже затрагиваема - и не один раз на международных съездах. К сожалению ни одна держава ничего, кроме обещаний, в этом направлении не сделала. Армения бедна натуральными богатствами и потому никто ею не интересуется. Когда была напечатана книга Верфеля, одно американское агенство решило увековечить в фильме эту армянскую эпопею, и тогда турецкое правительство поспешно купило весь фильм, а американское правительство не желая раздражать Турков, не пошевелило даже пальцем. Как видите, армянский вопрос достаточно известен всем на Востоке и на Западе, но интересам мировых держав, в теперешних обстоятельствах, не благоприятствует воскрешение армянских земель. И потому вышеупомянутые Армяне¹ считают, что было бы излишне повторять то, что уже известно широким кругам. Тем не менее они Вам очень благодарны за то, что Вы заинтересовали армянской проблемой польскую общественность.

С глубоким почтением и уважением

Падре Г.Петрович

թ.2-4:

N 3

8 մարտի 1962թ.
Երևան

Дорогой друг Богдан Гембарский !

Большое спасибо за Ваш благосклонный ответ на мое письмо. Я прочел с глубоким волнением. Большое спасибо!

Вы пришли к правильному выводу: "на патеров нечего рассчитывать". Тем более "коренных армянах", о которых говорит некоренной "армянин" падре Петрович. Я не удивляюсь, что коренной поляк судьбами армянского народа интересуется больше, чем колонизированные армяне. Я чувствую историко-психологические пружины этого явления.

Как я уже писал Вам, Ваше "Письмо" читала и знает почти вся армянская интеллигенция в Советском Союзе. Ваш ответ на мое письмо к Вам читают мои ереванские друзья с большой радостью.

Я поминаю и то, почему турки не отвечают Вам. Им не выгодно вступить в открытую полемику с такими аппонентами, как Вы. Турецкая пропаганда уже пол века в тихомолку распространяет мысль, что армяне были наказаны за свои грехи, что турки чудом избавились от "армянской агрессии". Ко-

¹ Т.е. члены польской Армянской Коллегии (По всей вероятности, просто сам Кардинал Агаджанян.) - ծանոթութիւնը Հեղինակին է - Վ.Մ.:

роче, они стремятся переместить роли: волка представить в роли ягненка, ягненка - в роли волка. И кажется добились некоторого успеха...

С большим удовольствием пришлю Вам сборник моих стихов "Отчий дом", где Вы найдете трагедию "Ара прекрасный". Там есть и небольшая поэма "Первая копна" - автобиографическая картина о том, как "решали армянскую проблему". На польский язык переведен мой роман "Ацаван". Я бы хотел выдать в польском переводе "Ара прекрасный". Здесь больше Армении, здесь много-чего близкого польскому читателю.

Ваш Наири Зарьян

Թ.5-6:

№ 4

12 ապրիլի 1962թ.
Վարչակազմ

Дорогой друг Наири Зарьян !

Я долго болел гриппом и в связи с этим до сих пор не ответил на ряд писем. Сверх того, я условился с подателем сего, Задояном, чтоб он вручил Вам это письмо лично.

Я не вполне согласен с Вашим мнением о кардинале Агаджаняне, хотя он и отнесся к моему "Письму" с некоторым недоверием - продиктованным быть может тем, что я гражданин Польской Народной республики, т. е. государства, строящего социализм. Невозможно требовать от Агаджаняна, чтобы он нас, поляков дарил за это особенно нежной любовью. Но сам он, несомненно, очень крупная личность и по всей вероятности искренний армянский патриот.

Однако, мое высокое мнение о личных качествах кардинала несколько не изменяет факта, что он был не прав, отказывая в дальнейшем распространение "Письма". Аргумент, что великие Западные державы совершенно не заинтересованы в возвращении армянских земель - довольно слабый аргумент. Они не были ведь заинтересованы и в том, чтобы Индия, Бирма, Малакка и Нигерия, Мадагаскар, Алжир и Индонезия освободились из под их владычества. А все таки им пришлось с этими фактами помириться. Просто история принудила их согласиться на то, в чем они были "совершенно не заинтересованы".

Признаюсь, что "Письмо" падре Петровича, несмотря на его очень вежливую и даже сердечную форму, меня немного рассердило. Поэтому я сгоряча и снабдил перевод этого письма одним примечанием, что мол, "на патеров нам нечего рассчитывать". И это могло вызвать в Вас ошибочное убеждение, будто бы я отношусь враждебно к Католической Церкви и ко всем церквям вообще.

Считаю своим долгом опровергнуть это ошибочное убеждение. Во-первых, я сам по убеждениям католик, во-вторых, издательство, в котором было напечатано мое "Письмо к Турку" - это был католический журнал "Kiegiuki", в третьих, католичество является в Польше тем, чем Григорианская церковь в Армении - глубоко национальной религией. Согласитесь со мной, что если бы не григорианизм, то армяне растворились бы полностью в среде турок, персов и грузин. То же самое произошло бы и с нами. Мы бы уже давно слились бы с русскими ("Словянские ручьи сольются в русском море", - как великодушно обещал нам Пушкин) или с немцами, но, к счастью, для нас русские были православными, а восточные немцы - лютеринами. Даже наши южные соседи чехи были если не формально, то фактически гуситами. Одним словом мы были католическим островом в иноверческом море и это спа-

сло нашу национальную самобытность и нашу очень своеобразную и оригинальную культуру.

Пусть это уже история. Но она отражается в нашей современности в степени несравнимо большей, чем в какой-либо иной из стран народной демократии. И совершенно не мешает постройке социализма в нашей стране.

Во всяком случае я хотел еще раз подчеркнуть факт, что я католический публицист и не намериваюсь выдавать себя кого-либо иного.

Вполне осознаю, что вышеуказанное может повлиять на охлаждение Вашей дружбы ко мне, это было бы для меня очень печально. Но если бы я все это промолчал, то потерял бы уважение к самому себе.

Мне довольно трудно выразить свое мнение о категории лиц, которых Вы называете “некоренными армянами”, а я просто “польскими армянами”. И у меня есть основательные причины чтобы сердиться на них и поэтому мой суд был бы, по всей вероятности, пристрастен и довольно строг.

Но с другой стороны мы оба требуем от них слишком многого. Мы хотим, чтобы их любовь к Армении была kloкоущим гейзером. А этот гейзер оказывается на деле едва небольшим ручейком чуть чуть теплой воды. И мы на них сердимся, считая эту “теплоту” чуть ли не изменой. А в самом деле нам следует приклониться перед замечательным фактом, что потомки армян, покинувших в 1236г. разрушенное монголами Ани, сумели сохранить хоть чуточку любви к родине своих предков. Тем более, что именно в Польше они достигли очень высокого общественного положения и личного благополучия. А это как раз наиболее способствует ассимиляции.

Но кроме этих армян, живущих в Польше с деда-продеда (и которых легко узнать по фамилиям, оканчивающихся обыкновенно на дворянское “вич”), есть у нас незначительная прослойка лиц с чисто армянскими фамилиями, которые приехали в Польшу совсем недавно и обычно родились за ее пределами. Не знаю чем объяснить факт, что некоторые из них тоже считают себя “исключительно поляками”, открещиваясь всеми силами от своей замученной и поруганной родины.

В последующих письмах я не намериваюсь уже писать об армянах в Польше. Разве только в том случае, если буду писать что-нибудь положительное, а не только их... оправдывать.

Перехожу теперь к основным проблемам. Сперва я намеривался перевести мое “Письмо” на английский и французский языки и послать его в редакции армянских газет во Франции и США. Теперь однако я все основательно передумал и решил приготовить новую редакцию этого письма. Сохраняя все наиболее сильные моменты предыдущего, я переделаю его так, чтобы оно могло быть адресовано каждому турку. Одним словом передвину “моего старого турецкого знакомого” на второй план, потому что наличие конкретного адресата насколько ослабляло эффективность “Письма” для остальных турок.

Новое “Письмо” будет выдержано так же, как и предыдущее, в тоне совершенной объективности и даже сердечности по отношению к адресату. Мне кажется, что именно эта сердечность и вера в добрые начала в душе каждого человека - будь он турок или немец - является наиболее убедительной силой этих писем. В них нет и не может быть ненависти. Потому что ненависть - это очень ненадежное оружие, легко ломается. А освобождение армянских земель это столь великая цель, что в борьбе за нее нельзя вооружаться столь ненадежным оружием. Прежде чем напечатать это новое “Письмо” в польской прессе я намериваюсь перевести его на французский, английский и итальянский языки и разослать некоторым выдающимся писателям Франции, Великобритании, Италии и, разумеется, Польши - знакомым мне лично или моим друзьям. Некоторые из них, как Франсуа Мориак, Грехем Грин, Арчибальд, Джозеф Кронин, хорошо известны и советским читателям. Каждого из них я отдельно буду просить, дабы он уполномочил меня к тому, чтобы в этом “Письме” была упомянута и его фамилия, в качестве соавтора. После этого “Письме”

мо” будет напечатано в журналах одновременно на четырех языках – как коллективное произведение ряда выдающихся западно-европейских и польских писателей. Сверх того будет оно, по всей вероятности, разослано мною по почте наиболее выдающимся турецким писателям и ученым ректорам турецких университетов, журналистам и политическим деятелям, с предложением послать ответы и вырезки соответствующих статей по моему адресу. Несомненно как мои письма, так и ответы могут быть по дороге уничтожены турецкой цензурой. Эту опасность надо учитывать и по возможности предотвращать ее.

К сожалению всю эту черную работу мне приходится исполнять самому. И это полное одиночество является для меня чем-то особенно удручающим. надеюсь, что мне удастся убедить ряд крупных писателей, чтобы они подписались под моим “Письмом”. Но могу сказать с полной уверенностью, что никто из них мне ничем не поможет необыкновенно трудоемкой работе - напр. в переписывании в бесчисленное количество раз тех же самых текстов на машинке - сперва для западно-европейских писателей, потом для отдельных адресатов - турок, т. к. газетные вырезки не имели бы той же силы психологического воздействия, что отдельные письма. Правда, мои ученицы (польки) обещали мне вечерами переписывать эти письма, но все они плохо пишут на машинке, да еще боюсь, что сделают много ошибок (особенно по французски и по итальянски, так как английским языком они владеют сравнительно хорошо). Обыкновенно каждый общественный деятель, ведущий исключительно важную и чреватую последствиями работу, имеет по крайней мере помощников для чисто технических заданий - как напр. переписывание, у меня этого нет.

В Турции, насколько мне известно из наиболее достоверных источников, царствует сейчас величайший террор. Вся прогрессивная интеллигенция относится с ненавистью и в большинстве загнано в подполье. Психологический момент для нашей компании наиболее благоприятный, внутренне - политический - наоборот - наиболее - неудачный. Сейчас при власти в Турции довольно темные личности - просто американские ставленники, с которыми не стоит разговаривать. Но в междисе много представителей оппозиции (напр. и сам заместитель председателя).

Теперь еще несколько слов об “Аре прекрасном”. Я прочел его очень внимательно и считаю исключительно крупным произведением исторической драматургии. Я очень хотел бы увидеть его на польской сцене и уверяю Вас, что в Варшаве он имел бы огромный успех. Я не предполагал, что у Вас такой всесторонний талант до столь широком диапазоне - от “Ацавана” до “Ары прекрасного”.

Кстати. Вы, по всей вероятности не знаете, что тематикой “Ары прекрасного” (на польском “Her Armepezyk” т.е. “Гер Армянин”) занимался величайший польский поэт времен романтизма, Юлий Славацкий (которого многие считают кем-то выше Мицкевича). Он посвятил Аре одну из своих лучших поэм “Царь Дух” (“Krol Duch”). Я искал ее для Вас среди моих книг, но не мог найти, быть может я послал ее когда-то Мирин Грохольской или кому-нибудь другому в заграницу.

Если найду эту поэму в каком-нибудь букинистическом магазине, то Вам сейчас же ее пошлю.

Это пока все. Остальное расскажет Вам Задоян.

Ваш Богдан Гембарский.

P.S. Ваши письма обыкновенно коротки, мои длинные, но я зато не могу часто писать. Условимся, что я буду отвечать одним длинным письмом на несколько писем и не сердитесь, что я сразу не отвечу даже на некоторые письма. Б.Г.

P.S. Я был бы очень рад если кто-нибудь из студентов или студенток факультета русского языка (это точнее факультет славянских языков) приехал в Польшу на аспирантуру по польскому языку или по литературе. Если это возможно, поговорите об этом с ректором.

Б.Г.

թ. 7-10:

N 5

21 օգոստոսի 1962թ.
Վարշավա

Дорогой друг Наири Зарьян!

Теперь моя очередь просить Вашего извинения за опоздание с ответом. Но меня просто не было в Варшаве (причина - каникулы) и все письма ждали меня дома. Теперь начинаю писать ответы. В первую очередь Вам. Я очень рад, что мои религиозные взгляды не в силах охладить Вашей дружбы ко мне. Я знаю, что Вы атеист и это мне совершенно не мешает относиться к Вам с большим уважением и дружбой. Впрочем среди моих личных друзей есть и атеисты. Вы совершенно правы, что "человек шире, глубже и богаче своих религиозных убеждений". Тем более, что у нас, в Польше "линия раздела" проходит вовсе не по религиозному признаку: среди наиболее демократических элементов много верующих, и наоборот, среди польских фашистов было несколько безбожников.

Если я в предыдущем письме старался защищать польских или "некоренных" армян, то уверяю Вас, что делал это только во имя справедливости, т.к. я не поддерживаю с ними абсолютно никаких личных сношений. единственный мой друг в среде польских армян - это как раз то "исключение, которое только подтверждаем правило". У меня миллионы друзей-армян во всем мире, но польских армян я вряд ли мог бы зачислить в ряды моих личных друзей.

Я очень обрадовался тем, что Вы не забыли об отправке в Польшу аспиранта. Заинтересование Советской Арменией здесь растет не по дням, а по часам. И наоборот - в Советской Армении, насколько мне известно, очень интересуются нашей страной. Исторические параллели между обеими странами очевидны для всех.

Вас несомненно интересует, в какой стадии находится мое новое "Письмо к турецкому интеллигенту". Оно, само собой разумеется, давно написано, но будет напечатано не раньше чем появятся под ним подписи, для турецкого читателя более убедительные чем подпись: "Богдан Гембарский".

Что касается поэмы "Царь-Дух", то она действительно не была переведена на русский язык. Постараюсь в будущем сделать для Вас подстрочный перевод хотя бы части этого потрясающего шедевра.

Желая Вам успехов в Вашей литературной общественной деятельности.

Остаюсь Ваш Bohdan Gebarski
Varsava

թ. 11-12:

**ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹՕՋԱԽԸ ԵՎ ՆՐԱ ԿԱՊԵՐԸ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԵՏ 1945-1985ԹԹ.**

Զիլիի Հայ գաղթօջախը սկսել է կազմավորվել 1930-ական թվականներին: Մինչև երկրորդ համաշխարհային պատերազմը երկրում բնակվել է մոտ 100 Հայ: Նրանք հիմնականում Մեծ եղեռնից փրկված գաղթականներ էին: Հնարանակներից Աբրահամ Մանուկյանի եղբայրը՝ Ալեքսանդր Մանուկյանը եղել է ՀՀ (1918-1920) պաշտոնական ներկայացուցիչը Զիլիում:

Զիլիահայ սակավաթիվ գաղութը նկատելի դեր է խաղացել երկրի տնտեսութայն մեջ: Հայերն աշխատել են գլխավորապես արդյունաբերության, առևտրի եւ շե-րամապահության ոլորտներում, մեծ մասամբ կենտրոնացած էին Սանտյագոյում: 1950-ական թթ. Զիլի են գաղթել Հայեր Հունաստանից, Թուրքիայից, Պաղեստինից, ինչպես նաև Մերձավոր ու Միջին Արեւելքի երկրներից:

Ներկայումս Զիլիում բնակվում է շուրջ 1500 Հայ (գզալի թիվ են կազմում ար-աբախոս Հայերը): Ազգային կյանքը կազմակերպում է Հայ գաղութային վարչու-թյունը: Հայերի միակ հավաքատեղին Սանտյագոյի Հայ տունն է: Համայնքն ընդ-գրկված է Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցու Արգենտինայի թեմում: Կան նաև կաթոլիկ Հայեր: Այլ գաղթօջախների նման, չիլիահայ համայնքի պահպան-ման ու զարգացման միակ երաշխիքը մայր Հայրենիքի հետ ամուր կապերն են:

Հատկապես ետպատերազմյան տարիներին այդ կապերն իրականացվում էին պետական-կառավարական ու հասարակական բազմաթիվ մարմինների (մասնավոր-ապես Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության ու մշակութային կապի հայկական ընկերության՝ ԱՕԿԱ, իսկ 1964-ից՝ Սփյուռքահայության հետ մշակու-թային կապի կոմիտեի) եւ էջմիածնի կաթողիկոսության միջոցով: Նրանց գործու-նեությունը արդյունքում ստեղծվել են արժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային արխիվում: Դրանք բազմակողմանիորեն լուսաբանում են ինչպես չիլիահայ գաղթօջախի ընդհանուր պատկերը, այնպես էլ նրա՝ Խորհրդային Հայաստանի հետ ունեցած բեղմնավոր գործունեությունը:

Սույն Հավաքածուի 1-ին մասը ներկայացնում է չիլիահայ համայնքի նկա-րագիրը, իսկ 2-րդ մասը՝ Հայրենիքի հետ նրա ունեցած կապերը: Հավաքածուի փաստաթղթերը հրապարակվում են առաջին անգամ եւ գալիս են հարստացնելու ուսումնասիրվող հարցի աղբյուրագիտական բազան: Բոլոր փաստաթղթերը ընտր-ված են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրապարակման գործող կանոններին համապատասխան: Հրապարակվող որոշ փաստաթղթերի վերնագրերը չժանրաբեռնելու եւ ավելորդ կրկնությունից խուսափելու համար Արտասահման-յան երկրների հետ բարեկամության ու մշակութային կապի հայկական ընկերու-թյանը եւ Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեին համապատաս-խանաբար փոխարինել են ԱՕԿԱ եւ Սփյուռքահայության կոմիտեի անվանումները: Ներկայացվող որոշ փաստաթղթերում, երբ խոսքը վերաբերել է թեմային առնչվող, սակայն, ոչ էական հարցերին, կատարել ենք կրճատումներ, որպիսիք չեն աղա-վաղում հավաքածուի բովանդակությունը: Կրճատումները նշվել են բազմակետե-րով:

Արմեն Բաղալյան
պատմական զիտուլությունների
թեկնածու

ՄԱՍ I

N 1

**ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ
ՏԵՂԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ**

20 դեկտեմբերի 1966թ.

Սանտյագո

Զիլիի Հայ գաղութը կազմակերպելու առաջին փորձը տեղի ունեցավ 1937, Անդրանիկ Պալոյանի բնակարանի մէջ, Սանդիակո, ներկայութեամբ պարոններ

Աղեկսանդր Մանուկեան (մեռած), Անդրանիկ Պալոյեան, Նշան Մելքոնեան, Լորիս Գուլումճեան, Ստեփան Քէրէսթէճեան, Ատիպ Գեւորգեան եւ ուրիշներ: Այս փորձը յաջողութիւն չգտաւ:

1943 Պուէնոս Այրէսի Առաջնորդ եւ Կաթողիկոսական Պատուիրակ, յետոյ Կ. Պոլսոյ Պատրիարք, Գերաշնորհ Գարեգին Արքեպիսկոպոսի թելադրութեամբ Տէր Նորայր քահանայ Տէր Խորենեան Չիլի կայցելէ, Հինգ շաբաթ մնալէ ետք կը յաջողի Հինգ անձերէ բաղկացեալ վարչութիւն մը կազմակերպել՝ ատենապետ Անդրանիկ Պալոյեան եւ ատենադպիր Մովսէս Մելքոնեան, գանձապահ Պաղտասար Պաղտասարեան, խորհրդականներ՝ Կարօ Նազարէթեան (մեռած) եւ Պողոս Նալպանտեան: Դժբաղդաբար սկզբնական խանդավառութիւնը եւ յաջողութիւնը չտեսնեց երկար ժամանակ՝ նմանապէս լուծուեցաւ: 1949-ին Երիտասարդական միութիւն կազմակերպել ուզեցին՝ Մեծիկ Անդոյեան, Արշաւիր Նալպանտեան, Նազարէթ Պալոյեան, Յարութիւն Մանուկեան եւ Նւարգուհի Պալապանեան: Այս ձեռնարկն ալ ապարդիւն անցաւ:

1959-ին Գերաշնորհ Գարեգին Արքեպիսկոպոս Չիլի կայցելէ նոյն նպատակին համար: Թէեւ չյաջողիր, բայց Անդրանիկ Պալոյեանի պարտականութիւն կը ձգէ այս ուղղութեամբ աշխատել եւ վերջապէս 1955-ին պրն. Անդրանիկ Հրաւէրով Չիլի կայցելին Գերաշնորհ Սիօն Արքեպիսկոպոս եւ Հոգեշնորհ Յարութիւն Վարդապէտ Մուշեան:

Սիօն Սրբազանը կը նշանակէ տասնը մէկ անձերէ բաղկացեալ առժամեայ վարչութիւն մը, բայց միայն ութ Հոգի կը մնան գործի վրայ, որոնք Հետեւեալներն են. Անդրանիկ Պալոյեան, Լորիս Գուլումճեան, Պաղտասար Պաղտասարեան, Կարո Նազարէթեան, Ղազար Պալապանեան, Մեծիկ Անդոյեան, Ափրահամ Նազար եւ Վահրամ Խայաթ: Սոյն առժամեայ վարչութիւնը վերջապէս յաջողեցաւ երկրի օրէնքներու համաձայն ծրագիր, կանոնագիր մշակել եւ կառավարութիւնէն վաւերացուեցաւ 1957-ին: Ուրեմն առաջին անգամ ըլլալով օրինաւոր եւ անգամական ընդհանուր ժողովը կը նտրէ Չիլիի Հայ Գաղութի առաջին վարչական կազմը, Հետեւեալ անձերէ բաղկացեալ. Անդրանիկ Պալոյեան, Լորիս Գուլումճեան, Ղազար Պալապանեան, Ստեփան Քերէսթէճեան, Մեծիկ Անդոյեան, Ափրահամ Նազար, Պաղտասար Պաղտասարեան եւ Գասպար Քրթիքեան:

Յաջորդ ընտրութեան Հետեւանքով կը նշանակուին Հետեւեալ վարչականներ՝ Լորիս Գուլումճեան, Անդրանիկ Պալոյեան, Ղազար Պալապանեան, Վահրամ Խայաթ, Մեծիկ Անդոյեան, Գասպար Քրթիքեան, Ափրահամ Նազար եւ փաստաբան էտուարտօ Զարեհ: Այս վարչութեան ամենամեծ յաջողութիւնը եղաւ Հայ Գաղութի սեփական տուն գնելը, որը դարձաւ հաւաքատեղի եւ Հայ տուն ամեն տեղերէ եկող հայորդիներու համար:

1. Կազմակերպութեան թուական 1955 Հիմնադիրներ.

Անդրանիկ Պալոյեան, Լորիս Գուլումճեան, Կարօ Նազարէթեան, Ղազար Պալապանեան, Պաղտասար Պաղտասարեան, Մեծիկ Անդոյեան, Վահրամ Խայաթ, Աբրահամ Նազար:

2. Տեղեկագրութիւնէն կը հասկցուի, որ ամենակարեւոր դերակատարը եղած է Ա. Պալոյեան:

3. Ներկայ վարչութիւնը.

Անդրանիկ Պալոյեան՝ ատենապետ, Անտոն Կարապետեան՝ փոխատենապետ, Պետրոս Քարահանեան՝ ատենադպիր, Կարօ Լօթիկեան՝ Հայերենի քարտուղար, Անտոն Մերկեն՝ գանձապահ, Արդուրօ Մինասեան՝ խորհրդական, Ժիրայր Կլամեան՝ խորհրդական, Ժագ Քարահանեան՝ խորհրդական:

4. Ուրիշ գաղթօճաղներու մէջ մասնաճիղ չունինք:

5. Անգամներու թիւը սկզբնական շրջան՝ 127, ներկայիս՝ 112:

6. Մշակոյթային հանձնախումբը, որ կը կատարէ փոքրիկներու համար կիրակնօրեայ Հայերենի դասաւանդութիւնը: Այս հանձնախումբը սկսաւ առաջին անգամ.

1959-1960՝ Մեծիկ Անդոյեան միջոցաւ:

1960-1962՝ Ներսէս Գազազեան:

1963-ին՝ դարձեալ Մեծիկ Անդոյեան:

1964-1966 եւ մինչեւ օրս՝ տիկիններ Սուսի Կլամեան եւ Լուսի Ասլիկով:

Այս հանձնախումբի մէջ նշանակուած անձերը մեծապէս նպաստած են ազ-

գապազպանման գործին: Ունենք Տիկնանց Հանձնախումբ, որ կը կազմակերպէ Մի-
ութեանն օգտակար եւ հասոյթաբեր երեկոյթներ:

7. Գաղութի սակաւաթիւ ըլլալը ամենամեծ դժուարութիւննիս է:

8. Ամեն տարի յուլիս ամսուն վարչական կազմին մասնակի ընտրութիւնը,
ուրի վարչականներէն միայն չորսը, որի տեղութիւնը երկու տարի է:

Ապրիլ 24-նահատակաց յուշատօն, հօկտեմբերի վերջին կիրակին՝ Հայ Մշակ-
ոյթի օրուայ հանգիստութիւններ: Մեծիկ Անդոյեանի զրկած նկարները կը պատկե-
րացնեն այդ պարագաները:

Հաւելուածք

Ինչպէս վերեւ յիշեցինք՝ մեր գաղութին սակաւաթիւ ըլլալը, տարեց տարի
կը դժուարանայ մեր գործունեութիւնը եւ նոյնպէս ազգապազպանման ուղղութի-
ւամբ: Այս է մեր ամենայ մեծ հոգսերնիս ապագային:

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 2-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 2

ԶԻԼԻՈՒՄ ԽՍՀՄ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ
Վ.ՈՒԶԱՆՈՎԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ ՏԵՂԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

22 նոյեմբերի 1967թ.

Սանտյագո

*Армянский центр, как он официально называется в Сантьяго, распо-
ложен на улице Ираррасабель 4556.*

*Еженедельно, по воскресным дням с 10 до 12 ч. в нем проводятся рели-
гиозные обряды, а также различные организационные мероприятия, касающи-
еся жизни и деятельности местных армян. Руководителем армянского центра
до последнего времени являлся Караханьян Е.*

*В настоящее время армянский центр, функционирующий в Сантьяго
официально, объединяет 254 человека, являющихся его членами. Однако цен-
тр регулярно посещает гораздо большее число армян, проживающих в Чили.
Характерно, что подавляющая часть являются выходцами из ближневосточных
стран, эмигрировавшими в различное время в Чили в поисках лучших жизнен-
ных условий.*

*По имеющимся у нас данным, состав армян является неоднородным. На
небольшую часть малоимущих армянских семей оказывается большое влияние
зажиточных представителей колонии, ведущих в основном торговые операции.
Поэтому в колонии в известной степени чувствуется дух боязни высказывать
умеренные и левые взгляды. Заметно влияние бывших дашнаков, представля-
ющих старую эмиграцию...*

Первый секретарь посольства
СССР в Чили В.Розанов

Ֆ.326, ց. 1, գ. 429, թ.2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆ ԴՈՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ ՏԵՂԻ ՀԱՅ
ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

25 օգոստոսի 1968թ.

Սանտյագո

Մեծայարգ վարչութիւն

Սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապի Կոմիտեի.

... Զիլիի Հայ գաղութի թիւը օրը օրին կը նուազի: Վերջին երեք տարուան
ընթացքին մօտաւորապէս տաս ընտանիքներ գաղթած են Կանադա եւ Արժանտին:

Ինչպէս ամէն տարի, նմանապէս ներկայ տարին փոքրիկներուն Հայերէնի դասա-
լանդութիւն կըլլան երկու անձերու կողմանէ: Ինքս ունիմ 12 աշակերտներ, իսկ
պրն. Ներսէս Գազասեան՝ 7 աշակերտներ: Կուսուցանենք պարզ Հայերէն գրել եւ
կարդալ:

Ամէն կիրակի օրեր Հայ Տան մէջ կը Հաւաքուին տեղույս Հայերը եւ երբեմն
ալ դուրսէն եւ Հայրենիքէն եկած Հիւրեր:

Ամէն տարի Ապրիլ 24-ին կը տօնենք Նահատակաց օրը եւ Հոկտեմբերի վեր-
ջին կիրակին՝ Հայ մշակութի օր: Նմանապէս ամէն տարի Յուլիս ամսուն կը փո-
խուին վարչական անդամները: Անդամական ընդհանուր ժողովի միջոցաւ այս տա-
րուան ընտրուածները Հետեւեալներն են՝ Անդրանիկ Պալոյեան՝ ատենապետ, Մկր-
տիչ Փետինեան՝ փոխատենապետ, Ժան Փրեռ Քարահանեան՝ ատենադպիր իսպա-
ներէնի, Մեծիկ Անդոյեան՝ Հայերէնի ատենադպիր, Պօղոս Տիւպեր՝ գանձապահ եւ
Պերճ Պասմաճեան՝ փոխգանձապահ: Հայ Տան ուղղուած թերթի ամսագրերու եւ
գրքերու ծրարները կը ստանանք եւ կը բաշխենք ընթերցասէր Հայրենակիցներու:
Միշտ պիտի ջանանք Ձեզ տեղեակ պահել մեր գաղութի մասին:

Վերջացնեմ այս քանով: Ընդունեցէք ընկերական անկեղծ յարգանքներս:

Մնամ Ձերդ Մեծիկ Անդոյեան

Ֆ. 875, ց. 2, դ. 430, թ. 11-12: Ինքնագիր:

N 4

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՏԵՂԵԿԱՆՔԸ
ՉԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

մայիս 1977թ.
Երեւան

Ձրիւում Հաստատված Հայերն ապրում են մայրաքաղաք Սանտյագոյում,
չուրջ 500 հոգի, մեծ մասամբ Պաղեստինից գաղթած եւ Հիմնականում արաբախոս
Հայեր, որոնք միայն կրօնով են կապված Հայութեան հետ: Մինչեւ Համաշխարհա-
յին երկրորդ պատերազմը շատ քիչ թվով Հայեր էին ապրում Սանտյագոյում: Երկ-
րորդ Համաշխարհային պատերազմից հետո Սանտյագոյում Հաստատվեցին ոչ միա-
յն Պաղեստինից գաղթածները, այլեւ Հունաստանից փոխադրված մի քանի Հայ ըն-
տանիքներ:

1970-ական թվականների սկզբներից Հայերի մի մասը սկսեց փոխադրվել
ԱՄՆ եւ Կանադա: Հայկական ազգային կյանքի մեջ ընդգրկված Հայերի թիվը 200-
ից չի անցնում: Գաղութում չի գործում որեւէ կազմակերպութիւն, բացի գաղու-
թային վարչութիւնից, որն ընտրվում է գաղութի կողմից: Վարչութեան ատենա-
պետն է Հայրենասեր, առաջադիմական գործիչ Անդրանիկ Բալոյանը, որը Սովետա-
կան Հայաստանի լավ բարեկամներից է: Հայերի Հավաքատեղին է «Հայ տունը»,
որը գաղութի սեփականութիւնը Համարվող մի շէնք է քաղաքի կենտրոնական
մասում: Շէնքն ունի 300 տեղանոց սրահ, սենյակներից մեկը վերածված է մատուռի,
որտեղ կատարվում են եկեղեցական արարողութիւններ: Թեմը էջմիածնական է:
Ժամանակ առ ժամանակ եկեղեցականներ են այցելում Արգենտինայից: Եկեղեցուն
կից 1960 թվականից գործում է մեկօրյա Հայկական դպրոց, շուրջ 30 աշակերտնե-
րով: Դպրոցի Հիմնադիր ուսուցիչն է Մեծիկ Անտոնյանը: 1961-1962թթ. ուսուցիչն
էր Ներսես Գազազյանը, այնուհետեւ ուսուցիչներ են աշխատել տիկին Մարլեն Մա-
նասյանը, օրիորդ Սոնա Կրտիկյանը, տիկին Սուզի Կլամյանը եւ տիկին Լյուսի Ասլ-
իկուլը (վերջին 2-ը ստամբուլցիներ են):

Գաղութի անդամներն ապրում են Համերաշխ կյանքով: Բոլորն էլ ունեն սե-
փական գործ եւ բարեկեցիկ են:

Գաղութը կապ ունի Սովետական Հայաստանի հետ, ստանում էր գրքեր,
թերթեր, ամսագրեր, դասագրքեր: Խուսնոայի՝ Հաղթանակը եւ Հակաժողովրդական
քաղաքականութիւնը պատճառ դարձան, որ գաղարեն մեր կապերը գաղութի հետ:

Ֆ. 875, ց. 13, դ. 66, թ. 1: Պատճեն: Մեքենագիր:

* Խոսքը վերաբերում է Պինոչետի կողմից 1973թ. իրականացրած պետական հեղաշրջմանը -
Ա.Բ.:

ՄԱՍ II

N 1

ՉԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ Մ.Ա.ՆԴՈՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՕԿՍ-Ի ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Ա.ՍԱՐԳՍՅԱՆԻՆ ԻՐԵՆ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ԳՐՔԵՐԸ ԵՎ ՍԱՅԱԹ ՆՈՎԱՅԻ ՆԿԱՐՆԵՐԸ ՍՏԱՆԱԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

5 դեկտեմբերի 1963թ.
Սանտյագո

Պարոն Ա.Սարգսեան.

Յարգելի պրն. Սարգսեան, մեծ ուրախութեամբ ստացա Ձեր զրկած (Հոկտեմբերի 11-ին) ապահովագրեալ երկու ծրարները, Սայաթ Նովայի չորս գունաւոր նկարները եւ Հինգ կտոր գրքեր: Անմիջապէս պրն. Անդրանիկ Պալոյեանի իմացուցի եւ իրեն տարի յանձնեցի: Արդէն ինք ալ մէկ շաբաթ առաջ ստացած էր ծրարներ, պարունակութեամբ Սայաթ Նովայի նկարներ եւ գրքեր: Զիս կանչեց, միասին բոլորն ալ Հայ Տուն տարինք:

Կուզեմ առիթէն օգտուել եւ Ձեզ իմացնել, թէ անցած Հոկտեմբերի 27-ին Հայ Տան մէջ տօնեցինք Հայ Մշակոյթի Օրը ներկայութեամբ մեր գաղութին: Ինքս Հակիրճ խօսքերով բացատրեցի օրուան իմաստը: Յիշեցինք Սայաթ Նովի Հոբելանը, եղան արտասանութիւններ փոքրիկներու կողմանէ: Իմ կողմէ քաղուած լուսանկարներ կը զրկեմ: Թիւ (1) մեծ Սիրանոյշի թոռան աղջիկը Սիրան (Սիրանոյշ) կարտասանէ Հայ գրերու գիւտը, (3) տատիկին նամակը կարտասանեն, (4) ու (5) փոքրիկներ ա, բ, գ կարտասանեն միասին: Յոյսով եմ ինձ կիմացնեք, երբ ստանաք այս նկարները: Ընդունեցէք անկեղծ յարգանքներս:

Մնամ Ձերդ   Մ.Անդոյեան

Ֆ. 709, ց. 6, գ. 33, թ. 2: Ինքնագիր:

N 2

ԱՕԿՍ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԲԵՐՍԱԲԵ ԳՐԻԳՈՐՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ԱՍՏՂԻԿ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆԻՆ ՎԵՐՁԻՆԻՍ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄՍԱԳՐԵՐ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

5 մարտի 1964թ.
Երեւան

Սիրելի տիկին Կիրակոսյան.

Սիրով եւ հուզումով կարգացի Ձեր հունվարի 5 թվակիրը: Միշտ մեծ ուրախություն է տեղեկություններ ստանալ Ձեր եւ Զիլիի Հայ գաղութի մասին: Հաճելի է իմանալ, որ մեր Ընկերության ուղարկած բոլոր գրքերը ստացել եք: Այս տարի Ձեզ բաժանորդագրել ենք «Սովետական Հայաստան», «Պատմաբանասիրական Հանդես» եւ «Հայաստանի աշխատավորուհի» ամսագրերին:

Հարգանքներով
Նախագահութեան նախագահ   Բ.Գրիգորյան

Ֆ. 709, ց. 6, գ. 33, թ. 26: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 3

ԱՕԿՍ-Ի ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏԵՂԱԿԱԼ Շ.ՏԱՏՈՒՐՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՉԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆԴՈՅԱՆԻՆ ՎԵՐՁԻՆԻՍ ՈՒՂԱՐԿԱԾ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԸ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ՑՈՒՑԱԴՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

9 մարտի 1964թ.
Երեւան

Հարգելի բարեկամ.

Ստացել եմ Ձեր 5 դեկտեմբերի 1963 թվակիրը եւ ներփակ ուղարկած լուսանկարները, որոնց համար շնորհակալություն ենք հայտնում: Մենք դրանք կցուցադ-

րենք մեր Ընկերություն «Սփյուռքահայ կյանք» ցուցափեղկում, որ Երեւանի բնակիչները հետաքրքրություն են դիտում: Խմբըրում ենք այլ առիթներով նույնպես ուղարկեցեք այդպիսի նկարներ: Ուղարկում ենք «Պիտներ կանչ»-ի փետրվարի 13-ի համարը, որտեղ օգտագործված են Ձեր ուղարկած նյութերը:

Հարգանքներով
Նախագահի տեղակալ Ե.Տատուրյան

Ֆ. 709, ց. 6, դ. 33, թ. 27: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆԴՈՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ «ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԹԵՐԹԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆԸ
ՆՈՐ ՀԱՍՑԵՈՎ ԻՐԵՆ ԹԵՐԹԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

19 հունիսի 1967թ.
Սանտյագո

Խմբագրություն «Սովետական Հայաստան»-ի.

Հարգելի խմբագիր, նախ ընդունեցե՛ք ողջոյններս եւ անկեղծ Հարգանքներս: Կուզեմ Ձեզ իմացնել, թէ՛ ինձի ուղղուած «Սովետական Հայաստան», «Գրական թերթ» եւ «Հայրենիքի ձայն» գրեթէ բոլոր համարներն ալ կստանամ մեծ ուրախութեամբ: Ծնորհակալութիւններս կը հայտնեմ: Այս նամակաւ կուզեմ իմացնել հասցէիս փոփոխութիւնը: Հետեւաբար պիտի խնդրէի Ձեզմէ, որ հետ այսու նոր հասցէով՝ ինձ ուղարկուին վերոյիշեալ հրատարակութիւնները եւ ոեւէ նամակ:

Մօտ օրէն պիտի զրկեմ նկարներ եւ մեր գաղութի լուրերը: Հարգելի խմբագիր, ընդունեցե՛ք անկեղծ Հարգանքներս:

Մնամ Ձերդ Մ.Անդոյեան

Ֆ. 875, ց. 2, դ. 430, թ. 6: Ինքնագիր:

N 5

ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆԴՈՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՕԿՍԻՆ ՀԱՅ ԳՐՈՂ ԳԱՐԵԳԻՆ ՍԵՎՈՒՆՑԻՆ
ՀԱՄԱՅՆՔՈՒՄ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21 հոկտեմբերի 1967թ.
Սանտյագո

Ձրի գտնվուելով հարաւային կիսագունդի վրայ, աշխարհի ամենահարաւային պետութիւնն է...

Մեզ՝ Հայերուս համար, որպէս սփիւռքի մի բեկոր, այս աշխարհամասին վրայ թուականօրէն չորրորդ տեղը կը գրաւենք. Արժանտին, Բրազիլ եւ Ուրուգուայի հայ գաղութներէն ետք: Թէեւ սակաւաթիւ, բայց կայ ազգային կեանքի եռուզեռ, սեփական Հայ Տուն, մեր փոքրիկներու համար կիրականօրեայ Հայերէնի դասաւանդութիւն՝ Ներսէս Գազազեան եւ Մեծիկ Անդոյեանի միջոցաւ: Գտնուելով աշխարհի ծայրամասին եւ արտակեդրոն դիրքին վրայ, մեզ կայցելեն ազգային անձնաւորութիւններ սփիւռքէն եւ Մայր Հայրենիքէն: 1959-ին Հայրենիքէն առաջին այցելողը եղաւ Բերսաբէ Գրիգորեան, յաջորդ տարին այցելեցին Իլիչ Մինասեան, Անժել Շահնապատեան եւ Սահակով: Ներկայ տարուայ օգոստոս ամսուն եկան Հայրենիքի մէջ ուսանող Ուրուգուայահայ երկու երիտասարդներ՝ Յակոբ Պալապանեան եւ Կարլոս Սաբունճեան, իսկ այս օրերս բարեբաղդութիւնը ունեցանք Հայ Տան մէջ ունենալ Հայրենիքի մտաւորականներէն Գարեգին Սեւուհի:

* Բերվում է հասցեն՝ MEDZIG ANTONYAN, CORREO 3 CASILLA 5156, SANTIAGO CHILE -Ա.Բ.:

Սայաթ Նովա սրահին մէջ հոկտեմբերի 12-ին վարչութեան ատենապետ պրն. Անդրանիկ Պալոյեան գաղութի անդամներու ներկայացուց ընկեր Գ.Սեւունցը: Յարգելի հիւրը խօսեցաւ Հայրենիքի վերելքի եւ նուաճումներու մասին: Ներկաներ լարուած ուշադրութիւնով լսեցին խօսողին բացատրութիւնները: Ընկեր Սեւունց առանձին առանձին խօսակցեցաւ գրեթէ բոլոր ներկաներու հետ, ամէնքին բաշխեց յիշատակ նուէրներ, Հայ Տան յանձնեց իբր նուէր երգապնակ եւ Հայրենիքի տեսարժան նկարներէն արպումներ: Մօտ երկու շաբաթներ գտնուելով Չիլիի մայրաքաղաքի՝ Սանտյագոյի մէջ, մեկնեցաւ մեզ վրայ ձգելով անուշ տպաւորութիւններ: Չմոռնանք յիշել, թէ երկրորդ անգամ ըլլալու մեր մէջ կը գտնուէի Իլիչ Մինասեան, որ կրկին անգամ կը դիւթէ Չիլիի երաժշտասէր ժողովուրդը:

Մեծիկ Անդոյեան

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 8 եւ հակ.: Ինքնագիր:

N 6

ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆԴՈՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ ԻՐԵՆՑ «ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ» ԳԻՐՔՆ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14 դեկտեմբերի 1967թ.
Սանտյագո

Արժանապատիւ վարչութիւն

Սփյուռքահայութեան հետ Մշակույթի կապի Կոմիտեի.

Ընդունեցէք անկեղծ յարգանքներ եւ բարի մաղթանքներ եկող նոր տարուայ առթիւ, յաջողութիւն եւ խիզախութիւն Ձեր հայրենաշէն աշխատանքի մէջ: Ներփակ ընդունեցէք լուսանկարներ Հայ Մշակույթի օրուայ առթիւ հանդէսէն, որուն ներկայ եւ մասնակցութիւնը բերաւ Իլիա Մինասեան:

Ձեզմէ պիտի խնդրէի, եթէ կարելի է, մեզ ուղարկէք «Խորհրդային Հայաստանի աշխարհագրութիւն» գրքէն մեր փոքրաթիւ աշակերտներու օգտակարութեան համար, մեկ կամ երկու օրինակ: Ընդունեցէք ջերմագին ողջոյններ եւ անկեղծ յարգանքներս:

Մնամ Ձերդ

Մ.Անդոյեան

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 9: Ինքնագիր:

N 7

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ Գ. ԲԵՔԱՄԵՉՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ
ԱՆԴՈՅԱՆԻՆ ՆՐԱՆ ՀԱՅ ԳՈՐՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՑ
ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

25 հունվարի 1968թ.
Երեւան

Հարգելի բարեկամ.

21 նոյեմբեր 1967 թվակիր Ձեր նամակից ուրախութեամբ իմացանք, որ Հայ անվանի գրող Գարեգին Սեւունցը Չիլիում հանդիպում է ունեցել Հայ գաղութի մեր հայրենակիցների հետ եւ թողել հաճելի տպավորութիւններ: Ստացանք նաեւ նկարները:

Ուղարկում ենք վերջին շրջանում հրատարակված Հայ հեղինակների ստեղծագործութիւններին:

Հարգանքներով

Կոմիտեի կապերի բաժնի վարիչ Գր.Բեքամեզյան

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 7: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 8

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁԻԼԻԻ ՀԱՅ
ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆԴՈՅԱՆԻՆ ՏԵՂԻ ՀԱՅ
ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

27 նոյեմբերի 1968թ.
Երևան

Հարգելի Հայրենակից.

Գոհունակութեամբ կարգացինք Ձեր նամակը, որով Հայտնում եք տեղեկութուններ Ձեր Հայ գաղութի մասին: Դուք եւ պրն. Ներսես Գալստյանը շնորհակալ աշխատանք եք կատարում Ձեր Հայ գաղութում մատաղ սերնդի Հայեցի դաստիարակութեան գործում:

Մենք մեր շնորհակալությունն ենք Հայտնում եւ մաղթում Ձեզ քաջառողջությունն եւ Հետագա բեղմնավոր գործունեություն:

Շուտով դպրոցականների Համար կուղարկենք դասագրքեր, որոնք մասամբ կթեթեւացնեն Ձեր աշխատանքը:

Ավագ խորհրդական Մ.Մ կրտչյան

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 10: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 9

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ԱՇԽԱՏԱԿԻՑ ՊԱՐԳԵՎ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ
ԱՆԴՈՅԱՆԻՆ ՏԵՂԻ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԵՎ
ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐՔԵՐ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

4 Հունիսի 1969թ.
Երևան

Հարգելի Հայրենակից.

Սիրով ստացանք եւ կարգացինք Հունիս 24 Ձեր նամակը:

Ճիշտ է, փոքրաթիվ է Ձեր գաղութը, բայց պետք է ջանք թափել ավելի աշխուժացնելու ազգային կյանքը:

Ուրախ ենք, որ մեր Հայրենակիցները ապրում են Հայրենիքի կարոտով եւ Սանտյագոյի փոքրիկ Հայ Տունը դարձել է նրանց հավաքատեղը, որտեղ արթուն են պահում Հայ ոգին:

Ուղարկում ենք գեղարվեստական եւ մանկական գրքեր:

Գրեցեք մեր կոմիտեին, թե ինչի կարիք ունեք՝ Համայնքի ներսում ազգային կյանքն աշխուժացնելու Համար: Հնարավոր օգնությունը ցույց կտրվի սիրով:

Բաժնի վարիչ Պարգև Մարտիրոսյան

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 13: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

ՁԻԼԻԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉ ՄԵԾԻԿ ԱՆԴՈՅԱՆԻ
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵ ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՁՈՂԵՐԻ ՀԻՇԱՏԱԿԸ ՆՇԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14 մայիսի 1969թ.
Սանտյագո

Ապրիլ քսան չորսին տեղի ունեցավ 1915 Մեծ եղեռնի բիւրաւոր նահատակներու յարգանքի յուշատօնը՝ շատ պարզ ջերմեռանդօրէն:

Գաղութը սակաւաթիւ ըլլալուն պատճառաւ ազգային մեծ գործունեութիւններ չեն կատարուիր, բայց կը խնրուին Հայ Տան մէջ եւ ամէն ոք կզգայ իր Հայ ըլլալը եւ կը հետաքրքրու հայկական Հարցերով: Այս հեռաւոր աշխարհի ծայրը ազգապահպանման գործը շատ դժուար է, մեզի ոյժ եւ կորով ներշնչողը մեր հեռաւոր, բայց մեր սրտերու մէջ եղող Հայրենիքն է...

Մեծիկ Անդոյեան

Ֆ. 875, ց. 2, գ. 430, թ. 14 եւ Հակ.: Ինքնագիր:

**ԳԱԼՈՒՍՏ ԿՅՈՒԼՊԵՆԿՅԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1974-1976թթ.**

Գալուստ Կյուլպենկյան Հիմնարկությունը (ԳԿՀ) բարեսիրական եւ գիտամշակութային հաստատություն է: Հիմնվել է բրիտանահայտակ հայ մեծահարուստ նավթարդյունաբերող Գալուստ Կյուլպենկյանի (1869-1955թթ.) 1953թ. հունիսի 18 թվակիր կտակի համաձայն՝ 1956-ին, Լիսաբոնում (Պորտուգալիա), որտեղ 1942-ից բնակված էր հաստատել կտակարարը: Գ.Կյուլպենկյանն իր կյանքի վերջին տարիներն անց է կացրել Պորտուգալիայում (Լիսաբոնում՝ Ալիզ Հյուբանոցում), որն էլ հավանաբար ազդել է նրա որոշման վրա՝ ստեղծվելիք Հիմնարկության մայր կառույցը տեղակայել Պորտուգալիայում՝ այն համարելով ապահով երկիր:

Բացի Ստամբուլի սրբ. Փրկիչ Հիվանդանոցի, Երուսաղեմի «Գ.Կյուլպենկյան» գրադարանի, Էջմիածնի Մայր Աթոռի համար կատարած առանձնահատուկ հատկացումներից՝ Գ.Կյուլպենկյանն իր կտակում հատուկ ձեռով չէր նշել հայկական համայնքների ծառայության բաժանմունք ստեղծելու մասին: Կարելի է ասել, որ դրանում իրենց դերն են ունեցել նրա անձնական փաստաբան եւ կտակատար Ժոզե Ազեբեդո դը Պերդիգանը եւ Գեորգ Լորիսի Եսայանը, ով նույնպես հանդիսանում էր Գ.Կյուլպենկյանի կտակը գործադրող անձ: Կտակում նշված էր նաեւ, որ հավատարմատարները պետք է արդյունավետ համագործակցություն իրականացնեն Ավետում Փեսակի Հակոբյանի, Էքսերժյանի, Կարլ Վիլչոյի, Ռոբերտո Կյուլպենկյանի եւ Լ.Դենտոնի հետ: Հավանաբար Հիշյալ մարդիկ եւս իրենց ներդրումն են ունեցել Հիմնարկության ներսում առանձին բաժանմունք ստեղծելու գործում, որպիսին հայկական համայնքների ծառայությանն էր: Համաձայն Հիմնարկության կանոնադրության երկրորդ բաժնի Հինգերորդ կետի՝ հաստատությունն իր գործունեությունը կարող է իրականացնել ոչ միայն Պորտուգալիայում, այլ ցանկացած երկրում, որը նպատակահարմար կհամարվի նրա ղեկավարության կողմից:

Հայկական համայնքների ծառայության բաժանմունքը (այսուհետեւ՝ Ծառայություն) իր Հիմնական նպատակներն է համարել հայկական գաղթօջախներում առկա ազգային, մշակութային, գիտակրթական եւ սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծումը, որոնք կնպաստեն հայկական համայնքների ամրապնդմանը, նրանց ազգային դիմագծի պահպանմանը եւ օտար ափերում ծնված Հայ նոր սերունդներին իրենց հայրենի արմատներին կապելուն: 1964-ից ծառայությունն սկսեց օգնել նաեւ Խորհրդային Հայաստանին, ուր նույն թվականին այցելել էին Հիմնարկության առաջին ղեկավար Ժոզե Ազեբեդո դը Պերդիգանը եւ Ռոբերտո Կյուլպենկյանը: Այդ այցից հետո Հայաստանն սկսեց պարբերաբար ստանալ արտասահմանյան թանկարժեք եւ որակյալ սարքավորումներ, որոնք օգտագործվեցին գիտություն, կրթության եւ առողջապահության բնագավառներում: Ծառայությունը կրթաթոշակներ էր հատկացնում Հայաստանի ուսանողներին եւ գիտնականներին՝ արտասահմանյան գիտական հոշակալոր կենտրոններում ուսանելու եւ վերապատրաստվելու համար: Ծառայության ղեկավարներից ու աշխատակիցներից Հիշատակության արժանի են Ռոբերտո Կյուլպենկյանը, Կորյուն Քեչիշյանը եւ Վահրամ Մավյանը, որոնք փորձում էին ոչ միայն կապել սփյուռքում Հայ գաղթօջախների ամրապնդմանն, այլեւ ամուր կապեր պահպանել հայրենիքի եւ սփյուռքի միջև: Կարելի է շեշտել, որ Հայ-պորտուգալական հարաբերությունների զարգացման ու որակական նոր փուլին անցման գործում մեծ դեր է խաղացել Ծառայությունը՝ հանձնելով իր տնօրեն Ռ. Կյուլպենկյանի, ով լուրջ գիտական ուսումնասիրություններ է կատարել Հայ-պորտուգալական միջնադարյան կապերի վերաբերյալ: Ռ. Կյուլպենկյանը պատմագիտական ակնարկներ ունի նաեւ Հայ եկեղեցու մասին, կազմել է ձեռագրացուցակներ եւ կատարել այլ ուսումնասիրություններ: Նա հանդիսանում է Հայաստանի Գիտությունների Ակադեմիայի արտասահմանյան բաժնի պատվավոր ակադեմիկոս:¹

Հրատարակվող արխիվային փաստաթղթերը լուսաբանում են Ծառայության 1974-1976թթ. գործունեությունը եւ հանդիսանում «Բանբեր Հայաստանի Արխիվների» հանդեսի 2005-ի թիվ 1-ին համարում հրատարակված արխիվային փաստա-

¹ Բալագյան Լիա, «Գալուստ Կյուլպենկյան», Երևան 2004, էջ 108, 119:

թղթերի տրամաբանական շարունակությունը:¹ Բոլոր փաստաթղթերը վերցված են Հայաստանի ազգային արխիվից եւ հանդիսանում են մեքենագրված պատճեններ: Պահպանել ենք բնագրի լեզուն եւ կրկնությունից խուսափելու համար փաստաթղթերը չենք վերնագրել:

Վահրամ Ղարախանյան

N 1

31 դեկտեմբերի 1974թ.
Լիսաբոն

1. Հայկական Միացեալ Յանձնախումբին, Սիտնի (Աւստրալիա)
Յանձնախումբին ծրագրած Հայկական Կեդրոնի շէնքին մէջ երեք դասարաններու կառուցման ծախսերուն ի նպաստ եղած օժանդակութիւն՝ 8000 ա[ոլլար].:
2. Հայոց Առաջնորդարանին, Նիւ Եորք
Հայերէն լեզուի ուսուցման համար «Լինկաֆօնային» սարքաւորումներ՝ 5000 ա.:
3. Հայ Կապոյտ Խաչին, Ֆրանսա.
Միութեան Պէլ Ֆօնթէնի ամառնային «Քէմփ»ի նոր շէնքին կահաւորման՝ 20260 ա.:
4. Հայ Կաթողիկէ Քոյրերու Հոփսիմեանց Գոլէճին, Պէյրութ (Լիբանան)
Վարժարանի նոր համակառոյցին մէջ մանկապարտէզի բաժնին շինութեան՝ 50000 ա.:
5. Հայաստանի Գիտական Հաստատութիւններուն
Արտասահմանէն գիտական սարքաւորումներու եւ հրատարակութիւններու գնման համար՝ 150000 ա.:
6. Ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռին
Կաթողիկոսարանի շրջափակին մէջ Ղազարապատ շէնքի կողքին երկյարկանի նոր կառոյցի մը համար՝ 50000 ա.:
7. Հայ Կաթողիկէ Քոյրերու վարժարանին, Այնճար (Լիբանան)
Վարժարանի գոյութիւն ունեցող շէնքին վրայ նոր յարկի մը կառուցման ի նպաստ եղած յատկացում՝ 10000 ա.:
8. Հայկական դպրեվանքերու եւ կրօնական վարժարաններու
Յաւելեալ վարկ՝ 1974-75 եւ 1975-76 տարեշրջաններուն կարելի դարձնելու համար որոշ թիւով կրթաթոշակներու յատկացումը վերոյիշեալ հաստատութիւններէն իւրաքանչիւրին մէջ՝ 15000 ա.:
9. Խանամիրեան Երկրորդական վարժարանին, Պէյրութ (Լիբանան)
Վարժարանի շէնքին վրայ նոր յարկի մը կառուցման ի նպաստ՝ 20000 ա.:
10. Անդրանիկ-Սեւան կազմակերպութեան, Պէյրութ, (Լիբանան)
Նոր Կեդրոնի մը կառուցման ի նպաստ եղած օժանդակութիւն՝ 10000 ա.:
11. Սփիւռքի Հայկական վարժարաններուն
Նոր վարկ՝ 1975-76 ուսումնական տարեշրջանին կարելի դարձնելու համար երկարաձգումը նախորդ տարիներուն իրագործուած ընդհանուր ծրագրին՝ որուն միջոցաւ Հիմնարկութիւնը որոշ թիւով կրթաթոշակներ կը յատկացնէ հայկական վարժարաններու մէջ չքաւոր աշակերտներու՝ 380000 ա.:
12. Համալսարանական կրթաթոշակներ
Նոր վարկ՝ 1975-76 ուսումնական տարեշրջանին հոգալու համար համալսարանական կրթաթոշակներ որոշ թիւով արժանաւոր հայ ուսանողներու՝ 400000 ա.:
13. Սփիւռքի Հայկական վարժարաններուն
Յաւելեալ նոր վարկ հայկական վարժարաններու կահաւորման ի նպաստ՝ 83740 ա.:
14. Ազգային Մարզական Միութեան, Ամման (Յորդանան)
Միութեան նոր Կեդրոնի մը կառուցման ծախսերուն ի նպաստ եղած օժանդակութիւն՝ 10000 ա.:

¹ «Գալուստ Կլուպինկյան Հիմնարկութեան բարեգործական գործունեութիւնը 1964-1970 թթ.», Բանբեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան 2005, N 1, էջ 108-119:

Գումար՝ 1 Յունուար 1974 31 Դեկտեմբեր 1974 կատարուած յատկացումներու՝ 1212000.00 տ.:

Ֆ. 875, ց. 5, գ. 564, թ. 3:

N 2

31 դեկտեմբերի 1975թ.
Լիսաբոն

1. Հայ կաթողիկէ Համայնքին, Պուտափէշտ Վիեննայի Միթրարեան Միաբանութեան միջնորդութեամբ կատարուած յատկացում՝ Պուտափէշտի մէջ Հայկական «Տուն Թանգարան»-ի մը Հաստատման ի նպաստ՝ 10000 տ.:

2.«Սուրբ Փրկիչ» Ազգային Հիւանդանոցին, Իսթանպուլ Բժշկական արդիական գործիքներ՝ 40000 տ.:

3. «Հայ Մշակոյթի Տուն»-ին. Մարտէյլ Կահաւորում կազմակերպութեան կեդրոնին՝ 21635 տ.:

4. Սամիւէլ Մուրատ վարժարանին, Սելը (Ֆրանսայ) Վարժարանի Հանդիսասրահին նորոգութեան եւ բարեգարգման Հաշւոյն՝ 11767 տ.:

5. Սրբոյ նահատակաց Փէրահեան երկրորդական վարժարանին, Լոս Անճէլոս. Վարժարանի նոր շէնքի ծրագրին մէջ՝ գիտական աշխատանոցի կառուցման ընդհանուր ծախսը՝ 20000 տ.:

6. Տիկնանց Աղքատախնամ Մարմնին, Պաղտատ.

Գաղութի կարօտեալ անգամներուն բաշխուած օգնութեան ի նպաստ կատարուած յատկացում՝ երկու տարուան 1976 եւ 1977 շրջանի մը Համար, տարեկան 2800 տոլարէն՝ 5600 տ.:

7. «Սրբ. Խաչ» Դպրեվանքին, Իսթանպուլ Տարեկան 15000 տոլարի բացառիկ յատկացում՝ 1975-76 եւ 1976-77 ուսումնական տարեշրջաններուն Համար՝ 30000 տ.:

8. Հայկական Դպրեվանքերու եւ կրօնական վարժարաններու նոր վարկ՝ 1976-77 եւ 1977-78 ուսումնական տարեշրջաններուն եւս կարելի դարձնելու Համար այս Հաստատութիւններէն իւրաքանչիւրին որոշ թիւով կրթաթոշակներու յատկացումը՝ 45000 տ.:

9. Հայ Երիտասարդաց Միութեան, Պաղտատ Միութեան Կեդրոնատեղիի ընդարձակման եւ բարեփոխութեան ի նպաստ՝ 10000 տ.:

10. Սփիւռքի Հայկական Մշակութային եւ Մարզական Միութիւններուն Մշակութային ու մարզական կեդրոններու եւ ակումբներու բարեգարգման Համար գոյութիւն ունեցող վարկին վրայ կատարուած նոր յաւելում՝ 25000 տ.:

11. Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան, Իսթանպուլ Պատրիարքարանին դիմաց գտնուող, վերջերս վերակառուցուած եւ որպէս Հանդիսասրահ ու Հանրային գրադարան ծառայող շէնքին մէջ կեդրոնական ջեռուցման գետեղում՝ 10000 տ.:

12. Համալսարանական կրթաթոշակներ 1976-77 ուսումնական տարեշրջանին արժանաւոր Հայ ուսանողներու յատկացուելիք Համալսարանական կրթաթոշակներու Հաշւոյն բացուած վարկ 400000 տ.:

13. Երեւանի Պետական Համալսարանին եւ Հայաստանի գիտական այլ Հաստատութիւններուն Արտասահմանէն գիտական արդիական սարքավորումներու եւ Հրատարակութեանց գնման Համար՝ 250000 տ.:

14. Սփիւռքի Հայկական վարժարաններուն նոր վարկ՝ 1976-77 ուսումնական տարեշրջանին եւս շարունակելու Համար ընդհանուր ծրագիրը՝ որուն Համաձայն Հիմնարկութիւնը որոշ թիւով ուսանողներու կրթաթոշակ կը յատկացնէ իւրաքանչիւր Հայկական ամբողջօրեայ վարժարանի մէջ՝ 350000 տ.:

15. Սփիւռքի Հայկական վարժարաններուն
Դասարաններու կահաւորման համար գոյութիւն ունեցող վարկին վրայ կատարուած յաւելում՝ 20000 տ.:
16. Հրատարակչական
Հրատարակչական նոր ծրագիրներու իրագործման հաշւոյն վաւերացուած նոր յատկացում՝ 16998 տ.:
17. Սփիւռքի Հայկական վարժարաններուն
Վարժարաններու շէնքի ընդարձակման եւ նորոգութեան համար գոյութիւն ունեցող ընդհանուր վարկին վրայ կատարուած նոր յաւելում՝ 20000 տ.:
18. Լիբանանահայ դպրոցին
Օժանդակութիւն՝ վերջին քաղաքական դէպքերուն առիթով նիւթական դժուարութիւններու մատնուած Լիբանանաբնակ հայերու՝ 10000 տ.:

Գումար՝ 1 Յունուար 1975-էն 31 Դեկտեմբեր 1975 կատարուած յատկացումներու՝ 1296000.00 տ.:

Ֆ. 875, ց. 6, դ. 614, թ. 3

N 3

31 դեկտեմբերի 1976թ.
Լիսաբոն

1. Ֆրանսայի Հայ Երիտասարդաց կազմակերպութեան Մարսէյլի մասնաճիւղին, Մարսէյլ
Միութեան Կեդրոնի շէնքին նորոգութեան համար՝ 20000 տ.:
2. Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Գաղթականներու Բարձր Գոմիսարութեան, ժընեւ
Այս յատկացումը եղած է ապահովելու համար շարունակութիւնը Գաղթականներու Բարձր Գոմիսարութեան հետ տարիներէ ի վեր իրագործուող ծրագրի մը՝ որուն համաձայն Աթէնքի (Յունաստան) եւ արուարձաններուն մէջ բնակող անտէր հայ ծերունիներ բժշկական մասնաւոր խնամք եւ հոգածութիւն կը ստանան՝ 8000 տ.:
3. Միւթարեան Միաբանութեան, Վենետիկ
Միաբանութեան Սրբ. Ղազարի Վանքին մէջ 1975 Դեկտեմբերին տեղի ունեցած հրդեհին հետեւանքով վնասուած շէնքերու նորոգութեան ի նպաստ՝ 15000 տ.:
4. «Դպրոցասէր» Ազգայնաց վարժարանին, Փարիզ
Վարժարանի Մայր շէնքին մէջ կատարուելիք հիմնական նորոգութիւններու հաշւոյն՝ 30000 տ.:
5. Սամուէլ Մուրատ Վարժարանին, Սելը, (Ֆրանսայ)
Վարժարանի հանդիսասրահին եւ բեմին նորոգութեան եւ արդիականացման համար կատարուած յատկացում՝ 20000 տ.:
6. Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան, Իսթանպուլ
Արխիւներու պահպանման համար գործածուելիք սենեակի մը նորոգութեան ի նպաստ՝ 3600 տ.:
7. Ֆրանսահայ մշակութային Միութեան եւ Ֆրանսայի Հայ Երիտասարդաց կազմակերպութեան, Փարիզ.
Վերոյիշեալ երկու կազմակերպութիւններու հասարակաց Մշակութային Կեդրոնին նորոգութեան եւ բարեկարգման նպատակով տրուած օժանդակութիւն՝ 21333 տ.:
8. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան, Անթիլիաս
Կաթողիկոսարանի Դպրեվանքին ի նպաստ բացառիկ յատկացում՝ 10000 տ.:
9. Հայոց Առաջնորդարանին, Փարիզ
Փարիզի Հայաշատ արուարձաններէն Ալֆօրվիլի մէջ՝ հանդիսասրահի մը եւ դասարաններու կառուցման հաշւոյն կատարուած յատկացում՝ 21333 տ.:
10. «Հայկական Մշակոյթ» խորագրով պատրաստուելիք «սլայտ»ներու ծրագիր
Մասնաւոր վարկ՝ Հայկական մշակոյթի զանազան երեսները ներկայացնող

«սլայտ»ներու պատրաստութեան համար: Այս «սլայտ»ները ի վերջոյ պիտի նուիրուին Սփիւռքի հայկական վարժարաններուն՝ 50000 տ.:

11. Հայ Կապոյտ Խաչին, Ֆրանսայ

Միութեան ՊէՆՖՕՆԹէՆԻ ամառնային «Քէմփ»-ի շէնքին մէջ կատարուէլիք որոշ բարեփոխութիւններու համար՝ 6400 տ.:

12. Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան

Այս յատկացումը կատարուած է Երուսաղէմի Սրբ. Յարութեան տաճարի գլխաւոր գմբէթի նորոգութեան հաշուոյն եւ կը ներկայացնէ ընդհանուր ծախսերէն Հայոց Պատրիարքութեան ինկած բաժինին մէկ երրորդը՝ 100000 տ.:

13. Սփիւռքի Հայ վարժարաններուն

Նոր վարկ՝ 1977-78 ուսումնական տարեշրջանին եւս շարունակելու համար ընդհանուր ծրագիրը՝ որուն համաձայն տարիներէ ի վեր Հիմնարկութիւնը որոշ թիւով ուսանողներու կրթաթոշակ կը յատկացնէ իւրաքանչիւր ամբողջօրեայ հայկական վարժարանի մէջ՝ 350000 տ.:

14. Երեւանի Պետական համալսարանին եւ Հայաստանի Գիտական այլ հաստատութիւններուն

Արտասահմանէն գիտական արդիական սարքաւորումներ եւ հրատարակութիւններ ձեռք բերելու համար՝ 250000 տ.:

15. Սփիւռքի Հայկական Մշակութային եւ մարզական Միութիւններուն

Մշակութային եւ մարզական կեդրոններու եւ ակումբներու բարեկարգման համար արդէն գոյութիւն ունեցող վարկին վրայ կատարուած յաւելում՝ 30000 տ.:

16. Սփիւռքի Հայկական վարժարաններուն

Վարժարաններու շէնքի նորոգութեան եւ ընդարձակման համար գոյութիւն ունեցող վարկին վրայ եղած յաւելում՝ 34000 տ.:

17. Հրատարակչական

Հրատարակչական նոր ծրագիրներու իրագործման հաշուոյն վաւերացուած նոր յատկացում՝ 52209 տ.:

18. «Սրբ. Խաչ» Դպրեվանքին, Իսթանպուլ

Տարեկան 15000 տոլարի բաժառիկ յատկացում՝ 1977-78 եւ 1978-79 ուսումնական տարեշրջաններուն համար՝ 30000 տ.:

Գումար՝ 1 Յունուար 1976էն 31 Դեկտեմբեր 1976 կատարուած յատկացումներու՝ 1051875.00 տ.:

Ֆ. 875, ց. 6, դ.117, թ.3:

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՊԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ 1989-1994 թթ.**

Հայաստանի անկախացումը նոր խթան հանդիսացավ Հայրենիք-սփյուռք կապերի զարգացման համար: Բազմաթիվ սփյուռքահայեր եւ սփյուռքահայեր կազմակերպություններ 1990-ական թվականներին ձեռնամուխ եղան Հայրենիքի օգնություն գործընթացին: Այդ ասպարեզում հատկապես աչքի ընկավ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միությունը (ՀԲԸՄ):

1990թ. Երեւանում բացվեց ՀԲԸՄ գրասենյակը: Ի տարբերություն այլ սփյուռքահայ կազմակերպությունների, ՀԲԸՄ-ն Հայաստանի ֆինանսավորում էր երկրի զարգացմանն ուղղված ծրագրեր, մասնավորապես՝ Հայաստանում ամերիկյան համալսարանի հիմնումը (1991թ.), նույն համալսարանի բիզնես կենտրոնի շենքի կառուցումը (1999թ.), Գյումրիում 10 հազար տոննա տարողությամբ սառցարանի կառուցումը (1992թ.), ՀՀ ֆիլհարմոնիկ նվագախմբի հովանավորությունը եւ այլն: ՀԲԸՄ-ն ֆինանսական աջակցություն է ցուցաբերել նաեւ Մատենադարանին, ԳԱԱ-ին, ԵՊՀ-ին, Երեւանի բժշկական եւ ճարտարագիտական համալսարաններին, Հայոց ցեղասպանությունից ինստիտուտ-թանգարանին եւ այլն: ՀԲԸՄ-ն նաեւ Երեւանում կառուցված Ս Գրիգոր Լուսավորիչ Մայր եկեղեցու հիմնական հովանավորն է հանդիսանում: 1999թ. ՀԲԸՄ-ն հովանավորել է համահայկական առաջին խաղերի եւ «Հայաստան-սփյուռք» խորհրդածողովի անցկացումը Երեւանում:

Հայաստանում իրագործվող ծրագրերին ՀԲԸՄ-ն 1988-2002 թվականներին տրամադրել է շուրջ 60 մլն դոլար:

Հայաստանում ՀԲԸՄ գործունեությունը նոր հանգրվանի մասին է վկայում 1994թ. առաջին անգամ Երեւանում ՀԲԸՄ 78-րդ ընդհանուր ժողովի հրավիրումը, որտեղ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի կողմից ՀԲԸՄ պատվակալ նախագահ Ալեք Մանուկյանին Հայրենիքին մատուցած ծառայությունների համար շնորհվել է ՀՀ ազգային հերոսի կոչում:

Սույն Հավաքածուի փաստաթղթերը հրատարակվում են առաջին անգամ եւ լուսաբանում են ՀԲԸՄ-ի գործունեությունը ոչ միայն մայր հայրենիքում, այլ նաեւ սփյուռքի գաղթօջախներում: Բոլոր փաստաթղթերը վերցված են Հայաստանի ազգային արխիվից:

Հավաքածուն կազմված է պատմական փաստաթղթերի հրատարակման գործող կանոններին համապատասխան: Ներկայացվող որոշ փաստաթղթերում, երբ խոսքը վերաբերել է թեմային առնչվող, սակայն ոչ էական հարցերին, կատարել ենք կրճատումներ, որոնք չեն աղավաղում հավաքածուի բովանդակությունը: Կրճատումները նշվել են բազմակետերով:

Քնարիկ Պետրոսյան

N 1

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹՅԱՆ¹ ԴԻՄՈՒՄԸ
ՀԽՍՀ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ ԷԴՈՒԱՐԴ
ՂԱԶԱՐՑԱՆԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻՑ ՄԵԿԻ ԵՎ ԼՈՍ ԱՆՋԵԼԵՍԻ
(ԱՄՆ) ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ² ՄԻՋԵՎ
ԱՇԱԿԵՐՏՆԵՐԻ ՓՈՒՍԿԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

9 օգոստոսի 1989 թ.
Լոս-Անջելես

Уважаемый Казарян !

От имени вице-президента АВБС миссис Луиз Симон³ с удовлетворением сообщаю, что нас очень заинтересовала предложенная Вами программа обмена учениками одной из школ г.Еревана и благотворительной школой Мари Манукян: в Лос-Анджелесе, а также, по-возможности, благотворительной школой Алекса Манукяна в Детройте⁴, при условии, что детали будут тщательно изучены и взаимно согласованы. Следуя нашим предварительным обсуждениям

յամ Երևան-Անդջելես, մենք, հիմնականում, ներկայացնում ենք ձեռնարկը հետևյալ կերպով:

-օրհան 20 ուսանողներով 14-15 տարեկան

-ընթացքը մարտի, ապրիլի, մայիսի 1990 թ.

-ընթացքը կատարվում է ինքնուրույն (ավիատոմարով),
այսինքն, ձեր ուսանողներին Երևան-Երևան-Անդջելես-Երևան, և
մենք, համապատասխանաբար, մեր ուսանողներին Երևան-Անդջելես-Երևան-Անդջելես

-ընթացքը կատարվում է ընտանիքային կերպով

-ընթացքը կատարվում է ընտանիքային կերպով և ընտանիքային կերպով
համապատասխանաբար ձեր ուսանողներին Երևան-Անդջելես-Երևան-Անդջելես

Եթե ձեր կողմից կան որևէ փոփոխություններ, հարցազրույցներ կատարվեն:

Հարգելով,
Կարգապահ Բարսեղ Կարապետյան

Ֆ. 113, ց. 164, դ. 137, թ. 14: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 2

ՀԵՍՆ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՂԱԿԱԼ
Է.ՂԱԶԱՐՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ
ՏԵՂԱԿԱԼ ՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՓՈԽԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

29 սեպտեմբերի 1989թ.
Երևան

ԱՄՆ-ի Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության⁵ Հետ փոխհամա-
ձայնակցությամբ նախնական պայմանավորվածություն կա 1990 թվականի մարտ, ապ-
րիլ, մայիս ամիսներին կազմակերպել 14-15 տարեկան 20-ական աշակերտների փո-
խազույցություն: Ըստ որում՝ նրանք Համապատասխանաբար կապրեն այդ աշակեր-
տների տներում, եւ ուսումը կշարունակեն տեղի Հանրակրթական դպրոցում:

Յուրաքանչյուր խմբի ճանապարհածախսը վճարվում է տվյալ երկրի կողմից:
Խնդրում ենք քննարկել:

Մինիստրի առաջին տեղակալ Է.Ղազարյան

Ֆ. 113, ց. 164, դ. 137, թ. 13: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 3

ՀԵՍՆ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ N 144 ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՐԵՎԱՆԻ ԵՎ ԼՈՍ ԱՆՋԵԼԵՍԻ ՄԱՐԻ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ
ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ԱՇԽԱՏԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒԹՅԱՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

11 մարտի 1990թ.
Երևան

1. Принять предложение Министерства народного образования Армян-
ской ССР и Армянского всеобщего благотворительного союза об организации
обмена учащимися в количестве 20 человек между школами г.Еревана и благо-
творительной школой “Мари Манукян.” в г. Лос-Анджелесе (США) в период
с марта по май 1990 года.

Министерству народного образования Армянской ССР (т.Давтяну М.А.)
и исполкому Ереванского городского Совета народных депутатов (т.
Вартагян Б.Т.) обеспечить тщательный отбор учащихя и сопровождающих
лиц, строго соблюдая принципы социальной справедливости.

2. Расходы за проезд учащихя и сопровождающих лиц из г.Еревана в г.

Лос-Анджелес и обратно произвести за счет бюджетных ассигнований Министерства народного образования Армянской ССР.

3. Армянскому управлению гражданской авиации (т. Ерицяну О.П.) обеспечить авиабилетами учащихся и сопровождающих лиц по заявке Министерства народного образования Армянской ССР.

4. Министерству иностранных дел Армянской ССР (т. Мкртчяну А.А.) в установленном порядке оформить выездные дела учащихся и сопровождающих лиц.

5. Контроль за выполнением настоящего распоряжения возложить на заместителя Председателя Совета Министров Армянской ССР т. Ходжамиряна Ю.Е.

Председатель Совета
Министров Армянской ССР В.Маркарянц

Ֆ. 113, ց. 164, գ. 137, թ. 1-2: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 4

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ
ՆԱԽԱԳԱՀ Կ.ԴԱԼԼԱՔՅԱՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՆԿԱԿԱՆ
ՖՈՆԴԻ ՏՆՕՐԵՆ Է.ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ ԱՂԵՏԻ ԳՈՏՈՒ ԵՐԵՎԱՆԵՐԻՆ
ՍԻՐԻԱ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

9 ապրիլի 1990թ.
Երևան

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Հալեպի մասնաճյուղը⁶ գիմել է Կոմիտեին՝ աղետյալ գոտու 40-50 երեխա ա/թ հունիս-հուլիս ամիսներին Միրիայում հանգստի ընդունելու պատրաստակամությունը:

Առաջարկում ենք գտնել հիշյալ միջոցառումը իրագործելու հնարավորություն. ներառյալ երթուղարձի ճանապարհածախսը, նկատի ունենալ, որ խմբի կազմում պետք է լինի 45 երեխա, 3 մանկավարժ, Կոմիտեի եւ Մանկական ֆոնդի մեկական ներկայացուցիչ:

Կոմիտեի նախագահ Կ.Դալլաքյան

Ֆ. 113, ց.164, գ. 463, թ. 4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 5

ՀԽՍՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ N 477 ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՂԵՏԻ
ԳՈՏՈՒ ԵՐԵՎԱՆԵՐԻ ԽՄԲԻՆ ՍԻՐԻԱ ՈՒՂԱՐԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

17 հուլիսի 1990թ.
Երևան

1. Принять предложение Алеппского (г. Алеппо, Сирия) отделения Армянского благотворительного всеобщего союза о приглашении в Сирию на июль-август 1990 года сроком на 12 дней группы детей (50 человек, включая 5 сопровождающих) из районов Армении, пострадавших от землетрясения.

Принять к сведению, что расходы по пребыванию в Сирии несет приглашающая сторона, а расходы Ереван-Алеппо-Ереван берет на себя Детский фонд Армении.

2. Детскому фонду Армении (т. Варданян Л.В.) сформировать группу детей и сопровождающих их лиц исключительно из зоны бедствия, обеспечив при отборе социальную справедливость.

3. Армянскому управлению гражданской авиации (т. Ерицяну О.П.) об-

еспечить выезд указанной группы в Сирию согласно заявке Детского фонда Армении.

4. Министерству иностранных дел Армянской ССР (т. Мкртчяну А.А.) в установленном порядке оформить выездные дела группы детей и сопровождающих их лиц.

5. Контроль за подбором группы и выполнением настоящего распоряжения возложить на заместителя Председателя Совета Министров Армянской ССР т. Ходжамиряна Ю.Е.

Председатель Совета
Министров Армянской ССР В.Маркарянц

Ֆ. 113, ց. 164, գ. 463, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 6

ՀԲԸՄ-ի նԱԽԱԳԱՀ ԼՈՒԻԶ ՍԻՄՈՆ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ ՀԵՌԱՏԻՊԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉԱՊԵՏ Վ.ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻՆ
ԳՅՈՒՄՐԻՈՒՄ ՀԲԸՄ-Ի ԿՈՂՄԻՑ 10 ՀԱԶԱՐ ՏՈՆՆԱ ՏԱՐՈՂՈՒԹՅԱՄԲ
ՍԱՌՑԱՐԱՆԻ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

2 Հոկտեմբերի 1990թ.
Լուս-Անջեղես

Господину Вазгену Манукяну

Наш эксперт Джон Кулашян из Нью-Йорка прибывает в Ереван 8 октября с.г. на одну неделю для обзора и продвижения проекта Всеобщего благотворительного союза по созданию в Ленинкане холодильника.

Крайне необходимо, чтобы закладка фундамента была завершена в течение ближайших двух недель, а также завершена двухслойная укладка бетона под основание к 15 ноября с.г., если мы хотим выполнить контрактные обязательства.

Этот 5-миллионный контракт с датской фирмой “Интеркул” является окончательным контрактом, требующим прежде всего перевода всей суммы, что в последний раз было нами сделано в июне месяце. Если Армения не в состоянии выполнить свои обязательства, то это обернется потерей миллионов долларов. Вся конструкция здания будет отгружена из Европы, так что единственным обязательством Армении явится приемка 100 контейнеров в Ленинграде и выделение рабочей силы для монтажа указанных конструкций. Фирма “Интеркул” направит своих наблюдателей и технических экспертов.

Премьер-министр Вазген Манукян и его заместитель Рубен Чифталарян согласились контролировать ход строительства во время моего последнего визита в августе с.г., с возложением данных обязанностей на зам. министра торговли Тиграна Тиграняна.

У меня возникает озабоченность, что возможная нехватка цемента не позволит завершить эту работу в срок. Любая помощь в решении данного вопроса будет с благодарностью воспринята нами.

С уважением
Президент Всеобщего
благотворительного Армянского союза Луиз Симон-Маникян

Ֆ. 113, ց. 164, գ. 777, թ 41: Պատճեն: Մեքենագիր:

ՀՀ ԱՌԵՎՏՐԻ ՆԱԽԱՐԱՐ Ա.ԴԱՎԹՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ
ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Վ.ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻ
ԳՅՈՒՄՐԻՈՒՄ ՀԲԸՄ-Ի ԿՈՂՄԻՑ ԻՐԱԿԱՆԱՑՎՈՂ ՍԱՌՑԱՐԱՆԻ
ՇԻՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

12 Հոկտեմբերի 1990թ.
Երևան

ՀՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ
պարոն Վազգեն Մանուկյանին

Ինչպես Ձեզ գեղուցել եմ Հայաստանի առևտրի մինիստրությունը այս տար-
վա սեպտեմբերից իրականացնում է Լենինականում 10 Հազար տոննա տարողու-
թյան սառցարանի շինարարական աշխատանքները, որը ԱՄՆ-ի Հայկական Բարե-
գործական Միությունը ձեռք է բերել Դանիայի «Ինտերկոլ» ֆիրմայից: Առ
01.10.1990թ. գրությունը նշված օբյեկտում կատարվել է 215 Հազար ուղղակի շինա-
րարական աշխատանքներ: Շինարարական աշխատանքներին զուգընթաց մշակվում
է սառցարանի շինարարության տեխնիկա-տնտեսական հիմնավորումը (ՏՏՀ), նա-
խագծվում են բանվորական գծագրերը:

Ներկայումս Լենինականի սառցարանի շինարարության տեխնիկա-տնտեսա-
կան հիմնավորումը պատրաստ է եւ «Հայպետշին» կողմից անցել է փորձաքննու-
թյունը, որը երաշխավորված է Հաստատմանը:

Կից ներկայացնում ենք Լենինական քաղաքի սառցարանի շինարարության
ՏՏՀ, խնդրում ենք Ձեր կարգադրությունը քննության առնել ներկայացվող փաս-
տաթղթերը եւ Հաստատել, որպեսզի ապահովենք այդ շատ կարեւոր օբյեկտի ան-
ընդմեջ ֆինանսավորումը...

Մինիստր Ա.Դավթյան

Ֆ. 113, ց. 164, գ. 777, թ. 15: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ N 800 ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԳՅՈՒՄՐԻՈՒՄ ՀԲԸՄ-Ի ԿՈՂՄԻՑ ՆՎԻՐԱՏՎԱԾ ԲԱՇԽԵԶ ՍԱՌՑԱՐԱՆԻ
ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

7 դեկտեմբերի 1990 թ..
Երևան

1. Թույլատրել Հայաստանի Հանրապետության առևտրի նախարարությունը
ընդունել Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (Նյու-Յորք) նվիրատ-
վությունը՝ Լենինական քաղաքում տեղադրելու Համար Դանիայի «Ինտերկոլ»
ֆիրմայից գնված մսամթերքների ու կաթնամթերքների 10 Հազար տոննա միաժա-
մանակյա պահպանության հավաքովի բաշխիչ սառցարանի մետաղական կոնստ-
րուկցիաները, մեքենայական բաժնի սառցարանային սարքավորումները եւ կարա-
զի ու մսի ավտոմատ փաթեթավորման հոսքային գծերը՝ 4.25 մլն դոլար ընդհա-
նուր արժողությունը:

2. Բաշխիչ սառցարանի շինարարության գլխավոր պատվիրատու սահմանել
Հայաստանի Հանրապետության առևտրի նախարարությունը, գլխավոր կապալա-
ռու՝ Հայաստանի Հանրապետության շինարարության նախարարությունը եւ գլխա-
վոր նախագծող՝ «Գիպրոտորգ» համամիութենական ինստիտուտի Հայկական մաս-
նաճյուղը:

3. Ժողովրդական պատգամավորների Լենինականի քաղխորհրդի գործկոմին
եւ Հայաստանի Հանրապետության առևտրի նախարարությունը՝ մեկշաբաթյա
ժամկետում ապահովել բաշխիչ սառցարանի շինարարության համար սահմանված
կարգով հողամասի հատկացումը՝ նախարարության սառցապահաստային բազայի
տարածքում:

Հայաստանի Հանրապետության Գյուղատնտեսության նախարարությանը երեքամսյա ժամկետում ազատել եւ Հայաստանի Հանրապետության առեւտրի նախարարությանը տրամադրել բաշխիչ սառցարանի տարածքում գտնվող բանջարեղենի ու կարտոֆիլի շտեմարանը:

4. Հաստատել Հայաստանի Հանրապետության առեւտրի նախարարության կողմից ներկայացված եւ Հայաստանի Հանրապետության էկոնոմիկայի պետական կոմիտեի ու պետշինի հետ համաձայնեցված բաշխիչ սառցարանի շինարարության տեխնիկատնտեսական հիմնավորումը՝ 10.6 մլն ռուբլի նախահաշվային արժեքով, այդ թվում շինմոնտաժային աշխատանքները՝ 7.76 մլն ռուբլի արժեքով:

Թուլյատրել Հայաստանի Հանրապետության առեւտրի նախարարությանը աշխատանքի վարձատրման ֆոնդի սահմաններում 1991 թվականի հունվարի 1-ից ստեղծել կառուցվող բաշխիչ սառցարանի դիրեկցիա՝ ինքնուրույն հաշվեկշռով: Սառցարանի գործարկման ժամկետ սահմանել 1992 թվականի առաջին կիսամյակը:

5. «Գիպրոտորգ» Համամիութենական ինստիտուտի Հայկական մասնաճյուղին՝ մինչեւ 1990 թվականի դեկտեմբերի 25-ը ապահովել բաշխիչ սառցարանի համալիրի բանվորական նախագծանախահաշվային փաստաթղթերի թողարկումը:

6. Բաշխիչ սառցարանի շինարարությունը կատարել «Լենչին» տրեստի միջոցով....

Հայաստանի Հանրապետության
նախարարների խորհրդի նախագահ Վ.Մանուկյան

Ֆ. 113, ց. 164, գ. 777, թ. 1-4: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 9

ՀԲԸՄ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅԻ ԲՈՒԵՆՈՍ-ԱՅՐԵՍԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ⁷
ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ
ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԺԱՄԱՆՈՂ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱ ՀԱՅ
ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻՆ ԱԶԱԿՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

3 մայիսի 1991թ.
Բուենոս-Այրես

Յարգելի Պրն. Սիմոնեան,

ՀԲԸ Միութեան Պուէնոս-Այրէսի Մասնաճիւղի Վարչական Ժողովը կու դայ տեղեկացնելու Ձեզի, որ անցեալ տարուայ ընթացքին՝ Պատմութեան եւ Մշակոյթի Յուշարձաններու Պահպանութեան եւ Օգտագործման Գլխաւոր Վարչութեան կողմէ ստացած էինք հրաւեր մը՝ ուղղուած համայնքիս ծանօթ մտաւորականներ՝ ճարտարապետներ խուան Գարլօս Թուֆեգսեանին եւ Կուսթաւօ Էնգուլեանին, որոնք քաղաքիս մասնագիտացած շրջանականներու մեջ անգնահատելի աշխատանք կը կատարեն Հայ ճարտարապետութիւնը ծանօթացնելու ուղղութեամբ: Անոնք ցանկութիւն ունին ճանապարհորդութիւնը կատարել 1991-ի Օգոստոս-Սեպտեմբեր ամիսներուն եւ կը խնդրենք Ձեր համաձայնութիւնը եւ վիզաները այցելութիւնը իրականացնելու համար:

Կուզենք Ձեզի յայտնել նաեւ, որ համայնքիս ծանօթ երաժշտասէր՝ Պրն Սարգիս Գապատեանը կարեւոր գործ մը կ'կատարե տարածելով Հայ երաժշտութիւնը տեղական ճայնասփիւռի կայաններով: Սակայն դժուարութեամբ ձեռք կը բերէ Հայ դասական երաժշտութեան նոր ճայնագրութիւններ, ուստի կը խնդրենք Ձեզի,եթէ կարելի է, ճայներիդներու առաքումը, այս շնորհակալ գործը շարունակելու համար:

Կանխայայտ շնորհակալութիւններով, կը մնանք՝

Յարգանօք Բուրեն Քեչիչեան Վահրամ Հայրապետեան
Ատենագալիր Ատենապետ

Ֆ. 875, ց.15, գ. 392, թ 12: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԲԸՄ ԱՐԳԵՆՏԻՆԱՅԻ ԲՈՒԵՆՈՍ-ԱՅՐԵՍԻ ՄԱՍՆԱՃՅՈՒՂԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱՊԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ ԱՍՏՂԱԳԵՏ Է.ԽԱԶԻԿՅԱՆԻՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

30 Հունիսի 1991թ.,
Բուենոս-Այրես

Յարգելի Պրն Սիմոնեան

Վարչական ժողովս հաճոյքն ունի յայտնելու Ձեզի, որ Միութիւնս ուրախութեամբ եւ հպարտութեան խորին զգացումով ընդունեց Հայաստանի Հանրապետութեան Բիւրականի աստղադիտարանի Տնօրեն, Միջազգային ասպարեզին վրայ ճանչուած խոշոր գիտնական, ակադեմիկոս Փրոֆ. Էդուարդ Խաչիկեանին, որը մասնակցելու եկաւ Միջազգային Աստղագիտական Ընկերութեան համաժողովին:

Իբրեւ Հայ եւ Բարեգործականցիներ ջերմօրեն ընդունեցինք Հայրենի գիտնականին, որը պատիւ մըն է համայն Հայութեան եւ, իր ներկայութեամբ, աստղերու լույսերով ողողեց մեր սրտերը եւ մեր Միութիւնը՝ մյիւս Հայ գիտնականներու հետ, որոնք ընկերացան Փրոֆ. Խաչիկեանին Բարեգործական կատարած այցելութեան ժամանակ:

Յարգելի Պրն Սիմոնեան, երախտապարտ եւ երջանիկ ենք ընդունելով այս մակարդակի գիտնականին եւ ջերմ, սքանչելի մարդուն:

Հաճեցէք ընդունել մեր եղբայրական ջերմ ողջոյնները եւ մեր անկեղծ գոհունակութիւնը Փրոֆ. Խաչիկեանի այցելութեան առիթով:

Լաւագուցն մաղթանքներով Ռուբեն Քեչիշեան Վահրամ Հայրապետեան
Ատենադպիր Ատենապետ

Ֆ. 875. ց. 15. գ. 392, թ. 21: Բնագիր: Մ. քենագիր:

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ N 570 ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՂ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ ՍՏԵՂԾԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

21 սեպտեմբերի 1991թ.,
Երեւան

Հայաստանի Հանրապետութեան Նախարարների խորհուրդը որոշում է՝

1. Ընդունել ԱՄՆ-ի Կալիֆոռնիայի համալսարանի, հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագուցն կրթութեան եւ գիտութեան պետական կոմիտեի առաջարկութեանը՝ հանրապետութեանում Հայաստանի ամերիկյան համատեղ համալսարան (ՀԱՀ) ստեղծելու մասին:

2. Հայաստանի Հանրապետութեան ֆինանսների նախարարութեանը (Ջ.Ջանոյանին)՝ սահմանված կարգով գրանցել Հայաստանի ամերիկյան համատեղ համալսարանը ոչ արտագրական, ոչ շահութաբեր համատեղ ձեռնարկութեան հիմունքներով:

3. Համալսարանի գործունեութեանը 1991 թվականից սկսելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագուցն կրթութեան եւ գիտութեան պետական կոմիտեին տրամադրել Հայաստանի Հանրապետութեան Գերագուցն խորհրդի համագումարների պալատի մասնաշենքը (Մարշալ Բաղրամյան պող. 40):

4. Հայաստանի Հանրապետութեան ֆինանսների նախարարութեանը (Ջ.Ջանոյանին)՝

ա) հատկացնել Հայաստանի Հանրապետութեան բարձրագուցն կրթութեան եւ գիտութեան պետական կոմիտեին 600 հազար ռուբլի՝ համագումարների պալատի մասնաշենքի վերանորոգման համար:

Կոմիտեն մշտապես հետաքրքրվել է երբեմնի բարգավաճ հնդկահայ գաղթօջախով եւ փորձ արել մուտք գործել այնտեղ, հատկապես Կալիֆոռնիայի ծանոթանալու մեր Հայրենակիցներին կյանքին ու կենցաղին, Մարդասիրաց ճեմարանի, Հայկական եկեղեցու գործունեությունը, Համատեղ ծրագրեր կազմել Հայաստանում, Հայրենիքի հետ մշակութային կապերի զարգացման վերաբերյալ: Ցավոք, մեր ջանքերն անցել են ապարդյուն:

Վերջին անգամ 1990-ի ձմռանը դիմել էինք Մարդասիրաց ճեմարանին եւ Կալիֆոռնիայի Հայկական եկեղեցուն՝ կոմիտեից մեկ ներկայացուցիչ հրավիրելու խնդրով, սակայն պատասխան չենք ստացել:

Իմանալով, որ Դուք քաջատեղյակ եք հնդկահայ գաղթօջախի անցյալի եւ ներկայի անցուդարձին, կացութիւնը, կիսնդրերինք.

ա) Ըստ հնարավորին՝ մանրամասն տեղեկություններ հաղորդել գաղթօջախի հասարակական կյանքի, ճեմարանի, եկեղեցու, կազմակերպությունների (եթե դեռ կան) գործունեություն վերաբերյալ:

բ) Տեղի Հայ Համայնքի հետ խորհրդակցելուց հետո Հայտնել մեզ՝ Հնարավոր է արդյոք, որ Ձեր միջամտությամբ ճեմարանը կամ եկեղեցական խորհուրդը պաշտոնական հրավեր ուղարկի կոմիտե՝ աշխատակիցներից մեկին վերը նշված նպատակով Հնդկաստան գործուղելու համար:

Կանխահայտ շնորհակալությամբ
Կոմիտեի նախագահ Հր.Սիմոնյան

Ֆ. 875, ց. 15, գ. 394, թ. 4: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 15

ՀԲԸՄ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ
ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

14 մայիսի 1992թ.
Սեդլ Բրուք (ԱՄՆ)

ԱՄՆ-ի Նյու-Ջրզի նահանգի Սեդլ Բրուք քաղաքի ՀԲԸՄ-ի Կենտրոնական վարչություն գրասենյակում 1992թ. մայիսի 19-ին, ժամը 10-ին տեղի ունեցավ վարչության ժողով:

Որպես օրակարգի Հարց նախագահ Լուիզ Մանուկյան Սիմոնը առաջարկություն մտցրեց ՀԲԸՄ-ի ներկայացուցչություն հիմնադրել Երեւան քաղաքում, Հայաստանի Հանրապետությունում:

Ներկայացված առաջարկությունը քննարկվեց, այնուհետեւ ընդունվեց հետեւյալ որոշումը:

ՈՐՈՇՈՒՄ. Հայաստանում արդյունավետ աշխատանք ծավալելու եւ նոր ծրագրերի իրագործման առավել լայն հնարավորություն ստեղծելու համար, Հայաստանի Հանրապետության Երեւան քաղաքում հիմնել ՀԲԸՄ-ի ներկայացուցչություն: ՀԲԸՄ-ի Հայաստանի ներկայացուցիչ նշանակել պրն. Աշոտ Ղազարյանին: Ներկայացուցչության հասցեն է՝ Բաղրամյան 40, Երեւան-19, Հայաստանի Հանրապետություն:

ՀԲԸՄ-ի քարտուղար Պերճ Սեդրակյան¹¹

Ֆ. 113, ց. 167, գ. 417, թ. 6: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 16

ՀԲԸՄ ՆԱԽԱԳԱՀ ԼՈՒԻԶ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍԻՄՈՆԻ ԴԻՄՈՒՄԸ ՀՀ
ՎԱՐՉԱՊԵՏ Գ.ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ ԵՐԵՎԱՆՈՒՄ ՀԲԸՄ-Ի
ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅՈՒՆ ՀԻՄՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

15 մայիսի 1992թ.
Սեդլ Բրուք (ԱՄՆ)

Մեծահարգո Պրն. Վարչապետ
Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն Կենտրոնական Վարչու-

թյունը խնդրում է Ձեր աջակցությունը Հայաստանում ՀԲԸՄ-ի ներկայացուցչական Գրասենյակի գրանցելու եւ բանկային հաշիվ բացելու համար:

ՀԲԸՄ-ի գործունեությունը Հայաստանում Դուք քաջատեղյակ եք: Հայրենիքում իրագործվող Մեր ծրագրերը՝ Հայաստանի Ամերիկյան Համայնքի, Գյուլմրիի սառնարան, Պլաստիկ Վերականգնողական Վիրաբուժության Կենտրոն, արդեն կյանքի են կոչված: Ներկայացուցչության գրանցումը ավելի լայն հնարավորություն կտա ՀԲԸՄ-ի նոր ծրագրերի իրագործմանը Հայաստանում:

Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միության Կենտրոնական Վարչության ներկայացուցիչը Հայաստանում պետք է լինի Պրն.Աշոտ Ղազարյանը: Անհրաժեշտ բոլոր փաստաթղթերը, որոնք հաստատում են մեր կազմակերպությունը կներկայացվեն Պրն. Ղազարյանի կողմից: ՀԲԸՄ-ի Հայաստանի ներկայացուցչության հասցեն է՝ Բաղրամյան 40, Երեւան-19, Հայաստան: Հեռ.27-1165, 27-1654, Ֆաքս 27-0810

Հարգալիբ զգացումներով
ՀԲԸՄ-ի նախագահ Լուիզ Սիմոն Մանուկյան

Ֆ. 113, ց. 167, գ. 417, թ. 5: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 17

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ N 429 ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԲԸՄ-Ի ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՉՈՒԹՅԱՆ ԳՐԱՆՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

30 Հուլիսի 1992 թ.
Երեւան

Հաշվի առնելով Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության կենտրոնական վարչության խնդրանքը եւ հանրապետությունում ՀԲԸՄ գործունեությունում համար պայմաններ ստեղծելու անհրաժեշտությունը, Հայաստանի Հանրապետություն կառավարությունը որոշում է՝

Գրանցել Երեւանում հիմնված Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչությունը:

Հայաստանի Հանրապետության
փոխնախագահ, վարչապետ Գ.Հարությունյան

Հայաստանի Հանրապետության
կառավարության գործերի
կառավարչի պաշտոնակատար Հ.Քոթանյան

Ֆ. 113, ց. 167, գ. 417, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 18

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Մ.ԱՂԲԱԲՅԱՆԻ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏԻՆ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ 13 ՀԱՍՑԵՆՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ՀՈՂԱՄԱՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՄԵՐԻԿԱՅԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻՆ ՏՐԱՄԱԴՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

6 օգոստոսի 1993թ.
Երեւան

Մեծարգո պրն. Բազրատյան,

Հայաստանի ամերիկյան համայնքանը ծրագրում է շենք կառուցել, որը կօգտագործվի համայնքանի կողմից իբրեւ բնակարաններ մեր այցելու դասախոսների եւ ուրիշ այցելուների համար, որոնք կփափազեն օգտվել այս շենքի հարմարություններից:

Մեր նպատակն է առաջին հարկում կառուցել գրասենյակներ գործարարների համար: Նրանք կնախատեսեն թարգմանչական, ֆաքսի եւ պատճենահանման ծառայություններ, ճաշարան եւ այլ անհրաժեշտ հարմարություններ: Վերելի հարկերի բախտանքները բոլոր անհրաժեշտ հարմարությունները կունենան, որպեսզի համալսարանի այցելու դասախոսներ ապրեն այստեղ:

Ես խոսել եմ աիկին Լուիզ Սիմոն Մանուկյանի հետ, եւ ինքը կինդրի, որ նկատի ունենաք մեր առաջարկը, որ այս շինարարությունը լինի Ալեք Մանուկյան 13 հասցեով փողոցի վրա: Սա նախկին Թատերական շենքն է, որ հիմա ամբողջովին ավերակ է, եւ մեր նպատակն է այդ հողամասի վրա նոր շենք շինել: Այս շենքի կառուցման համար անհրաժեշտ ֆինանսավորումը արդեն ապահոված է մասնավոր նվիրատվություններով:

Կինդրեմ, որ մեր առաջարկը նկատի առնեք, եւ մեզ տրամադրեք Ալեք Մանուկյան 13 հասցեի տակ գտնվող հողամասը, որպեսզի մենք առանց հապաղելու սկսենք աշխատանքները շինարարության համար:

Մեր այս ծրագիրը վստահաբար շահավետ պիտի լինի թե հայաստանի համար, եւ թե մեր համալսարանի համար:

Կանխահայտ շնորհակալությունք եւ հարգանքներով

Նախագահ Միհրան Աղբաբյան

Ֆ. 113, ց. 170, գ. 413, թ. 7: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 19

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ N 455 ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ
Ա.ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՓՈՂՈՑԻ ԹԻՎ 13 ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԸՄ-ԻՆ
ՀԱՏԿԱՑՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

27 սեպտեմբերի 1993 թ.
Երեւան

Հաշվի առնելով Հայաստանի ամերիկյան համալսարանի խնդրանքն ու Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության եւ գիտության նախարարության համաձայնությունը, Ալեք Մանուկյան փողոցի N 13 կիսաքանդ, նախարարության հաշվեկշռում գտնվող շինությունը հատկացնել Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը:

Հայաստանի Հանրապետության
փոխվարչապետ Վ.Զիտեչյան

Ֆ. 113, ց. 170, գ. 413, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 20

ՀՀ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒԹՅՆ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐ
Վ.ԳՆՈՒՆՈՒ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ ՎԱՐՁԱՊԵՏԻՆ ԵՐԵՎԱՆԻ
Ա.ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՓՈՂՈՑԻ ԹԻՎ 13 ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՐԸՄ-ԻՆ
ՎԱՃԱՌԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

7 փետրվարի 1994թ.
Երեւան

Մեծարգո վարչապետ

Ի կատարումն Հայաստանի Հանրապետության Կառավարության 1993թ. սեպտեմբերի 27-ի թիվ 455 կարգադրության՝ ԲԿԳ նախարարության հաշվեկշռում գտնվող Ալեք Մանուկյան 13 կիսաքանդ շինությունը Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը հատկացնելու մասին, նախարարությունը ստեղծել է համապատասխան հանձնաժողով եւ պատրաստ է իրականացնելու հիշյալ շինության հանձնումը:

Բարեգործական միությունը դիմել է նախարարությունը հիշյալ շինություն-
նը հաշվեկշռից-հաշվեկշռ սեփականություն իրավունքով հանձնելու խնդրանքով:
Խնդրում եմ Ձեր թույլտվությունը այդ հարցում, ավելի ստույգ՝ սեփակա-
նություն իրավունքով հիշյալ շինությունը հաշվեկշռից-հաշվեկշռ հանձնել բարե-
գործական միությանը:

Նախարար Վ. Գնունի

Ֆ. 113, ց. 172, դ. 52, թ. 3: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 21

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ N 63 ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆԻ
Ա.ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՓՈՂՈՑԻ ԹԻՎ 13 ՇԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԲԸՄ-ԻՆ
ՎԱՃԱՌԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

22 փետրվարի 1994 թ.
Երեւան

1. Թույլատրել Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության եւ
գիտության նախարարությանը սահմանված կարգով Հայկական բարեգործական
ընդհանուր միությանը վաճառել նախարարության հաշվեկշռում գտնվող Երեւանի
Ալեք Մանուկյան փողոցի N 13 կիսաքանդ շինությունը:

2. Հայաստանի Հանրապետության արդարադատության նախարարությանը՝
օժանդակել Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության եւ գիտու-
թյան նախարարությանը նշված շինության առուծախի գործարքի ձեւակերպման
հարցում:

3. Ուժը կորցրած ճանաչել Հայաստանի Հանրապետության կառավարության
1993 թվականի սեպտեմբերի 27-ի N 455 կարգադրությունը:

Հայաստանի Հանրապետության
վարչապետ Հ.Բաղդատյան

Ֆ. 113, ց. 172, դ. 52, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 22

ՀՀ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ N 488 ՈՐՈՇՈՒՄԸ ՀԲԸՄ ՊԱՏՎԱՎՈՐ
ՆԱԽԱԳԱՀ ԱԼԵՔ ՄԱՆՈՒԿՅԱՆԻՆ¹² «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԵՐՈՍ» ՀՀ ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿՈՉՈՒՄ ՇՆՈՐ ՀԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՑԱԼ
ՄԻՋՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՐՈՒՑԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

13 հոկտեմբերի 1994 թ.
Երեւան

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը որոշում է՝

Հաշվի առնելով հայ ազգի բարգավաճման գործին մեծ նվիրումով բերած
ավանդը, միջնորդել Հայաստանի Հանրապետության նախագահին հայ բարեգոր-
ծական ընդհանուր միության պատվավոր նախագահ Ալեք Մանուկյանին «Հայաս-
տանի ազգային հերոս» Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կոչում
ընտրվելու մասին:

Հայաստանի Հանրապետության
վարչապետ Հ.Բաղդատյան

Հայաստանի Հանրապետության
կառավարության գործերի
կառավարիչ Ս.Մանասարյան

Ֆ. 113, ց. 171, դ. 469, թ. 1: Բնագիր: Մեքենագիր:

Ծանոթագրություններ

1. Հայկական բարեգործական ընդհանուր միությունը սփյուռքահայ հնագույն բարեգործական կազմակերպություններից է: Այն հիմնվել է 1906թ. ապրիլի 15-ին Կահիրեում (Եգիպտոս) Հայ ժողովրդի հոգեւոր, մշակութային ու տնտեսական զարգացմանը նպաստելու նպատակով՝ ազգային գործիչ Պողոս Նուբարի եւ եգիպտահայ համայնքի Հայտնի ներկայացուցիչներ Յազուպ Արթինի, Երվանդ Աղաթոնի, Նազարեթ Տաղավարյանի, Գրիգոր Եղիայանի եւ այլոց կողմից:

Մեծ եղեռնի եւ հետագա տարիներին ՀԲԸՄ-ն հիմնականում զբաղվել է որբախնամ եւ գաղթախնամ գործունեություններով: 1930-ական թվականներից ՀԲԸՄ իր գործունեության հիմնական նպատակն է դարձրել կրթական, մշակութային եւ բարեսիրական ծրագրերի միջոցով Հայ լեզվի, ինքնութային ու ժառանգության պահպանումը: 1923-1937 թթ. ՀԲԸՄ-ն գործել է նաեւ Խորհրդային Հայաստանում: ՀիւՍՀ-ում ՀԲԸՄ նշանավոր իրագործումներից է Երեւանում Նուբարյան ավանի կառուցումը: ՀԲԸՄ-ն մասնակցել է նաեւ 1920-30-ական թվականների ներգաղթի կազմակերպման եւ ֆինանսավորման գործին: 1937թ. Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն արգելել են ՀԲԸՄ-ի գործունեությունը երկրում:

1990-ական թվականներին ՀԲԸՄ-ն վերսկսեց իր գործունեությունը Հայաստանում՝ իրականացնելով մի շարք զարգացման ծրագրեր: ՀԲԸՄ-ի ծրագրերի մեջ բացի Հայաստանից մտնում են սփյուռքի բոլոր գաղթօջախները: Այդ ծրագրերն ընդգրկում են մշակութային ու սոցիալ-տնտեսական ոլորտները եւ առաջին հերթին ուղղված են Հայ ինքնութային պահպանմանը:

Այժմ ՀԲԸՄ-ն մասնաճյուղեր ունի աշխարհի 22 երկրների մոտ 80 քաղաքներում: միություն կենտրոնատեղին գտնվում է ԱՄՆ-ում (Սեդլ Բրուք): ՀԲԸՄ-ի տարեկան բյուջեն կազմում է շուրջ 30 մլն դոլար:

2. Լուս Անջելեսի Մարի Մանուկյան բարեգործական ամենօրյա վարժարանը հիմնվել է 1976թ. Ա. Պետրոս եկեղեցու եւ ՀԲԸՄ-ի նախաձեռնությամբ ու հովանավորությամբ Կանոգա պարկում: Կոչվել է դպրոցի բարերարներ Մարի Մանուկյանի, Սարգիս եւ Սեդա Դեմիրճյանների անունով: Ունի մանկապարտեզ, տարրական ու միջնակարգ բաժիններ, թատերախումբ, պարախումբ, երգչախումբ, մարզական խմբեր: Անգլերենով դասավանդվող պետական ծրագրին զուգահեռ դպրոցում ուսուցանվում են Հայոց լեզու, դրականություն, պատմություն, երգ երաժշտություն: Վարժարանը հրատարակում է տարեգիրք, պարբերաթերթ, աշակերտական թերթ: Ունի շուրջ 1000 աշակերտ: Մարի Մանուկյան դպրոցի տարեկան բյուջեն կազմում է մոտ 4.2 միլիոն դոլար, որի գրեթե 80 տոկոսը հատկացվում է ուսուցիչներին: 1996թ. դպրոցի հետագա բարելավման նպատակով եւ Մանուկյան ընտանիքի նվիրաբերած 100 հազար դոլարով ստեղծվեց Մնայուն հիմնադրամ, որը մեկ տարի անց եռապատկվեց: Բյուջեի կայունացմանը նպաստում է նաեւ ուսման վարձը, որը կազմում է միջին հաշվով 3800 դոլար: Այս գումարը ավելի շատ է, քան սփյուռքի մյուս դպրոցների վճարը:

3. 1989թ. օգոստոսին ՀԲԸՄ նախագահ Ալեք Մանուկյանի հրաժարականից անմիջապես հետո ՀԲԸՄ նոր նախագահ ընտրվեց նրա դուստր Լուիզ Սիմոն Մանուկյանը, որը դեռեւս 1981թ. ընտրվել էր ՀԲԸՄ Կենտրոնական վարչություն անդամ, իսկ 1987թ.՝ փոխնախագահ:

2002թ. Լուիզ Սիմոն Մանուկյանը հրաժարական ներկայացրեց, սակայն պահպանեց իր ղեկավար դիրքը Միություն կազմում՝ ընտրվելով ՀԲԸՄ գործադիր վերին մարմնի Կենտրոնական վարչության ատենապետ:

4. Դետրոյթի Ալեք Մանուկյան ամենօրյա վարժարանը հիմնվել է 1969թ. Սառեթ Ֆիլդում (Միչիգան, Դետրոյթի մոտակայք) Մարի եւ Ալեք Մանուկյան հիմնարկի եւ ՀԲԸՄ-ի նախաձեռնությամբ: Այն ԱՄՆ-ում բացված ՀԲԸՄ առաջին ամենօրյա դպրոցն էր, որը մեկ տարի անց կոչվեց Ալեք Մանուկյանի, իսկ ավել ուշ՝ Ալեք եւ Մարի Մանուկյանների անունով: Ունի մանկապարտեզ, տարրական ու միջնակարգ բաժիններ: Աշակերտների թիվը 375 է (2003 թ. դրությամբ): Վարժարանը հրատարակում է տարեգիրք:

5. ՀԲԸՄ-ի ԱՄՆ-ի շրջանային վարչությունը հիմնվել է 1908թ. Բոստոնում եգիպտոսից ժամանած ՀԲԸՄ ներկայացուցիչներ Վ.Քյուրքչյանի, Մուշեղ եպս Սե-

րորչանի, Բաբկեն եպս Կյուլեսերյանի, վերապատվելիներ Կ.Մանավյանի, Խ.Պեննեյանի նախաձեռնությամբ: Միուլթյունը ծավալում է բարեսիրական, մշակութային, կրթական, մարզական, սկստուական գործունեություն: Ունի երիտասարդական եւ պատանեկան միություններ, տիկնանց Հանձնախմբեր: Կազմակերպում է դասախոսություններ, երգի, պարի երեկոներ, ցուցահանդեսներ, Հանդիպումներ, մարզական խաղեր: Կրթաթոշակ է Հատկացնում Համալսարանական Հայ ուսանողներին: ԱՄՆ-ում ՀԲԸՄ Հովանավորությամբ գործում են ամենօրյա, մեկօրյա եւ երեկոյան վարժարաններ, թատերախմբեր, երգչախմբեր, պարախմբեր: Լոս Անջելեսում գործում է ՀԲԸՄ «Նաիրի» արվեստի կենտրոնը, որն ունի Հայոց լեզվի, մշակութի, պատմության, երաժշտության, թատրոնի, կերպարվեստի, պարարվեստի դասընթացներ, մանկապատանեկան երգչախումբ, պարախումբ: 1963թ. Նյու-Յորքում գործում է ՀԲԸՄ «Նուբար» ամառային երիտասարդական ճամբարը, որը նախատեսված է 8-15 տարեկան երկսեռ երեխաների համար: 1969թ. Միջվեց միություն երկրորդ ամառային ճամբարը ԱՄՆ-ում՝ Քեմպ Արարատը, Բիչիգան նահանգում, որը գործեց մինչեւ 1977 թ.: ՀԲԸՄ-ի Նախագահական ակումբը 1987թ. կազմակերպում է ամառային փորձառական ծրագրեր ամերիկահայ ուսանողների համար: 1989թ. գործակցելով Ալեք եւ Մարի Մանուկյան մշակութային Հիմնադրամի հետ՝ ակումբը հիմնել եւ հովանավորում է Միչիգանի Համալսարանի Հայոց լեզվի Ամառային Հիմնարկը Երեւանում: 1995թ. Լոս-Անջելեսում ՀԲԸՄ-ն Հիմնադրել է «Երիտասարդ արհեստավարժներ» կազմակերպությունը, որի ավելի քան 500 անդամներն ԱՄՆ-ի, Կանադայի եւ Եվրոպայի Համալսարանների Հայազգի շրջանավարտներ են:

Նյու-Յորքում ՀԲԸՄ աշխատանքների աշխուժացմանը մեծապես նպաստեց Մանհեթենում Հինգ Հարկանի շենքի գնումը, որի բացումը տեղի ունեցավ 1964թ.: Այստեղ տեղափոխվեցին ՀԲԸ Միուլթյան Կենտրոնական Վարչությունը եւ ԱՄՆ-ի Կենտրոնական Հանձնաժողովի գրասենյակներն ու գրադարանը: 1973թ. ՀԲԸՄ այդ զույգ կենտրոնները ժամանակավորապես տեղափոխվեցին Հյուսիսային Ամերիկայի Արեւելյան թեմի Առաջնորդարանի Նյու-Յորքի Համալիրի մաս կազմող Կիւլլապի Կիւլպէնկեան շենքը: 1980թ. Միուլթյունը ընդարձակ կալվածք գնեց Նյու-Յորքի մոտ գտնվող Սեզլ Բրուկում (Նյու Ջերզի): Բացի գրասենյակներից այն ունի բազմաթիվ սրահներ, ինչի շնորհիվ էլ դարձավ Նյու-Յորք եւ Նյու-Ջերզիի շրջանի Հայուլթյան մշակութային եւ ընկերային կյանքի կարեւոր կենտրոններից մեկը: 1992թ. ՀԲԸ Միուլթյան ղեկավարությունը հրաժարվեց այդ կալվածքից եւ նորից հաստատվեց Նյու-Յորքում: Այսօր ՀԲԸՄ-ն ԱՄՆ-ում ունի 55 մասնաճյուղ:

6. ՀԲԸՄ-ի Սիրիայի մասնաճյուղը հիմնվել է 1910թ. Հալեպում: Մեծ եղեռնից հետո ՀԲԸՄ-ն իր 40 մասնաճյուղերն է հիմնել Սիրիայի տարբեր բնակավայրերում: Ներկայումս գործում է 6 մասնաճյուղ: 1958թ. Սիրիայի ՀԲԸՄ կենտրոնը Հալեպն է: Սիրիայի շրջանային Հանձնաժողովին ենթակա են երկրի բոլոր մասնաժողովներն ու օժանդակ մարմինները՝ կրթական, առողջապահական, շինարարական, մատենադիտական եւ այլ հանձնախմբեր: Կրթական հանձնախումբը հիմնել է «Ալեք Մանուկյան» մշակութային Հիմնադրամը, որը նպաստներ է տրամադրում Հանգստի անցած ուսուցիչներին եւ վաստակավոր մտավորականներին, նյութապես օգնում Հալեպի Համալսարանում սովորող Հայ ուսանողներին: ՀԲԸՄ Հովանավորությամբ են գործում Հալեպի Լազար Նաճարյան-Փայլուտ Կյուլպենկյան, Դամասկոսի Կյուլլապի Կյուլպենկյան վարժարանները: ՀԲԸՄ մատենադիտական հանձնախումբը հրատարակում է «Գեղարգ» տարեգիրքը: Առողջապահական հանձնախումբը կարիքավոր Հիվանդներին ապահովում է գեղորայքով, ցույց տալիս բուժօգնություն, ամուսն ամիսներին կազմակերպում երեխաների Հանդիստը Քեսաբի ՀԲԸՄ Կազդուրման կայանում (հիմնվել է 1968թ.): Քեսաբ կազդուրման կայանում Հանգստացել են Հայաստանի ազետի գոտու երեխաները (1989թ.: 65 երեխա):

7. ՀԲԸՄ-ն Արգենտինայում ունի երկու մասնաճյուղ. մեկը Բուենոս-Այրեսի մասնաճյուղը, որը հիմնվել է 1911թ. մայիսին՝ Հանդիսանալով առաջին Հայկական կազմակերպությունը այդ երկրում: Հիմնադրման նախաձեռնողներն էին Հ. Հակոբյանը, Մ. Մեծատուրյանը եւ Ա. Բաջաճյանը: Երկրորդ մասնաճյուղն է Կորդովայի մասնաճյուղը, որը հիմնվել է 1924թ.: ՀԲԸՄ Ալեք Մանուկյան կենտրոնում գործում է Երիտասարդաց լիգան, որը Հայ երիտասարդաց ընկերակցության

մասնաճյուղն է եւ Հիմնվել է 1940թ.: 1942թ. Բուենոս-Այրեսում բացվեց Բարեգործական Տունը, որտեղ անմիջապես սկսեց գործել Երիտասարդաց լիգայի գրադարան-ընթերցասրահը, որտեղ ընթանում են հայերենի դասընթացներ: Գործում է նաև Տիկնանց Հանձնախումբը: ՀԲԸՄ Բուենոս-Այրեսի մասնաճյուղը ծավալում է կրթական, մշակութային, մարզական, բարեսիրական գործունեություն:

8. ՀԲԸՄ Արգենտինայի Մարի Մանուկյան ամենօրյա միջնակարգ կրթական Հաստատությունը Հիմնվել է 1974թ., գործում է ՀԲԸՄ Ալեք Մանուկյան կենտրոնին կից, ՀԲԸՄ Հովանավորությամբ: Ունի մանկապարտեզ, նախակրթարան եւ միջնակարգ՝ Հայկական ու արգենտինյան բաժիններ: ՀԲԸՄ-ն պարբերաբար կազմակերպում է դպրոցի շրջանավարտների այցելությունը Հայաստան՝ նպաստելով նրանց ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը: 1995թ. Հաստատությունն ուներ 300 աշակերտ:

9. ՀԲԸՄ Լոնդոնի մասնաճյուղը Հիմնադրվել է 1911թ.: Ակտիվ գործունեություն է ծավալել 1960թ. սկսած: 1967թ. Հիմնել է մշակութային Հանձնախումբը, 1969թ.՝ Ս. Սահակ-Ս, Մեսրոպ կիրակնօրյա դպրոցը: 1986թ. ՀԲԸՄ եւ Թեքեյան մշակութային միություն խնամակալությունները Հիմնել են Լոնդոնի Հայ արվեստի միությունը, որի նպատակն է նյութական եւ բարոյական պայմաններ ստեղծել Հայ արվեստը օտար շրջանակներին ծանոթացնելու համար: 1992թ. սկսած ՀԲԸՄ Լոնդոնի եւ Մանչեստրի մասնաճյուղերի ատենապետն է Գաբրիել Սուլթանյանը:

10. Կալկաթայի Հայոց Մարզասիրական ճեմարանը սփյուռքի ամենահին ուսումնական Հաստատությունն է, որտեղ ժամանակին ուսանելու են եկել նոր Ջուզայի, Սպահանի եւ Իրաքի Հայ Համայնքներից: Ճեմարանում է դասավանդել ականավոր մատենագիր եւ մանկավարժ Մեսրոպ Թաղիադյանը: Ճեմարանը Հիմնադրվել է 1821թ. ապրիլի 2-ին, Կալկաթայում ջուղայեցի մեծահարուստ Աստվածատուր Մուրադխանյանի կտակով, որն իրականացրել է Մնացական Վարդանյանը: 1825թ. ճեմարանին է միացվել 1798-ին Կալկաթայում Հարություն Գալուցյանի Հիմնած դպրոցը, իսկ ինքը Գալուցյանը ստանձնել է դպրոցի տեսչությունը: Ճեմարանն ունեցել է Օրիորդաց բաժին, որը փակվել է 1842թ.: 1949թ. ճեմարանի կազմի մեջ է մտել Կալկաթայի Դավիթյան Օրիորդաց դպրոցը, որը Հիմնվել էր 1922-ին իրանահայ Դ, Դավիթյանի բարերարությամբ: 1971-ին նախագծվել ու Հիմնադրվել է Մարզասիրաց ճեմարանի շենքը: Ճեմարանում սովորում են 7-18 տարեկան աշակերտներ: Անապահով երեխաների համար ուսումն անվճար է: Ունի գիշերօթիկ բաժին: Դասավանդվում են Հայոց լեզու, գրականություն, Հայ ժողովրդի պատմություն, կրոն, աշխարհագրություն, մաթեմատիկա, լեզուներ (ֆրանսերեն, անգլերեն, բենգալերեն, պարսկերեն): Հայագիտական առարկաները դասավանդվում են Հայերեն, մյուս առարկաները՝ անգլերեն: 1999թ. դրությամբ 100-ից ավելի չէր, ճեմարանում ուներ ընդամենը 5 աշակերտ: Ճեմարանը փակումից փրկելու նպատակով Գարեգին Ա կաթողիկոսի տնօրինությամբ ճեմարան են ուղարկվում Հայաստանցի երեխաներ՝ ուսումնառություն նպատակով: 1999թ. փետրվարի 15-ին Կալկաթայի Գերագույն դատարանի որոշմամբ տեղի Հայոց Մարզասիրական ճեմարանը անվերադարձ Հանձնվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը: Այնուհետեւ որոշվեց ամեն տարի ընդունել 30 հոգուց բաղկացած առաջին դասարան, որի շնորհիվ 10 տարվա ընթացքում հնարավոր կլինեք ունենալ 300 աշակերտից բաղկացած ուսումնական Հաստատություն: 1999թ. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գարեգին Ա-ի Հովանավորությամբ ճեմարանում ուսումը շարունակել են Հայաստանցի 30 երեխաներ:

11. Պերճ Սեդրակյանը ՀԲԸՄ Կենտրոնական Վարչական ժողովի փոխնախագահ էր, միություն երիտասարդական շարժումների ղեկավարը, իսկ 2002թ. փետրվարից Հրաժարական ներկայացրած Լուիզ Սիմոն Մանուկյանին է փոխարինում ՀԲԸՄ նախագահի պաշտոնում:

12. Ալեք Մանուկյանը ՀԲԸՄ նախագահ է եղել 1953-1989 թվականներին: Ալեք Մանուկյանը իր հայրենանվեր գործունեության շնորհիվ 1994թ. արժանացել է Հայաստանի ազգային Հերոսի կոչմանը:

ДУХОВНАЯ ЖИЗНЬ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ГОРОДА СТАВРОПОЛЬ

Характерной чертой менталитета армян является приверженность к своей христианской религии. Эта особенность становится наиболее выраженной в ситуациях, когда они оказываются за пределами своей родины.¹

В рапорте на имя губернатора Ставропольский городничий Зервальд 25 сентября 1808 года писал: «Здесь временно торгующие армяне, не представя плана на приговор между собой созданный, ни позволение от начальства, купя себе место от здешней казачьей станицы возле рядов, начали строить каменную церковь...». В ответ на рапорт губернатор ответил «даю вам знать, что... место, указанное ставропольской станицей..., городу не принадлежит и зависит не от гражданского, а от военного начальства... и строить им сию церковь не препятствовать».²

Строительство армянской церкви было продолжено, но завершение строительства затянулось на долгие годы. Это было связано с недостатком средств на сооружение большого для того времени сооружения. После назначения управляющим Кавказской областью генерала Г.Емануеля и его посредничества строительство церкви возобновилось и было закончено в 1836 году. Церковь была деревянной и облицованной камнем, с двумя куполами. Но впоследствии, к концу сороковых годов один из куполов из-за ветхости был снесен.³ Церковь была названа именем Григория Просветителя. Армения в 301 году приняла христианство как государственную религию. По священной преданию, первыми распространителями христианства в Армении были апостолы св. Фаддей и св. Варфоломей, что нашло отражение в ее названии - Святая армянская апостольская церковь. В России она укоренилась как армяно-григорианская церковь, названная по имени Святого Григория Просветителя - первого армянского патриарха.⁴

О том, каким высоким авторитетом пользовалась армянская церковь в общине и городской администрации, свидетельствует решение Астраханской Апостольской консистории от 2 декабря 1858 года наградить «ктитора Ставропольской армянской церкви из армян купца Давыда Чавтарова». В рапортах бургомистра города и полицмейстера возражений по этому поводу не было.⁵

С притоком армянского населения в Ставрополь и обогащением общины создались условия для реконструкции церкви. Одними из инициаторов строительства новой церкви стали известные в городе купцы Тер-Микелов и Макар Попов. В 1867 году по указу Его Императорского Высочества, Наместника было дано разрешение на строительство каменной армянской церкви в городе Ставрополе.⁶

Во исполнение циркуляра Министерства внутренних дел от 26 января 1867 года были начаты изыскательские работы и проектирование церкви. Проектировал армянскую церковь архитектор Прозоровский. Все обязанности по строительству церкви были возложены на доверенного по строительству купца I гильдии Макара Попова. Подготовительные работы и проектирование церкви продолжались до 1876 года. При согласовании проекта возник ряд возражений в отношении надежности

¹ Аветисян А., Ованесов Б., Некоторые исторические аспекты национального менталитета армян Северного Кавказа, Община, 1988, Выпуск 7-й, с. 7-12.

² Государственный архив Ставропольского края (ГАСК), ф. 8, оп. 1, д. 561, л. 1, 2, 4, 5.

³ Там же, ф. 68, оп. 1, д. 8176, л. 13.

⁴ Акопян В., Армянская апостольская церковь на Ставрополье и Тереке, Пятигорск, 2000, с. 7-9, 23.

⁵ ГАСК, ф. 68, оп. 1, д. 4471, л. 1, 4 - 4 об., 5, 6, 7.

⁶ Там же, д. 8171, л. 13.

как грунта, так и фундамента, а также малой емкости самой церкви и ее внешнего облика.

Проект строительства церкви 27 декабря 1876 года был представлен Эчмиадзинскому Армяно-Григорианскому синоду. Он подвергся значительным изменениям.¹ Наконец, все спорные вопросы в основном были разрешены, и рабочие приступили к строительству.

В акте от 11 марта 1878 года, подписанном губернским и городским архитекторами, а также купцами Макаром Поповым и Иваном Чуваловым, отмечено, что хотя все возникшие проблемы по устранению недостатков в проекте не решены, строительные работы доведены до окон первого этажа. Отмечено, что «плиты и сверх их три ряда кладки положены на керченском цементе, а остальная кладка на известковом растворе». В заключении акта указано: «При этом мы нашли, что устройство новой армянской церкви как в архитектурном отношении, так и размеров производится совершенно согласно утвержденному проекту и с должной правильностью и прочностью. Обо всем вышеизложенном постановлено записать в настоящий акт и предоставить таковой в Ставропольское Губернское Правление, а копию с него выдать строителю церкви Макару Варфоломеевичу Попову, 3-го мая 1878 года».²

Строительные работы по возведению значительного по размерам храма продолжались недолго, и 8-го апреля 1881 года был представлен акт о готовности церкви для богослужения.³ Долгожданная мечта армянской общины сбылась. Она получила капитальное культовое сооружение, что способствовало еще большему сближению всех слоев небольшой по численности диаспоры.

Как пишет Г.Беликов, «внутреннее убранство этого духовного центра поражало своим богатством. Иконостас был покрыт листовым червонным золотом, как и большинство киотов. Золото и серебро окладов прекрасных икон, такие же священные служебные предметы, дорогое церковное одеяние, сочная роспись сводов храма, дорогие мраморные, гранитные и лабрадоритовые памятники и склепы в ограде церкви, где нашли последний покой наиболее уважаемые члены армянского общества, - все это привлекало сюда не только армян...

Одновременно с постройкой церкви, находящееся здесь же деревянное здание Армянского приходского училища было обложено камнем и сделана такая же каменная пристройка на деньги купца I гильдии Ивана Павловича Чувалова...».⁴

Канцелярия Ставропольского губернатора строго следила «о порядке назначения христиан армяно-григорианского исповедания на должность епархиальных vikариев, членов консисторий, ректора и преподавателей духовных академий и семинарий, настоятелей монастырей, а также к приходским должностям настоятелей, дьяконов и причетчиков». Так, 5 июня 1904 года Ставропольскому полицмейстеру секретно предписывалось: «При сем для руководства и исполнения копию с секретного предложения г. Министра внутренних дел от 4 мая сего года за № 2444, предписываю немедленно составить и представить мне точные списки лиц, занимающих в г. Ставрополе должности, указанные в упомянутом предложении по духовному ведомству армяно-григорианского исповедания».⁵

В ответ на предложение Ставропольского губернатора полицмейстер 27 июня 1904 года сообщил: «Вследствие предложения от 5 сего июня за № 697, основанного на предложении Министра внутренних дел от 4 мая за № 2444, имею честь донести Вашему Превосходительству, что при Ставропольской армяно-григорианской церкви состоят: настоятель - священник Карапет Есаян Ягоянц, посвященный в сан 27 октября 1889 года, по выбору Ставропольского армянского общества, Епископом

¹ ГАСК, ф. 68, оп. 1, д. 8171, л. 13.

² Там же, д. 8176, л. 34.

³ Там же, л. 41.

⁴ Эребуни, Ставропольская краевая культурно-просветительская газета, 1994, № 3 (3), 25 декабря, с. 3; ГАСК, ф. 68, оп. 1, д. 8180, л. 1 - 3.

⁵ ГАСК, ф. 101, оп. 4, д. 2967, л. 2.

Георгом Суренянц; помощник настоятеля - священник Саак Григорян Тер-Ованесянц, посвященный в сан, по выбору Ставропольского армянского общества, 9 февраля 1903 года Епископом Аристакесом Седрохянц; псаломщики Ованес Богосян Голубянц, уроженец г. Ново-Баязета, и Хачатур Айрапетян Тер-Акопянц - из села Корби, Эриванской губернии; первый служит с 20 сентября 1889 года, а второй с 15 мая 1903 года. Все эти лица ни в чем предсудительном не замешаны, под судом и следствием, за исключением Ягоянца, не были и ныне не состоят; о Ягоянце же есть дело в Усть-Медвеженском Окружном суде по обвинению его по 13 и 2 ч. 1612 ст. Улож. о наказании. (Дело это тянется уже 5 лет)».¹

В смутное время 17-го года стала отмечаться апатия и снижение попечительской деятельности армянской церкви. Назревала тревога в связи с нарастающим революционным движением в России.

3-го июня 1917 года в день Святого Эчмиадзинского первопрестольного праздника в Ставропольской армянской церкви священником Бек-Гульянцем был прочитан кондак (грамота) Его Святейшества Католикоса всех армян, по которому армянская женщина приглашалась вступить «на поле общественной деятельности». Бек-Гульянц, давая краткую историческую справку, разъяснял, что армянская христианская община свое начало ведет еще со времен апостола Фаддея Первого, просветителя армян. Он разъяснил, что армянская женщина в Древней Армении все время пользовалась свободой и всегда принимала горячее участие во всех явлениях общественной жизни, которое особенно выразилось в V веке, когда был изобретен армянский алфавит. Далее он объяснил, что после потери независимости, когда армяне стали массами переселяться в другие страны, то если они там окончательно и не потеряли своего национального облика, то этим обязаны женщине, которая в семье сохранила свой родной язык и религию. Свое слово О. Бек-Гульянц закончил обращением к армянской женщине смело вступить на общественную арену и дело воспитания и образования детей взять в свои руки, которое, «как он надеется, пойдет совершенно иначе, чем было до сего времени».² А 29 июля, в срок окончания полномочий Ставропольского армянского церковно-приходского попечительства Бек-Гульянц на общем собрании прихожан с горечью говорил: «Нельзя обойти молчанием деятельность нынешнего состава попечительства, которое, состоя из интеллигентных лиц с высшим образованием, не могло повести с честью свое дело... Если же сравним армянскую школу с тем временем, когда во главе школьного дела стоял покойный о. Варфоломей, увидим, что армянская школа не дает того, что давала ранее. Побывав 3 года в школе, дети не знают ни по-армянски, ни по-русски».³

Ставропольская армянская церковь играла значительную организующую роль в общине, поддерживала национальные традиции, обычаи, устраивала базары, сборы от которых шли на благотворительные цели и обучение армянских детей. К другой, не менее важной области ее деятельности относилось погребение умерших. С самого появления армянской общины на окраине Ставрополя (ныне Октябрьский район) было открыто армянское кладбище. Оно занимало большую площадь, памятники на кладбище в большинстве своем были изготовлены из мрамора с высеченными на армянском языке сведениями об умершем. С установлением советской власти кладбище было закрыто, часть его подверглась оползням. Некоторые из последних мраморных памятников были свезены на территорию конторы Даниловского кладбища в 60-х годах XX столетия.⁴ На кладбище стояла деревянная часовня, которая со временем пришла в ветхость. Астраханская армяно-григоринская епархиальная консистория и Ставропольская армянская церковь обратились к высокому начальству с просьбой разрешить строительство новой каменной

¹ ГАСК, ф. 101, оп. 4, д. 2967, л. 4.

² Северокавказское слово, 1917, № 689, 10 июня, с. 3.

³ Там же, № 717, 14 июля, с. 2.

⁴ Ованесов Б., Армянская церковь г. Ставрополя, Община, Историко-культурный журнал Юга России, 2000, Вып. 10-й, с. 9.

часовни на кладбище. 10 марта 1913 года «Государь Император, по всеподданейшему докладу министра внутренних дел ... Высочайше соизволил разрешить постройку армяно-григорианской часовни на армянском кладбище в городе Ставрополе».¹ Первая мировая война и установление советской власти не дали возможности реализовать указ. Так армянская церковь вступила в новый атеистический период, в период строительства социалистического государства.

С самого начала установления Советской власти в Ставропольской губернии партийное и хозяйственное руководство стало проводить активную антирелигиозную пропаганду и деятельность, направленную на реквизицию церковного имущества.² В 1920 году в Москве вышло постановление «Об отделении церкви от государства».³ В нем указано, что все имущество - церковное и религиозное, существующее в России, объявлено народным достоянием.⁴ 31 августа 1921 года был опубликован указ «Об изъятии из церквей метрических книг за 1917, 1918, 1919 и часть 1920гг. по день открытия Вол исполкомов».⁵ И в том же году - о запрещении приема на работу в учреждения служащих религиозного культа.⁶

Ставропольский Губернский исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов (Губисполком) образовал Комиссию по изъятию церковных ценностей. В положениях, приказах, протоколах, докладах, инструкциях, ведомостях, сводках, описях, актах по изъятию церковных ценностей и храмов всех вероисповеданий по Ставропольской губернии от 23.03.1922 года видна четко выраженная политическая направленность губисполкома, выполнявшего указания Москвы. Советское правительство и партия в антирелигиозной деятельности действовала самыми изощренными методами. Примером цинизма и коварства является шифрованное указание секретаря ЦК РКП В.Молотова, переданное по прямому проводу под персональную ответственность Ставропольского Губкома РКП и политкомов 29.03.1922 года, «Эхо», строго секретно. Сообщено, что в «дополнение телеграммы от 19 марта с/г сообщается Вам немедленно и точному исполнению УВРКП 20 марта с/г.

Первое: создать в губерниях немедленно Секретные комиссии по изъятию ценностей, в которые обязательно должен входить ответственный Секретарь Губкома, либо заведующий агитпромом, а также комиссар дивизии, бригады, или Начальник Политотдела.

Второе: Наряду с этими секретными подготовительными комиссиями создать официальные комиссии при Комитетах помощи голодающим и для формальной приемки ценностей, переговоров с группами верующих и прочее. Строго соблюдать, чтобы национальный состав этих официальных комиссий не давал повода для шовинистической агитации.

Третье: Каждой губернии назначить официальную неделю агитации и предварительной организации по изъятию ценностей (разумеется, не объявляя таковой), по возможности сочетав ее с двухнедельником помощи. Для этого подобрать лучших агитаторов. Агитации не придавать характер, чуждый борьбе с религией и церковью, а направленный на помощь голодающим. Одновременно с этим внести раскол в духовенство, проявляя в этом отношении решительную инициативу и взяв под защиту государственной власти тех священников, которые открыто выступают в пользу изъятия, но, разумеется, наша агитация с лояльными же священниками ни в коем случае не должна слушаться, но в нашей агитации мы ссылаемся на то, что значительная часть духовенства открыла борьбу против преступного вредного отноше-

¹ ГАСК, ф. 68, оп. 2, д. 6628, л. 4.

² Там же, ф.Р. 400, оп. 1, д. 21, л. 228.

³ Там же, ф.Р. 397, оп. 1, д. 53, л. 51.

⁴ Там же, л. 51 об.

⁵ Там же, ф.Р. 412, оп. 1, д. 14, л. 25.

⁶ Там же, ф.Р. 275, оп. 1, д. 9, л. 39.

ния к ценностям со стороны бесчеловечных и жадных князей церкви. Везде, где возможно, выпускать по церквам представителей голодающих с требованием скорейшего изъятия ценностей.

Четвертое: На все время кампании, особенно в течение недели, необходимо обеспечить полное осведомление обо всем, что происходит в разных группах духовенства, верующих и пр. В случае обнаружения в качестве организаторов выступления буржуазных, купеческих элементов, бывших чиновников и проч., арестовывать их заправи. В случае надобности, особенно если черносотенная агитация зашла слишком далеко, организовать манифестацию с участием гарнизона при оружии и с плакатами: «Церковные ценности для спасения жизни голодающих» и проч. Видных попов по возможности не трогать до конца кампании, негласно, но официально (под расписку через Губполитотдел) предупредить их, что в случае эксцессов они ответят первыми.

Пятое: Наряду с агитационной работой должна идти организационная: подготовить соответствующий аппарат изъятия. Изъятие лучше всего начать с какой-либо церкви, во главе которой стоит лояльный поп. Если такого нет, начать с наиболее значительного храма, тщательно подготовить все детали (коммунисты должны быть на всех соседних улицах, не допуская скопления народа, надежная часть, лучше всего ЧОН, должны быть поблизости и пр.). Изъятие ценностей производить в первую очередь в городских церквах, начиная с более богатых. В церквах крестьянских, бедных приходах относиться с осторожностью, тщательно выяснить всю обстановку Широко оповестить, что население будет иметь полную возможность следить за тем, чтобы ни одна крупница церковного достояния не получила другого назначения, кроме помощи голодающим.

Шестое: В тех губерниях и уездах, где по общим условиям совершенной подготовительной работы изъятие ценностей может быть проведено или уже проводится без рисков, эксцессов и проч., произвести изъятие до конца под руководством и за ответственностью Губкомов. В тех же губерниях, где подготовительная работа была недостаточна и где Губкомы, оценивая обстановку, придут к выводу существования опасности эксцессов, отсрочить изъятие до Партийного Съезда, где представитель данных губерний совместно с центральной комиссией по изъятию установит необходимый срок, подготовительную же агитационную работу продолжать во всех губерниях со всей энергией.

Седьмое: В случае продолжающейся со стороны групп верующих препятствий, вопрос должен быть разрешен в каждом отдельном случае УВ Помчолла, ни в коем случае не приостанавливая при этом работу по изъятию ценностей. Переговоры в случае необходимости должны проводиться без серьезных намерений выкупить и вноситься только неопределенность и деморализацию. ЦЕКА еще раз подчеркивает абсолютную секретность всей подготовительной и организационной работы. О ходе работы, сроках, принятых мерах информировать Центральную Комиссию регулярно.

Президиум Ставропольского Губернского Комитета 30 июля 1923 года постановил предложить ГОУ для содержания лиц, подвергаемых аресту в административном или дисциплинарном порядке, по возможности приспособить камеры в селах при арестных домах, а в городе при милиции.¹

Центральная власть строго следила за исполнением своего решения. Секретарь Ставропольского губисполкома на телеграмму из Москвы 25 мая 1922 года сообщал, что по 20 мая изъято по губернии серебра 77 пудов 6 фунтов 70 11/20 золотников и серебряной монеты 510 рублей 50 копеек, золота 5 золотников и одна монета в пять рублей.

В приказе заместителя председателя Ставропольского губисполкома Бердичевского говорилось, что «при изъятии церковных ценностей, имеющих музейно-исторический характер, в случае разногласия с Комиссией по изъятию ценностей пред-

¹ ГАСК, ф.Р. 163, оп. 1, д. 507, л. 72.

ставителями ГлавМузея на местах и местных Археологических учреждений по поводу музейно-исторического характера церковных ценностей, ценности остаются до разрешения вопроса окончательно в комиссии по изъятию на хранение. Учреждения и организации, которые считают изъятые у них ценности музейными, передают заявление в Комиссию по изъятию ценностей и с заключением Комиссии затем передают в Губисполком». Окончательное разрешение разногласия об историко-музейном характере тех или иных церковных ценностей разрешается Главмузеем в Москве путем экспертизы.¹

Председатель Комиссии т. Малянец 7.04.1922 года подписал протокол об изъятии ценностей у Армяно-Григорианской церкви:

1. Чаша 142 зол. 6. Риза с иконы 142 зол.
2. Крест 50 -»- 7. Украшения с икон 15 -»-
3. Крест 30 -»- 8. Ризы с икон 22 -»-
4. Кадило 224-»- 9. Крышка сломанная 26 -»-
5. Лампад 339-»-

Всего предметов 23 штуки, общий вес серебра 31 фунт 77 золотников. По заявлению священнослужителя Бек-Гулянца, рукописное Евангелие подлежит отсылке в Эчмиадзинский музей. Реквизицию церковных ценностей власти объясняли Постановлением Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета от 25 февраля 1922 года и в дополнение Постановлением Ставрогубисполкома от 26.03.1922 года, в которых было сказано: «принимая во внимание тяжесть положения Республики постигшим стихийным бедствием неурожая, необходима срочная мобилизация всех ресурсов страны, которые могут послужить средством борьбы с голодом, а также для обсеменения голодающих губерний».

Воисполкомом было приказано принять все меры к изъятию ценностей из храмов всех вероисповеданий, начав работу с 6 апреля, окончить таковую к 25 апреля 1922 года.² Армянская церковь положительно отозвалась на Постановление, что видно из протокола объединенного заседания городской комиссии по изъятию церковных ценностей в фонд помощи голодающим совместно с городским духовенством всех вероисповеданий и выборным от обществ верующих от 4 апреля 1922 года. Армянская церковь выступила с предложением настоятелю Армяно-Григорианской церкви срочно провести работу по изъятию ценностей и помимо этого провести кружечный сбор в церкви под Пасху и на Пасху, а также собрать деньги в пользу голодающих. Это предложение было принято, и от имени Комиссии выражена благодарность настоятелю Армяно-Григорианской церкви.³

29 июня 1923 года в отдел Управления Ставропольского Губисполкома поступило заявление, в котором было сказано, что по уполномочию членов Ставропольского общества христиан Армяно-Григорианского исповедания, на основании п. 4 инструкции о порядке регистрации религиозных обществ и выдачи разрешений на созыв съездов таковых, объявленной в «Известиях ВЦИК» от 27 сего апреля, с представленными при сем в 3-х экземплярах: 1) настоящее заявление, 2) Устав общества, 3) список членов общества, 4) список членов исполнительного органа в данный момент и 5) список священно- и церковно-служителей, с просьбой зарегистрировать указанное в Уставе религиозное общество. Под заявлением подписалось 178 человек. На заявлении начертано: «Требования инструкции 27 апреля 1923 года соблюдены. Устав соответствует таковому и согласно 6-й статье означенной инструкции подлежит утверждению». Подпись неразборчива. 27.11.1923 года в ГПО секретно препровождается три списка членов учредителей религиозного Общества Армяно-Григорианского исповедания (список членов Ставропольской Армяно-Григорианской христианской Религиозной Общины - всего 178 человек, список Исполнительного Органа Христиан Армяно-Григорианского вероисповедания в г. Ставрополе и список служителей Религиозного культа Общины христиан Армяно-Григорианского исповедания в г. Ставрополе).

¹ ГАСК, ф.Р. 163, оп. 1, д. 488, л. 25, 109.

² Там же, л. 112, 193.

³ Там же, д. 487, л. 21.

Наряду с этим в феврале 1924 года был подписан договор, в котором отражено следующее: «Мы, нижеподписавшиеся граждане г. Ставрополя, имеющие в нем свое местожительство, заключили настоящий договор с Ставропольским Советом Рабочих и Красноармейских Депутатов в лице его полномочного представителя, что сего «?» числа февраля месяца 1924г. приняли от Ставропольского Губернского Совета в бессрочное, бесплатное пользование находящееся в г. Ставрополе на 2-й Ясеновской ул. здание Армянской церкви с богослужебными предметами по особой, нами заверенной своими подписями описи на нижеследующих условиях:

Мы, нижеподписавшиеся граждане, обязуемся беречь переданное нам народное достояние и пользоваться им исключительно соответственно его назначению, принимая на себя всю ответственность за целостность и сохранность врученного нам имущества, а также за соблюдение лежащих на нас по этому поводу иных обязанностей. Здание храма с находящимися в нем богослужебными предметами мы обязуемся использовать и предоставлять в пользование всем нашим единоверцам исключительно для удовлетворения различных потребностей.

Мы обязуемся принять все меры к тому, чтобы врученное нам имущество не было использовано для целей, не соответствующих ст. 1 и 2 настоящего договора.

В частности, в принятом нами в заведывание богослужебном помещении мы обязуемся не допускать: а) политических собраний, враждебных Советской власти; б) раздачи и продажи книг, брошюр, листовок и посланий, направленных против Советской власти или ее представителей; в) произнесение проповедей и речей, враждебных Советской власти, или ее отдельным представителям; г) совершение набатных тревог для созыва населения в целях возбуждения его против Советской власти, ввиду чего мы обязуемся подчиниться всем распоряжениям Местного Совета относительно распорядка пользования колоколами.

Мы обязуемся из своих средств производить оплату всех текущих расходов по содержанию храма и находящихся в нем предметов, как: по ремонту, отоплению, страхованию, охранению, по оплате домов, налогов, местных обложений и т.д.

Мы обязуемся иметь у себя инвентарную опись всего богослужебного имущества, в которую должны входить все вновь поступающие (путем пожертвований, передачи из других храмов и т.д.) предметы религиозного культа, не представляющие частной собственности отдельных граждан.

Мы обязуемся допускать беспрепятственно, во внебогослужебное время, уполномоченных Совдепа лиц к периодической проверке и осмотру имущества. За пропажу или порчу переданных нам предметов мы несем материальную ответственность солидарно в пределах ущерба, нанесенного имуществу.

Мы обязуемся в случае сдачи принятого нами имущества вернуть его в том самом виде, в каком оно было принято нами в пользование и на хранение. В кладбищенских храмах и на кладбищах мы обязуемся сопровождать своих единоверцев, в случае желания заинтересованных лиц, религиозными обрядами, в смысле торжественности, одинаковыми для всех и за одинаковую для всех без исключения плату, размер которой должен быть нами ежегодно объявляем во всеобщее сведение.

За неприятие всех зависящих от нас мер к выполнению обязательств, вытекающих из сего соглашения или же за прямое его нарушение, мы подвергаемся уголовной ответственности по всей строгости революционных законов, причем соглашение это Совдепом может быть расторгнуто. В случае желания нашего прекратить действие договора, мы обязаны довести о том письменно до сведения Совдепа, причем в течение недельного срока со дня подачи Совдепу такого заявления, мы продолжаем оставаться обязанными этим договором и несем всю ответственность по его выполнению, а также обязуемся сдать в этот период времени временно принятое нами имущество.

Каждый из нас, подписавший договор, может выбыть из числа участников договора, подав о том письменное заявление Совдепу, что, однако, не избавляет выбывшее лицо от ответственности за весь ущерб народному достоянию в период

участия выбывшего в пользование и управлении имуществом до подачи Совдепу соответствующего заявления. Никто из нас и мы все вместе не имеем права отказать кому бы то ни было из граждан, принадлежащих к нашему вероисповеданию и не омраченных по суду, подписать позднее сего числа настоящее соглашение и принять участие в управлении упомянутым в сем соглашении имуществом на общих основаниях со всеми его подписавшими.

Подписанный сей договор хранится в делах Административного отдела Исполнительного Комитета Ставропольского губернского Совета Рабочих и Крестьянских депутатов, а засвидетельствованная надлежащими сборами копия с него выдается группе граждан, подписавшихся под ними и получивших по описи в пользование богослужебные здания и находящиеся в них предметы, предназначенные для религиозных целей.

Всего 48 подписей.¹

Работа Ставропольской Армяно-Григорианской церкви проходила в атмосфере напряженной антирелигиозной пропаганды, как и в церквях других конфессий.

Так выглядит Свидетельство, выданное на основании народного суда 2-го района г. Ставрополя юрисконсульту Леонтовичу на получение из Административного отдела ГИКа документов, касающихся национализации имущества, принадлежащего Ставропольской армянской церкви по определению народного Суда от 12.07.1924 года.² При создавшихся условиях церковь по каждому поводу должна была получать разрешение Ставропольской администрации на те или иные мероприятия иногда, казалось бы, малозначащих дел. Свидетельством этому является заявление в Административный Отдел Ставропольского Окружного Исполнительного Комитета от настоятеля армянской церкви от июня 1925 года: «По древним установлениям Армянской церкви умершие священники сначала облачаются, а затем предаются земле. Вчера умер Армянский священник Нерсес Тер-Погосян 105 лет от роду, которого для погребения надлежит облачать, а потому прошу не отказать разрешить внести в расход одну из старых риз, необходимую для облачения, и выдать на то настоящее удостоверение».³ Положение армянской церкви с каждым годом ухудшалось. 16.04.1926 года Совет Ставропольской армянской церкви довел до сведения Административный отдел Ставропольского Окрисполкома о том, что колокольня при часовне армянского кладбища дала трещину и грозит опасностью обрушения, просит администрацию направить комиссию для осмотра колокольни.

19 апреля 1926 года комиссия при осмотре установила, что первый этаж колокольни состоит из 4-х каменных столбов, соединенных арками толщиной в 1 камень; пролет арки 0,8 саж., ширина арки 0,34 саж. Описаны также все параметры каменной часовни первого этажа. Второй этаж в виде восьмерки с 8-ю окнами деревянный со шпилеоб-разной крышей, крытый железом. В западной арке обнаружены две трещины, а в северной и южной арках имелись по 3-4 больших трещины и т.д. Комиссия пришла к выводу, что колокольня в настоящем состоянии считается опасной для проходящих под ней людей и около нее. Было предложено колокольню закрыть. Естественно, речи о восстановлении колокольни не шло, и она была разобрана.⁴

После закрытия Ставропольской Армяно-Григорианской кладбищенской церкви 17.05.1926 года от председателя Армянско-Григорианской религиозной общины г. Кисловодска в административный отдел Ставропольского окрисполкома поступило заявление, в котором отмечалось, что согласно закону все церковное имущество является достоянием государства. В нем была просьба передать колокол для армянской

¹ ГАСК, ф.Р. 299, оп. 2, д. 264, л. 32 - 32 об., 33.

² Там же, л. 57.

³ Там же, л. 33.

⁴ Там же, л. 61, 62, 65, 70.

общины Кисловодска. 03.06.1926 года был дан ответ, что вопрос о передаче колокола с этой колокольни Армяно-Григорианской общине г. Кисловодска остается открытым.¹

Оказываемое Советской властью давление на прихожан привело к значительному оттоку армянского населения от церкви. Так, от персидско-подданных граждан Микиртыча Дальватьянца, Кеворка Хасратяна и Алексея Хосроева на имя Ставропольского Окружного Административного Отдела 30 декабря 1929 года поступило заявление, в котором было сказано, что от имени группы верующих армян г. Ставрополя подано административному отделу заявление «о желании взять для религиозных надобностей армянскую церковь, при этом в числе лиц, берущих на себя ответственность за церковь были указаны мы. Настоящим мы заявляем, что на собрании, которое решало этот вопрос, мы до конца не были, а поэтому выбор нас считаем недействительным и просим окрадротдел исключить их из списка, никакой ответственности мы по указанному вопросу на себя не берем. 1930 год 1 января, г. Ставрополь н/К. Подписи на армянском языке».²

Ставропольская Армяно-Григорианская церковь и церковно-приходская школа были закрыты, все имущество властями было реквизировано, могилы при церкви разграблены. Сама же церковь была превращена в склад, а в 1968 году по решению городского исполнительного комитета депутатов трудящихся была снесена, и на ее месте построено здание Октябрьского райкома КПСС и районного Исполнительного комитета депутатов трудящихся. Церковь не взорвали, и, чтобы не повредить окружающие строения, стены растаскивали тракторами с прикрепленными к ним тросами. Так печально закончилось существование некогда красивого в архитектурном исполнении и богатого культового сооружения.

Борис Ованесов
(г.Ставрополь, Россия)

ՍՏԱՎՐՈՊՈԼ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԿՅԱՆՔԸ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Բնակութիւնն Հաստատելով Ստավրոպոլ քաղաքում, Հայերը 1808թ. սկսեցին փայտաշեն եկեղեցու շինարարութիւնը, որն ավարտվեց 1836թ.: Ստավրոպոլ քաղաքում Հայերի թվաքանակի ավելացմանն զուգընթաց առաջացավ նոր եկեղեցի կառուցելու պահանջը: Քաղաքի մեծահարուստ Հայեր Տեր-Մելիքովը եւ Մակար Պոպովը նախաձեռնեցին նոր քարաշեն եկեղեցու կառուցումը, որի շինարարութիւնն ավարտվեց 1881թ.: Եկեղեցին մեծ դեր կատարեց Հայ Համայնքի Համախմբման գործում:

Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո, նոր իշխանութիւնները բռնաճնշումների ենթարկոցին «Հավատացյալ կյանքը» եւ, որպէս արդյունք, փակեցին եկեղեցին, իսկ 1968 թվականին, քանդեցին այն:

Բորիս Օվանեսով
(ք. Ստավրոպոլ, Ռուսաստան)

¹ ГАСК, ф.Р. 299, оп. 2, д. 264, л. 67, 70.

² Там же, л. 76.

СТРАНИЦЫ ИЗ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ ГОРОДА ПЯТИГОРСК

История прихода церкви Сурб Таргманчац - это также и история общины. С увеличением численности армянского населения Пятигорска возрастала его роль в социально-экономической и общественной жизни города. Армянская община была представлена почти всеми сословиями и социальными группами. Меньше всего среди армян Пятигорска было представителей высшего сословия, в частности помещиков. Однако и они тоже встречались среди жителей Пятигорья.

В отличие от Кизлярского отдела Терской области, где армянским помещикам и предпринимателям принадлежали огромные латифундии, в районе Кавказских Минеральных Вод собственников поместий вообще было мало. В начале XX в. из крупных землевладельцев-армян в этом регионе фигурируют лишь три фамилии: помещики Тамбиевы, владевшие в совокупности 5707 десятинами земли (ближе к Кисловодску); Минас Никитович Мирабов, имевший в собственности 1550 десятин земли у ст. Минеральные Воды и пятигорчанин Вардан Сеферян (Варлаам Сеферов), в разных частях Пятигорья владевший 913 десятинами земли. Названные хозяйства были достаточно рентабельны и ориентировались на производство товарной продукции. Кроме того, ряд армянских предпринимателей региона проявлял интерес к выращиванию коней. Не случайно Пятигорский отдел Российского общества конезаводства возглавлял Захар Арутюнович Мелик-Амирзодяц. Он принимал активное участие в общественной жизни, оказывал значительное материальное содействие церкви и училищу. Его имя мы находим среди членов попечительского совета. Правда, некоторые армянские землевладельцы из Кизляра имели свои особняки в Пятигорске (например, дом В. Арешева), где они, а также их родственники и друзья отдыхали во время пребывания на Водах. Многие армяне прославили русское оружие на полях сражений. Среди них немало известных военачальников, некоторые из которых имели какую-либо причастность к Пятигорску. Особо выделялось имя графа генерала Михаила Тариеловича Лорис-Меликова, героя Карса, министра внутренних дел, автора «Конституции». Его деятельность на посту начальника Терской области относилась к тому периоду, когда Пятигорск еще входил в состав Ставропольской губернии. Однако успешная деятельность генерала на Тереке, способствовавшая развитию производительных сил в этой ранее самой бедной провинции на Юге России, позволила на завершающем этапе его «терского периода» деятельности положительно решить вопрос о включении Кавказских Минеральных Вод в состав Терской области, а Пятигорск превратить в административный центр обширного по территории отдела. Лорис-Меликов неоднократно посещал Пятигорск. Будучи временным начальником Карсской области (1856) на завершающем этапе Крымской войны (по итогам войны Карс обменяли на Севастополь), он сэкономил значительную сумму денег, которую направил на строительство православного Спасского храма в Пятигорске. Нам достоверно не известно, какова роль М. Лорис-Меликова в положительном решении вопроса о выделении земли под строительство армянской церкви в городе. Но если бы даже она была косвенной, уже одно это дает основание внести имя графа в «список активных» прихожан храма Сурб Таргманчац.¹

Конечно, в Пятигорске политическая роль армян не была такой значимой, как в городах Армавире, Нор-Нахчеване, Кизляре, Моздоке, Святом Кресте, где армяне длительное время занимали должности градоначальников, предводителей дворянства, руководителей административных учреждений. Если не сказать больше - она была прямо противоположна их социально-экономическому вкладу в развитие города. И, тем не менее, в разные периоды армяне занимали ответственные должности в управлении. «Терский календарь на 1860 год» называет имя городского головы Пя-

¹ О графе Лорис-Меликове нами опубликован цикл статей и брошюра «Граф М.Т. Лорис-Меликов. В начале пути», Пятигорск, 1997.

тигорска - купца 1-й гильдии Каспара Давыдовича Мамаджанова. И там же сообщается о предводителе Пятигорского уездного дворянства, государственного советника Наружала Степановича Серебрякова. В 1867г. обязанности городского головы исполнял купец 1-й гильдии Василий Семенович Зипалов. В руководстве уездного полицейского управления состоял штабс-капитан Николай Васильевич Чилаев. Армяне возглавляли образовательные учреждения города (начальниками Пятигорского уездного училища и его почетными блюстителями в разное время были Н.Тамамшев¹, Г.Тамамшев-Нацвалов, В.Зипалов, Игнат Зурабович Вирабьянц, Егор Иванович Мандалов и др.) и учреждения здравоохранения (старший врач Пятигорского лазарета, доктор медицины Яков Богданович Калустов; руководитель ветеринарной службы коллежский асессор Константин Назарович Констанянц и др.). Из «Отчета о деятельности Пятигорской городской управы за 1898 год» мы узнаем о составе городской Думы, куда входили уже знакомые нам ранее в армянском варианте написания фамилии: Давид Каприелович Гурджиев, Варлаам Назарович Сеферов, Иван Мартинович Бабасинов, Аввакум Моисеевич Алахвердов, Спиридон Григорьевич Читаев, Багдасар Эммануилович Ходжаев и его сын Эммануил Ходжаев.

И все же преобладающими слоями армянской общины являлись ремесленники, предприниматели и интеллигенция. Не считая небольших мастерских, в курортном городе промышленность была развита слабо, если не сказать, что она в первые десятилетия вообще отсутствовала. Вообще, в курортной зоне возможности для развития производства были ограничены. Капитал эффективно работал только в обслуживающем секторе: торговле, гостиничном деле, общественном питании и т.д. В связи с этим «армянский бизнес» главным образом представляли купцы, организаторы гостиничного дела и «общественного питания». В начальный период становления города среди небольшой группы предпринимателей особо выделялись армянские купцы преимущественно из Новой Нахичевани, укоренившиеся в Пятигорске, хотя продолжительное время числились «нахичеванскими купцами».

Особое место среди них занимал купец 2-й гильдии Никита Артемьевич Челахов (Челахьян). Он вначале вел торговлю в областном Ставрополе и, примерно с 1825 года, каждое лето приезжал с товарами на Кавказские Минеральные Воды. На постоянной основе торговая деятельность Н.Челахова в Пятигорске началась с 1835 года. В тот период налоговые поступления от его торговых заведений серьезно укрепляли городской бюджет. Ему принадлежал самый солидный в городе магазин (на Бульваре), состоявший из пяти отделов. Для него он арендовал помещение, так как в первое время своей недвижимостью в городе не имел. Над входом привлекала внимание вывеска: «Депю разных галантерейных, косметических и азиатских товаров». Газета «Северная пчела» в одном из номеров за 1836 год опубликовала письмо из Пятигорска. В нем читаем: «Что, если б в этом магазине были также европейские журналы, - подумал один из посетителей Кавказских Минеральных Вод, прибывший сюда в 1836 году. Его поразило внутреннее великолепие лавки. Вдали от столиц, в беспокойном краю, в крошечном городке оказался магазин, который мог поспорить с лучшими столичными. Но книг в комнате не было. И тогда хозяин, молодой армянин, спросил, что посетителю будет угодно, и предложил перейти в соседнее помещение. Какова же была радость посетителя, когда он увидел здесь прекрасную библиотеку и несколько человек, пришедших за журналами. Необходимый номер хозяин

---

¹ Здесь и далее несколько раз встречается редкая армянская фамилия Тамамшев (Тамамшян). Предстоит еще выяснить степень родства между пятигорскими Тамамшевыми с известным предпринимателем и меценатом г. Ставрополя купцом первой гильдии Гавриилом Ивановичем Тамамшевым, деятельность которого приходилась на I половину XIX в. и распространялась на крупные города Северного Кавказа и Закавказья. В Ставрополе на средства Г. Тамамшева были построены три корпуса военного госпиталя (в настоящее время военное училище по ул. Ленина, 320); церковь во имя Богородицы Радости всех Скорбящих; водопровод от р. Мутнянки; Триумфальная арка (Тифлисские ворота) и др., Беликов Г., Ставрополь - врата Кавказа, Ставрополь, 1997, с. 117.

нашел очень быстро»¹. А следующим летом в Пятигорск прибыл Михаил Лермонтов и рассказал затем о популярном магазине в романе «Герой нашего времени». Там мы читаем: «Вчера я ее (то есть кн.Мери) встретил в магазине Челахова; она торговала чудесный персидский ковер. Княжна упрашивала свою маменьку не скупиться: этот ковер так украсил бы ее кабинет!.. Я дал сорок рублей лишних и перекупил его; за это я был вознагражден взглядом, где блистало самое восхитительное бешенство».²

Торговля в городе шла настолько успешно, что у купца возникла возможность построить собственное помещение под магазин. Он обратил внимание на участок, находившийся в центре города, где по Генеральному плану города предполагалось построить дом для аптеки и полиции. Но постройки так и не было. 27 июля 1838 года Челахов отправил докладную записку начальнику Кавказской области П.Габбе, где просил разрешение на постройку лавок: «...Приготовляя всегда значительное количество товаров, я не имел в виду для помещения оных удобного дома в городе Пятигорске и, опасаясь, чтобы не сделаться неисправным комиссионером всей публики, осмеливаюсь всепокорнейше просить Ваше превосходительство приказать отвести место для постройки дома под помещение магазина. Удобным же для сего предмета может быть ныне состоящее незастроенным по левой стороне дому господина статского советника Конради к концу бульвара, которое, если невозможно будет отвести навсегда, то я соглашаюсь построить временный дом под помещения означенного магазина, с тем, однако же, чтобы строению, имеющемуся построить дозволено было существовать, по крайней мере десять лет... Равно и то, что я, будучи крайне стеснен наймом квартиры для помещения моего магазина за цену чрезвычайно дорогую, теряя притом большое неудобство, неминуемо должен буду оставить торговлю весьма на значительный капитал и понести чрез неимение собственного строения для означенной выше надобности большие убытки...».³

Несмотря на протесты со стороны начальника строительной комиссии полковника П.Чайковского, просьбу купца удовлетворили. Челахов построил одноэтажное деревянное здание, крытое железом. В нем разместился магазин с пятью отделениями и шестью по обеим сторонам лавками, во дворе - жилой дом. Фактически это был первый городской универсам. В каждом отделении торговали определенного вида товарами: в 1-м - галантерейными, во 2-м - азиатскими, в 3-м - шелком, в 4-м - колониальными и европейскими винами. В 5-м находилась библиотека. После смерти купца (предположительно в 1851г.) его пятигорская усадьба с жилым домом, магазином и дворовыми постройками досталась в наследство его дочери Елизавете, вышедшей замуж за Багдасара Эммануиловича Ходжаева, виднейшего представителя армянской общины Пятигорска. В справочниках, газетах и особенно на страницах «Терского календаря» за годы, предшествующие первой мировой войне, в разделе «Список торговых предприятий и промышленных заведений по Пятигорскому податному участку» мы встретим имена многочисленных армян-предпринимателей, чей торговый оборот превышал 10 тыс. рублей (а по спискам на 1914г. - выше 20 тыс. руб.). В их числе: Аваков Михаил Иванович (винная торговля), Авакова-Чероева Е. (смешанная бакалейная торговля), Аветов Хачатур Михайлович (бакалейная торговля), Акопов И. (мануфактура), Акоповы Багдасар и Сергей Ивановичи (железнодорожная торговля), Алахвердов Хачатур Томасович (торговля минеральной водой), Алахвердова А. (галантерейная продукция), Асламазов Егор Сергеевич (молочные продукты), Атабеков Егор Сергеевич, Вартанов Захар и Вартанов Саркис (продажа фруктов), Вартанов Иосиф Иванович (ресторан), Вирабянц Софья Айрапетовна и Александр Зурабович (табачная торговля), Гурджиев Давид Гаврилович и его наследники Макар, Минас, Варлаам и Лазарь Давидовичи (лесная торговля), Гурджибиев Осип Егорович (бакалейно-фруктовая торговля), Давидов Д., Евангулов Никита

¹ Цит. по ст. Боглачева С., Коваленко А., Из родословной известной архитектурной династии (материалы к биографии)..., с. 96.

² Лермонтов М., Соч. в двух томах. Том II, М.: Художественная литература, 1970, с. 651.

³ Государственный архив Ставропольского края (ГАСК), ф. 79, оп. 1, д. 2439, л. 3-4.

Иванович (контрагент по продаже минеральной воды), Ерибеков Артем Осипович (арендатор кафе и ресторанов), Зипалова Вера Ивановна (смешанная торговля), Зипалов С. (сеть обувных магазинов по городам Кавминвод), Каракашев Борис Сергеевич (мануфактурная торговля), Мадатов Г. (ювелирные изделия), Микельджанян Гаврил Павлович (кавказская обувь), Нацвалов Никита Егорович (резиновые изделия), Оганов Г. (оптика), Попов Аким Давыдович (бакалея и стройматериалы), Попов Христофор Артемьевич (уголь и дрова), Пчахчиева Т. (торговля учебными пособиями), Саагьянц С. (ювелирные изделия), Саркисов Аршак Хитарович (бакалейная торговля), Саркисов Аршак Хоренович, Сархошев Геворк, Свешиников И. (оптовая торговля вином и коньяком), Семерьянц К. (ресторанное дело), Смбагов Б. (владелец крытого рынка), Сеферов Варлаам Казарович (мануфактура), Симонов Дмитрий Игнатьевич, Тамазов А. (торговля вином), Татулов Георг (винные склады), Тамбиев Карп Антонович, Тертерянц Аракел Александрович (рыбная торговля), Тер-Каприелов Арсам Михайлович и Михаил Амбарцумович (бакалейная торговля), Тер-Мовсесов Сергей Романович (бакалейная торговля), Тер-Погосов И. (мануфактура), Хасабов Кероп Мануйлович (мануфактура), Хачатуров Т. (бакалейно-фруктовая торговля), Хосровянц И. (бакалейные продукты), Чалохянц Игнат и Никита Давыдовичи (кавказская обувь), Читаев Спиридон Григорьевич и Читаева Марфа Алексеевна (винные погреба и ресторан), Шхиянц Баграт Иванович (продажа металла) и др.¹

Многие предприниматели объединяли свои капиталы и создавали товарищества, чья торгово-предпринимательская деятельность выходила за пределы города и региона Кавминвод. В их числе: «Маркозьян П.М. и Компания»; «Товарищество на вере» Евангулова Н.И. и братьев И. и С.Ганжумовых (комиссионные предприятия); «Торговый дом Хазизова И.Е. и Попова А.Д.» по продаже строительных материалов; «Торговый дом А.Л.Попова и З.А.Мелик-Амирзадыянц»; «Торговый дом Кечеджиева и сыновья» по продаже ювелирных изделий и др. Создавались интернациональные фирмы: «Товарищество П.М.Маркозьян, И.П.Сеферов и С.Т.Штанов» (торговля обувью и кожевенными изделиями); фирма Асламазова Егора Сергеевича и Шумова Федора Николаевича (продажа и производство кондитерско-гастрономической продукции), «Товарищество Амирова и Булахтина» (каменоломни); «Товарищество «Алебастр» Акима Давыдовича Попова и торгового дома Лейзеровича по продаже алебастра и др. В Пятигорске функционировало Общество взаимного кредита, объединявшее предпринимателей разных национальностей. Его председателем являлся Никита Багдасарович Ходжаев. Известным банкиром на Кавминводах был Георгий Иванович Мандалов. Вышеприведенный и без того обширный список можно было бы расширить за счет тех предпринимателей, чей оборот капитала (по официальным данным) был ниже суммы, необходимой для внесения в публикуемые официальные списки и чье армянское происхождение невозможно однозначно определить по фамилиям, как, например, Поповы, Свешиниковы, Серебряковы, Лазаревы, Симоновы, Тумановы и др.

Торговые заведения армянских купцов были хорошо известны далеко за пределами Кавминвод и даже символизировали Пятигорский курорт. Кто не знает кофейню А.Гукасова у входа в Цветник? Сегодня просто невозможно представить курортный парк Цветник, да и вообще Пятигорск без этого изящного сооружения.

Александр Александрович Гукасов родился в 1859г. в армянском городке Нуха в многодетной семье, где был самым старшим. Отец, работавший каменщиком, умер рано, и вся тяжесть по содержанию семьи легла на плечи еще несовершеннолетнего юноши. Чтобы прокормить семью, Александр уезжает в г. Баку, устраивается работать в порт грузчиком, но денег, заработанных таким тяжким трудом, его семье не хватало. Много профессий пришлось попробовать и изучить, и благодаря своей

¹ Оставляем «русский вариант» имен и фамилий, как они звучат в официальном источнике. Наш список был дополнен рядом фамилий предпринимателей из книги пятигорского исследователя Лазаряна С.С., Становление предпринимательства в регионе КМВ. 1780-1917гг., Пятигорск, 2003.

смекалке и находчивости, а также неординарным способностям к коммерции он помог своей маме вырастить и воспитать 12 детей. Заработав достаточное количество денег, Гукасов в 1896г. со всей семьей поселяется в Пятигорске, где на скопленные деньги купил маленький домик на ул. Теплосерной. Предпринимательскую деятельность в Пятигорске он начал с организации кондитерской лавки на рынке. Его дело с каждым годом расширялось. В районе Цветника, на нынешней ул. Братьев Бернардацци, он открыл фирменный магазин «Кондитерская А.Гукасова».

В начале XX в. он решает осуществить свою давнюю мечту - построить в курортном парке Цветник большую кофейню и кондитерскую. Предполагаемое место находилось в самом лучшем районе города. Купить его здесь было очень сложно по очень многим причинам, так как затрагивались противоречивые интересы различных ведомств. Тяжба с различными инстанциями длилась несколько лет, хотя уже в октябре 1907 года Гукасов приступил к постройке здания и уже заложил фундамент. После постройки здания возникло новое препятствие. Кондитерскую и кофейню чиновники не принимали в эксплуатацию. Автором проекта был сам Гукасов, и, естественно, не имея инженерного образования, он не составил необходимой технической документации. Поэтому здание прошло многочисленные испытания на прочность, пока, наконец, А.Гукасов не получил окончательное решение на эксплуатацию сооружения¹. Кофейня Гукасова украсила не только парк Цветник но и весь город, став его «визитной карточкой». Григорий Москвич в своем «Иллюстрированном путеводителе по Кавказу» писал: «В Пятигорске - кофеен много: лучшая из них Гукасова». Александр Гукасов был неординарным человеком, и его интересовала не только коммерция. Он участвовал во многих благотворительных акциях, проводившихся в городе. А.Гукасов подарил городу еще одно замечательное архитектурное сооружение - дачу «Эльза». На свои средства у подножия Машука для своей жены Эльзы он построил (ок. 1905г.) трехэтажное здание необыкновенной красоты, по стилю напоминающее средневековый замок. В настоящее время в ней размещается один из корпусов санатория имени М.Лермонтова. Всего 10 лет Гукасов прожил со своей любимой женой, после чего (по всей видимости, из-за отсутствия детей) они расстались. Через пять лет, в 1916г. он женился вторично. От этого брака у него родились две дочери: старшая Катя и младшая Лена. Семья жила в доме на улице Эмирской (сейчас это улица Октябрьская 14, в районе Нижнего рынка), который А. Гукасов начал возводить одновременно со строительством кондитерской.

При доме имелись мастерские, складские и подсобные помещения.²

Биография А.Гукасова типична для многих армянских предпринимателей Пятигорска. Как правило, многие из них сделали свое состояние, как говорится, «на пустом месте». Они стремительно преодолевали ступени социальной лестницы исключительно благодаря своему кропотливому труду.

Конечно, местные предприниматели значительно уступали своим нор-нахчеванским, владикавказским, екатеринодарским, грозненским и особенно московским и питерским соотечественникам. Там они вкладывали свой капитал не только в торговую деятельность, но и в крупную промышленность. Такого масштаба предприни-

¹ Пятигорск в исторических документах Пятигорск в исторических документах 1803-1917гг., Ставрополь, 1985, с. 280-288.

² В 1918г. советская власть национализировала кофейню, а хозяину «любезно» разрешили заниматься любимым делом. Гукасов «добровольно» дарит государству свои мастерские с домом, а затем и дачу «Эльза». И все же его отнесли к «врагам народа». 10 октября 1933-го года Александр Гукасов был арестован, а через день арестовали его жену и дочерей. Без суда и следствия семью посадили в эшелон и отправили в сибирский город Томск. В 1940-м году семья была реабилитирована и вернулась в Пятигорск. Из воспоминаний дочери Елены Александровны следует, что Гукасов вернулся в свою кофейню и еще долго работал в ней, хотя это уже была не кофейня, а диетическая столовая. Незадолго до своей кончины престарелый А.Гукасов переехал в Ведено к своей дочери. 10 ноября 1947-го года в возрасте 87-ми лет Александра Александровича не стало. См.: Олейникова Н., Александр Александрович Гукасов, Межвузовский сборник научных трудов, Ростов-н/Д - Минеральные Воды, 2003, Вып. 8.

мателей, как Ахвердов (Грозный), Тарасов (Армавир), Манташев, Лианозов, братья Гукасовы (Баку), не то, что в Пятигорске, на всем Ставрополье не было.

Однако на рубеже XIX–XX вв. инвестиционная привлекательность Пятигорска значительно возрасла. Наблюдались значительный рост численности населения города и приток отдыхающих на курорты Кавминвод. В Пятигорске, и вообще на Кавминводах, разворачивают свою деятельность торговые дома «Н.Шах-Назаров и М.Хачатуров» и братьев Арама, Григора и Давида Маркосянов из Армавира, чьи филиалы располагались почти во всех крупных городах Северного Кавказа; фирма Коджояна и представительства табачной фабрики Багратиона Вахтангова (отец знаменитого театрального деятеля Е.Б.Вахтангова) из Владикавказа; фирма «Кахетинские вина Георгия Татулова» из Тифлиса; товарищество «Н.Л.Шустов и сыновья» и фирма Василия Христофоровича Калантарова, поставявшие в регион высококачественную винно-водочную продукцию из Кизляра; товарищество «Братья В. и Н. Бландовы» из Москвы; акционерное общество «И.А.Ахвердов и К» из Грозного и др. Последнее вступило в жесткую конкурентную борьбу с компанией «Братья Нобель» за право поставлять в курортную зону нефтепродукты. Некоторые из руководителей фирм, обосновавшиеся в свое время в столицах и крупных губернских центрах, строят красивые особняки с намерением переехать в Пятигорск на постоянное место жительства. В их числе был и Яков Осипович Гукасов, ставший крупнейшим монополистом по продаже минеральных вод. Его контора, размещавшаяся на улице Царской, вела переговоры с агентами, работавшими во многих городах Империи. Умелый бизнес приносил Якову Осиповичу Гукасову высокую прибыль, что и вызвало зависть и резкое неприятие его деятельности у конкурентов. Они безуспешно пытались устранить его с рынка, найдя сторонников в администрации города и Вод. Последние хотели пересмотреть условия заключенного с Я.Гукасовым договора и разными методами пытались дискредитировать предпринимателя. К одному из таких методов относился выпуск в 1916г. книги А.Боговитина «Гукасовиادا».¹

Рост численности городского населения обусловил развитие производственного сектора, в частности строительного. Терские календари за 1913–1915гг. дают некоторое представление о том, кто участвовал в этом секторе. Предприниматели-армяне занимались организацией строительных работ и мощением городских улиц (например, Николай Саакович Бабаев, Мартирос Минасович Дурасанов), производством и продажей строительных материалов («Товарищество «Алебастр» А.Д.Попова, кирпичный завод Карна Тамбиева в пригороде Кисловодска, каменоломни М.А.мирова, завод по производству алебастра Давида Гавриловича Гурджиева и др.). Особо выделялась паровая столярная фабрика Гурджиевых. На ее базе была создана мебельная фабрика, с которой и начинается история промышленности Пятигорска.² К производственному капиталу следует причислить изготовление печатной продукции. Множество книг, визиток, рекламного материала и прочей печатной продукции было произведено в типографии Геворка Довлатовича Сукиасянца. В 1915г. годовой оборот его типографии составлял 22 тыс. руб.

Свой капитал предприниматели-армяне направляли на развитие родного города, строя великолепные особняки и общественные учреждения, которые и сегодня украшают Пятигорск. Причем армяне не только инвестировали это строительство, но и своими руками возводили великолепные дома. Так, в одном из документов со-

¹ Предполагаем родство Я.О.Гукасова с крупнейшими российскими нефтепромышленниками - братьями Павлом, Абрамом и Аршаком Осиповичами. В апреле 1918г., сразу же после установления советской власти в Пятигорске, как сообщали «Известия» Пятигорского совдепа, договор с Гукасовым был немедленно «расторгнут», как «явно убыточный для Управления Вод».

² В книге В.Хачикова «Пятигорск вечно юный и прекрасный» (Пятигорск, 2000) отмечается: «Первенцем тяжелой индустрии стал мотороремонтный завод. Его история началась в 20-х годах, когда механические мастерские переместились из сгоревшего здания в помещение бывшей мебельной фабрики купца Гурджиева и получили громкое название «Механический и чугунолитейный завод и мебельная фабрика».

общается, что в 80-е гг. XIX в. в городе трудилось 19 армян-каменщиков.

Особым видом предпринимательства в курортной зоне являлся гостиничный бизнес. Армянам принадлежали престижные рестораны, гостиницы и приравненные к ним так называемые «меблированные комнаты», подробная информация о которых также вносилась в путеводители и справочники по курортам. Из них мы узнаем фамилии владельцев гостиниц и приравненных к ним заведений: Зипалова, Сеферова, Ганжумовой, Гукасовой, Енукянова, Месроповой, Попова, Тигранянца, Семерьянца, Хасабова, Читаева, наследников Б.Э.Ходжаева и др. Полистаем «Иллюстрированный путеводитель по Кавказским Минеральным Водам» Григория Москвича.

В 1908г. завершилось строительство лучшей в Пятигорске гостиницы «Бристоль» (при советской власти гостиница «Маишук») в парке Цветник, принадлежавшей предпринимателям братьям Маркосянам. Роскошное здание в стиле позднего модерна привлекало не только внешним видом и близостью к источникам и ванным зданиям, но и внутренней комфортабельностью 110 номеров, чего не было в других гостиницах с высокопарными названиями. Гр. Москвич привел восторженный отзыв лейб-медика Л.Б.Бертенсона, посетившего эту гостиницу: «Я живу в такой гостинице, входя в которую, мне кажется, я в Париже или в Берлине. Таких прекрасных сооружений нет на граничных курортах».¹

В гостинице Сеферова на Эмировской улице (в настоящее время угол улиц Октябрьской и Крайнего) имелись просторные номера и большой зрительный зал со сценой.

Еще более примечательной была гостиница Ганжумова, построенная в 1898г. на пересечении улиц Царской (Кирова) и Нижегородской (Дзержинского). В отделку здания гостиницы Ганжумова, конфигурации окон, дверей, украшения карнизов, в архитектуру Пятигорска привносится новый для него стиль - модерн, который, по словам краеведа Александры Коваленко, приспособится к окружающей местности, причудливости рельефа, видоизменится так, как нигде в других городах России, и тем самым привнесет новый оттенок в облик курортного города.² Меблированные комнаты Елизаветы Власьевны Гукасовой в справочниках именовали известную уже нам дачу «Эльза». Гр.Москвич дает такое их описание: «Дача «Эльза», на Лермонтовской улице. Имеется 50 комнат с отдельными террасами, верандами и балконами с прекрасными видами. Все необходимые удобства, в комнатах - водопровод и отлив. Комнаты сдаются посуточно, на неделю и на сезон, от 50 к. в сутки. Ванны и душ. Имеются домашние обеды, чай, кофе, шоколад...».

Пожалуй, наиболее часто в литературе упоминаются «меблированные номера» в доме, принадлежавшем Багдасару Ходжаяну и его наследникам. Это был солидный и роскошный трехэтажный особняк на углу улиц Царской и Церковной (ныне – Кирова и Соборной, на этом месте построен магазин «Центральный»). В начале XX в. сын Б.Ходжаяна Никита коренным образом его переоборудовал. На первом его этаже разместился первоклассный ресторан с симфоническим оркестром и обслу-

¹ Указанный автор отмечает, что большинство из 110 номеров гостиницы «Бристоль» «...имеют отдельную переднюю, гостиную, спальню и балкон, а также особый тамбур; для предохранения от палящего солнца окна устроены в нишах. Номера обставлены не только комфортабельно, но отличаются гигиеничностью - стены окрашены масляной краской, умывальники получают воду непосредственно из водопровода и т.д. В каждом номере телефон и электрическое освещение. При гостинице роскошный вестибюль, зал ожидания, читальня, подъемные машины и проч... При гостинице сад с фонтаном, эффектное освещение, садок для живой рыбы. Первоклассный ресторан. Для удобства публики - собственный автомобиль». Цены в разгар сезона, в зависимости от комфортности и площади, колебались от 2 до 15 р. (См.: Москвич Г. «Иллюстрированный путеводитель по Кавказу». - Одесса, 1910). Не случайно, сразу же после советизации Пятигорска, большевики в первую очередь национализировали отель «Бристоль» превратив его в «правительственное учреждение». Здесь обосновалось руководство Северо-Кавказской республики.

² При советской власти национализированное здание гостиницы Ганжумова превратили в Дом туристов. См.: Коваленко А. Старый город. «Кавказская здравница». 6 ноября. 1996.

живался специально подготовленными европейскими поварами. На втором этаже были оборудованы комфортабельные номера гостиницы, на третьем – аптека с отдельным входом, а в подвале – кинотеатр «Сплендид», один из первых кинотеатров Пятигорска. Почти все сооружения по левой стороне Армянской улицы (ул. Гоголя), начиная от гостиницы «Эрмитаж» (ныне объединение «Пятигорсккурорт»), представляли сплошь помещения, сдаваемые внаем в качестве меблированных номеров. Это хорошо видно на одной из старых карт города. В начале века в курортный бизнес стремительно внедряется фотография. Появляются фотомастерские, в том числе и основанные армянами. В прессе регулярно предлагали свои услуги профессиональные фотографы – С.Г.Мелик-Мурадян, В.Атаев и др.

Но не только в предпринимательстве основательно заявили о себе армяне. Значительная их часть заняла достойное место в интеллектуальной жизни города. В начальный период существования общины армянская интеллигенция была сравнительно немногочисленной. Многие купцы и ремесленники в свое время не смогли получить качественное образование в высших и других специализированных учебных заведениях. Но, став на ноги, этот свой недостаток они «компенсировали», предоставив своим детям возможность обучаться по избранной ими специальности в престижных учебных заведениях. При этом отдавалось предпочтение не коммерческому образованию, а медицине, юриспруденции, инженерному делу и т.д. Таким образом, из года в год пополнялись ряды армянской интеллигенции.

Чем могла заниматься интеллигенция вообще, и армянская в частности, в курортном городе, где вся жизнь была направлена на удовлетворение запросов отдыхающих? Конечно же, медицинским обслуживанием. Скупые строчки справочников и путеводителей, газет и ежегодника «Терский календарь» сообщают имена врачей армянского происхождения, практиковавших среди многочисленных отдыхающих и местных жителей. Не все они постоянно проживали в городе и имели местную «прописку», то есть жилье. Некоторые приезжали на сезонную работу даже из столицы. Эта врачебная практика иногородних медиков в курортный сезон, продолжавшаяся из года в год, дает основание приобщить многих из них к истории здравоохранения на Кавминводах. Вот лишь некоторые имена врачей, работавших по Пятигорскому курорту в конце XIX – начале XX в.: старший врач, доктор медицины Богдан Калустов, доктора медицины Леон Калустович Асриев, Андрей Исаевич Даниельбек (долгие годы администрация Вод «возлагала» на него «осуществление надзора» за врачами пятигорской группы, работавшими в период курортного сезона), Яков Богданович Калустов (старший врач Пятигорского лазарета), Г.Меграбянц¹, Минас Петрович Захарбеков, Захар Иосифович Калантаров, М.Мурадов, И.Тамамиев, Иван Иосифович Тамамиев (ординатор глазной клиники Московского университета), Михаил Казарович Егиазаров (ординатор клиники Харьковского университета), Георгий Амбарцумович Татевосов, Степан Васильевич Тер-Микаэлянц, Сергей Давыдович Шагинян, В.Арируни, врачи А.Абулов, К.Агаджанянц (Санкт-Петербург), К.Аглинцев, Леонид Иванович Берберов, Карп Артемович Ганжумов, Петр Александрович Завриев (Санкт-Петербург), Сурен Яковлевич Суренянц, Тигран Маркович Маркарьянц, Иван Никитич Егиазаров, А.Вартамян, А.Мекертчянц, А.Будугов, О.Парсамов, приват-доцент Агаджанянц и др. Даже в суровые годы гражданской войны газеты сообщали о частной практике врачей. Появляются новые имена (Е.Акопджанянц, доктор медицины Берлинского университета А.Лалаянц, С.Мамулянц, А.Мамулян, А.Туманов и др.).

---

¹ Некоторые из врачей в своей области медицины имели известность далеко за пределами Империи. В их числе доктор медицины Берлинского университета, директор санатория «Русский Давос» Г.Меграбянц. Так, в газетных объявлениях курортникам предлагаются некоторые его труды: «Туберкулез кишок, как первичное заболевание», «Туберкулез и общедоступные меры для борьбы с ним», «Противотуберкулезный съезд в Москве», «Лечение туберкулеза туберкулинами» (на арм. яз.), «Meningites Tuberculoosa» (нем. яз.), «Физический метод лечения туберкулеза» (груз. яз.).

Армянская интеллигенция была представлена не только врачами и учителями, но и другими профессиями, в том числе архитекторами и инженерами. Назовем несколько имен. Особой известностью на Северном Кавказе пользовалась архитектурная династия Ходжаевых-Мержановых, родоначальником которой стал талантливый архитектор Эммануил Багдасарович (Балтасарович, Борисович) Ходжаев (1861-1939). Сын церковного старосты и предпринимателя Багдасара Ходжяна, внук (по материнской линии) известнейшего купца Никиты Челахова Эммануил Ходжаев вошел в историю в качестве выдающегося архитектора, внесшего значительный вклад в развитие архитектуры на Юге России и в частности в развитие городов-курортов Кавказских Минеральных Вод.

В 16-летнем возрасте мальчика отправили во Владикавказ - центр Терской области, где он два года проучился на подготовительном отделении, а с 1879 по 1882г. в трех Межевых классах Владикавказской военной прогимназии. Он закончил ее с отличными и хорошими отметками, с правом на производство в первый классный чин «по прослужению» одного года. «Эммануил Борисович, - вспоминал его внук архитектор Б.Мержанов, - очень гордился своей принадлежностью к Терскому казачьему войску России, регулярно проходил полевые сборы, получая, время от времени, повышение в воинском звании, и числился в 1916 году уже войсковым старшиной». Но не военная стезя оказалась главной в жизни Ходжаева. В июне 1882 года Эммануил отправился в Петербург учиться в Императорской Академии художеств. Однако он не прошел вступительных экзаменов у профессора И.Томаса. Чтобы не терять драгоценного времени, Ходжаев решил стать вольнослушателем Академии по архитектуре. В августе 1884г. сдав вступительные экзамены он становится полноправным академиком. 5 марта 1889г. скончалась его мать - Елизавета Никитична, вследствие чего Э.Ходжаев вернулся в Пятигорск. Тогда же в родном городе появились первые сооружения архитектуры малых форм, в создании которых принял участие молодой зодчий. В это время в Пятигорске готовилось грандиозное событие: открытие первого в России памятника поэту М.Лермонтову. Одновременно благоустраивалась и окружающая территория: вокруг памятника спланировали сквер. В этой работе Ходжаев принимал участие как помощник архитектора А.Кочетова. Сквер украсили каменный грот и фонтан ниже опорной стены. Эти работы Ходжаева сохранились до наших дней. Кроме того, Ходжаев принял участие в строительстве водопродажного павильона в парке Цветник, выполненного по проекту Кочетова. С апреля по июль 1891г. в Пятигорске проходит его третья строительная практика как академика. Об этом периоде уже говорилось в разделе, посвященном церковноприходскому училищу. Возвратившись в Петербург, он был удостоен звания классного художника третьей степени архитектуры и в этом же году окончил Императорскую Академию художеств, получив звание художника-архитектора.

Деятельность Э.Ходжаева как архитектора началась в городе Армавире, где по его проектам построено множество великолепных частных и общественных зданий, и оказалась настолько успешной, что местные армянские предприниматели Тарасовы заказали ему проект дачи в Кисловодске на берегу Ольховки.¹ С целью выполнения этого заказа он переехал на постоянное место жительства в Пятигорск. Судя по публикациям в Кавказском календаре, Э.Ходжаев был городовым архитектором Пятигорска в 1898-1902гг. и одновременно состоял гласным Пятигорской городской Думы.

В настоящее время нет полной информации обо всех его «пятигорских проектах». Известный пятигорский краевед Л.Польский утверждал, что в Пятигорске гостиница Ганджумова (на углу улиц Козлова и Дзержинского), здание нынешней школы № 17 (Кирова, 55), красивый особняк в мавританском стиле (на углу улиц им. Кирова и им. Горького) выстроены в конце XIX - начале XX века по проектам Э.Б.

---

¹ Потомками известных предпринимателей Тарасовых являются французский писатель Анри Труайя и первый советский «легальный» миллионер Артем Тарасов.

Ходжаева. Как гласный Пятигорской Думы, он предложил построить городской театр в сквере «Треугольник» (сейчас в этом месте закладной камень памятника Л. Толстому). Но проект этот так и не был осуществлен.

Ходжаев становится первым кисловодским городовым архитектором и гласным Кисловодской городской Думы. В «кисловодский период» деятельности он спроектировал и построил прекрасные сооружения в Кисловодске, Ессентуках, Георгиевске, не забывая при этом и свой родной Пятигорск, которому он подарил великие архитектурные сооружения. Всего по проектам Ходжаева в Терской и Кубанской областях возведено более трехсот строений, каждое из которых являлось настоящим произведением архитектуры. Э.Б.Ходжаев внес достойный вклад в развитие культуры городов-курортов. Он являлся членом элитарного «Горного общества», прекрасно играл на рояле и на флейте, выступал иногда «для души» в составе Пятигорского симфонического оркестра, активно занимался общественной деятельностью. Среди армян города были и квалифицированные инженеры, хотя эта специальность в тот период не имела широкого применения в курортной зоне. Особо выделялась деятельность крупного организатора курортного дела, старшего инженера управления Кавказских Минеральных Вод Ивана Михайловича Пугинова (1867-1942). Благодаря талантливому инженеру были восстановлены многие источники, налажена деятельность бальнеологических учреждений Кавказских Минеральных Вод и, прежде всего Пятигорска. И.Пугинов родился в армянской семье 14 января 1867г. в Тифлисе. После окончания Горного института в Санкт-Петербурге в 1891г. был зачислен в Управление горной частью Кавказского края по специальности «горный инженер». До 1903г. он работал на Березовских золотоносных промыслах. В феврале 1903г. его назначили на должность младшего горного инженера Управления Кавказских Минеральных Вод. В этом году по инициативе Горного Департамента был составлен проект для обводнения (из прилегающих родников) высыхающего Тамбуканского озера. И.Пугинов осуществил проект быстро и с наименьшими затратами. Тогда же он составил проект организации добычи лечебной грязи на этом озере, а в 1904г. принял участие в разработке и каптаже нестабильных источников № 17 и № 18 в Ессентуках. В 1907г. новый директор Вод С.Тилегеев, сменивший на этом посту В.В. Хвоцинского, решил коренным образом перестроить работу по изысканию и разработке минеральных источников. Добившись соответствующего субсидирования, он в марте 1908г. поручает И.Пугинову провести разбор и ремонт существовавшего тогда в аварийном состоянии каптажа «Нарзан». Из-за низкого дебета нарзана возникла угроза остановки завода по разливу минеральной воды. Инженер с честью справился с порученным ему делом, усовершенствование каптажа увеличило втрое поступление нарзана. Значительно улучшилось и его качество.

В сентябре 1910г. И.Пугинов был назначен старшим горным инженером Управления Кавказских Минеральных Вод, располагавшегося в здании бывшей Ресторации. По распоряжению директора Вод он занялся изучением вопроса о возможном осуществлении подачи горячей серной воды на большое расстояние самотеком и механическим путем, с обеспечением сохранности физико-химических свойств минеральной воды. Результаты исследований и расчетов Пугинова были положены в основу при выборе места строительства Пятигорской грязелечебницы и Тилегеевских (ныне Пироговских) ванн на Провале. Особую трудность вызвало то обстоятельство, что эти ванны находились выше уровня питающего их минерального источника. Но инженер справился со своей задачей, используя все достижения гидрологии того времени, неоднократно изучая постановку курортного дела в Европе. В период до 1915г. им была сделана колоссальная работа по развитию курортов Кавминвод. В 1916г. приказом главы Горного Департамента И.Пугинов назначен начальником Прибалтийского горного округа, а затем начальником по горному надзору на нефтяных промыслах Баку. После гражданской войны талантливый инженер, на каких бы

должностях он ни находился, сделал очень много по развитию курортов Кавминвод.¹

Выше в той или иной мере характеризовалась благотворительная деятельность армянских меценатов. Она осуществлялась и до возникновения прихода, однако в первые десятилетия существования общины не была достаточно организована. Упомянувшийся один из первых предпринимателей Никита Челахьян регулярно совершал благотворительные акции, содействовавшие становлению и развитию города. Так, по просьбе бывшего начальника области генерал-адъютанта Граббе им было построено в Пятигорске четыре моста, отпущена немалая сумма на укрепление пожарной службы. В 1843г. он пожертвовал в пользу Кавказской областной гимназии различное имущество на сумму 2048 руб. серебром. Это были значительные по тем временам деньги.

С образованием церковного прихода благотворительность приобретает целенаправленный характер. Собственно, весь ход строительства церкви и училища осуществлялся благодаря частным пожертвованиям. Армянская церковь и ее духовные предводители поощряли эту деятельность, особенно со стороны состоятельных прихожан, вставших «на ноги» и добившихся успехов в своем бизнесе. Особо выделялась работа пятигорского отделения «Армянского благотворительного общества на Кавказе» и «Армянского дамского благотворительного общества». Они самостоятельно осуществляли свою деятельность, хотя она и координировалась руководящими центрами, располагавшимися в Тифлисе.² Оба общества были зарегистрированы при церкви, и там же организовывалась их деятельность. Более того, в первое время два эти общества возглавляли священник Авраам Шхиняц (первое из названных) и его супруга О.Шхиняц (второе). Дамское благотворительное общество, объединявшее преимущественно жен предпринимателей, имело сиротский приют и ясли для детей, оставшихся без родителей, на Богаделенской улице. Особую активность общества проявляли в годы первой мировой войны. В тот период председателем Дамского благотворительного общества была Елена Владимировна Титарова, а секретарем Анна Борисовна Маркарьян. На территории церкви регулярно устраивались бесплатные обеды для беженцев, для них же собирали одежду.

Особое внимание Армянское благотворительное общество обращало на развитие образования и в целом содействовало просвещению горожан разных сословий. Меценаты помогали не только в получении начального образования детям из бедных семей, но и содействовали одаренным молодым людям разных национальнос-

¹ В «Трудах Геологического комитета» (№ 58, 1911г.), в статье А.Очилова, рассказывается о старшем инженере Управления КМВ Иване Михайловиче Пугинове, принимавшем активное участие в деятельности Врачебно-технического комитета, организованного директором Вод С.Тилигеевым. В гражданскую войну далекий от политики человек вначале был затребован «белым» правительством, которое назначило его специалистом-инспектором кавказских курортов, а затем и «красным», назначившим его старшим горным инженером при директоре Вод. С 1922г. являясь главным инженером Управления КМВ (а после реорганизации Управления главным техническим инспектором Треста по управлению КМВ), он способствовал возрождению курортов и их дальнейшему развитию. В 1931 г. после ликвидации треста И.Пугинова перевели в Москву на должность главного инженера Всероссийского объединения курортов Наркомздрава РСФСР. В этой должности он курировал курорты Кавминвод, немало содействовав их развитию и процветанию.

² В административном центре Кавказа действовало множество национальных организаций и обществ. Среди них накануне I мировой войны встречаем: «Армянское благотворительное общество на Кавказе» (предс. С.Арутюнов), «Женское общество призрения сирот армян Закавказья» (С.Байсоголова), «Армянское женское общество Дома трудолюбия «Мегу» (С.Минасянц), «Тифлисское армянское женское благотворительное общество» (Г.Мартirosова) и др. Кроме того, активно работали руководящие структуры национальных партий. Вообще, в многонациональном Тифлисе вплоть до превращения его в столицу независимой, а затем и Советской Грузии, армяне по численности превосходили грузин. В 1817г. они составляли 75.6 % населения (грузины - 18.9 %), в 1865г. - 47.4 (24.9), в 1876г. - 41.0 (24.1) и в 1899г. - 36.4 (26.0). Но и русские в бывшем административном центре всего Кавказа (в 1899г. - 21.1 %) лишь немногим уступали грузинам. См.: Анчабадзе Ю., Волкова Н., Старый Тбилиси, М., 1990.

тей получать образование в высших учебных заведениях Империи, перечисляя им стипендии. Не забывая свое национальное церковно-приходское училище, представители армянской общественности немало сделали для развития общего образования в городе. Николай Давидович Тамамшев, став в 1854-1860гг. почетным смотрителем городского уездного училища, ежегодно перечислял в его пользу по 500 руб. и, кроме того, уплачивал еще 1000 руб. за помещение училища, снимавшееся за арендную плату у купца Шапкина. В 1857г. он пожертвовал училищу дом, уплатив за него значительную сумму.

В конце века обязанности почетного смотрителя Пятигорского 3-классного училища выполнял почетный гражданин города Семен Васильевич Зипалов, продолживший ставшую семейной традицией благотворительную деятельность. Семь учащихся указанного учебного заведения получали стипендию имени В.Зипалова. В учебном заведении работали высокообразованные преподаватели - Айрапет Яковлевич Авакимов, Степан Христофорович Тер-Аветикянц и др. Благотворительностью занимался и Эммануил Ходжаев, содействовавший развитию культуры не только среди своих соотечественников, но среди детей разных национальностей. Он спроектировал и построил в Кисловодске на свои средства двухклассную школу для детей-карачаевцев. В 1901-1902гг. построено еще одно благотворительное начинание армянских меценатов - здание Женской прогимназии Гурджиевой. В настоящее время в этом здании располагается здание школы № 17 (ул. Кирова, 55).¹ В помещении Армянского благотворительного общества находилась редакция газеты «Сезонный листок для посетителей Кавказских Минеральных Вод». Первую газету на Кавминводах некоторое время выпускал на собственные средства Э.Ходжаев. Редактировал «Листок» осетинский просветитель Коста Хетагуров. В настоящее время преемником «Листка» считает себя редакционный коллектив газеты «Кавказская здравница».

Не в меньшей степени благотворительная деятельность осуществлялась и через другие «не национальные» общества. Многие армяне активную работу проводили через основанное в 1897г. «Общество пособия бедным», секретарем которого являлся Рубен Костонянц. Известные предприниматели Варлаам Сеферов и Александр Гукасов, состоявшие в этом обществе, на свои средства содержали столовую-чайную, студенческий санаторий, начальную школу, библиотеку, ночлежный дом и богадельню. В России «богадельнями» называли богоугодные заведения для призрения неспособных к труду. Как правило, их создавали при церковных учреждениях. В Отчете о деятельности Пятигорской городской управы за 1898 год называется Богадельня имени 1-й гильдии купца Василия Семеновича Зипалова. Некоторые армянские врачи регулярно проводили бесплатный прием и лечение больных, не имевших возможности заплатить за лечение. Так поступал, например, доктор Абулов, бесплатно лечивший детей церковноприходского училища.

Примером служения своему городу и его культуре стало строительство великолепного театрального здания в парке Цветник. В 1915г. состоялось открытие этого необычного по своей архитектуре здания Всесословного общественного клуба или Народного дома (в настоящее время в этом здании располагается Краевой театр музыкальной комедии), построенного по инициативе и на средства армянских предпринимателей - Нацвалова, Карапетяна, Ходжаева и Тер-Теряна. Начальный капитал, который они внесли для строительства красивейшего сооружения города, составил 5000 руб. В помещениях Народного дома размещались буфет, библиотека, бильярдная, комнаты для игр в шахматы, шашки, карты. Но главными в Доме были большое фойе и вместительный театральный зал. Уже с первых дней после торжественного открытия Клуба стало ясно, что в Пятигорске появился главный общегородской

¹ Терский календарь на 1894 и 1896 год. Здание женской прогимназии Гурджиевой спроектировал, по мнению Леонида Польского, Э.Ходжаев (рукопись Л.Польского хранится в Музее-заповеднике им. М.Лермонтова). См.: Польский Л., Главный проспект Пятигорска, Литературно-художественный альманах «Бекский дом», Вып. 5-й, Пятигорск, 1998.

культурный центр. До 1915г. театральные постановки осуществлялись в Курзале – летнем «казенном» театре Лермонтовской галереи. Со строительством Народного дома его правление во время театрального сезона сдавало свой зал в аренду антрепренеру Курзала М.Валентинову.¹

Хотя Всесословный клуб строили не как национальное заведение, в тот сложный период этот объект культуры, наряду с церковью и училищем, являлся одним из центров национальной жизни пятигорских армян. Наличие прекрасного зала и сцены позволило активизировать работу отделения Армянского драматического общества в Пятигорске, председателем которого являлся Мелик Мовсесович Маркарьянц. В театральном зале Дома выступали знаменитые деятели армянской и русской культуры, приглашенные в Пятигорск армянскими меценатами: И.Айвазовский, Г.Башинджагян, А.Спендиаров, И.Иоаннисян, В.Брюсов, С.Городецкий, Бальмонт и другие. Это был трагический для армян период первой мировой войны, когда турки учинили кровавую бойню на территории Западной Армении, уничтожив большую часть ее коренного населения. Кто бы ни выступал в зале, тот неизменно касался вопроса помощи соотечественникам на Родине, тысячам беженцев.

После 1915г. наметился приток армянских беженцев из Западной Армении. кипучую работу развернуло городское отделение Кавказского армянского благотворительного общества. Все общества оказывали беженцам материальную помощь, хотя она была недостаточна. Пятигорские армяне глубоко сопереживали событиям на исторической родине. В этот период значительно активнее стали действовать ячейки национальных партий (Дашнакцутюн, Гнчак, Рамкавар), которые всемерно содействовали армии и ополченцам, воевавшим на Кавказском фронте, и поэтому власти, в отличие от довоенного периода, относились к их деятельности достаточно лояльно. Десятки мужчин записывались в добровольческие отряды, шел сбор пожертвований. Женщины-армянки работали в больницах, ухаживая за ранеными, прибывающими в большом числе с полей сражений русско-турецкого фронта.

Спасшимся от геноцида армянам оказывала помощь не только армянская община, но и представители русской общественности. Так, благотворительные вечера и спектакли в 1915 году в пользу беженцев-армян и раненых солдат устраивала жена директора Пятигорского городского общественного банка Е.Кузнецова.

Накануне февральского переворота, в январе 1917г. на Северный Кавказ прибыл национальный герой Армении генерал Андраник. В это время в регионе скопилось большое количество беженцев, и он занимался вопросами их устройства, обеспечением их едой и одеждой, организацией медицинской помощи. Собранные в городах Юга России средства он направил на решение вышеуказанных проблем. Андраник выступил и перед армянской общественностью Пятигорска. Его речь была пронизана болью за судьбу оставшейся части нации. Он обличал тех национальных политиков, которые во имя своих узко партийных и классовых интересов, псевдоинтернационалистских идей забывают о главном - национальном выживании. «Политика всеобщего уничтожения - политика геноцида - уже осуществлена в самых широких масштабах и в самом жестоком виде. И в силу этого классовые различия среди турецких армян...стусивались - они все стали жертвами одной судьбы, одного правового положения, они все живут единым идеалом, единым горем, имея перед собой одного общественного врага... В разоренной нашей стране партии пусть проповед-

---

¹ Администратором первого советского театра в Пятигорске (до 1929г.) стал Сурен Азатович Абян, родившийся в 1900г. Еще учеником Пятигорской гимназии он увлекся живописью, искусством, археологией, хотел стать историком, но в 1920г. занялся организацией театрального дела на Кавминводах. В доме его родителей часто бывали музыканты, артисты, антрепренеры, в частности известный антрепренер М.Волгин, который и определил направление его дальнейшей деятельности. Он приглашал в Пятигорск знаменитых актеров, в том числе армянских. В их числе был выдающийся актер Ваграм Папазян. В 1922г. роль Фамусова в «Горе от ума» сыграл крупнейший артист Малого театра А.Сумбатов-Южин. См.: Польская Е., Розенфельд Б., Ессентукские встречи, Ставрополь, 1984, с. 161-168.

уют не отвлеченные теоретические учения, а то, каким способом обеспечить физическое существование уцелевших остатков истребленного народа... Нам надо подумать о спасении уцелевших, чтобы завтра или послезавтра мы могли перестроить армянское общество на той же родине в соответствии с ее исторической миссией и чаяниями...». Эти слова он произносил и в Тифлисе, и в Новой Нахичевани... и в Пятигорске. Местные армяне, вняв его призыву, собрали крупную сумму для помощи беженцам и раненым военнослужащим.

3 августа 1917г. произошло еще одно знаменательное для города событие - приезд в Пятигорск выдающегося армянского поэта Ованеса Туманяна и благотворительный вечер-встреча с ним в Народном доме. На эту встречу специально приехали Валерий Брюсов, Сергей Городецкий и Бальмонт. Живой классик армянской литературы, обращаясь к переполненному залу, сказал: «Наше будущее, как я и говорил всегда, и вы это знаете, связано с Россией, а чем свободнее будет Россия, тем лучше для Армении и для всего мира!».¹

Виктор Акопян

кандидат исторических наук

(г. Минеральные Воды, Ставропольский край, Россия)

ԷՋԵՐ ՊՅԱՏԻԳՈՐՍԿ ՔԱՂԱՔԻ ՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Պյատիգորսկում Հայ բնակչության թվաքանակի արճմանը զուգընթաց աճեց նաև Հայերի ազդեցությունը քաղաքի Հասարակական եւ սոցիալ-տնտեսական կյանքում: Ի տարբերություն Հյուսիսային Կովկասի այլ քաղաքների, Պյատիգորսկում խոշոր Հայ գործարարներ չկային: Տեղի Հայերը Հիմնականում զբաղվում էին առեւտրով, Հյուրանոցային «բիզնեսով», առեւտրով, ինչպես նաև ազդեցիկ դիրքեր էին զբաղեցնում առողջապահության, ճարտարապետության եւ «մտավոր» այլ բնագավառներում:

Տեղի Հայերը զբաղվում էին նաև բարեգործությամբ: Նրանք զգալի օգնություն են ցույց տվել Ցեղասպանությունից Հետո Արեւմտյան Հայաստանից այստեղ եկած փախստական Հայերին:

Վիկտոր Ակոպյան

պատմական գիտությունների
թեկնածու

(ք. Միներալնիե Վոդի, Ստավրոպոլի երկրամաս,
Ռուսաստան)

¹Адян Л., Удивительная встреча в Пятигорске, Пятигорский армянский вестник, 1998, октябрь.

**ԱՄԵՐԻԿԱՑԻ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ՄԻՍԻՈՆԵՐՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆ ԾՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ
19-րդ ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ**

19-րդ դարի երկրորդ կեսին ամերիկացի բողոքական միսիոներները շարունակեցին իրենց՝ դեռևս դարասկզբից Օսմանյան կայսրությունում ծավալած գործունեությունը: Նրանց՝ գրեթե կեսդարյա գործունեությունը տվել էր իր արդյունքը. 1847թ. նոյեմբերի 15-ին թուրքական կառավարությունը բողոքականներին ճանաչել էր որպես կրոնական առանձին համայնք, իսկ 1850թ. նոյեմբերի 27-ին՝ իրավունք տվել նրանց ընտրելու իրենց ղեկավարին՝ ազգապետին:¹ Օսմանյան կառավարության այս որոշումները մեծ իրավունքներ տվեցին ամերիկացի միսիոներներին եւ նրանք չհապաղեցին օգտվելու այդ իրավունքներից. միսիոներները տարածվեցին կայսրության կենտրոնական եւ արեւելյան շրջաններում, որտեղ, բնակչությունը մեծ, զգալի էր քրիստոնյաների (հայերի) թիվը, ովքեր եւ հանդիսանում էին միսիոներների «թիրախը»:

Առաջին բնակավայրերից մեկը, ուր մուտք գործեցին միսիոներները, իսպրբերդ քաղաքն էր: Միսիոներ Զորջ Դանմորը, 1852թ. գալով իսպրբերդ, քաղաքի Ս.Հակոբ եկեղեցու անմիջական հարեւանությունում մի սենյակ վարձեց եւ սկսեց համակիրներ հավաքագրելու իր «աշխատանքները»: Վարձակալած սենյակի՝ եկեղեցուն անմիջական հարեւանությունում գտնվելը պատահական չէր. մարդիկ գալով եկեղեցի, ակամա ուշադրություն էին դրձնում Զ.Դանմորի «աշխատասենյակին» եւ այդ հանդամանքը հեշտացնում էր բողոքական հավատքի համակիրներ, իսկ հետագայում նաեւ՝ լիարժեք անդամներ հավաքագրելու գործը: Քաղաքում հայ առաջին բողոքականները դարձան վարձակալած սենյակի տերը եւ Ս.Հակոբ եկեղեցու քահանա տեր Գասպարի որդին: Շուտով վերջիններիս միացան եւս մի քանի հոգի:² Փոքրիչատե ստվարացնելով բողոքական հայ համայնքը, Զ.Դանմորը, ինչպես եւ նախորդ ժամանակաշրջանում գործած միսիոներները, կատարեց իր հաջորդ քայլը. հայ երեխաների համար 1857թ. բացեց նախակրթարան: Այդ քայլը հիմնավորված էր. միջին եւ ավագ սերնդի հայերի վրա բավականին ուժեղ էր հայ առաքելական եկեղեցու ազդեցությունը եւ նրանց՝ բողոքականների կողմը գրավելը դժվար էր: Այլ էր մտտեցումը երիտասարդ սերնդի հարցում. նրանք նոր էին մտնում գիտակից կյանք եւ շատ ավելի հեշտ կլինեք նրանց բողոքական հավատքի դարձնելը, մանավանդ, երբ միսիոներները իրենց հիմնած կրթական հաստատությունները օգտագործում էին նաեւ բողոքականություն քարոզելու համար: Վեց տարի շարունակ Զ.Դանմորը միայնակ գործեց իսպրբերդում եւ միայն 1858թ. նրան միացան երկու միսիոներ՝ Վելերը եւ Ալենը, իսկ Զ.Դանմորը, կարճ ժամանակ անց, մեկնեց Էրզրում: Նրա գործունեությունը տվել էր իր արդյունքը. երբ 1852թ. նա հիմնեց իսպրբերդի ամերիկյան միսիոներական կայանը, քաղաքում ոչ մի բողոքական չկար, իսկ տաս տարի անց նրանց թիվը հասավ մոտ 40-ի: Նորեկ միսիոներները շարունակեցին Դանմորի գործը, մասնավորապես, կրթական ավելի բարձր հաստատություն հիմնելու հարց ծագեց: Դանմորի հիմնած նախակրթարանի հայ մանուկները արդեն մեծացել էին եւ անհրաժեշտ էր շարունակել նրանց կրթելու ծրագիրը. 1859թ., իսպրբերդում, Ալենի ղեկավարությամբ բացվեց Աստվածաբանական վարժարան, ուր դասավանդում էին՝ հայերեն (գրաբար, քերականություն), թուրքերեն, երկրաչափություն, աստղագիտություն, փիլիսոփայություն, Աստվածաշնչյան տեքստերի մեկնաբանություն եւ այլն:³ Վարժարան ընդունված 39 աշակերտներից 18-ը, ավարտելով այն (1863թ.), որպես ուսուցիչներ մեկնեցին մոտակա գյուղերը, իսկ շրջանավարտներից ոմանք էլ՝ ձեռնադրվեցին քահանա:⁴

Իսպրբերդի բողոքական համայնքի առաջին քահանան էր Մարտիրոս Շմա-

¹ Չորմիսյան Լ., Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Ա հատոր, (1850-1878), Պէյրուսթ, 1972, էջ 409:

² Ճիգմէճյան Մ., Իսպրբերդը եւ իր գավազները, Փրեզնո, Փալիֆորնիա, 1955, էջ 105-106:

³ Anderson Rufus, History of the Missions of ABCFM to the Oriental Churches, 2 vols., Boston 1872, vol. 2, էջ 445:

⁴ Ատանալեան Կ., Յուշարձան Հայ Աւետարանակազ եւ աւետարանական եկեղեցիոյ, Fresno, California 1952թ., էջ 372, Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 246:

վոնյանը:¹

Կարճ ժամանակ անց պարզվեց, որ նորաբաց վարժարանն՝ իր կրթական մակարդակով արդեն չի բավարարում հայ երիտասարդությունը. անհրաժեշտություն էր առաջացել հիմնել կրթական ավելի բարձր հաստատություն՝ քոլեջ: Քոլեջի բացման համար անհրաժեշտ ֆինանսներ հայթայթելու նպատակով, 1875թ., միսիոներ Վեյերն իր կնոջ հետ մեկնեց ԱՄՆ: Նրանց հաջողվեց ամերիկացի բողոքականներից հանգանակել 141.000 դոլար, որին ամերիկահայերն ավելացրին եւս 40.000 դոլար: Ամբողջ գումարը հանձնվեց 1878թ. մայիսի 13-ին Մասաչուսեթս նահանգում գրանցված «Trustees of Armenia College Funds» հիմնադրամին, որի հոգաբարձուները, մինչեւ 1925թ., լինելու էին ամերիկացիները, իսկ դրանցի հետո՝ տեղացի (Խարբերդ) հայերը:² Հանգանակած գումարը ծառայեց իր նպատակին. 1878թ. նոյեմբերին Խարբերդում բացվեց «Արմենիա» քոլեջը:³ Քոլեջի ուսուցիչներն էին՝ Գ.Շմավոնյանը, Հ.Էնֆիեճյանը, Մ.Մելքոնը, Հ.Ավագյանը եւ մի քանի հայացած ասորի: Քոլեջում դասավանդում էին՝ կրոնագիտություն (Ս. Գրքի ընթերցանություն), հայերեն (գրաբար, աշխարհաբար, քերականություն, գրականության պատմություն, ճարտասանություն), թուրքերեն (քերականություն, թարգմանություն, գրականություն), անգլերեն (քերականություն, շարադրություն, թարգմանություն, գրականություն), հաշվողական գիտություններ (թվաբանություն, հանրահաշիվ, երկրաչափություն, եռանկյունաչափություն, դժագրություն, տոմարագիտություն), պատմություն (ընդհանուր պատմություն եւ օսմանյան պետության պատմություն): Հայոց պատմությունն արգելված էր, չնայած՝ եղել են այն բանավոր դասավանդելու մի քանի անհաջող փորձեր), ինչպես նաեւ՝ փիլիսոփայություն, հոգեբանություն, տրամաբանություն, կենդանաբանություն, բժշկագիտություն, ֆիզիկոլոգիա, ֆորաներեն, մանկավարժություն եւ իրավունքի պատմություն:⁴ Ինչպես տեսնում ենք, քոլեջը բազմակողմանի գիտելիքներ էր տալիս իր աշակերտներին, ովքեր ավարտելով այն, աշխատում էին տարբեր բնագավառներում:

Ամերիկացի միսիոներները հոգ էին տանում նաեւ այն երիտասարդների համար, ովքեր ցանկանում էին սովորել քոլեջում, սակայն, համապատասխան գումարներ չունեին: Այդ երիտասարդների համար մտցվեց հատուկ՝ պարտամուրհակային համակարգ. ուսանողը, անվճար սովորելով եւ ավարտելով քոլեջը, որպես ուսուցիչ աշխատանքի էր անցնում մոտակա բնակավայրերի դպրոցներից մեկում (հիմնականում միսիոներների կողմից բացված) եւ 2 տարի անց քոլեջին վերադարձնում իր վրա ծախսված գումարը:⁵ Քոլեջում ստեղծվեց նաեւ գիշերօթիկ բաժանամունք. Խարբերդի շրջակա բնակավայրերից եկած երիտասարդները բնակվում էին այդ բաժանամունքում: Վերոնշյալ ձեւերը (պարտամուրհակային եւ գիշերօթիկ) հնարավորություն էին տալիս հնարավորինս շատ երիտասարդների «բերել» քոլեջ, որն, իր հերթին, հնարավորություն կտար ապագայում մեծացնելու բողոքական համայնքի թիվը: Ամերիկացի միսիոներները մեծ ուշադրություն էին դարձնում ոչ միայն քոլեջի կրթական ծրագրերին, այլեւ վերջինիս շենքային պայմաններին: Արդեն 1890-ական թթ. այն ուներ 18 մասնաշենք. այդտեղ գտնվում էին քոլեջին կից գործող մանկապարտեզները եւ վարժարանը, բաղնիքը, 1500 հոգու համար նախատեսված մեծ սրահը՝ «Վեյերի սրահը», գրադարանը (8.000 գրքից 1.500-ը՝ հայերեն), սպորտային դահլիճը, ժողովարանները եւ տպարանը: Քոլեջի տարածքում կար բողոքական մեկ եկեղեցի:⁶

Քոլեջի նախագահներն են եղել՝ Քրոսթի Վեյերը (1878-1893թթ.), Ջեյմս Բարթնը (1893-1895թթ.), Քեյցը (1896-1901թթ.), Բարնմը (1902-1903թթ.), Հենրի Ռիկսը (1903-1910թթ.) եւ Ըրնսթ Ռիկսը (1910-1915թթ.):⁷

¹ Վահե Հ., Խարբերդ եւ անոր ոսկեդէն դաշտը, Նյու Յորք, 1959, էջ 591:

² Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 512:

³ Ավագյան Ք., Հայերի գաղթը Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ, «Լրագր» հասարակական գիտությունների, Եր., 1996, N 1, էջ 95:

⁴ Ճիզմէճյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 130, Վահե Հ., նշվ. աշխ., էջ 333:

⁵ Պալապանեան Ս., (Պալապան Խուճա), Կեանքիս տաք ու պաղ օրերը (Այնթապ-Քեսապ-Հալեպ), Հալեպ, էջ 39:

⁶ Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 513, Barton J., L.D.D., Daybreak In Turkey, Boston, 1908, էջ 201: Վահե Հ., նշվ. աշխ., էջ 331-332

⁷ Վահե Հ., նշվ. աշխ., էջ 330:

Ինչպես տեսնում ենք, միսիոներներն անում էին ամեն ինչ, որպեսզի քոլեջը դառնա Արեւմտյան Հայաստանի Հայ երիտասարդութեան կրթական կարեւորագույն օջախը, միաժամանակ, բողոքականութեան տարածման կարեւորագույն կենտրոն: Եվ այդպես էլ եղավ: Իր արգիւհականութեամբ բազմակի անգամ գերազանցելով Հայ եկեղեցական ծխական դպրոցներին, իր գործունեութեան ընթացքում այն տվեց Հարյուրավոր շրջանավարտներ, ովքեր, իրենց հերթին, լուսավորութեան հետ միասին, բողոքականութիւն էին տարածում Օսմանյան կայսրութեան Հայաբնակ վայրերում:

Բնական է, որ նման կրթական Հաստատութիւնը չէր կարող դուրս մնալ օսմանյան իշխանութիւնների աջակցող Հսկողութիւնից, որն էլ ավելի ուժեղացավ 1880-ական թթ., երբ Արեւմտյան Հայաստանում նոր թափ առավ Հայ ազգային-ազատագրական շարժումը: Օսմանյան իշխանութիւնները արգելեցին բազմաթիւ դասագրքերի օգտագործումը, որոնցում կար Հայ, զենք, կռիւ եւ նմանատիպ այլ բառեր, ինչպես նաեւ ընդվեցին անգլերեն հրատարակված դասագրքերում եղած Armenia եւ նմանատիպ բառերը: Բնականաբար, քոլեջի «Արմենիա» անունը չէր կարող անմասն մնալ այդ քաղաքականութիւնից. 1888թ. «Արմենիա» քոլեջը վերանվանվելով ստացավ «Եփրատ» անվանումը:¹ Փակվեց նաեւ քոլեջի տպարանը: Միայն օսմանյան սահմանադրութիւնից (1908թ.) հետո քոլեջը կարողացավ Կ.Սող-իկյանի խմբագրութեամբ հրատարակել «Եփրատ Կիսամսեայ Հանդեսը»: Օսմանյան սահմանադրութիւնից հետո, թվում էր, թէ քոլեջի Համար լուսավոր ապագա էր բացվում, սակայն, 1915թ. ցեղասպանութիւնը կանխեց այդ. ավերվեցին քոլեջի շէնքերը եւ թալանվեց նրա գույքը, իսկ ուսանող-դասախոսների մեծ մասը զոհ գինաց ցեղասպանութեանը:

Քոլեջի ֆինանսական հարցերը կարգավորող «Թրասթ» հիմնադրամը (ինչպես արդեն նշել ենք, գրանցվել էր Մասաչուսեթս նահանգում) 1920-ական թթ. փորձեց քոլեջը վերաբացել Խորհրդային Հայաստանում, սակայն, Խորհրդահայ իշխանութիւնների արգելքի պատճառով, այդ ծրագիրը ձախողվեց: Այդ իսկ պատճառով հիմնադրամում մնացած քոլեջի գումարները ծախսվեցին ցեղասպանութիւնից փրկված Հայերի կրթական ծրագրերի վրա. այդ գումարներով հիմնվեցին Հակոբ քոլեջը, Աթենքի աղջիկների վարժարանը եւ այլն.²

Միսիոներներն իրենց ուշադրութեան կենտրոնում էին պահում նաեւ աղջիկների ուսուցման հարցը: 1861թ. մայիսին Խարբերում տեղի ունեցած միսիոներների ժողովը որոշեց տեղում բացել աղջիկների դպրոց, որը գտնվում էր միսիոներ օրիորդ Կլարիսա Պոնդի խնամակալութեան ներքո:³ Սկզբնական շրջանում Հայ ընտանիքները խիստ դժկամութեամբ էին համաձայնվում, որպեսզի իրենց աղջիկները ուսում ստանան. իր ուժեղ ազդեցութիւնն ունեւր Հայ ավանդական (դարավոր) մտածելակերպը, ըստ որի՝ Հայ աղջիկը ծնվում է միայն մայր եւ տնտեսուհի դառնալու համար: Պետք եղավ երկարատեւ բացատրական աշխատանք, որը տվեց իր դրական արդյունքը. դպրոցի աշակերտուհիների թիւը Հասավ 42-ի: Դպրոցում դասավանդում էին Հայերեն (գրաբար, աշխարհաբար եւ քերականութիւն), թուրքերեն, անգլերեն, աստվածաբանութիւն, ընդհանուր պատմութիւն եւ այլն: Ինչպես Հայ տղաների, այնպես էլ Հայ աղջիկների մոտ մեծ էր ուսումը շարունակելու ձգտումը, որը ստիպեց միսիոներներին, 1880թ., «Արմենիա» քոլեջում, միսիոներ Վելերի կնոջ ղեկավարութեամբ բացել աղջիկների բաժին, ուր ընդունվեցին 24 հոգի: Աշակերտուհիները ոչ միայն Խարբերոցի էին, այլ նաեւ շրջակա բնակավայրերից: Նրանք բնակվում էին քոլեջի՝ աղջիկների համար նախատեսված գիշերօթիկում:⁴ Երեք տարի անց, 1883թ., քոլեջը տվեց իր առաջին 7 շրջանավարտներին, որոնցից մի քանի հոգի, որպես ուսուցչուհի, մնացին քոլեջում, իսկ մյուսները՝ կրկին որպես ուսուցչուհի, աշխատանքի անցան Խարբերոցի շրջակա բնակավայրերում միսիոներների կողմից բացված նախակրթարաններում եւ վարժարաններում: Վերոշարադրյալը եւս մեկ անգամ ապացուցում է «Արմենիա» («Եփրատ») քոլեջի խիստ կարեւոր դերը արեւմտահայ երիտասարդութեան կրթական գործում:

¹ Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 512:

² Վահե Հ., նշվ. աշխ., էջ 329:

³ Ծիլմէճյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 134:

⁴ Նույն տեղում:

Երբ միսիոներները Խարբերդ ժամանեցին, նրանց նպատակն չէր միայն Խարբերդում ամրանալը: Խարբերդը ընտրելով որպես՝ նահանգային կայան եւ կրթական Հիմնական կենտրոն, միսիոներները սկսեցին իրենց ցանցը տարածել քաղաքին հարակից բնակավայրերում: Առաջին այդպիսի բնակավայրն էր Խուլլու հայկական գյուղը, ուր 1854-1855թթ. մուտք գործեց միսիոներ Դանմորը: Նրա այցը գյուղի բնակչուկային կողմից արժանացավ խիստ բացասական վերաբերմունքի: Այդպիսի ընդունելությունից հետո, նա ստիպված էր ժամանակավորապես նահանջել: Սակայն միսիոներները երբեք չեն նահանջում իրենց ծրագրերից: Դանմորը փոխեց իր «քաղաքականությունը»: Կարճ ժամանակ անց գյուղ ուղարկվեց բողոքականություն ընդունած Հովհաննես Պեչկեթուրյանը: Միսիոներները ենթադրում էին, որ վերջինս, լինելով հայ, առավել բարյացակամ վերաբերմունքի կարժանանա: Սակայն նրանց ենթադրությունն իրականացավ մասնակի. վերջինս եւս արժանացավ վատ ընդունելություն, բայց, ի տարբերություն Դանմորի, հաջողացրեց մի սենյակ վարձել եւ նախաձեռնեց դպրոց բացելու իր ծրագիրը: 1857թ. Հ. Պեչկեթուրյանը, մի փոքրիկ սենյակում, բացեց դպրոցը: Ինչպես Խարբերդում, այնպես էլ այստեղ եւ այլուր, միսիոներների առաջին քայլը դպրոց բացելն էր: Սկզբնական շրջանում Խուլլու գյուղի դպրոցում սովորում էին մի քանի աշակերտ: Հ. Պեչկեթուրյանը, տեսնելով, որ դպրոցի բացումը մեծ հետաքրքրություն է առաջացրել գյուղի նաեւ միջին եւ մեծահասակ տարիքի բնակչության մոտ, նա, երեկոյան ժամերին, դպրոցի սենյակը օգտագործում էր նրանց համար քարոզ կարդալու նպատակով: Միջին եւ մեծահասակ տարիքի անձանց սովորեցնում էր գրել եւ կարդալ, ինչպես նաեւ՝ նրանց համար կարդում էր հատվածներ Սուրբ Գրքից: Հ. Պեչկեթուրյանի գործունեությունը ավելի իր արդյունքը. 1861-1862թթ. գյուղում կազմավորվեց բողոքական համայնք, կառուցվեց եկեղեցի եւ ձեռնադրվեց բողոքական համայնքի քահանա: Մոտ 2 տասնամյակ անց, 1880թ., գյուղում կառուցվեց երկհարկան քարաշեն դպրոց, որի 1-ին հարկը նախատեսված էր տարրական դասարանցիների համար, իսկ 2-րդ հարկը՝ բարձր դասարանցիների համար: Ավելին, 1882թ., գյուղի բողոքական եկեղեցու բակում աղջիկների համար կառուցվեց առանձին դպրոց. աղջիկների ուսուցման գործը դրվել էր դեռեւս 1870թ.-ին:¹

Բացի վերոնշյալ գյուղից, Խարբերդի նահանգի այլ բնակավայրերում եւս, միսիոներների ակտիվ քայլերի շնորհիվ, կազմավորվեցին բողոքական համայնքներ, բացվեցին դպրոցներ եւ կառուցվեցին եկեղեցիներ. Հուսեյնիկ (դպրոցը բացվել է 1860-ական թթ.), Բագմաշեն (1870-ական թթ. կեսերին արդեն կար դպրոց եւ եկեղեցի), Բարջանջ (դպրոցը բացվել է 1873թ.), Շեփիկ եւ այլն:² Երբ միսիոներները 1850-ական թթ. մուտք գործեցին Շեփիկ, այդտեղ ոչ մի բողոքական չկար: Սակայն կարճ ժամանակ անց 4 ընտանիք ընդունեց բողոքականության եւ ենթարկվեց հալածանքների: Առաջինը բողոքականություն ընդունողներից էր նաեւ գյուղի քահանան՝ տեր Հովհաննեսը: Չնայած գյուղի հայ բնակչության (առաքելական հավատքի) կողմից իրենց նկատմամբ իրականացվող հալածանքներին, վերջիններս չընկրկեցին եւ չնահանջեցին իրենց նոր հավատքից: Ավելին, նրանք միսիոներների աջակցությամբ գյուղում բացեցին դպրոց, որն իր կրթական մակարդակով գերազանցում էր գյուղում արդեն գործող ծխական դպրոցին: Այդ պատճառով, բազմաթիվ հայ ընտանիքներ, իրենց զավակներին ծխական դպրոց ուղարկելու փոխարեն ուղարկում էին բողոքականների Հիմնած դպրոցը, որը, ինչպես եւ այլուր, ծառայում էր նաեւ որպես քարոզչական կենտրոն: Արդյունքում, 1850-ական թթ. վերջերին գյուղի բողոքական համայնքի անդամների թիվը գերազանցեց 20-ը:³

Խարբերդի նահանգի կարեւորագույն բնակավայրերից էր նաեւ Մալաթիան, ուր 1860-ական թթ. սկզբներին, մուտք գործեցին միսիոներները եւ մի քանի տարվա ակտիվ աշխատանքներից հետո, 1866թ., բացվեց եկեղեցի, իսկ հաջորդ տարի՝

¹ Վահե Հ., նշվ. աշխ., էջ 804:

² Կոստանդյան Է., Ակնարկներ արեւմտահայ մշակութային եւ հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության, Եր., 2005, էջ 61, Wheeler C., Ten years on the Euphrates. Pub. American tract society. Boston, 1868, էջ 122, ՀԱԱ, ֆ.476, ց.1. Գ.173, թ.2: Ճիգմէճյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 114:

³ Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 438, էջ 53, ՀԱԱ, ֆ.476, ց.1. Գ.116, թ.7, 42, ֆ.447, ց.1. Գ.10, թ.18, 19, 33, Գ.21, թ.8, 17, Գ.42, թ.1^ա, 10, 11,:

դպրոց:¹

Այսպիսով, միսիոներների, մոտ 20 ամյա գործունեությունից հետո, Խարբերդի նահանգում բողոքական Հավատքի Հայերը ունեին 22 եկեղեցի (30 քահանա), 18 ժողովարան (Հավաքատեղի) եւ բազմաթիվ կրթական Հաստատություններ, իսկ Համայնքի անդամների թիվը գերազանցում էր 5.000-ը:²

Հաջորդ կարեւոր բնակավայրը, ուր մուտք գործեցին միսիոներները, Այնթապն էր: 1848թ. Այնթապ եկավ միսիոներ Շնեյդերը: Ինչպես Արեւմտյան Հայաստանի այլ բնակավայրերում, այստեղ եւս չկար բողոքական Համայնք: Շնեյդերի առաջին քարոզի ժամանակ, Հետաքրքրությունից դրդված, նրան լսում էին ընդամենը 25-ից 30 հոգի:³ Ինչպես այլուր, այստեղ եւս Շնեյդերը Հանդիպեց լուրջ դիմադրություն, իսկ Հավատափոխ եղած մի քանի Հայեր ենթարկվեցին խիստ Հայածանքների: Սակայն միսիոներները եւ բողոքականությունն ընդունած Հայերը չընկճվեցին եւ Հաստատուն քայլերով շարժվեցին առաջ. 1850թ. այստեղ բացվեց դպրոց: Բացի դպրոցից, Շնեյդերը Այնթապում կազմակերպեց Հատուկ դասընթացներ, որոնց նպատակն էր Հայագրի բողոքական քարոզիչներ պատրաստելը: Հայերը ավելի Հերշոլթյամբ Հավատում էին իրենց Հայրենակիցներին, քան եկվոր ամերիկացիներին: Մի քանի տարի անց, 1854թ.-ին, նորաբաց դպրոցը վերածեց Աստվածաբանական վարժարանի:⁴ Ամերիկացի միսիոներների Հաշվարկը, այս անգամ եւս, չգավաճանեց իրենց. երիտասարդ Հայ սերունդը գիտելիքներ ձեռք բերելու մեծ ցանկություն ուներ, իսկ բողոքականների Հիմնած կրթական Հաստատությունները իրենց մակարդակով գերազանցում էին Հայ առաքելական եկեղեցու ծխական դպրոցներին եւ Հայ երիտասարդությունն՝ օրեցօր մեծացող Հոսքը ուղղվում էր դեպի միսիոներների կրթական Հաստատությունները, որոնք, ինչպես արդեն նշել ենք, ծառայում էին բողոքականությունն քարոզելու «լավագույն» կենտրոններ: Կրթաքարոզչական այդպիսի խոշոր կենտրոն դարձավ նաեւ նորաբաց վարժարանը, որտեղ սովորողների թիվը 1857թ.-ին Հասավ 150-ի, իսկ 1862թ.-ին՝ 1268-ի (դասավանդում էին 60 ուսուցիչ): Շուտով քաղաքում միսիոներները բացեցին եւս 3-4 նոր դպրոցներ: Մի քանի տարի անց, 1871թ. Կիլիկիայում տեղի ունեցավ միսիոներական ժողով, որը որոշում կայացրեց Այնթապում բացել քոլեջ: 1871թ. Հոկտեմբերի 11-ին բացվեց «Կեդրոնական Թուրքիայի» քոլեջը, որտեղ սովորում էին 38 ուսանող: Երեք տարի անց, քոլեջը ձեռք բերեց քարաշեն նոր շենք եւ ուսանողների թիվը Հասավ 55-ի: Քոլեջն ուներ գրադարան (7600 գրքից 1337-ը՝ Հայերեն), փոքր թանգարան, քիմիայի լաբորատորիա: 1878-1888թթ. քոլեջին կից բացվեց բժշկական վարժարան եւ Հիվանդանոց, որը կրում էր միսիոներ Սմիթի անունը:⁵

Բացի այս քոլեջից, Այնթապում բացվեց եւս մեկ քոլեջ, որը 1879թ., բարձրացնելով իր կարգավիճակը, վերածեց ճեմարանի:⁶

Միսիոներներին ուղադրությունից դուրս չմնաց նաեւ աղջիկների ուսուցման Հարցը: Երբ միսիոներները եկան Այնթապ, այդտեղ գրել-կարդալ իմացող ընդամենը մեկ կին կար: Միսիոներները ձեռնամուխ եղան ուղղելու այդ «բացը»: 1852թ. միսիոներ Քոֆինգի կինը իր տանը կազմակերպում է աղջիկների դպրոց, որը 8 տարի անց դարձավ Այնթապի աղջիկների ամերիկյան ճեմարան: 1861թ. Այնթապում բացվեց աղջիկների գիշերօթիկ դպրոց, որը, սկզբում, ուներ ընդամենը 8 աշակերտուհի, սակայն, վեց տարի անց, նրանց թիվը Հասավ 25-ի: Այսպիսով, միսիոներների՝ Այնթապ գալուց մի քանի տարի անց, գրել-կարդալ իմացող կանանց եւ աղջիկների թիվը Հասավ մոտ 300-ի:

Այնթապում լայն քայլերով առաջ էր գնում նաեւ բողոքական եկեղեցաշինությունը: Առաջին եկեղեցին բացվեց 1850թ.-ին, միսիոներների կողմից վարձակալված սենյակներից մեկում, որը 5 տարի հետո, 1855թ., ձեռք բերեց իր առանձին

¹ Stone F., The life and death of Armenia or Euphrates college, Harpoot «Armenian Review», vol. 30, N 2 (118), Boston, 1977, էջ 154:

² Նույն տեղում, էջ 155

³ Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 425-426:

⁴ Սարաֆեան Գ., Պատմությունի Անթեպի Հայոց, Հատոր Ա., Լոս Անճելես, Գալիֆորնիա, 1953, էջ 497-500:

⁵ Գալուստեան Գր., Մարաշ կամ Գերմանիկ, Նյու Յորք, 1834, էջ 504-505:

⁶ Սարաֆեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 809, Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 515, Prime E., Forty years in the Turkish Empire or memoirs of Rev. William Goodell, New York, 1878, էջ 406:

չենքը եւ դարձավ Թուրքիայում առաջին քարաշեն բողոքական եկեղեցին: Մի քանի տարի անց, Այնթապում կառուցվեց եւս մեկ բողոքական եկեղեցի, որի համար քաղաքի բողոքական համայնքը հանգանակեց 900 դոլար:

Այնթապի բողոքական համայնքն այնքան էր հզորացել, որ միսիոներներն այլեւս այնտեղ չէին ուղարկում իրենց ներկայացուցիչներին եւ համայնքը ինքնուրույն էր լուծում իրեն հուզող բոլոր հարցերը: Համայնքի հզորութեան մասին է վկայում հետեւյալ հանգամանքը. միսիոներների՝ Այնթապ գալուց մոտ 20 տարի անց, քաղաքում կար 7 ամենօրյա ու 1 կիրանօրյա դպրոց, 2 եկեղեցի (յուրաքանչյուրն ուներ իր քահանան) եւ 2000-ը գերազանցող համայնքի անդամներ:¹

Ի տարբերություն մյուս բնակավայրերի, Մարաշում բողոքականություն սկսեցին տարածել հավատափոխ Հայ եկեղեցականները, մասնավորապես՝ Միքայել եւ Սերովբե վարդապետները, որոնց միացավ, 1848թ. Կ.Պոլսից եկած, Հովհաննես Մամիկոնյան վարդապետը: Նրանց գործունեությունը չընդունվեց քաղաքի հայ բնակչության կողմից, ավելին, նրանք ենթարկվեցին հալածանքների: Այդ իսկ պատճառով վարդապետները «օգնություն» խնդրեցին միսիոներներից: 1852թ. միսիոներներ Շնեյդերը եւ Քելին, գալով Մարաշ, իրենց հետ բերեցին Թուրքական կառավարության այն որոշումները, համաձայն որոնց բողոքականները Օսմանյան կայսրությունում ազատ գործելու իրավունք ունեին: Այդ որոշումները ներկայացվեցին տեղական իշխանություններին, որից հետո միայն տեղական իշխանությունները սաստեցին Մարաշի հայությունը եւ բողոքականները ազատ գործելու իրավունք ստացան. տեղի ունեցավ նրանց առաջին ժողովը:² Մեկ-երկու տարի անց, քաղաքում արդեն 20 բողոքական Հայեր կար եւ նրանց երեսանների համար բացվեց դպրոց, ուր ուսանելու իրավունք ձեռք բերեցին նաեւ Հայ առաքելական եկեղեցու պատկանող ընտանիքների երեսանները: Երկու տարի անց աշակերտների թիվը գերազանցեց 35-ը: 1856թ. բացվեց նաեւ եղջիկների վարժարանը:³ Այսպիսով, միսիոներների՝ Մարաշ գալուց մոտ 20 տարի անց, բողոքական համայնքն ուներ 3 եկեղեցի եւ բազմաթիվ կրթական հաստատություններ (նախակրթարաններ, դպրոցներ, վարժարաններ, քոլեջներ), իսկ համայնքի անդամների թիվը հասնում էր մի քանի հարյուրի:⁴

Հայեպի նահանգի մյուս կարեւոր Հայկական բնակավայրը, ուր փորձեցին մուտք գործել միսիոներները՝ Զեյթունն էր: Այստեղ մուտք գործելը բավականին դժվար էր, քանզի գեյթունցիները, վստահ լինելով, որ բողոքականությունը կպառակտի իրենց եւ կհեշտացնի թուրքերի մուտքը իրենց կիսանկախ շրջանը, մշտապես փակում էին իրենց «դռները» միսիոներների առջեւ: Սակայն միսիոներները իրենց համառությունը չէին զիջում գեյթունցիներին եւ բազմաթիվ անհաջող փորձերից հետո, 1862թ. միսիոներ Մոնթգոմերին հայազգի բողոքական 2 քահանայի հետ, կրկին եկավ Զեյթուն: Հանդիպումը շատ «ջերմ» էր. գեյթունցիները, իջեցնելով նրանց ձեռքերից, դաժան ծեծի ենթարկեցին: Միայն գեյթունցիներից մեկի օգնությամբ վերջիններս կարողացան դուրս պրծնել իրենց ծեծողների ձեռքից եւ բժշկական օգնություն ստանալով՝ հեռացան Զեյթունից: Հեռացան՝ վերադառնալու նպատակով: 1868թ. Մարաշի միսիոներական միությունը մարաշցի մի բողոքական քարոզչի ուղարկեց Զեյթուն, նույն թվականին նրան միացավ միսիոներ Թորբերիլը: Քանի որ Զեյթունի ապստամբությունից (1862թ.) հետո թուրքական իշխանությունն ամրապնդել էր իր դիրքերն այնտեղ, բողոքական միսիոներների աշխատանքը մի փոքր «հեշտացավ»: Դրա մասին է վկայում այն հանգամանքը, որ միսիոներները անվտանգ պայմաններում էին կատարում իրենց քարոզը եւ այլեւս ծեծի չէին ենթարկվում: Այդ իրադարձությունից մի քանի տարի անց (1870թ.), կրկին Զեյթուն է գալիս միսիոներ Մոնթգոմերին եւ այս անգամ նրան հաջողվում է հիմ-

¹ Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 243, 247, 425, 426:

² Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 331:

³ Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 468:

⁴ Նազիկյան Գ., Արեւմտահայ մանկավարժական միտքն ու դպրոցը, Եր., 1969, էջ 162, Barton James, նշվ. աշխ., էջ 172, Գալուստեան Գր., նշվ. աշխ., էջ 659-667, Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 332, Պօղոսեան Յ., Հաճընի ընդհանուր պատմություն, Լոս Անջելես, 1942, էջ 215, Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 70, 55, Ավագյան Ք., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ դատարանի պատմությունը, Եր., 2000, էջ 18, Papazian D., The Changing american view of the armenian question «Armenian Review», vol. 39, N. 4 (156), Boston, 1986, էջ 50:

նել 7 հոգուց բաղկացած բողոքական մի փոքրիկ համայնք եւ բացել բողոքական եկեղեցի: Եվս 10 տարի եւ համայնքի թիվը գերազանցեց 150-ը. չնայած միսիոներ-նրի ջանքերին, համայնքի թիվը այլեւս չմեծացավ:¹

Հայկաի նահանգի կարեւորագույն քաղաքներից էր նաեւ Ուրֆան, ուր, 1854թ., եկավ Շենյոբը: Հաջորդ տարի, երբ նրան միացավ միսիոներ Փրաթը, նրանք, բողոքականութուն ընդունած մի քանի հայերի հետ միասին, քաղաքում հիմնեցին բողոքական եկեղեցի:² Մի քանի տարի անց, եկեղեցուն կից բացվեցին 3 դպրոց, որտեղ աշակերտների թիվը գերազանցեց 100-ը: Կարճ ժամանակ անց, բողոքականութունը մուտք գործեց քաղաքի հարեւան գյուղերը:³

Բողոքական միսիոներների ուղարկութունից չէր կարող վրիպել հայաշատ Կիլիկիան: 1840թ. Կ.Պոլսից Ադանա եկավ Նշան անունով մի գրավածառ եւ սկսեց իր առաջին քարոզները: Մի քանի տարի անց Ադանայի մի քանի բնակչի բաժանվեց Աստվածաշնչեր (բողոքական տարբերակը): Գիրքը մեծ հետաքրքրութուն առաջացրեց նրանց մոտ եւ վերջիններս, մի նամակ ուղարկելով Կ.Պոլսի ամերիկացի միսիոներներին, խնդրեցին իրենց քաղաք ուղարկել բողոքական քարոզիչներին: Ցանկանում ենք շեշտել, որ բողոքականությամբ «հրապուրվել» էր մի քանի ադանահայ, իսկ մեծամասնութունը՝ հավատարիմ էր հայ առաքելական եկեղեցուն: Ինչ-եւէ, 1850թ. Այնթապից Ադանա եկավ Սարգիս Կարամանուկյանը, ով հալածվելով հայ եկեղեցու կողմնակիցների կողմից, կրկին վերադարձավ Այնթապ: Հաջորդ տարի Ադանա եկավ մեկ այլ բողոքական՝ Ասատուր Տեր-Մեսրոպյանը, ով, մի քանի տարի աշխատելուց հետո, հազիվ կարողացավ համայնքի անդամների թիվը հասցնել մեկ տասնյակ ու հիմնել մի եկեղեցի: Ա.Տեր-Մեսրոպյանը ձեռնադրվեց բողոքական քահանա: Հետագա տարիներին, չնայած ամերիկացի միսիոներների՝ տեղաբնակ բողոքականներին միանալուն եւ միասին քարոզելուն, Ադանայի բողոքական համայնքը մեծ ծավալների չհասավ:

Ադանայի նահանգի կարեւորագույն քաղաքներից մեկը՝ Հաճըն, ամերիկացի միսիոներները եկան 1860թ.-ին: Նրանց մուտքը քաղաք խիստ դժգոհութուն առաջացրեց տեղի հայ բնակչության մոտ: Երբ, 1861թ., միսիոներները սկսեցին դպրոց կառուցել, քաղաքի բնակչութունը նրանց հալածելով՝ դուրս քշեց քաղաքից: Միսիոներ Քոֆինդը, ով ղեկավարում էր Հաճընում բողոքական համայնք հիմնելու աշխատանքները, ստիպված օգնության խնդրանքով դիմեց տեղական իշխանութ-յուններին: Վերջիններս ձեռբակայեցին ավելի քան 100 հոգու: Սակայն նույն այդ ձեռբակալվածներին Քոֆինդի խնդրանքով, ում դիմել էին ձեռբակալվածների հարգանքները, իշխանությունները ազատ արձակեցին: Այս հանգամանքը մասնակի-որեն մեղմեց քաղաքի բնակչության բացասական վերաբերմունքը եւ միսիոներնե-րի՝ դպրոց բացելու աշխատանքները արագացան: 1868թ., Հաճընում բացվեց առաջ-ին երկսեռ դպրոցը: Հետագայում, 1894թ., այնտեղ բացվեց եւս մեկ դպրոց: Բացի դպրոցաշինությունից, միսիոներները Հաճընի բնակչությանը օգնում էին նաեւ այլ հարցերում. երբ 1887թ. քաղաքում սով առաջացավ, միսիոներները քաղաքի հայ բնակչությանը սննդամթերք եւ փող բաժանեցին:⁴

Ամերիկացի միսիոներների մուտքը Թուրքիայի կենտրոնական շրջաններ՝ Սեբաստիա, Կեսարիա եւ այլն, տեղի ունեցավ 1850-ական թթ. սկզբներին: Մասնա-վորապես, 1852թ. Սեբաստիայում բացվեց բողոքական առաջին եկեղեցին, իսկ համ-այնքի անդամների թիվը հասավ մոտ 10-ի:⁵ Երկարատեւ աշխատանքից հետո միսի-ոներները քաղաքում բացեցին դպրոց, որտեղ, սկզբում, սովորում էին 20 հոգի, իսկ 1880-ականների վերջերին՝ ավելի քան 200 հոգի: Բացի այդ դպրոցից, միսիոներնե-րը Սեբաստիայում բացեցին նաեւ բժշկական ուսումնական հաստատութուն, որը, սակայն, երկար «կյանք» չունեցավ. 1876թ.-ին, ղեկավարի՝ Վեստի մահվանից հե-տո, այն փակվեց: Միսիոներները տարածվեցին նահանգի՝ նաեւ այլ բնակավայրեր-

¹ Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 345:

² Նույն տեղում, էջ 330:

³ Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 225, 423, Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 518, Սահակեան Ա., Դիւ-ցազնական Ուրֆան եւ իր հայրերները, Պէյրուսթ 1955., էջ 334, Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 330:

⁴ Պողոսեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 95, 380-389:

⁵ Պատրիկ Ա., Պատմագիրք Յուզամատեան Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան, Հատոր Ա., Պէյրուսթ, 1974, 534

ում. Թոխաթում (1854թ. Վան Լենեփի ջանքերով հիմնվեց եկեղեցի եւ Աստվածաբանական վարժարան (1859թ. մարտին տեղի ունեցած հրդեհի պատճառով փակվեց)), Կյուլբինում (բողոքական համայնքն այստեղ ամենամեծն էր նահանգում՝ ավելի քան 600 հոգի) եւ այլն:¹

Կեսարիայում բողոքականութունը սկսել են քարոզել 1850-ականների սկզբներին՝ Հայագգի քարոզիչները՝ Վրթանես քահանան եւ այլոք, որոնց հետագայում, միացան ամերիկացի միսիոներները: Համատեղ աշխատանքի շնորհիվ (եկեղեցիների կառուցում, դպրոցաշինություն եւ այլն) 1880-ականների կեսերին բողոքական համայնքի թիվը Կեսարիայում գերազանցեց 1000-ը:²

Թուրքիայի կենտրոնական շրջանում գտնվող Մարզվան բնակավայր միսիոներները մուսուբ գործեցին 1850-ականների սկզբներին եւ հիմնեցին բողոքական եկեղեցի ու բացեցին Աստվածաբանական վարժարան, որը 1865թ-ին տվեց իր առաջին շրջանավարտներին:³

Ամրանալով Թուրքիայի կենտրոնական եւ հարավային շրջաններում, 1850-ականների վերջերին միսիոներները իրենց հայացքը ուղղեցին արեւելք՝ Բիթլիս եւ Վան:

1858թ. ամերիկացի միսիոներ Զորջ Քաշինգ Նեփը իր կնոջ՝ Ալգինա Չըրչիլ Նեփի հետ, Բիթլիսում հիմնեց միսիոներական կայան: Որոշ ժամանակ անց նրանց միացան իրենց որդին եւ դուստրը, ինչպես նաեւ ԱՄՆ-ից ժամանած Մերի եւ Շարլոթ էլի քույրերը: Ավելի քան 1.5 տասնամյակ աշխատելով Բիթլիսի նահանգում, նրանց հաջողվեց նահանգի տարբեր բնակավայրերում բացել ընդհանուր թվով 15 դպրոց, այդ թվում եւ՝ աղջիկների վարժարան (ք. Բիթլիս, 1868թ.): Դպրոցաշինությունն ից ետ չէր մնում նաեւ եկեղեցիների կառուցումը. 1872թ. Բիթլիսում բացվեց բողոքական առաջին եկեղեցին, որի քահանան դարձավ սասունցի Խաչիկ Վարդանյանը: 1870-ականների վերջերին նահանգում բողոքականությունը ընդունած հայերի թիվը գերազանցում էր 1500-ը:⁴

Բողոքական միսիոներներ Վելբըր եւ Ռեյնոլդսը Վան եկան 1871թ, եւ հիմնեցին իրենց կայանը:⁵ Նրանց գործունեությունը հովանավորում էր տեղի անգլիական հյուպատոսը: Սկզբնական շրջանում բողոքական համայնքի անդամների թիվը չէր գերազանցում մի քանի տասնյակը: Սակայն միսիոներների ակտիվ գործունեությունը շնորհիվ նրանց թիվը սկսեց աճել եւ 1876թ. Վանում բացվեց բողոքական մեկ եկեղեցի: Կարճ ժամանակ անց դրանց թիվը կրկնապատկվեց. մեկը գտնվում էր Վանի Այգեստան թաղամասում, մյուսը՝ Քաղաքամիջում:⁶ Բացի վերոնշյալ եկեղեցիներից, քաղաքի թաղամասերում բացվել էին նաեւ բողոքական վարժարաններ, ուր սովորում էին մի քանի հարյուր աշակերտներ:⁷

Այսպիսով, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին, օգտագործելով ֆինանսական մեծ միջոցներ, բողոքական միսիոներներին հաջողվեց իրենց ցանցը տարածել Օսմանյան կայսրություն կենտրոնական, հարավային եւ արեւելյան շրջաններում: Այդտեղ ստեղծված բողոքական համայնքները հսկայական օգնություն ստացան Կ.Պոլսում գտնվող ամերիկյան միսիոներական Խորհրդի կողմից, մասնավորապես, Հայե-

¹ Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 293, 295, «Բիւրակն» Լրագիր ազգագրական, բանասիրական, լեզուաբանական եւ գրական, Կ.Պոլիս, 1900, թիւ 37 (հոկտեմբեր 10), էջ 580-584, Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 499, Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 56:

² Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Ա. հատոր, Գահիրե 1937, էջ 793, 1051-1130, Anderson R., նշվ. աշխ., էջ 438:

³ Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 279:

⁴ Knapp G., The Tragedy of Bitlis, New York 1919, էջ 83, 86, 91, Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 390, Լինչ Հ., Հայաստան ուղեւորութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ, Բ. հատոր «Տաճկահայաստան», Կ.Պոլիս, 1914, էջ 175, Չորմիսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 499, Gordon J., American Relations with Turkey (1830-1930), An economic Interpretation, Philadelphia, 1932., էջ 236, Վահե Հ., նշվ. աշխ., էջ 365, «Աւետաբեր», Հատոր 4, Կ.Պոլիս, 1907թ., մարտի 2, թիվ 9, էջ 156, Merguerian B., Mt. Holyoke seminary in Bitlis. Proiding an american education for armenian women, «Armenian Review» vol. 43, N 1 (169), Boston, 1990, էջ 41, Eddy D., What next in Turkey, Boston, 1913, էջ 122, ՀԱԱ, ֆ.476, ց.1, գ.201, թ.16:

⁵ Barton J., Daybreak In Turkey, Boston, 1908, էջ 142, Երամեան Հ., Յուզարձան, Հատոր Ա., Աղեքսանդրիա, 1929., էջ 297:

⁶ Ատանալեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 387-389:

⁷ Լինչ Հ., նշվ. աշխ., էջ 104:

րեն լեզվով Հազարավոր Աստվածաշնչեր եւ բողոքական ուղղվածութեան այլ գրականութիւն (դասագրքեր եւ այլն) ուղարկվեց այդ համայնքներին:

Չնայած ամերիկացի միսիոներների՝ կրթալուսավորչական լայն գործունեութեանը, որն ինչ խոսք, ուներ իր գրական կողմը, նրանց եւ բողոքականութիւնը ընդունած Հայերի միջեւ ամեն ինչ չէր, որ սահուն էր ընթանում: 1860-ական թվականներից սկսած այդ երկու կողմերի միջեւ առաջ եկան Հակասութիւններ: Իրանց հիմքում ընկած էր այն հանգամանքը, որ միսիոներները բողոքականութիւնը ընդունած Հայերին չէին ընդունում որպէս կրոնա-ազգային համայնք, այլ՝ զուտ կրոնական համայնք: Միսիոներների նման քաղաքականութիւնը հանգեցնում էր նրան, որ բողոքական Հայերը, գնալով ավելի էին կտրվում Հայ ազգային կյանքից եւ Հայ առաքելական եկեղեցուց, մանավանդ, որ բողոքական եկեղեցու ծիսակատարութիւններն ամբողջովին տարբերվում էին Հայ եկեղեցու ծիսակատարութիւններից: Ելնելով վերոնշյալից, բողոքական Հայերի մի մասն իր հայացքն ուղղեց անգլիական եկեղեցուն, որն իր ծիսակատարութիւններով ավելի մոտ էր Հայ առաքելական եկեղեցուն եւ ազատական՝ բողոքական Հայերի ազգային խնդիրների նկատմամբ: Այդ Հակասութիւնները հանգեցրին բողոքական Հայերի պառատկմանը՝ ամերիկացի բողոքականների համախոհներ եւ «ազգային կողմնորոշման» բողոքականներ:

Այսպիսով, չնայած ամերիկացի միսիոներների կրթալուսավորչական գործունեութեանը, որի շնորհիվ Հայ երիտասարդութիւնը ծանոթացավ համաշխարհային քաղաքակրթութեան նվաճումներին, նրանք բացասական դեր խաղացին Հայ բնակչութեան միասնականութեան պահպանման գործում: Ավելին, Օսմանյան կայսրութեան իշխանութիւնները բողոքականութիւնը ընդունած Հայերին դիտում էին որպէս մեծ տերութիւնների «գործակալներ» եւ հասկանում, որ մեծ տերութիւնները, օգտագործելով բողոքական Հայերին, մշտապէս խառնվելու էին իր ներքին գործերին:

Ստեփան Փայսլյան
պատմական գիտութիւնների
թեկնածու

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АМЕРИКАНСКИХ ПРОТЕСТАНТСКИХ МИССИОНЕРОВ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 19-го ВЕКА

РЕЗЮМЕ

Во второй половине 19-го века американские протестантские миссионеры начали развивать более активную деятельность среди армянского населения Османской Империи. Это можно объяснить тем, что 27-ого ноября 1850 года Османская Империя под давлением Великобритании официально признала армянскую протестантскую церковь, как отдельную общину. Американскими миссионерами территория Турции была разделена на четыре основные административные единицы, это Восточная, Западная, Центральная Турция и Киликия. В этот период во многих городах Османской Империи американскими миссионерами были созданы центры, где они развивали активную деятельность по просвещению, в частности было создано множество школ, гимназий и других учебных заведений. Наиболее известными среди них были “Армения Колледж”(позднее переименованный в “Евфрат Колледж”), “Анатоллия Колледж” и другие. Следует отметить, что основной целью деятельности американских миссионеров было вовлечение в ряды протестантов как можно большее количество армян. Армянская интеллигенция постынно вела борьбу как против католических, так и против протестантских миссионеров.

Степан Паяслян
кандидат исторических
наук

Հ.Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՅՈՒԹԵՐՈՐԴ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԺՈՂՈՎՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԸ

Հ.Յ. Դաշնակցութեան յոթերորդ Ընդհանուր ժողովը գումարվում է Էրզրումում 1913թ. օգոստոսի 17-ին: Ինչպես ՀՅԴ նախկին շատ ժողովներ, այնպես էլ այս ժողովը ընդունում է որոշումներ, որոնք շատ ճիշտ էին գնահատում թուրքիայում ստեղծված կացութիւնը: Բայց տեսականորեն գնալով ճիշտ քայլերի՝ Դաշնակցութիւնը գործնականում հաճախ շեղվում էր դրանցից:

Յոթերորդ Ընդհանուր ժողովը գումարվեց այնպիսի մի իրավիճակում, երբ կյանքի էր կոչված Հայոց բարենորոգումների խնդիրը: Բայց նրա որոշումներում այդ խնդրով զբաղվածութեան հարցը չի մղվում առաջնային պլան, այլ՝ ընդհակառակը ընդունվում են միանգամայն իրատեսական շատ որոշումներ: Եվ պետք է շեշտել՝ որ բարենորոգումներով լուր տարվելը այնքան էլ ճիշտ չէր:

Փորձենք վերլուծել ժողովի հիմնական որոշումները, եւ մասնավորապես նրանք, որոնք կապված են Արեւմտյան Հայաստանի ազատագրման ռազմավարութեան եւ մարտավարութեան հետ:

Ժողովը, որին մասնակցում են ՀՅԴ իրավասու 18 մարմիններից 14-ի ներկայացուցիչներ, տեսնում է մեկ շաբաթ եւ ունենում է 14 նիստ՝:

Ժողովի որոշումներից տեղեկանում ենք, որ այն ունեցել է շատ սեղմ օրակարգ, որը նվիրված է եղել «Հասուն ու անմիջական լուծում պահանջող խնդիրներու»²:

Բոլոր այն կարեւոր հարցերի վերաբերյալ, որոնք չեն քննարկվել յոթերորդ ընդհանուր ժողովի կողմից, ի զորու են մնում նախորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները:

Օրակարգի առաջին հարցը նվիրված էր «Հ.Յ. Դաշնակցութեան այլ եւ այլ հատվածներու փոխհարաբերութիւններին»:

Հետաքրքիր է, որ ժողովը Հայ ժողովրդի «տարբեր քաղաքական հատվածների» բաժանված լինելը հետեւանք է համարում հարեւան պետութիւնների «նվաճողական եւ արկածախնդիր» քաղաքականութեան, «որմէ տնտեսապես եւ բարոյապես տուժած են թե հաղթողները եւ թե պարտվածները»³:

Իսկապէս, սառը դատողութիւնը հիմք է տալիս պնդելու, որ մեծ պետութիւնների դավադիր քաղաքականութեան եւ դրանց հաջորդած պատերազմների հետեւանքով միշտ էլ տուժել է ոչ միայն Հայ ժողովուրդը՝ որպէս պարտված ժողովուրդ, այլ՝ նաեւ հաղթողները: Դրա համար փայլուն վկայութիւն կարող են ծառայել մասնավորապէս 19-րդ դարի գրեթե բոլոր ուղևորութեան պատերազմները, որոնցից բարոյապես եւ տնտեսապես տուժել են ոչ միայն Հայերը, այլեւ՝ թե ուսանողները եւ թե թուրքերը: Այստեղից էլ՝ ժողովը նկատում է, որ ապագա անխուսափելի պատերազմներն էլ չեն կարող տալ անհրաժեշտ գրավականը, որ չեն լինի բարոյական, նյութական եւ անձնական կորուստներ եւ պատերազմների ընթացքում սահմանների փոփոխութիւնը կապահովի «Հայ աշխատավոր դասին տնտեսական, ազգային եւ մարդկային իրավունքները»⁴:

Ինչպէս տեսնում ենք, սա միանգամայն իրատեսական կարծիք է եւ նրա ճշտութիւնը դժվար է վիճարկել: Իրատեսական է եւ ճիշտ նաեւ այն ըմբռնումը, «որ ամեն կուսակցական, իբրեւ որոշ պետութեան մը քաղաքացի, իր պետութեան մեջ վայելած համապետական իրավունքներուն հետ ունի եւ համապատասխան պարտականութիւններ, զինքը պարփակող պետութեան հանդէպ»⁵:

Այն իրավիճակում, երբ արդեն միանգամայն պարզ էր, որ աշխարհը գնում է մեծ պատերազմի, որը հայութեան՝ տարբեր հատվածների բաժանված լինելու պայմաններում նրան պետք է կանգնեցներ աննախադեպ մի իրողութեան առջեւ, անհրաժեշտ էր նրբորեն ծանրութեթեւ անել այդ իրավիճակը եւ ընդունել դրա ճիշտ

¹ Հայաստանի Ազգային Արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), Փ. 1457, ց.1, գ. 81ա, նաեւ՝ Հ.Յ. Դաշնակցութեան յոթերորդ Ընդհանուր ժողովի որոշումները, հրատարակութիւն Ն.Յ. Դաշնակցութեան, 1913:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, նաեւ՝ Հ.Յ. Դաշնակցութեան յոթերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները, էջ 4:

⁵ Նույն տեղում:

գնահատման հետեւանք որոշումներ: Եվ, ի պատիվ Հ.Յ. Դաշնակցութեան, առանց չափազանցութեան կարելի է պնդել, որ նրա ընդհանուր ժողովը ըմբռնում է ստեղծված կացութեան համար ամենածիշտ որոշումը:

«Քաղաքական բարդութիւններու ատեն՝ համախորհուրդ ընկերվարական մյուս կուսակցութիւններուն՝ օրինական բոլոր հնարավոր միջոցներով կանխել գինված ընդհարումները, իսկ պատերազմի պարագային ամեն քաղաքացի կը կատարե իր քաղաքացիական պարտականութիւնը իր պետութեան հանդեպ»¹: (Ընդդժումը մերն է-Ա.Ն.)

Ինչպէս ճիշտ կերպով նկատել է Հ.Տասնապետյանը՝ «Այս որոշումը նախատեսել կուտա նույնօրինակ այն պատասխանը, զոր տարի մը ետք, 1914-ի ամբան, ՀՅԴ Ութերորդ Ընդհանուր Ժողովի պատգամավորները պիտի տային «Իթիհատի» ներկայացուցիչներուն»²:

Դաշնակցութեան ընդունած այս միանգամայն իրատեսական որոշումը, պետք է նշել, որ ընդունվում էր այնպիսի պայմաններում, երբ շատ հայ քաղաքական գործիչներ Թիֆլիսում եւ Կ. Պոլսում, կաթողիկոսն ու պատրիարքը տարված էին բարենորոգումների խնդրով, ինչը նշանակում էր, որ գործնականում հայութիւնը չէր ընթանում այն ճանապարհով, որը մատնանշել էր ՀՅԴ Ընդհանուր Ժողովը: Դրանում, անշուշտ մեծ դեր ունեին մեծ տերութիւնները եւ մասնավորապէս Ռուսաստանը, որն ամեն ինչ արեց, որ հաջորդ տարի Թուրքիայի հետ պատերազմում լծվի իր քաղաքական կառքին եւ Դաշնակցութեանը մղի գործունեութեան, որը հակասում էր իր յոթերորդ եւ ութերորդ ընդհանուր ժողովների որոշումներին: Այս խնդրին մենք կրկին կանդաղաբանք, կապված ՀՅԴ ութերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումների քննարկման հետ:

Վերոհիշյալ որոշումը ընդունելով հանդերձ, Դաշնակցութիւնը սակայն, մինչեւ պատերազմական իրավիճակի ի հայտ գալը չէր փոխում նախկին ժողովներում ընդունած իր մարտավարութիւնը եւ հետամուտ էր լինելու իր ծրագրում ամրագրված որոշումների իրականացմանը: «Դաշնակցութիւնը իր ծրագրին գործադրութիւնը կը հետապնդե,-կարգում ենք որոշման մեջ,-համաձայն տեղական ցեղազարական, տնտեսական եւ քաղաքական պայմաններուն, ձեռք ձեռքի՝ յուրաքանչյուր պետութեան մեջ իրեն համախորհ կուսակցութիւններուն եւ շահակից տարրերուն»³:

Այժմ փորձենք վերլուծել, թե Ընդհանուր Ժողովը կոնկրետ ինչպիսի որոշումներ է կայացնում՝ կապված Թուրքիայի հետ: Դրանք վերաբերվում են Հայկական Հարցի վերաբերյալ դիվանագիտական հարաբերութիւններին եւ բանակցութիւններին, Օսմանյան խորհրդարանում առաջիկա ընտրութիւններին, ինչպէս նաեւ՝ Իթիհատի նկատմամբ վերաբերմունքին, հայ-քրդական հարաբերութիւններին, հողային վեճին եւ ազգային-հանրային քաղաքականութեանը:

Լսելով գեկուցումներ Հայկական Հարցի լուծման շուրջ տեղի ունեցած դիվանագիտական հարաբերութիւնների մասին, ժողովը շեշտում է, որ դրանք դժբախտաբար «հիմնված են եղեր ավելի տեղական, քան ընդհանուր կուսակցական տրամադրութիւններու վրա»⁴:

Հիրավի, շատ հաճախ Դաշնակցութիւն կուսակցութեան ապակենտրոն բնույթը ստիպել է տեղական շատ գործիչների կամ կառույցների՝ գնալու քայլերի, որոնք շատ հաճախ հակասութեան մեջ են հայտնվել կուսակցութեան ընդհանուր ժողովի որոշումների կամ ծրագրային դրույթների հետ: Եվ սրանով է հաճախ բացատրվում այն հանգամանքը, որ կուսակցական շատ իրատեսական որոշումներ, որոնք շատ ճիշտ էին բնութագրում քաղաքական այս կամ այն կացութիւնը, մոռացվում էին ինչ-ինչ ուժերի թաքուն ներշնչման հետեւանքով փութկոտ գործողութիւնների պատճառով: Որպէս նման գործողութիւն կարելի է որակել կամավորական շարժումը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին եւ մասնավորապէս 1914թ. աշնանը, երբ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ Ռուսաստանի հետ:

¹ Հ.Յ.Դաշնակցութեան յոթերորդ ընդհանուր ժողովի որոշումները, էջ 4:

² Հրաչ Տասնապետյան, Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ Ընդհ. ժողով (1890-1924), էջ 105:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց.1, գ. 81ա, թ. 4:

⁴ Նույն տեղում, թ. 5:

Այնինչ թե յոթերորդ եւ թե ութերորդ Ընդհանուր ժողովները որդեգրել էին միանգամայն նուրբ եւ զգուշավոր գործելակերպ: Այդ պարզ երեւում է Ընդհանուր ժողովի հետեւյալ որոշումից.

«1) Շարունակել համերաշխ գործակցութիւնը մյուս հայ խավերու հետ, մնալով խորհրդատուի դերին մեջ անոնց հանդեպ»¹:

Սա նշանակում է, որ Դաշնակցութիւնը ձգտում էր իր իրատեսական ուղուն բերել բոլոր այն հայկական շրջանակներին, որոնք տարված էին բարենորոգումների խնդրով:

«2) Ըշտել Հայաստանի բարեկարգութեան այն «նվազագույն պահանջները», որոնց իրագործումին սիստեմատիկորեն միաժամանակ պիտի հետապնդեն Կուսակցութեան բոլոր կեդրոնական մարմինները, ոչ միայն եվրոպական դիվանագիտութեան եւ թուրք կեդրոնական կառավարութեան, այլ եւ հատկապէս Հայաստանի մեջ, տեղական իշխանութիւններու քով»²:

Որոշման այս երկրորդ կետը առաջինի տրամաբանական շարունակութիւնն է, որը նշանակում է, որ կուսակցութիւնն ամենուրեք, թե՛ Եվրոպայում, թե՛ Թուրքիայում եւ թե՛ Հայաստանում, տեղական իշխանութիւնների մոտ պետք է առաջ քաշի միեւնոյն «նվազագույն պահանջները» եւ բոլոր գործողութիւնները պետք է հետապնդեն մեկ, ընդհանուր նպատակ: «Նվազագույն պահանջներ» ասելով հասկացվում էր, որ չէր դրվում անկախութեան խնդիր, այլ՝ կուսակցութիւնն առայժմ բավարարվում էր տեղական բարենորոգումներով:

Որոշման երրորդ կետով կուսակցութիւնը խստիվ զգուշացնում էր իր բոլոր մարմիններին եւ ընկերներին՝ չչեղվել կուսակցութեան որոշումներից, կանոնադրով տրված պարտականութիւններից եւ կարգապահութեան սահմաններից:

Սակայն, դժբախտաբար, քիչ առաջ անցնելով, պետք է նշենք, որ նման շեղումներ եղան եւ բազում ընկերներ (նույնիսկ ղեկավար) գնացին քայլերի, որոնք հակասութեան մեջ էին կուսակցութեան գերագույն ժողովների որոշումների հետ:

Բավական հետաքրքիր է եւ իրականանալու տեսանկյունից փոքր-ինչ կասկածների որոշման չորրորդ կետը, այն է՝ «4.-ի պահանջել հարկին, հանուն կուսակցութեան պաշտոնապէս հրապարակ գալ՝ թիկն տալով ժողովրդական զանգվածներու»³:

Այս կետի իրականացումը արդեն դուրսին խնդիր չէր, քանզի ժողովրդական զանգվածներին թիկն տալով հրապարակ գալը պետք է նշանակեր, որ այդ ժողովուրդը գինված է: Մինչդեռ, ինչպէս բազմիցս շեշտել ենք, 1908 թվականից հետո ժողովրդական զանգվածները շատ քիչ էին գինված Արեւմտյան Հայաստանում: Ուստի եւ, ամենակարող դեմքը մտնում էր խոհեմ գործելակերպը, որը, կարելի է պնդել, որ իր արտահայտութիւնը գտավ ՀՅԴ Ընդհանուր ժողովի այլ որոշումներում, բայց, որն, ինչպէս նշեցինք իրականանալի չդարձավ կյանքում, տարբեր պատճառներով:

Այնուհետեւ Դաշնակցութեան յոթերորդ Ընդհանուր ժողովը գտնելով, «որ խորհրդարանն այն ասպարեզն է, ուր հնարավոր է օրենսդրական ճամբով աստիճանաբար եւ սիստեմատիկորեն հետապնդել Հայաստանի բարեկարգութեան համար մեր նվազագույն պահանջներուն իրագործումը, որոշում է.

«Համերաշխորեն ազգային կուսակցութիւններուն եւ Ազգ. Կեդրոնական վարչութեան հետ, թուրք կառավարութեան պահանջել ընտրական օրենքներու բարեփոխում մը, ապահովելու համար հայ ժողովրդին իր թվին համաձայն ներկայացուցչութիւն մը Օսմ. կործակարանին մեջ: Մերժումի պարագային համազգային բոլոր հռչակել խորհրդարանական առաջիկա ընտրութիւններուն դեմ»⁴:

Այսպիսով, ստացվում է, որ Դաշնակցութիւնը (անշուշտ, նրա ոչ բոլոր անդամները) մի կողմից ձգտում էին տերութիւնների՝ Թուրքիայի վրա ճշման ճանապարհով լուծել հայոց բարենորոգումների խնդիրը, իսկ մյուս կողմից էլ՝ այդ բարենորոգումներին (նվազագույն պահանջներ) ձգտում էր հասնել խորհրդարանական պայքարով: Կարծում ենք, որ երկու առումով էլ գործունեութիւնը դատարարվում էր ամլութեան: Եվ սա այն պարզ պատճառով, որ Թուրքիան միշտ էլ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց.1, գ. 81ա, թ. 5:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 6:

մեծ տերությունների միջամտությունն չօգուտ հայոց առիթ էր ծառայեցնում նորանոր բռնություններին, եւ երկրորդ, խորհրդարանական գործունեությունն էլ չէր կարող հանդեպնել բարենորոգումների, քանզի հայութեան ներկայությունը խորհրդարանում չէր ներկայացնում ողջ հայ ժողովրդին եւ բացի այդ թուրքիան չէր ուզում բարեփոխվել: Իսկ ինչ վերաբերվում է մերժման դեպքում համագային բոլորի հոգեկամանը, խորհրդարանական առաջիկա ընտրություններին, ապա՝ կարծում ենք, որ դրա հետեւանքն այն կլինեն, որ նոր խորհրդարանը կձեւավորվեր առանց հայերի:

Ընդհանուր ժողովի որոշումների մեջ հատկապես կարեւոր է վերաբերմունքի դրսեւորումը Իթթիհատի նկատմամբ: Այնտեղ արդարացի կերպով նշվում է, որ այդ կուսակցությունը հեռացել է իր բազմաթիվ խոստումներից եւ գոհացում չի տվել նույնիսկ Դաշնակցութեան տարրական պահանջներին: Ուստի եւ կուսակցությունը մնում է 1912թ. մայիսի 5-ի իր դիրքորոշման վրա, այն է՝ խզել իր հարաբերությունները Իթթիհատի հետ:

Ժողովը միանգամայն ճիշտ կերպով արձանագրում է այդ կուսակցությունը «չորդեզրեց քաղաքական եւ տնտեսական նոր եւ առողջ ուղղություն մը, որ փրկեր թուրքիան իր վերջնական անկումէն»¹:

Հիրավի, անաչառ լինելու համար պետք է պնդել, որ երիտթուրքերի որդեգրած քաղաքականութեան արդյունքում վերջնականապես կործանվեց Օսմանյան թուրքիան:

Այնուհետեւ ժողովում արձանագրվում է, որ Իթթիհատը շարունակում է թուրքիայի ավանդական քաղաքականությունը, որը «պետութեան իբրեւ խարխիս կընդունի իսլամ տարրերու առանձնաշնորհչալ դիրքը»²:

Արանից ելնելով, Ընդհանուր ժողովը գալիս է այն եզրակացութեան, որ Օսմանյան պետութեան մեջ երաշխավորված չէ հայ ժողովրդի գոյությունը, նրա իսլամ տարրի հետ իրավահավասար եւ անկաշկանդ զարգացումը:

Ինչպես ՀԹԴ Ընդհանուր ժողովի շատ այլ, այնպես էլ այս ժողովի որոշումներում միանգամայն ճիշտ է եւ իրատեսական հետեւյալ տեսական ընդհանրացումը «... Իշխանութեան դեկն ունեցող կուսակցութեան մը հետ մնայուն եւ ընդհանուր համերաշխությունը ակամա մասնակից եւ պատասխանատու պիտի դարձնէ Դաշնակցությունը Օսմ. կառավարութեան այլ եւ այլ ձեռնարկներուն, տկարեցնելով միեւնույն ատեն դաշնակցական շարքերու ինքնամփոփումը եւ իր սեփական ուժերուն վստահումը»³ (Ընդգծումը մերն է -Ա.Ն.):

Այսպիսով, Ընդհանուր ժողովի համար միանգամայն պարզ էր, որ Դաշնակցությունը, որպէս իշխանութեան մաս կազմող կուսակցություն չի կարող բոլորովին անմասն մնալ առերես համերաշխութեանից այլ կազմակերպությունների հետ, բայց ակնհայտ էր եւ այն, որ, ինչպէս պարզ է ընդգծվածից Օսմանյան կառավարությունը ամեն կերպ պետք է թուլացնի Դաշնակցութեանը, նրա շարքերի միավորումը եւ ինքնամփոփումը:

Արանից ելնելով, կուսակցությունը որոշում է.

1) Համագործակցել բոլոր այն տարրերի կամ խմբավորումների հետ, որոնք համախոհ են Դաշնակցութեան գաղափարներին, մասնավորապէս ազգային իրավունքների պահպանման առումով:

2) Հրատարակել Իթթիհատի հետ ՀԹԴ հարաբերությունների խզման մանրամասն պատմությունը, վավերագրելով հանդերձ⁴:

Ընդհանուր ժողովի որոշումներում Դաշնակցությունը չի հրաժարվում իր նախկին ջանքերից՝ հասնելու վերջապես հայ-քրդական համագործակցութեան: Այդ ջանքերի հետեւանք է հետեւյալ որոշումը.

«1) Նպաստել քյուրտերու ազգային գիտակցութեան զարթումին ու զարգացմանը, համերաշխ պայքարով մը ապահովելու համար երկու ժողովուրդներուն ընդհանուր եզող շահերը:

2) Պաշտպանել հայ եւ քյուրտ աշխատավորությունը ավատականութեան դեմ, հետամտիլ այդ դրութեան ոչնչացումին, աջակցելով կառավարութեան՝ այդ

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց.1, գ. 81ա, թ. 7:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, թ. 8:

նպատակով անոր ձեռք առնելիք միջոցներուն մեջ»¹:

Այստեղ այն միտումը կա, որ ավատատիրական հաստատութիւններէ դեմ պայքարելու անհրաժեշտութեան ըմբռնումը պետք է միավորի հայ եւ քյուրդ (ինչ-պէս նաեւ թուրք) աշխատավոր ժողովրդին: Սակայն, անաչառ լինելու համար պետք է պնդել, որ քուրդ թե աշխատավոր եւ թե ավատատեր խավի մեջ միշտ էլ ժանդապատված մնաց ազգային ինքնագիտակցութիւնը, ինչը թե նախկինում եւ թե ընդհանուր ժողովից հետո դրական արդյունքին հանգեցրեց հայ-քրդական համագործակցութեան ջանքերը:

«Հողավեճի» քննարկման ժամանակ ծնվում է այն որոշումը, որի համաձայն անպայմանորեն պետք է պայքար տանել, որպեսզի ա) դրամական հատուցում կատարվի բոլոր այն ընտանիքներին, որոնց հողերը բռնագավթել են իսլամ տարրի կողմից:

բ) պատրաստել բռնագրված հողերի ցուցակը եւ տեղական իշխանութիւններին պահանջել՝ վերագործնել դրանք իրենց տերերին²:

«Ազգային-Հանրային քաղաքականութեան» հետ կապված ընդհանուր ժողովի որոշումները, սակայն, իրատեսական են եւ տրամաբանված: Ժողովը ճիշտ կերպով նկատում է, որ Ազգային սահմանադրութեան թերութիւններէ հետեւանքով հայ ժողովրդի ոչ բոլոր խավերն են ներկայացված Ազգային կենտրոնական ժողովի մեջ, այլ հիմնականում Կ.Պոլսի հայութեան ներկայացուցիչները եւ դա նպաստում է, որ դաշնակցականները ուժերի ներածին չափով հնարավորութիւն չունեն ուղղութիւն տալու Ազգային կենտրոնական ժողովի աշխատանքներին: Եվ սրա արդյունքում ժողովրդի լայն խավերը «Ազգ. Կեդր. Ժողովի եւ Ազգ. Կեդր. վարչութեան անձրագիր եւ հեղհեղուկ գործունեութեան» պատասխանատու համարում են Դաշնակցութեանը: Իսկապէս 19-րդ դարի վերջի եւ 20-րդ դարի սկզբի հայոց փոթորկալի հայ ժողովրդի եւ խոռոչահոյ պատմութեան ընթացքում հայ ժողովրդի կատարած ինչ-ինչ սխալները համարվել եւ համարվում են Դաշնակցութեան սխալները: Մինչդեռ իրականում այդ կուսակցութեան ուղիով ընթացել են հիմնականում հայ գրեթե բոլոր քաղաքական ուժերը եւ Ազգային վարչութիւնները, մասնավորապէս երիտթուրքական հեղաշրջման շրջանում: Մինչդեռ քաղութեան նոխազը դարձել է Դաշնակցութիւնը: Ուստի եւ Ընդհանուր ժողովը շեշտում է Ազգային կենտրոնական ժողովի դաշնակցական պատգամավորների վրա կուսակցական վերահսկողութիւն պահելու անհրաժեշտութեան մասին, որպեսզի այդ ժողովի մեջ պահեն կուսակցական գիծը: Ընդհանուր ժողովը որոշում է. «Մինչեւ Ազգ. Ժողովին վերակազմումը ժողովրդական ներկայացուցչութեան հիմերու վրա, Ազգ. Կեդր. Ժողովի Դաշնակցական հատվածին անդամները կը գործեն իրենց խղճին թելադրութեամբ, հավատարիմ մնալով կուսակցութեան ծրագրին եւ որոշումներուն»:

Արեւմտյան Բյուրոյի համաձայնութիւնը պարտավորիչ է իրենց հայկական բարենորոգումներու եւ պետական բնույթ ունեցող գործերու համար միայն»³:

Այսպիսով, եթե խնդիրը վերաբերվում էր հայկական բարենորոգումներին եւ պետական գործերին, Արեւմտյան Բյուրոյի համաձայնութիւնը պարտադիր էր: Եվ սա, հասկանալի է, այն պարզ պատճառով, որպեսզի ազգային ամեն մի գործունեութեան մեղքը չզցվեր Դաշնակցութեան վրա:

Այժմ փորձենք ճշտել, թե ինչպիսի կեցվածք է որդեգրում Դաշնակցութեան Ընդհանուր ժողովը Ռուսաստանի հանդեպ:

Ընդհանրապէս Ռուսաստանում ՀՅԴ որդեգրվելիք մարտավարութիւնը պարփակվում է հետեւյալ կետերի մեջ.

«1) Ազգային դպրոցները պահպանելով իրենց ինքնավարութիւնը, հավասար իրավունքներ պիտի վայելեն պետական դպրոցներու հետ, եւ հայերեն լեզուն, ինչպէս նաեւ մյուս տեղական լեզուները, պետական լեզվին համազոր պիտի գործածվին, յուրաքանչյուր իր պատկան շրջանի պետական եւ հանրային հաստատութիւններու մեջ»⁴:

Այս կետը իրականացնելը, հարկավ, դյուրին խնդիր չէր, մանավանդ ցարիզ-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց.1, գ. 81ա, թ. 9:

² Նույն տեղում, թ. 9-10:

³ Նույն տեղում, թ. 11:

⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1457, ց.1, գ. 81ա, թ. 12:

մի որդեգրած ձուլման քաղաքականութեան պայմաններում տակավին Արեւելյան Հայաստանի միավորումից շատ չանցած: Ծճարիտ է, ելնելով իր քաղաքական շահերից, ցարիզմը 1912-14թթ. սիրաշահում էր Հայերին, եւ մասնավորապէս Դաշնակցութեանը. բայց դա կրում էր ժամանակավոր բնույթ: Բայց եւ այնպէս, որոշման այս կէտը վիպակութունն է այն բանի, որ կուսակցութեան նպատակը Հայութեան շահերի պաշտպանութունն էր:

«2) Ապահովել Հայ բանկչութեան թիւին համեմատ երեք Հայ երեսփոխաններու ընտրումը Պետական գումարին

3) Ավելացնել Հայ գյուղացու հողաբաժինները, խափանելով արդէն գոյ սահմանափակումները, ոտոքելով անջրգի հողերը եւ Հայ համայնքներուն հատկացնելով պետական կոչված անտառ-արոտները:

4) Հիմնել սպառողական-ընկերական վարկային հաստատութիւններ Հայ գյուղական շրջաններու, ինչպէս նաեւ բանվորական միութիւններ մեծ քաղաքներու մեջ:

5) Պետական վերակազմումի գործին մեջ աշխատիլ ընկերավարական եւ փոքր ազգութիւններու պատկանող կազմակերպութիւններու հետ ձեռք ձեռքի»¹:

Ավելացնենք, որ մասնավորապէս 3-րդ կետով Դաշնակցութիւնը ձգտում էր կյանքի կոչել հողի համայնավարացման իր ծրագրերը, որոնք, կարծում ենք, ցարական իրականութեան մեջ կարող էին իրականանալի դառնալ միայն դեմոկրատական-կառավարման համակարգի իրականացման պայմաններում: Անշուշտ, դժվար իրականանալի խնդիրներ էին նաեւ Հայ գյուղացուն վարկավորող ընկերութիւններին ստեղծումը եւ այլն, մանավանդ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին: Բայց եւ այնպէս. այս պայանջների իրականացման ձգտումը միանգամայն ճիշտ էր:

Ժողովը որոշում է կայացում նաեւ Պարսկաստանում որդեգրվելիք մարտավարութեան հետ կապված, ուր արդէն ավարտվել էր հեղափոխութիւնը եւ այնտեղ էին մտել ուսական գորքերը: Որոշվում է ցրել Պարսկաստանի դաշնակցական գործախմբերը եւ ի գորու պահել վեցերորդ Ընդհ. Ժողովի 3-րդ հետը, որը նախատեսում էր. «Շարունակել սերտ հարաբերութիւն պահպանել ռամկավար տարրերուն հետ, գործակցելով անոնց այն բոլոր պարագաներուն մեջ, երբ անհրաժեշտութիւն կը ներկայանա պաշտպանել եւ ամրապնդել սահմանադրական կարգերը: Աշխատիլ անոնց հետ՝ Ա) ապահովել տալու՝ հիմնական օրենքներով մեր ազգային մշակութիւնին ինքնավարութիւնը եւ պարտադիր տուրք դարձնելու իրավունքը Պարսկահայոց Ազգ. Ժողովին համար, Բ) Զնջել տալու «Գանունի Էսասի» սահմանադրական ոգիին հակասող բոլոր սահմանափակումները, որոնք հիմնված են ազգային կամ կրոնական խտրութիւններու վրա (այսպէս, ոչ-խալամներու դեմ գրված արգելքը պետական բոլոր պաշտոններ վարելու եւ զինվորագրութեան մասնակցելու մասին)»²:

Յոթերորդ Ընդհանուր ժողովի մյուս որոշումներին (կազմակերպչական) հարկ չենք համարում անդրադառնալ:

Սոսկ ավելացնենք, որ որոշվում է Արեւմտյան Հայաստանի համար հաստատել առանձին մարմին՝ Հայաստանի Բյուրոյ, «որուն շրջանն է Թուրքիոյ վեց հայաբնակ եւ Տրապիզոնի նահանգները, ձանիկի հետ»³:

Արեւմտյան Բյուրոյի գործունեութեան շրջաններն էին Արեւմտյան Թուրքիան եւ գաղութները, իսկ Արեւելյանինը՝ Ռուսաստանն ու Պարսկաստանը⁴:

Եթե ընդհանրացնենք Հ.Յ. Դաշնակցութեան յոթերորդ ընդհանուր ժողովն ընդունում է հիմնականում իրատեսական եւ Հայ ժողովրդի շահերին համահունչ որոշումներ:

Սակայն, այդ որոշումները, որոնք հիմնականում կապված էին երեք պետութիւններում եւ սպասվելիք պատերազմում որդեգրվելիք մարտավարութեան հետ, ինչքան էլ բխեին Հայ ժողովրդի շահերից եւ առհասարակ լինեին մարտավարական, դժվար իրականանալի էին, քանզի Հայութիւնն այնպէս էր տարաբաժանված

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում, թ. 13:

³ Նույն տեղում, թ. 19:

⁴ Նույն տեղում:

եւ այնպիսի մեծ քաղաքականությունների ուրրտում էր գտնվում, որ չխաբվելու հավանականությունը կասկածից զերծ էր:

Աշոտ Ներսիսյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու

**СЕДЬМОЙ ВСЕОБЩИЙ СЪЕЗД
А.Р. ДАШНАКЦУТЮНА И ОЦЕНКИ РЕШЕНИЙ**

РЕЗЮМЕ

В статье автор подвергает анализу принятие решения открывшиеся в Эрзруме 17-го августа 1913г. всеобщий съезда А.Р. Дашнакцутюн. Они касаются принятых тактик и стратегий А.Р. Дашнакцутюн в Турции, в Царской России и в Персии. Автор пробует доказать, что всеобщий съезд в основном принимал реальные решения, но трудно осуществимые, потому что армяне были отделены и находились в области противоречивых великих держав.

Ашот Нерсисян
кандидат исторических
наук

АРМЯНСКИЙ ВОПРОС НА ПАРИЖСКОЙ МИРНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ И БРИТАНСКАЯ ПОЛИТИКА (ЯНВАРЬ - МАРТ 1919г.)

Вопрос об упразднении проигравшей войну Османской империи, о полном освобождении от нее залитой кровью Турецкой Армении и присоединении западноармянских областей к уже имевшейся Республике, о срочной помощи и безопасности молодого государства, переполненного беженцами и многими проблемами, обсуждался в Париже еще до официального открытия конференции. При этом, нужно учитывать три обстоятельства.

Во-первых, Восточный вопрос имел самостоятельное значение. Он не был главным, но и не использовался, пока что, для возмещения иных потерь. Подчиненные султану пространства были обширны, богаты и занимали стратегически важное положение. Их будущее уже было намечено в четырех секретных договорах Антанты.

Но, с другой стороны, один из главных участников блока - Россия, не мог участвовать в разделе трофеев, потому что был охвачен гражданской войной. Остальные державы старались соблюдать секретные соглашения - иначе они были вынуждены срочно начать с начала огромную работу, на которую у них практически не хватало времени. Именно отсутствие России в определенной степени диктовало длительность и напряженность парижских переговоров.

В-третьих, официально США противопоставили европейцам, и особенно англичанам, совсем другие политические подходы. Они требовали свободы торговли, управления народами с их согласия, мандатов вместо прямого колониального подчинения и новой, постоянно действующей международной организации как инструмента коллективной безопасности и взаимной гарантии стабильных границ. Официально, США и Великобритания отстаивали разные подходы к проблеме.

Ход переговоров показал, что В.Вильсону действительно навязывали законность секретных соглашений. И его позиция в январе-марте 1919г. могла называться новаторской, прогрессивной, вызывавшей тогда всеобщие овации - не будь одного обстоятельства. Этим обстоятельством было англо-американское соглашение 1916г. по Турции. Чтобы привлечь Италию к боевым действиям, Англия, Франция и Россия подписали с ней Лондонский договор от 26 апреля 1915г. "Неуловимый" англо-американский текст тоже подписан до вступления США в большую войну. Оба соглашения свидетельствовали, что сил только Англии, Франции и России против Германии, Австро-Венгрии и Турции не хватало. Англо-американская договоренность от 14 февраля 1916г. пока не опубликована. Тем не менее, нужно признать, что при всех спорах в Париже, В.Вильсон все-таки не уничтожил британской политической стратегии. Он был оспаривавшим конкретные шаги партнером, а не противником. И для иных позиций, помимо желания, просто не имел достаточных сил и готовности своей страны.

В условиях этих противоречий и столкновений работали две армянские делегации: неимевшие сил, средств, необходимых сведений, официального признания и места за столом конференции. Национальная делегация Погоса Нубара представляла растерзанных и лишенных родины западных армян. Прибывшая с опозданием, к 4 февраля, делегация Республики Армении, во главе с А.Агароняном, представляла слабое, охваченное голодом, неимевшее стабильных границ государство, которое возникло на окраине одной из Союзных держав, и пока еще не пользовалось признанием. Тот факт, что с марта по октябрь 1918г. армянские части практически в одиночку противостояли на Кавказском фронте продвигавшимся вперед османским войскам, мало помо-

гал армянским дипломатам.¹

Их противник не соблюдал ни перемирия в Ерзнке от 5 декабря 1917г., ни Брест-Литовского договора от 3 марта 1918г. даже с новой, революционной Россией. Следовательно, Республика Армения просто вынуждена была действовать самостоятельно, чтоб обеспечить жизнь своих граждан. Приход британских войск в середине ноября-декабре 1918г. приносил с собой минимальную безопасность от турецкого вторжения, но англичане всегда говорили, что их присутствие будет временным. А признавать Республику они не спешили.

Чтобы способствовать такому признанию, Погос Нубар уже 25 октября 1918г. направил официальную просьбу об участии в подготавливаемой конференции. 30 ноября он прибавил к ней письмо союзническим правительствам об объединении всех армянских территорий в независимом государстве. В письме особо указывалось, “что с начала войны армяне были де факто воюющей стороной.”² В декабре 1918 - январе 1919г. французы провели с ним ряд бесед, чтобы подтолкнуть пашу к просьбам в пользу французского протектората. 9 января глава Национальной делегации пожаловался помощнику британского замминистра и главному советнику Форин оффиса по ближневосточным делам сэру Виктору Меллету, что его принуждают просить французского протектората на Армению, описываемую от Вана до Еревана. Что касается Киликии, то Ж.Клемансо намеревался сделать ее частью обширной Сирии. Паша не одобрил такого плана, поэтому он просил у англичан и США гарантии, что реальная независимость новой республики, включая Адану и Мерсин, будет признана обеими Державами.

Он обратился к идее создания Лиги наций, и сразу согласился поставить новое армянское государство под ее опеку. Погос Нубар не был уверен, что США готовы действовать, поэтому он принимал решение Сайкса-Пико, с той поправкой, чтобы Великобритания заменила Россию восточнее о.Ван. Посланец католикоса не получил от В.Меллета четкого ответа, но докладная со взглядами паша пошла в секцию британской делегации. 20 января ее довели до А.Бальфура.

В отчете сотрудников секции говорилось, что турки принимали полное отделение Киликии, жаждали суда над верхушкой прежнего режима и понимали необходимость строгой внешней опеки. Они боялись перехода власти к армянам, и в отчете указывалось на нежелательность сохранять там отряды французского Восточного легиона. В документах говорилось, что жажда мести может привести к такой же резне, какая произойдет, “если бы единственными хозяевами оставили турецкие войска.” Вместо минимальной силовой основы для независимой армянской Киликии, было предложено разместить в ней небольшие союзнические контингенты из англичан, австралийцев, индийцев. Гражданское управление отдавали местным чиновникам, которых изолировали от Порты, переподчиняя Державе-контролеру. Затем смешанная жандармерия должна была заменить союзнические части - этим все и ограничивалось.

Заместитель В.Меллета - А.Тойнби существенно дополнил эту схему. Он оговаривал, что возникнет новое государство Армения, правда не в качестве национальной единицы, а как многоэтническая система с равными правами для разных этнических групп. Конечно, Армения, в которой армяне не получают власти, признавал автор, “наверно столкнется с протестами даже столь умеренного армянского националиста, как Нубар-паша.” Однако он тут же добавил,

что мусульмане в вилайетов и Киликии не пойдут на отделение от империи, если их согласия будут спрашивать.

¹ Национальный архив Армении (далее НАА) ф.200, оп.1, д.193, ч.1, л.38, 41-45, 50А, 55, 59А.

² Mandelstam A.-N. La Société des Nations et les Puissances Devant le Problème Arménien. 2ème ed. Liban, Hamaskaine, 1970, p.65, 358-359; Hovannisian R.G. Republic of Armenia. In 4 vols. Berkeley & Los Angeles, University of California, 1971-1996, vol.I, p.258.

Выделение новой, полностью отделяемой западноармянской государственности - и есть наказание за уничтожение ее жителей, удовлетворяющее законные требования выживших. Нужно всячески содействовать возвращению на Родину изгнанников. “Но идти дальше, и делать армян господствующими над огромным турецким и курдским большинством, не соответствовало бы интересам ни страны в целом, ни самих армян.” На это В.Меллет уточнил, что не следует удалять из Киликии бойцов Восточного легиона: их достаточно перевести на казарменное положение. “Можно называть страну армянской и делать ее независимой, - написал он. - Истина же заключается в том, что Державе-опекуну еще долгое время придется крепко держать ее в руках.”

В это время, обосновавшееся в Батуме британское командование активно помогало пятерке А.Агароняна отправиться во Францию, а глава имперской делегации Д.Ллойд Джордж отмечал на Верховных военных советах от 12, 13, 15 и 17 января, что представительство всех стран должно соотноситься с их потерями. Причем потери означали не просто количество убитых и разрушения, а военный вклад каждого Союзника в победу. Он, например, располагал в рассматриваемой зоне армией в 1,7 млн. человек. До 170 тыс. из них стояло в Армении с Киликией, и Сирии. Исходя из имевшихся у него сил, британец отвергал принцип принятия решений голосованием и не уступал США лидерских позиций. Он считал “крайне важным, чтобы решение было... быстрым,” поскольку не скрывал, что солдат необходимо возвращать домой. Хотя командование этих солдат было не против задержаться и укрепить свои позиции. В письме от 13 января министр иностранных дел С.Тигранян писал из Александрополя А.Агароняну о встрече с командующим британскими войсками в западной части Закавказья Дж.Форестье-Уокером. Весь край сразу разделили на два округа, а министру сообщили, что империя “очень одобряет и поддерживает существование независимых республик.” Прибывший в Ереван полковник (в это время в Карсе находился К.Темперли) сообщал, что Британия видит Армению вплоть до Мерсина, что для нее предполагается один единственный протектор, а западные провинции должны освободиться от турецкого ига. Аналогичные данные поступали и от оккупационных сил в Тифлисе и Баку. Министр указал, что если делегация А.Агароняна не успеет к открытию конференции в Париже, ей нужно приступить к переговорам прямо в Константинополе, начиная с вопроса о репатриации беженцев.¹

Для успешной дипломатической работы, английские правящие круги старались уточнить намерения других держав и их готовность к действиям в Османской империи. Тем более, что к 23-24 января британский кабинет решил уводить оттуда войска, сокращая их численность за два месяца до 900 тысяч, а Мирная конференция обратилась ко всем конфликтовавшим сторонам с призывом не прибегать к насилию и ожидать справедливых решений от Совета 10-и. В силу очень плохой связи, Дж.Форестье-Уокер смог передать это решение О.Качазнуни только 2 марта, и особо благоприятного воздействия на дела в Закавказье оно не имело. Ну а 23-го премьер-министр Британии сообщил своим партнерам, что если США хотят получить новые земли, то им придется потратиться. Большая часть Османской империи будет раздроблена. Придется ли армянам и народам Кавказа нести часть ее долга? 27 января он продолжил эту тему, напомнив, что мандаты потребуют расходов и “принесут прибыль только будущим поколениям.” При этом, собственные долги не давали Д.Ллойд Джорджу покоя, и если весь январь он призывал скорее приступить к разделу, то 27-го числа произошел тот редкий случай, когда глава правительства сам попросил у Совета 10-и об отсрочке.²

¹ НАА ф.200, оп.1, д.35, л.51-51А; д.158, л.53; д.193, ч.1, л.35-37, 40-40А; оп.2, д.65, л.1-4; ф.к. 4033, оп.2, д.963, л.78-79.

² Great Britain Foreign Office Archives, Public Record Office, London, 608/77, 342/1/6/22674; United States National Archives, Washington D.C., Record Group 256 Records of the American Commission to Negotiate Peace, class 180.03101/documents 4-5, 8, 15-16, 32 (далее: US NA, RG);

На следующий день он пошел на уступки В.Вильсону, принимая будущие мандаты для английских завоеваний в Турции. Попытки главы кабинета настоять на своем не удавались, однако он примирился с мандатами лишь на словах, приравняв их на деле к решениям Берлинского конгресса 1878г. Британец торопил партнеров начертить на карте зоны ответственности и назначить для них конкретных мандатариев, чтобы вернуть власть в привычные формы. Возникло своеобразное равновесие сил, когда премьер-министр напоминал о секретных договорах 1915-1917гг., хотя и соглашался считать их “предварительными.”

На заседании 28 января Д.Ллойд Джордж утверждал, что, рано или поздно, его войска “должны будут уйти, но они не могут сделать этого, не узнав, кто займет их место. Мы не сможем уйти, и оставить людей резать друг друга. Мы принуждены оставить эту страну кому-то.” Хотя Великобритания “не имеет намерения оставаться” в Республике Армении, даже если ее попросят. Глава кабинета лукавил, ведь его полки наращивали численность в Республике, взяв под контроль Ереван, учредив генерал-губернаторства в Карсе и Шаруре-Нахичеване. Одновременно, прозвучала просьба принимать решение как можно быстрее. Задержка даже в 15 дней вызывала в нем беспокойство.¹

Поскольку отмахнуться от американских требований не удавалось, 29 января британец сам написал “Проект резолюции о мандатариях,” который поставил 30-го числа на рассмотрение. Автор посоветовал “иметь дело только с теми частями Турецкой империи, ...которые действительно завоеваны.” В п.2 говорилось, что “в силу исторического произвола турок в отношении подчиненных народов, а также ужасных актов резни армян и других в последние годы, Союзные и объединенные державы согласились, что Армения, Сирия, Месопотамия, Палестина и Аравия должны быть полностью отделены от Турецкой империи.” Нужно восстановить эти регионы, “которые заселены народами, неспособными пока поддерживать самостоятельное существование в напряженных условиях современного мира, и применить к этим территориям принцип, что благополучие и развитие таких народов составляет священный долг цивилизации.” Это решение послужило базой для дальнейшей работы, следующим равнозначным шагом в которой стала резолюция Совета 4-х от 20 марта.

В январском документе Д.Ллойд Джордж уточнил, что “попечительство над народами должно быть доверено передовым нациям, которые в силу своих ресурсов, своего опыта или географического положения могут наилучшим образом взять на себя эту ответственность.” Ресурсы и опыт относились к США и Франции, а географический фактор - к России, которую британский премьер отнюдь не исключал из собственных расчетов. В документе он добавил, что “определенные сообщества достигли уровня развития, когда их существование как независимых наций может быть предварительно признано подлежащим предоставлению административных советов и поддержке державой-мандатарием до тех пор, пока они не смогут существовать самостоятельно.” Итак, не признанную официально независимость Республики Армения можно было

НАА ф.57, оп.5, д.27, л.13, 27; д.43, л.8-9; д.62, л.1; д.185, л.4; ф.199, оп.1, д.17, л.16; д.32, л.68-69; д.172, л.210-212; ф.200, оп.1, д.158, л.78; д.183, л.7-8, 32-33; д.193, ч.1-7, л.39А, 142-143, 492А; д.291, ч.1-2, л.47-66; ф.к.4033, оп.2, д.963, л.90; д.993, л.3; Խառիս-յան Ա., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, 2-րդ հրատ.: Բեյրութ, Համազգային, 1968, էջ 117; Basmajian K.J. Histoire Moderne des Arméniens. Paris, J.Gamber, 1922, p.176; Mandelstam A.-N. Op.cit., p.358-359. Командующие союзников утвердили решение британского кабинета на Верховном военном совете от 26-го числа.

¹ Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. 1919. The Paris Peace Conference. In 12 vols. Wash., US GPO, 1942-1947, vol.3, p.706 (далее: Papers Relating); US NA 256, 180.03101/16-21, 24; НАА ф.199, оп.1, д.32, л.39-41; ф.к.4033, оп.2, д.964А, л.4; A History of the Peace Conference of Paris Ed.by H.W.V.Temperley. In 6 vols., Lnd., H.Frowde, Hodder & Stoughton, 1924, vol.6, p.634.

предварительно признать подлежащей чьей-либо опеке. Чьей конкретно - пока еще не решили.

При обсуждении, В.Вильсон блокировал земельные вопросы. Увлечение США теориями, предупреждал Д.Ллойд Джордж, может привести к катастрофе. Позиции президента поддерживали А.Бальфур и Р.Сесиль; на стороне премьер-министра были его коллеги из доминионов. В ходе обсуждения, премьер-министр Италии В.Орландо постарался узнать: сохранит ли Великобритания своих бойцов до тех пор, пока османская сторона не подпишет окончательного договора. Вплоть до июля месяца он настаивал, что Италия готова принять соответствующую долю земли и ответственности. Ему ответили, что там очень трудно охранять “какое-то подобие мира” - Британия не сможет нести расходов вплоть до заключения мира. Д.Ллойд Джордж не скрывал, что его армия не станет принуждать турецких политиков в тот момент, когда им придется поставить подписи под неприятным Мирным договором. Он возразил также В.Вильсону, что сомневается, останется ли президент США в Восточной политике. У англичан же “нет ни малейшего намерения быть мандатарием” части Армении и возможно Кавказа, “хотя тот богат нефтяными скважинами.” Британец заявлял, что не питает интереса к Баку, но “кто-то же должен там оставаться, чтоб защищать армян.”

Дневной Верховный совет от 30 января был ключевым на переговорах, потому что в этот день Д.Ллойд Джордж без успеха противостоял натиску франко-американо-итальянского блока. Камнем преткновения стало Закавказье. Премьер выдвигал тезис американской Армении и хотел, чтобы Верховный военный совет разработал “наиболее сбалансированную и экономичную оккупацию” Турецкой империи. Но президент США отказался выделить средства для войск Антанты. В.Вильсон, В.Орландо и Ж.Клемансо попытались распространить совместную оккупацию на Закавказье. Это объединяло Западную и Восточную Армению в единое военно-политическое пространство, но неизбежно поднимало вопрос о роли и возможностях России. Между тем, только Великобритания реально содействовала ее гражданской войне, направляя на юг огромные объемы военных грузов.

Д.Ллойд Джордж уточнил, что для него закавказский ареал является желательным, но не приоритетным, поскольку силы его державы на пределе. Именно поэтому он пригласил своих партнеров в глубь Османской империи, включая западную часть Армении. Лондонский политик сомневался, что франко-итальянские силы смогут закрепиться без него в Закавказье, а сам он не соглашался впускать в регион других европейских солдат. Обратим внимание, “маленький валлиец” не хотел их временного присутствия в крае, он искал державу, которая там закрепится и сможет не уступить его новой, восстановившейся России.

Между тем, воинственность Советской власти обещала серьезное столкновение, и Закавказье можно было отнять только очень высокой ценой. Но В.Вильсон, Ж.Клемансо и В.Орландо не упустили слов оппонента об истощенности его вооруженных сил, сократившихся за январь на 600 тыс. человек. Они не уступили в вопросе Кавказа и Республики Армении, заставив Д.Ллойд Джорджа сделать выбор. В следствие этого, поручение Верховному военному совету стало охватывать “союзнические оккупационные войска на турецкой территории и в Закавказье.” В нем спрашивали: какие районы нужно будет занять? Сколько потребуется войск? И возможна ли совместная оккупация, или каждая Держава должна получить свою зону?¹

Подводя итоги этого дня, нужно отметить что британская дипломатия потерпела 30 января поражение. Отзвуки происходившего отражены в бюллетене

¹ US NA, RG 256, 180.03101/24-25, 24/App. Draft Resolutions to Mandatories, 29.01.1919; 181.91/49; НАА ф.200, оп.1, д.290, ч.1, л.12-13; Սիմոնյան Հ.Ռ. Անդրանիկի ժամանակը, 2 գիրք: Երևան, Կարս, 1996, գ.2, էջ 605:

информационного бюро армянской миссии в Тифлисе за 18 февраля, составленном А.Мелик-Карамяном. В МИДе республики его получили к 10 марта.¹ Заметим, что на состоявшихся 30 января переговорах президент США смог создать блок, посягнув на интересы Англии в Средиземноморье и на Ближнем Востоке. Правда, по оценке Д.Ллойд Джорджа, официальный Вашингтон был неготов к применению силы - поэтому он не верил в долговременность атаки американских делегатов. Без факторов принуждения, подобные притязания были чистой теорией, создававшей возможности только для дипломатического торга. В дальнейшем, вплоть до июля 1919г., Великобритания придерживалась Лондонского договора от 26 апреля 1915г. и соглашения Сайкса-Пико, а руководитель США настаивал на международном контроле. Франция и Италия маневрировали в рамках этих подходов, а весомая роль Франции не подчеркивалась до тех пор, пока США не покинули восточную проблематику. Добавим, что в этот день В.Вильсон не говорил о независимости Армении, и его позиция не была выгоднее для РА и решения Армянского вопроса, чем британская.

Имперские подразделения сохранились в Армении еще на полгода, но никогда потом, на Верховных советах в Париже, глава кабинета не предлагал, чтобы его полки надолго задержались в Закавказье. Премьер пожертвовал стремлениями военных закрепиться в крае, потому что его партнеры проявляли совместный интерес к Киликии, Константинополю, Сирии, Палестине, Ливану и нефти Мосула. Д.Ллойд Джордж мог оккупировать более благополучную РА, но другие три лидера напомнили, что в опеке нуждалась Западная Армения, и что врагом на войне была не Россия, а Турция. Главное препятствие состояло в одновременной работе с двумя Армениями - вместе они оказались слишком большой нагрузкой.

В пользу вывода об интересе к Республике Армении и Кавказу говорит и то, что кабинет еще не раз возвращался к решению о сокращении гарнизонов. Если в развитие резолюции Верховного военного совета от 7 февраля о резкой демобилизации, члены британского правительства приняли 15 февраля постановление отводить батальоны к Тифлису, то военные стали осуществлять его только 2-4 апреля. Не находившиеся в крае генералы, а политики из Лондона настаивали на демобилизации, которую британское руководство в Париже и на местах оттянуло до 15 августа. Но как бы ни выигрывалось время, правительственные решения от 23 января, 15 февраля, а затем 9 апреля, делали невозможным закрепление в Закавказье. Курс военных и дипломатов был двойственным, но в январе-феврале месяцах стремление армии задержаться в РА не встречало критики премьера, даже после повторного решения министров. Только в начале апреля глава кабинета навязал салонической партии военных-экспансионистов свое мнение, сблизившее его с группировкой "индийцев."

1 февраля Верховный военный совет представил справку, которую главы делегаций рассмотрели 10-го числа. Документ возвратил политикам их вопросы, не указывая требующегося числа солдат, но точно указывая на карте позиции каждого Союзника. Французам отводили Киликию, итальянцам - Закавказье, британцам - Мосул, что позволяло последним возвратить домой 14 дивизий. Дипломатическое наступление на Англию продолжилось до 4 февраля, причем к блоку подключилась и Греция. Речь пошла о "наибольшей возможной территории" для Турции и "автономии всем угнетенным нациям." Республике Армении отдавали Трапезундский вилайет, но Западную Армению включали в состав Греции. 5-го числа посланцы Великобритании перешли в контратаку.

И когда 10 февраля Совет 10-и рассмотрел справку военных, А.Милнер порицал их инициативу, а Д.Ллойд Джордж добавил: мы просили "равномерно распределить бремя среди Союзников" - если США нравится предложенное

¹ НАА ф.200, оп.1, д.291, ч.1, л.17-26, 18-20.

нам решение, то пусть они и выделяют солдат. Получив отказ, политики четырех стран отказались от совместной оккупации или занятия новых районов, отложив обсуждение на следующий день. На деле же, вопрос сняли с повестки по настоянию А.Милнера, и больше к размещению контингентов не возвращались. Через три дня британцы столкнулись с американским требованием послать комиссию, чтобы получить согласие местного населения на будущую опеку. Министр иностранных дел А.Бальфур откликнулся, что опрос населения не оправдывает себя в Западной Армении, где массовые убийства превратили армян в меньшинство.

Под эти споры, нацеленные на прекращение союзнической экспансии, А.Агаронян и Погос Нубар направили секретариату программный меморандум от 12-го числа о большой, независимой Армении, включающей Киликию. В ней говорилось: “Национальная армянская делегация, по единодушному желанию всей нации, часть которой уже образовала на Кавказе независимую республику, провозгласила независимость единой Армении и сообщила об этом союзным правительствам в своей ноте от 30 ноября 1918г. ... Своими огромными потерями на полях сражения, жертвами избиений и изгнания, Армения отдала дань смерти большую, чем какая-либо из воюющих держав. Эти жертвы уже дают ей право на независимость, но дальнейшее изложение вопроса показывает, что ее право обоснованно также историческими, политическими, этническими и моральными причинами.

Всякий раз, когда Европа возбуждала вопрос о реформах, Турция отвечала избиениями, и Европа молчала. ...Особенно важно отметить, что уничтожение целой нации было планомерно организовано правительством, приказы которого передавались посредством циркуляров и телеграмм во все армянские вилайеты.

Правительство прибегало ко всевозможным мерам, к убийствам, грабёжам, пыткам, к насильственному обращению в ислам и к голодному мору. После подобных событий было решено принять меры. Союзники, торжественными заявлениями своих государственных деятелей, обязались освободить Армению от тирании, неимевшей себе подобной в истории. Война народов и наступивший затем мир народов должен принести Армении полную независимость. ...Недопустимо, чтобы преступления принесли пользу их совершившим, и чтобы цель их ужасного плана установления большинства и господства мусульман путем избиения, была достигнута. Голос всех живых и погибших армян должен быть услышан. Если армяне в армянских вилайетах и не имеют большинства над общим количеством всех иных наций, они, тем не менее, составляют большинство, сравнительно с каждой из них.”

Обратим внимание, что Погос Нубар в его последующих отчетах католику Геворгу V писал о возможности присоединения РА к подлежавшей освобождению Западной Армении. А.Агаронян же, подписывая этот меморандум как глава государственной делегации, показывал, что Республика берет на себя право представлять интересы западных армян. Казалось бы, меморандум закреплял ноту Погоса Нубара от 30 ноября 1918г., и вместе с I национальным съездом армян, проходившим в Париже с 24 февраля по 22 апреля, они составляли звенья одной цепи. Но все оказалось не так, и Акт провозглашения независимости объединенной Армении, состоявшийся в Ереване 28 мая того же года, получил холодный прием у западных армян.

“Численность не должна служить единственным критерием в деле распределения территории и проведения границ нашего государства,” - справедливо указывалось в меморандуме. В независимое армянское государство следовало включить всю армянскую кавказскую республику, включая всю Ереванскую губернию, южную часть Тифлисской губернии и Карсскую область кроме районов к северу от Ардагана. Интересно, что когда речь шла о Киликии и недопустимости французского плана ее объединения с Сирией, в меморандуме отмечали: “План сирийского комитета противоречит соглашению, дос-

тигнутому в 1916г. между французским правительством и армянской национальной делегацией, когда последней сообщили о статье об Армении, включенной в договор, который союзные правительства только что заключили относительно Азиатской Турции.” Известно, что у Погоса Нубара не была в руках письменного подтверждения данного факта, тем не менее, меморандум направили в секретариат конференции как официальный документ. С ним ознакомились все стороны переговоров, и он не вызвал каких-либо возражений как англичан, так и самих французов.

Авторы меморандума написали об большом, независимом государстве вместе с Киликией и мандате одной из держав сроком на 20 лет. Они принимали опеку любой державы, их блока или Лиги наций. Кроме того, в п.3 своих требований они указали, что I национальный съезд армян правомочен говорить от имени всей нации. Это интересный эпизод, учитывая, что на заседаниях съезда обсуждали состав объединенного правительства, и он свидетельствует, что А.Агаронян не желал обострять отношений с наиболее пострадавшей частью своего народа. По мнению автора данной статьи, его позиция имела свои плюсы. Она показывала, что при поддержке держав, противоречия или борьба за первенство между двумя частями народа не станут непреодолимым препятствием.

Пункт о Киликии, отсутствовавший в программе, предоставленной А.Агароняну правительством РА, вообще вызвал острые споры. В своем отчете для С.Тиграняна, председатель республиканской делегации объяснял свой шаг наличием больших армянских общин в Смирне, Константинополе и Египте. Беженцы были готовы быстро переехать на земли Киликии, но в холодные, голодные, необустроенные горные районы Республики они ехать не хотели. Организовать их жизнь и помощь в первом случае было несравненно легче. Киликия была привлекательной для мандатариев, потому что обещала быстрое восстановление и возможные доходы. Да и Погос Нубар грозил перейти к самостоятельным действиям и полностью прервать сотрудничество с А.Агароняном.

Вместе с иными вопросами, документ указал и размеры возмещения за понесенные в ходе войны убытки. Как объяснял экономический советник делегации РА А.Пиралян в сообщении для О.Качазнуни: 19.1 млрд.французских франков был не суммой, отражавшей потери, а минимальным требованием, которое позволяло начать работы по восстановлению разоренной страны. От мандатария же потребовали принудить вражеские войска к эвакуации, разоружить население, наказать преступников, вернуть женщин и детей из гаремов, возвратить церковное имущество. Каждый армянин получал право для себя и своих детей перейти в течении 5 лет в подданство своего государства. А.Агаронян и Погос Нубар обещали, что при поддержке Лиги наций или конкретного мандатария, если народу обеспечат “мирный, справедливый и свободный строй,” Армения “быстро превратится в цветущее и богатое государство и сделается одним из оплотов мира и цивилизации на Востоке.”¹

Армян заслушали позднее, 26 февраля, а точку в обсуждениях 28 января - 13 февраля поставили два решения от 15-го числа. Первым из них правительство Великобритании решило отвести солдат из Карса, Александрополя и Нахичевана к Тифлису, а вторым стало двустороннее соглашение, которым Ж.Клемансо передал Д.Ллойд Джорджу мосульские территории. Документ закрепили встречи двух глав кабинетов, А.Бальфура и С.Пишона. Передача стала большим успехом англичан и концом антибританского блока, который больше никогда не достигал атакующего единства.

1 НАА ф.57, оп.5, д.194, л.1-4; д.196, л.1-7А; ф.200, оп.1, д.35, л.71, 73, 84, 148-151А; д.193, ч.5, л.402; оп.2, д.47, л.1-4; д.50, л.1-4; д.51, л.1-9; д.124, л.1-3; ф.к.4033, оп.2, д.1005, л.1-10; Mandelstam A.-N. Op.cit., p.66-68; The Armenian Question Before the Peace Conference. A Memorandum Presented Officially by the Representatives of Armenia to the Peace Conference at Versailles on February 26, 1919. “The Armenian Review,” 1974, vol.27, N 3, p.227-259.

Соглашение нейтрализовало посягательства США на Сирию и Месопотамию, значительно уменьшив возможности американского мандата на Армению. Остается неясным, на сколько деятельность В.Вильсона исходила из “неуловимого соглашения” Г.Асквита, Э.Грея, А.Бальфура и Р.Рединга с Э. М.Хаузом от 14 февраля 1916г., тем не менее, президент США сохранил интерес к ближневосточным проблемам и в последующем.¹

Прошел месяц, прежде чем стороны возвратились к теме Востока. В промежутке, 26 февраля, выступили армянские посланники, которых слушали А.Бальфур, А.Милнер, Р.Лансинг, С.Соннино, Ж.Камбон, член американской делегации Г.Уайт. По сообщению из отчета А.Агароняна, шеф Форин офиса лично вмешался для того, чтобы лидер западных армян смог изложить их позицию на Совете 10-и, председателем которого был С.Пишон. По тому же отчету, делегаты говорили в благожелательной обстановке, и оба оратора получили похвалы А.Бальфура, А.Милнера, С.Соннино, Э.Венизелоса и Ж.Камбона. Их спрашивали о концессиях, говорили о возможности займов и поставок сельскохозяйственных машин. По фопросам финансов, из Константинополя пригласили Л.Манташяна, а из Лондона - Г.Гюльбенкяна. Делегаты тоже попросили Ереван, чтоб их делегацию пополнили Г.Корганяном и А.Багратуни.² 3 марта посланник Еревана направил секретариату Мирной конференции меморандум N 64, озаглавленный “О важности немедленной помощи, чтобы поддержать население Армении.” К нему примыкало письмо А.Агароняна и Погоса Нубара в адрес председателя конференции о тех необходимых шагах Союзников, которых ожидали в молодом государстве.

В меморандуме указывалось, что в Республике Армении, в районах Карса, Сурмалу, Александрополя, Эчмиадзина, Шарура-Нахичевана и Еревана находилось более 500 тыс.беженцев, 300 тыс.из них бежали из Ванского, Эрзерумского и Трапезундского вилайетов. В результате эти, соседние земли полностью обезлюдены, и включая пострадавших в Персии и Азербайджане, в помощи нуждались не менее 900 тыс.человек. На территории самой РА, в большей части Ереванской губернии, бедствовало не менее 770 тыс.человек. В республике было 82 тыс.разрушенных жилищ, к которым добавились 14 тыс.разоренных домов в армянских районах Шемахи, Нухи и Ареша. Спасшимся остро не хватало продовольствия хотя бы на 6 месяцев, а возвращавшимся домой людям требовалось посевное зерно, чтобы выжить. На каждый из 181.800 домов следовало той же весной засеять не менее 3 га пашни.

Приложив соответствующие расчеты, А.Агаронян испрашивал у Мирной конференции не менее 185 тыс.т.продовольственного зерна и 198 тыс.т. для посева. Еще нужно было 125 тыс.плугов, 77 тыс.серпов, 775 тыс.голов крупного рогатого скота и 188.8 тыс.овец. Таковы были предметы первой необходимости для населения и беженцев, о которых вели переговоры в Париже, такими были нужды республики, в которой “царили голод и нищета.”

В дополнение к меморандуму, в письме глав обеих делегаций еще раз повторялось, что жители РА умирали от голода, болезней и лишений. Причем даже оказавшиеся за границей соотечественники старались помочь тем, кто находился в еще более ужасных условиях. 10 марта заседание Совета министров республики

¹ US NA, RG 256, 180.03101/27, 31-32, 34, 38; 180.03401/101; 184.00101/9, 22; Papers Relating, vol.5, p.895-925; Уткин А.И. Вудро Вильсон. М., Международные отношения, 1989, с.97-98; НАА ф.200, оп.1, д.131, ч.3, л.140-157; Архив внешней политики СССР, 1920г., ф.132, оп.2, д. 3, папка 101, л.36-43; Քաջազնունի Հ. ՀՀ Դաշնակցութիւնն անելիք չունի ալիքիս: Թիֆլիս, 4-րդ տպարան, 1923, էջ 50; Վրացյան Ս. Հայաստանի Հանրապետութիւն: Երեւան, Հայաստան, 1993, էջ 286; Missakian J. A Searchlight on the Armenian Question (1878-1950). Boston, Hairenik, 1950, p.75; Gidney J.B. A Mandate for Armenia. Kent, Ohio, The Kent State University, 1967, p.82-85; Hovannisian R. Op.cit., vol.I, p.277-281; Գալոյան Գ.Ա. Հայաստանը եւ Մեծ Տերութիւնները 1917-1923 թթ.: Երեւան, Գիտութիւն, 1999, էջ 102-103; Մարգարյան Գ.Ա. Հայաստանի Հանրապետութեան պատմիրակութիւնը Փարիզի Հաշտութեան կոնֆերանսում: «Լրագիր Հասարակական գիտութիւնների», 1994, N 2, էջ 103-107:

² Papers Relating, vol.4, p.147-156; НАА ф.200, оп.1, д.290, л.1-6; детали изложены также в: Махмуриян Г.Г. Лига Наций, Армянский вопрос и Республика Армения. Ереван, Артагерс, 1999, с.60-67.

занесло в протокол, что полученные от Погоса Нубара для нужд армии 505.270 франков будут потрачены на семьи погибших военнослужащих. Сама же армянская армия, вместе с союзническими частями, была готова сопровождать и охранять беженцев, чтобы их можно было вернуть к родным очагам и работе. Авторы напоминали о ст.7 и 24 Мудросского перемирия, приводили в пример организацию местной администрации в Карсе и требовали “полностью и окончательно вывести турецкую администрацию с армянской территории, заменив ее союзническими властями.” Кабинет РА соглашался подчинить свою регулярную армию верховному командованию Союзников и “сформировать дополнительные полки из тысяч [деобилизованных] солдат,” а также беженцев, находившихся на Кавказе и в Месопотамии.¹

А в Париже, 5-7 марта Д.Ллойд Джордж попытался увязать решение по Армении и Константинополю со списанием американцами британских долгов. Те сразу сделали попытку включить в сферу их влияния Анатолию и Киликию.² Споры вокруг последней привели к новой отсрочке работы до возвращения президента США в Париж. По его приезду, Восточный вопрос обсудили 20 марта, в узком кругу Совета 4-х. Вновь прозвучали слова о “полном и окончательном освобождении так долго угнетавшихся турками народов,” об “учреждении национальных правительств и администраций, получающих власть от изначального и свободного выбора местных жителей.” Напоминалось, что Англия “согласилась поощрять и поддерживать учреждение местных правительств и администраций, ...как только они станут действенными.” Почти годичную Республику Армению не считали достаточно “действенной,” поскольку посланников ее заслушали, но признания правительству пока еще не дали.

А.Милнер представил новую карту раздела османских районов, на которой Армению отделили вместе с Киликией. Этому объединенному массиву предложили двух мандатариев, однако Д.Ллойд Джордж не уступил киликийских земель американцам и помешал проникновению французов в Сирию. В то же время, он не возражал против комиссии по изучению всего региона. Комиссия должна была углубленно изучить проблемы Армении, в которой он был “не столь тесно заинтересован.” Вместе с А.Бальфуром, премьер-министр требовал ускорить работу комиссии, так как новое мероприятие “могло отсрочить достижение мира.” Он подчеркнул, что не уступит Месопотамию и не пустит комиссию восточней Армении: остальное Закавказье оставлялось вне американской досягаемости.³

Повторим: 20 марта В.Вильсон не был инициатором переговоров и не поднимал вопроса о независимости Армении. Наоборот, его ждали, чтобы вернуться к теме. Президент США интересовался Сирией и Киликией, но не больше. Его партнерам не нужна была поездка комиссии в регион - они располагали всеми необходимыми сведениями. Путешествие американцев Г. Кинга и Ч.Крейна длилось с 10 июня по 21 августа, вновь оттянув время принятия решений. За это время В.Вильсон давно покинул Париж, и тема перешла к нижестоящим политикам.

Нужно отметить, что 20 марта и 21-31 мая глава британского кабинета применил одну и ту же хитрость: он предложил неимеющим войск США разные регионы, сталкивая их с Францией, у которой имелись необходимые для экспансии штыки. Потеря времени из-за их раздоров беспокоила А. Бальфура, А.Агароняна, Погоса Нубара. Армяне-посланники требовали удалить турецкие власти с обсуждаемой территории и ввести вплоть до киликийского берега правление победителей. А.Агаронян, например, передал А. Тойнби для В.Меллета доклад, вместе с соглашением от 8 января 1919г. об армянской принадлежности Карса, подписанным Дж.Форестье-Уокером и С. Тиграняном. Этот шаг был вкладом в последующее апрельское решение о введении в области администрации РА.

¹ НАА ф.200, оп.1, д.22, ч.1, л.41-42; д.193, ч.4-5, л.238-241, 330-334.

² US NA, RG 256, 185.1/36/Subencl./Ann.A; НАА ф.200, оп.1, д.290, ч.1, л.1-6; House E.M. The Intimate Papers of Colonel House. Arranged by Ch.Seymour. Boston, Houghton Mifflin, NY; 1928, vol.4, p.358-359; Берти Ф. За кулисами Антанты. М., 1927, с.193; Виноградов К.Б. Дэвид Ллойд Джордж. М., Мысль, 1970, с.281.

³ US NA, RG 256, 181.91/49; Армянский вопрос. Энциклопедия. Ереван, Армянская энциклопедия, 1991, с.203; Միմոնյան Հ.Ռ.: Նշվածը, գ.2, էջ 605:

Доклад призывал немедленно удалить турецкие подразделения из Закавказья и западноармянских вилайетов, разместить союзнические части в Трапезунде, Эрзеруме, Сарикамыше, Нахичеване, Джульфе и Шуши; принять участие в реорганизации армянской армии и пополнить ее добровольцами из разных стран, направив их с оружием и боеприпасами в новое государство.¹ Республика Армения бралась подчинить ее войско Верховному военному совету и набрать новые полки.

На обсуждавшейся 20 марта карте учитывали эти подходы, но споры главных сторон не утихли. Именно конфликты между ними, а не отсутствие сведений породили комиссию Г.Кинга-Ч.Крейна, в которую европейцы так и не выделили людей. Те же противоречия стали причиной знаменитой декларации Д.Ллойд Джорджа от 25 марта из Фонтенбло, в которой премьер указал, что с отсутствием опасности партнерские отношения прекращаются, и отныне лично он должен позаботиться об интересах своего государства. Конференция входила в новую фазу.

Гаянэ Махмуриян
кандидат исторических
наук

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՓԱՐԻՋԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՑԵՐԱՆՍՈՒՄ ՈՒ ԲՐԻՏԱՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՀՈՒՆՎԱՐ-ՄԱՐՏ 1919թ.)

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1919թ. Հունվար - մարտ ամիսների ժամանակաշրջանում Ա.Ա.Հարոնյանի գլխավորած ՀՀ պատվիրակությունը, Պողոս Նուբարի Ազգային պատվիրակության հետ միասին, պնդում էին արեւմտահայ նահանգների ազատման եւ նրանց, Անդր-կովկասում հռչակված հանրապետության հետ միավորման անհրաժեշտությունը: Հունվարի 23-ին, 27-28-ին, 30-ին, փետրվարի 4-ին ու 10-ին Դաշնակիցները հանգամանորեն քննել են այդ, եւ երկրամաս նրաց ստորաբաժանումներ ուղարկելու հարցն, ընդունելով մանդատների կարեւորությունը: Դրան հակառակ, փետրվարի 7-ի Գերագույն ռազմական խորհրդի, Հունվարի 23-ի եւ փետրվարի 15-ի բրիտանական կառավարության նիստերում որոշվել էր Կովկասից դուրս բերել այնտեղ արդեն իսկ գետեղված բրիտանական զորքերը:

Ազգային շահերը պաշտպանելիս, Ա.Ա.Հարոնյանն ու Պողոս Նուբարը վեհադոժովի քարտուղարությունը հղեցին փետրվարի 12-ի ծրագրային հուշագիր, որը ամսի 26-ին անձամբ ներկայացրել են Գերագույն խորհրդի անդամներին: Դրան հետեւել են Ա.Ա.Հարոնյանի մարտի 3-ի հուշագիրը, նրա՝ Ա.Թոյնբիին հանձնված զեկուցագիրը՝ Վ.Մելետի համար, ու Ս.Տիգրանյանին հասցեագրած նամակները, Պողոս Նուբարի գրությունը կաթողիկոս Գեւորգ V-ին ու Ա. Պիրալյանի Հ.Քաջազնունուն ուղղված բացատրագիրը: Այդ փաստաթղթերը, ինչպես եւ հայ ազգային I համագումարի ընթացքը ներկայացնում են Հայաստանի Հանրապետության ու Ազգային պատվիրակության գործունեությունը Փարիզում:

Վեհաժողովի մարտի 20-ի նիստում նորից մանրագնին քննարկեցին Հայաստանին վերաբերվող հարցերը, որոնք ուղեկցվել են Ա.Միլների կազմած քարտեզի գնումով: Քիչ հետո Դ.Լոյդ Ջորջը հայտարարեց, որ ինքը այլեւս չի հետապնդում Դաշնակիցների ընդհանուր քաղաքականությունն ու անցնում է իր կայսրության շահերի պաշտպանությանը: Փարիզի վեհաժողովը մտնում էր իր զարգացման նոր փուլը:

Գայանե Մախմուրյան
պատմական գիտությունների
թեկնածու

¹ НАА ф.200, оп.1, д.193, ч.7, л.493-494; см.также: ч.5-6, л.335-343, 412-419, 436-443; ф.к.4033, оп.2, д.964А, л.120-121.

**ՂԱՐԱՔԱՂԻ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԸ ՀԱՅ-ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԹՆՋՈՒԿՈՒՄ (1919թ. Հունվար-մայիս)**

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը, տեղեկանալով Ադրբեյջանի իշխանությունների՝ Ղարաբաղում ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետություն ստեղծելու եւ խոսքով բեկ Սուլթանովին գեներալ-նահանգապետ նշանակելու վերաբերյալ 1919թ. Հունվարի 15-ի որոշմանը¹, կարծես թե սթափվում է: Երեւանում անգլիական զինվորական ներկայացուցչությունը՝ Հանձինս գեներալ Ասսերի շնչ կառավարությանը պաշտոնապես այդ մասին տեղակայում է փետրվարի 24-ին²:

Բանն այն է, որ այդ նոր վարչական միավորի տարածքը գերազանցապես Հայկական ու Հայաբնակ էր: Այն ընդգրկում էր Շուշիի, Ջիվանշիրի, Ջիրբայիլի եւ Ջանգեզուրի* գավառները, որոնցից առաջին երեքը իբրեւ Ղարաբաղի պատմական գավառներ մտնում էին 1918թ. Հուլիսի 22-ին Ղարաբաղի Հայոց առաջին Համագումարի կողմից իր անկախությունը հռչակած Ղարաբաղ պետական կազմավորման մեջ:

1919թ. Հունվարի 21-ին շնչ կառավարությունն, իր հերթին, որոշում է ընդունում Հանրապետության նոր վարչական միավոր ստեղծելու մասին, որը կոչվում էր Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի ժամանակավոր շրջան (նահանգ): Որոշումը հրապարակվեց Հունվարի 30-ին³: Իսկ մինչ այն հրապարակելը, Հունվարի 26-ին Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը բողոքի նոտա հղեց Ադրբեյջանի իշխանություններին՝ նրանց որոշումը բնութագրելով իբրեւ ոտնձգություն Հայաստանի տարածքային ամբողջականության դեմ, հաստատելով Ղարաբաղի եւ Ջանգեզուրի բնիկ Հայկական լինելու իրողությունը⁴: Հայկական նոտային ի պատասխան ստացվեց Ադրբեյջանի կառավարության նոտան, պարունակելով նույն բովանդակությամբ մեղադրանք՝ ուղղված Հայաստանի Հասցեին, որը միջամտում է Ադրբեյջանի ներքին գործերին, Համարելով Ղարաբաղը բնիկ ադրբեյջանական տարածք⁵: Այնուհետեւ ծայր առավ բողոքի նոտաների մի երկարատեւ շրջան, որը շարունակվում է առ այսօր, տարբեր անվանումներով, բայց նույն բովանդակությամբ, նույն խնդրի շուրջ:

Անհրաժեշտ է մատնանշել մի հանգամանք: Չափազանց լարված վիճակում, Հայաստանի Հանրապետությունը ժամանակ առ ժամանակ ուշադրությունը սեւեռում էր Ղարաբաղի վրա: Այսպես, 1918թ. նոյեմբերի 19-ին 8 մլն. վարկ է բացում Ղարաբաղի պաշտպանությունն ամրապնդելու նպատակով⁶:

Հայաստանի կառավարության Հունվարի 21-ի որոշման համաձայն՝ շրջանը կառավարվելու է ըստ Հանրապետությունում գործող օրենքների, բայց հաղորդակցման դժվարությունների պատճառով, ժամանակավորապես կկառավարվի Ջանգեզուրի ազգային խորհրդի կողմից, որն այնուհետեւ վերանվանվելու է «Ջանգեզուրի եւ Ղարաբաղի նահանգային խորհուրդ», եւ որի կազմը կլրացվի Ղարաբաղից ընտրված անդամներով՝ ըստ բնակչության թվի: Նահանգի կենտրոնն է համարվում Գորիս քաղաքը⁷: Համաձայն նախահաշվի, որը հաստատել էր կառավարությունը, որոշվում է վարկավորման կարգը: Ազգային խորհրդի գործունեությունը վերահսկելու է շնչ կողմից նշանակված կոմիսար Արսեն Շահմազյանը⁸: Նշված խորհրդի իրավասությունը նկատելի կերպով չտարածվեց Ղարաբաղի վրա, կոմի-

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Сборник документов и материалов, Ереван, 1992, с.62.

² Նույն տեղում, էջ 83:

* Ջանգեզուրը դուրս եկավ այս նորահայտ կազմավորումից մայիսի կեսերին Գորիս այցելած Շատելվորտի հետ հանդիպումից հետո, որի ժամանակ զանգեզուրցիները կտրականապես մերժեցին ճանաչել Ադրբեյջանի իշխանությունը (տես Ե.Իշխանյան, Լեռնային Ղարաբաղը 1917 - 1920 թթ., Երեւան, 1999, էջ 412 - 414):

³ Нагорный Карабах в 1918-1923гг, с. 66.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում, էջ 72:

⁶ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետեւ՝ ՀԱԱ), Փ. 199, ց. 1, գ. 65, թ. 140:

⁷ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 66-67.

⁸ Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երեւան, 1992, էջ 350:

Հետ չի կարող համաձայնվել եւ որ սպասում է Փարիզի կոնֆերանսի որոշմանը: Ազրբեջանը նույնպէս պարտավոր է սպասել, պահպանելով status quo -ն¹:

Ղարաբաղի ստատուսին վերաբերվող ՀՀ կառավարության եւ Անդրկովկասում բրիտանական հրամանատարության միջեւ ինտենսիվ գրադրութունն ու երբեմն սուր բնույթ կրող, երկուստեք մեղադրանքներ պարունակող քննարկումները շարունակվեցին մինչեւ Ղարաբաղի հայոց 7-րդ համագումարը՝ 1919թ. օգոստոսի 13-ը: Գրութիւնների փոխանակմանը զուգահեռ Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակի ու նրան առնչվող հարցերը քննարկվում էին նաեւ հրամանատարության եւ Հանրապետության բարձրաստիճան պաշտոնյաների միջեւ՝ հանդիպումների ընթացքում:

Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցը ազրբեջանական նահանգապետութուն ստեղծվելուց հետո, ՀՀ կառավարութունը լրջորեն քննարկել է սկսած փետրվարի առաջին տասնօրյակից: Վարչապետ Հ.Քաջազնունին Ա.Խատիսյանին (այդ օրերին՝ արտաքին գործոց նախարար) ուղղված 1919թ. փետրվարի 24-ի նամակում գրում է հետեւյալը: Նախ պարզվում է, որ Թիֆլիսում ինքը հանդիպում է ունեցել գեներալ Ուորկերի հետ եւ բանակցել Ղարաբաղի կարգավիճակի շուրջ: Նամակագրի տեղեկութայնքն այդ հարցը քննարկվել է Ուորկերի հետ՝ նրա Երեւանում եղած ժամանակ, այսինքն՝ մինչեւ փետրվարի 24-ը եւ համաձայնութուն է կայացվել առ այն, որ Ղարաբաղի հայոց ազգային խորհուրդը կառավարելու է երկրամասը եւ ունի համապատասխան լիազորութիւններ Հայաստանի կառավարության կողմից: Նոր՝ ազրբեջանական նահանգապետութուն ստեղծումը խախտում է Հայաստանի իրավասութիւնը Ղարաբաղի նկատմամբ, որը Հայաստանի մասն է, եւ այդ համոզմունքը արտահայտում Ղարաբաղի բնակչութիւնը: Հ.Քաջազնունին հայտնում է, որ Ուորկերը պատրաստակամութիւն է հայտնել վիճելի հարցերը լուծելու նպատակով միջնորդ լինել Հայաստանի եւ Ազրբեջանի միջեւ, նաեւ դիմել արբիտրաժին: Հայաստանը համաձայնվել է, իսկ Ազրբեջանը՝ ոչ: Հ.Քաջազնունին առաջարկում է պաշտոնապէս բողոքել բրիտանական հրամանատարությանն ու Ազրբեջանի կառավարութիւնը: Այնուհետեւ Ուորկերը խոստանում է մարդ ուղարկել Բաքու՝ Թոմսոնի հետ Ղարաբաղի խնդիրը լուծելու նպատակով²:

Այս գրութիւնը վկայում է այն մասին, որ բրիտանական հրամանատարութիւնը իր որոշումները՝ Հայաստանի եւ հայերի վերաբերյալ, ընդունում էր ըստ անձնական հայեցողութիւնի:

1919թ. մարտի 21-ի գրութիւնքն արտաքին գործերի նախարար Ս.Տիգրանյանն առաջարկում է ազրբեջանական վարչութիւնն ենթակայութիւնից հանել նոր ստեղծված նահանգապետութիւնն ու օրեցօր ստվարացող ազրբեջանական զորամասերը եւ մեր դիտարկմամբ ամենակարեւորը՝ Ղարաբաղում եւ Ջանգեզուրում ստեղծել ավտոնոմ (ինքնավար) կառավարման վարչաձեւ, տեղական ազգային խորհուրդների աջակցութիւնքն, բրիտանական հրամանատարութիւն հսկողութիւն եւ գերագույն կառավարման ներքո, հանձնի անգլիական նահանգապետի կամ որեւէ այլ ձեւով, որ կառաջարկի անգլիական իշխանութիւնը³:

1919թ. մարտի 25-ին գեներալ Թոմսոնը կարճ ժամանակով այցելում է Երեւան եւ հանդիպում ունենում վարչապետ Ա.Խատիսյանի հետ: Այնուհետեւ մայիսի 3-ին Ա.Խատիսյանը գնում է Թիֆլիս, ուր կայանում է նրա երկրորդ հանդիպումը Թոմսոնի, անգլիական հրամանատարութիւն պաշտոնյաների հետ: Երկու հանդիպումնքն ընթացքում էլ Հայաստանի վերաբերվող կարեւոր խնդիրների հետ քննարկվում է նաեւ Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակի խնդիրը: Այդ հանդիպումների ժամանակ վարչապետը պնդում է Ղարաբաղը Հայաստանի անբաժան մասը լինելու հանգամանքը: Ղարաբաղի հայութիւնն առաջին համագումարը թեեւ հռչակել էր երկրամասի անկախութիւնը, սակայն հետագա համագումարներում հաստատել էր Հայաստանի անքակտելի մասը լինելու իրողութիւնը: Հայկական կողմը պատմագագադրական հիմնավորումներից զատ հենվում էր նաեւ այդ իրավական գործոնի վրա: Կարեւոր էր նաեւ այն, որ Թուրք-գերմանական բանակը օկուպացրել էր միայն Շուշին եւ մերձակա բնակավայրերը, բայց ոչ Ղարաբաղը: Ելնելով վերոհիշյալ փաստարկներից Ա.Խատիսյանը մերժում է Ազրբեջանի կողմից մտցված կառա-

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 95.

² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 235, թ. 12 - 13:

³ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 128 - 131.

վարձան որեւէ ձեւ, թեկուզ եւ ժամանակավոր, նկատի ունենալով գեներալ-նահանգապետ Սուլթանովի* վարչութիւնը, որին չէր ենթարկվում Ղարաբաղի Հայոց ազգային խորհուրդը:

Մարտյան վերոհիշյալ Հանդիպմանը ներկա են եղել նաեւ ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Ս.Տիգրանյանը եւ խնամատարութեան նախարար Խ.Վերմիշեւը: Բրիտանական զինված ուժերի Հրամանատարը փորձում էր ինտիսյանի ուղղորդութեանը շեղել Ղարաբաղից, կենտրոնացնել փախստականներին ցուցաբերվող օգնութեան վրա, որն ըստ նրա՝ Հաջողութեամբ կատարում է Ադրբեյջանի կառավարութիւնը Ղարաբաղում եւ Զանգեզուրում, ուր կուտակված էր 40 հազար փախստական (30 հազար Հայ եւ 10 հազար մահմեդական): Խառնույնը իրավացիորեն ընդգծել է, որ Ղարաբաղի խնդիրը Հայաստանի Համար քաղաքական է եւ ոչ թե գաղթականական: Նա առաջ է քաշում Հետեւյալ Հարցերը եւ սպասում Թոմսոնի պատասխանին, որն ըստ վավերագրի անորոշ էր ու տարտամ: Ըստ Թոմսոնի.

1. Առանց անգլիական միսիայի Սուլթանովը ոչինչ չի կարող անել:

2. Շուշիի անգլիական միսիայի Հետ կապ ունենալու համար կնշանակվի Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչ:

3. Ադրբեյջանական զորքերը Ղարաբաղում մի գինովորով անգամ չեն ավելանա:

4. Զանգեզուրը կկառավարվի իր իսկ ընտրած Ազգային խորհրդի կողմից:

Վարչապետի այն հարցին, թե ով պետք է կառավարի Ղարաբաղում, Թոմսոնը կրկին անգամ հայտնում է իր երկդիմի տեսակետը, թե Սուլթանովի վարչութիւնը ժամանակավոր է եւ դեռ չի ենթադրում Ղարաբաղի ադրբեյջանական տարածք լինելը: Ի վերջո Ա.Խառնույնը գտնում է, որ Ղարաբաղի Հարցում ինքը մնացել է իր համոզման, անգլիական տեսակետն ընդունել է ի գիտութիւնը¹:

Հայաստանի կառավարութիւնը Հայկական Ղարաբաղի կարգավիճակի վերաբերյալ իր տեսակետը շարունակում է պնդել մինչեւ Թիֆլիսում կայացած խորհրդակցութիւնը: Ավելանում է եւս մի խնդիր՝ բողոք Հայ գործիչներին Ղարաբաղից արտաքսելու կապակցութեամբ²: Ինչ վերաբերվում է անգլիացիներին՝ նրանք արդեն չէին թաքցնում, որ իրենք Ադրբեյջանի կողմն են³:

1919թ. մայիսի 3 -ին տեղի ունեցած քննարկումների կենտրոնում դարձյալ Ղարաբաղի կարգավիճակի հարցն էր, ըստ որում Հանդիպմանը ներկա են եղել Անգրկովկասում բրիտանական զորքերի Հրամանատար գեներալ Թոմսոնը, զորքերի տարբեր ծառայութիւնների ներկայացուցիչներ՝ գեներալներ Բրաֆը, Բիչը, Դեւին, Հայկական կողմից՝ Ա.Խառնույնն ու Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ.Եվանգուլյանը: Խորհրդակցութեան մասնակիցները լսեցին Շատելվորտի եւ Ղարաբաղում անգլիական միսիայի պետ, մայր Մոնկ-Մեսոնի զեկուցագիրը՝ Զանգեզուրում կոմիսար Ա.Շահմազյանի գործունեութեան եւ Ղարաբաղի գրութեան մասին: Զեկուցագիրը բաղկացած էր 20 կետից եւ Հայաստանին ուղղված բացահայտ մեղադրանքներ էր պարունակում: Ընթերցումից Հետո գեներալ Թոմսոնը ներկայացնում է իր եզրակացութիւնը. Համաձայն որի Հայաստանը իր գործողութիւններով կարծես թե պատերազմ է հայտարարում Անգլիային. Ղարաբաղում կտիրի խաղաղութեան ու Հաշտութեան միջնորդ, եթե Հայաստանի գործակալները չգրգռեն ժողովրդին, իսկ անգլիական զորքի շարժումը դեպի Նախիջևան դադարեցված է վերոհիշյալ պատճառներով:

Ելնելով ստեղծված իրադրութիւնից գեներալն անում է Հետեւյալ առաջարկութիւնները.

1. Կոմիսար Շահմազյանը եւ մյուս Հայ քարոզիչները պետք է ետ կանչվեն Ղարաբաղից,

* Մարտյան Հանդիպման ընթացքում վարչապետը Խ. Սուլթանովի անձը ներկայացրեց Թոմսոնին: Այն, որ Սուլթանովը «Մուսավաթ» կուսակցութեան անդամ է, Թուրքիայի գործակալ, Հայկական կոտորածների Հեղինակ: Պարզվում է, որ գեներալը տեղյակ էր Սուլթանովի անցյալին (տես Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 140 - 142):

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 133, 135.

² Նույն տեղում, էջ 157 - 159:

³ Նույն տեղում, էջ 150 - 151:

2. Հայաստանի կառավարութիւնը պետք է ստորագրի եւ հրապարակի Ղարաբաղի մասին մի պրոկլամացիա (թուղցիկ), որում նշվի, որ ամեն մի ընդգրիմութիւն ազրբեջանական իշխանութեանը անթուղյատրելի է եւ այն բացասաբար է անդրադառնալու փախստականների ճակատագրի վրա,

3. Քոչվորները պետք է անարգել բաց թողնվեն,

4. Այս պայմանները կատարելու պարագայում Հայկական զորքի եւ փախստականների շարժումը դեպի Նախիջևեան կսկսվի անհապաղ:

Թոմսոնի ելույթին ի պատասխան հանդես է գալիս Ա.Խատիսյանը, որը հերքում է Թոմսոնի մեղադրանքները, պարզաբանումներ մտցնում որոշ հարցերում, իսկ որոշ պայմաններ՝ պարզապես համարում անընդունելի: Վարչապետը վերստին հաստատում է Հայաստանի կառավարութեան տեսակետը Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակի վերաբերյալ. այն է՝ Ղարաբաղը համարելով Հայաստանի Հանրապետութեան անբաժանելի մաս, անհրաժեշտ է գտնում դեներալ-նահանգապետութեան կազմավորում անդլիացի նահանգապետի առկայութեամբ, որը կվերահսկի տեղական ազգային խորհուրդների գործունեութիւնը: Հայաստանը Ղարաբաղում քարոզիչներ չունի բացի երկու պաշտոնական ներկայացուցիչներից (Մ.Արզումանյան, Հ.Արդության), Հայաստանի իշխանութիւնները հնարավոր են համարում խորհուրդ տալ զարաբաղցիներին եւ զանգեզուրցիներին արգելք չլինել քոչին եւ այլն: Խատիսյանը սկզբունքային պատասխան է տալիս պրոկլամացիայի վերաբերյալ առաջարկութեանը: Նախիջևեանի փախստականների վերադարձի հարցը կապել զարաբաղյան հարցի հետ, նա համարում է համազոր թուրքական քաղաքականութեանը: Անմեղ մարդկանց պատասխանատու դարձնել երրորդ կողմի, տվյալ դեպքում՝ Հայաստանի կառավարութեան կատարելիք գործողութեան համար, Խատիսյանը անթուղյատրելի է համարում: Նա կորուկ հրաժարվում է Ղարաբաղին վերաբերող պրոկլամացիան ստորագրելուց եւ հայտնում, որ այդ քայլին նա չի դիմի նույնիսկ փախստականների Նախիջևեան վերադարձը կասեցնելու պարագայում եւ որ ինքն արտահայտում է ոչ միայն իր, այլեւ Հայաստանի եւ Ղարաբաղի հայութեան կարծիքը եւ ոչ թե Դաշնակցութեան, ինչպես որ կարծում է Թոմսոնը: Խորհրդակցութեան վերջում Թոմսոնը հայտարարում է, որ ներկա գտնվող դեներալները եւ ինքը ետ են վերցնում իրենց առաջարկութիւնը՝ փախստականների վերադարձի եւ Հայկական բանակի շարժումը դեպի Նախիջևեան կասեցնելու վերաբերյալ: Նշենք, որ տվյալ վավերագիրը կառավարութեան՝ Ա.Խատիսյանի ներկայացրած հաշվետվութեան գեկուցագիրն է¹:

Մայիսի 6-ին Թոմսոնն իր մոտ է հրավիրում Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Լ.Եվանգուլյանին, ծանոթացնում նրան Ղարաբաղից եւ Զանգեզուրից ստացված գեկուցագրի բովանդակութեանը: Դիվանագետը Հանրապետութեան կառավարութեանը «հույս դադարի» հայտնում է Թոմսոնի՝ գեկուցագրերից բխող պահանջների մասին: Վերջինս գտնում է, որ Ղարաբաղում եւ Զանգեզուրում կարգուկանոն հաստատելուն իրեն խանգարում է հիշյալ նահանգի նահանգապետ նշանակված կապիտան Ա.Շահմազյանը եւ պահանջում է հեռացնել Շահմազյանին, ենթարկել նրան պատասխանատվութեան: Շահմազյանը, նրա օգնականները, Դաշնակցութիւնը, Հայ բնակչութեանը ներշնչում են չենթարկվել Ազրբեջանի իշխանութեանը, թշնամական տրամադրութիւն հարուցում անգլիացիների հանդեպ: Հայաստանի ներկայացուցիչ Մ.Արզումանյանը չի օգնում անգլիական միտիային կարգուկանոն հաստատելու գործում: Ըստ Եվանգուլյանի, Թոմսոնը ներկայացնում է Ազրբեջանի վարչապետ Խան-Խոյսկու առաջարկութիւնը: Վերջինս խոստանում է կարգուկանոն հաստատել Նախիջևեանում, Սուրմալուում եւ Շարուր-Դարալագյազում, աջակցել Հայկական տիրապետութեան հաստատմանն այդ շրջաններում: Գեներալ Թոմսոնն առաջարկում է Հայկական կողմին փոխարենը նույնն անել Ղարաբաղում՝ աջակցել Ազրբեջանի տիրապետութեան հաստատմանը: Ինչպես վերը նշել ենք, նա վերադառնում է իր նախկին տեսակետին, որից ըստ Խատիսյանի գեկուցագրի, հրաժարվել էր: Նա հայտնում է, որ փախստականները կվերադառնան այն դեպքում, եթե Հայաստանի կառավարութիւնը «խաղաղեցնի» Ղարաբաղի հայութեանը: Անգլիական հրամանատարութեան թիրախ է դարձել կոմիսար Շահմազյանը, ու Թոմսոնը սպառնում է նրան դատի տալ: Հաղոր-

¹ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 185 - 189.

դելուզի հանդիպման ժամանակ ներկայացված պահանջները՝ Լ.Եվանգուլյանը սպասում է համապատասխան հրահանգների¹:

Մի փոքր շեղվելով հիմնական խնդրից նշենք, որ Խան-Խոյսկու առաջարկությունը հաստատում է Հայաստանի իշխանությունների քանիցս վիճված կարծիքը, որ ՀՀ թուրք բնակչության գինված ելույթները հրահրվում, կազմակերպվում, ֆինանսավորվում եւ ղեկավարվում են Ադրբեյջանի եւ նրա ավագ դաշնակից թուրքիայի միջոցով ու անմիջական մասնակցությամբ: Անգլիական հրամանատարությունը կույր պետք է լիներ չտեսնելու համար այդ իրողությունը:

ՀՀ վարչապետն իր տեսակետները կրկին հաստատում է իր իսկ հեղինակած հրահանգում: Մասնավորապես Ղարաբաղի կարգավիճակի, Նախիջևանի փախստականների՝ իրենց բնակավայրերը վերադարձի, Ղարաբաղում Հայաստանի իրավասությունների, երկրամասում հայկական գինված ուժերի կազմակերպման հարցերի վերաբերյալ: Ա.Նատիսյանը հատուկ շեշտում է, որ փախստականների վերադարձը կապել Ղարաբաղի հարցի հետ համազոր է թուրքական քաղաքականությանը: Ղարաբաղցիներին ուղղված որեւէ պրոկլամացիա՝ Ադրբեյջանին ենթարկվելու առաջարկությամբ, պահանջով, ինքը՝ վարչապետը չի ստորագրի, թեկուզ եւ փախստականների վերադարձը Նախիջևան կասեցվի²: Ինչ վերաբերվում է Հայաստանի պաշտոնական ներկայացուցիչներին, ապա դրանք երկուսն են՝ Մ.Արզումանյանը եւ Հ.Արզումանյանը: Վերջինս Շուշի է գնում կառավարությունից քաղաքականությունը ղարաբաղցիներին իրագրել պահելու եւ Շատելվորտի հայտարարությունը լսելու նպատակով: Նա ոչ մի պաշտոնական որոշում չի ընդունելու:

Զանգեզուրի եւ Ղարաբաղի կոմիսար, կապիտան Արսեն Շահմազյանն իր պաշտոնավարության առաջին իսկ օրից, երբ փաստը հայտնի դարձավ Ադրբեյջանի իշխանություններին՝ 1919թ. մարտի կեսերին³, ենթարկվեց պարբերական սպառնալիքների ու հարձակումների: Բնականաբար Ադրբեյջանի կառավարությունը Շահմազյանին ջանում էր հեռացնել Զանգեզուրից Ղարաբաղից բրիտանական հրամանատարության միջոցով եւ դա նրան հաջողվում էր: Ա.Շահմազյանի ներկայությունը համարվեց վնասակար, հակաանգլիական: Անգլիական հրամանատարության տարբեր մակարդակի բարձրաստիճան ներկայացուցիչներ (Շատելվորտ, Թոմսոն, Դեյ) Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էին ետ կանչել Շահմազյանին Զանգեզուրից, Տոմսոնը սպառնում էր անձամբ ձերբակալել նրան եւ հանձնել ռազմադաշտային դատարանին⁴:

Հայկական իշխանությունները փորձում էին հիմնավորել Շահմազյանի նշանակումն ու գործունեությունը: Շահմազյանը գործում է Հայաստանի օրենքներով, գրում է Արտաքին գործերի նախարարը բրիտանական հրամանատարությանն ուղղված գրություն մեջ: Զանգեզուրը Հանրապետության տարածքն է, եթե Շահմազյանը բրիտանական հրամանատարությանն անվստահություն հայտնի, ապա նա պատասխանատվություն կկրի կառավարության առաջ⁵:

Այնուհետեւ Թոմսոնը Նախիջևանի փախստականների վերադարձը պայմանավորում է Շահմազյանի ետ կանչելու հետ: Կոմիսար Շահմազյանը վերջին պաշտոնական գրությունը ստորագրել է 1919թ. օգոստոսի 17-ին⁶:

1919թ. հունվար - մայիս ամիսներին Հայ-անգլիական հարաբերությունների լուսաբանությունից ու քննարկումից հետեւում է.

1. Հայաստանի եւ անգլիական հրամանատարության բանակցությունների ընթացքում Ղարաբաղի կարգավիճակի խնդիրը եղել է հիմնականներից մեկը:

2. Անգլիական հրամանատարությունը չի քողարկել իր թուրքամետ քաղաքականությունը, որի ապացույցը Ղարաբաղում ժամանակավոր գեներալ-նահանգապետություն ստեղծումն էր Ադրբեյջանի կազմում:

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 207, թ. 51 - 52:

² Նույն տեղում, գ. 309, թ. 39 - 40:

³ Նույն տեղում:

⁴ Нагорный Карабах в 1918-1923гг. с. 113.

⁵ Նույն տեղում, էջ 203:

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 309, թ. 24:

⁷ Նույն տեղում, թ. 32, 49:

⁸ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 76, թ. 239 - 240:

3. Հայաստանը հետեւողականորեն պահպանել է Ղարաբաղը իբրեւ Հայաստանի անբաժանելի մաս լինելու իրողութիւնը:

4. Հայաստանը, թեեւ ուշացած, հռչակել է Ղարաբաղ-Չանդեզուրի շրջանը (նահանգը)՝ իբրեւ առանձին վարչատարածքային միավոր:

5. Իբրեւ միջանկյալ օղակ, Հայաստանն առաջարկել է տեղական ազգային խորհուրդներից կազմված նահանգապետութիւնն՝ անգլիական գեներալ-նահանգապետի գերագույն իշխանութեամբ, մինչեւ խնդրի վերջնական լուծումը խաղաղարար կոնֆերանսով:

Լորետտա Աբրահամյան

ПРОБЛЕМА КАРАБАХА В КЛУБКЕ АНГЛО-АРМЯНСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ (январь-июнь 1919г.)

РЕЗЮМЕ

Создание английским командованием с подачи азербайджанских властей 15 января 1919г. Карабахского временного генерал-губернаторства и назначения ярого арменофоба Хосров бека Султанова генерал-губернатором вынудили правительство Армении принять равнозначные меры. 21 января 1919г. решением правительства был образован Зангезур-Карабахский район (область).

Английское командование всячески препятствовало распространению власти областного совета на Карабах и Зангезур. Выполняя волю Азербайджана, оно путем лжи, угроз и шантажа вынуждало правительство Армении отказаться от Карабаха, однако армянские власти последовательно выражали свою волю и позицию, считая Карабах неотъемлемой частью Армении.

В силу созданной созданной военно-политической и экономической обстановки, под давлением английского командования, 6-ой съезд армян Карабаха решил начать переговоры с азербайджанскими властями с целью установления приемлемого modus vivendi до окончательного решения вопроса на Мирной конференции.

Лоретта Абраамян

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՑՈՒՂԱՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱՑՈՒՄԸ 1930-Ա.ԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

Փոքր գյուղացիական տնտեսությունների խոշոր արդյունաբերական ուղու վրա դեղու կուրսը նախանշեց ՀամԿ(բ)Կ 15-րդ Համագումարը, որը տեղի ունեցավ 1927թ. դեկտեմբերին: Միաժամանակ Համագումարը խնդիր դրեց «ավելի վճռական հարձակում գործելու կուլակի դեմ», որոշեց «ձեռնարկել կապիտալիզմի զարգացումը գյուղում սահմանափակող եւ գյուղացիական տնտեսությունը դեպի սոցիալիզմի տանող մի շարք նոր միջոցներ»¹:

Առաջին 4 կոլտնտեսությունները կազմավորվեցին 1927թ. էջմիածնի գավառում: 1928թ. մարտին նշված գավառում արդեն կազմավորվել էր 10 կոլտնտեսություն, ուր ընդգրկված էին 152 գյուղացիական տնտեսություններ²: 543 շնչով²: Նույն թվականի հուլիսին էջմիածնի գավառում արդեն կային 14 կոլտնտեսություններ: Այդ թվականին Հանրապետությունում կազմավորվեց 43 կոլտնտեսություն, ուր ընդգրկված էին 645 գյուղացիական տնտեսություններ, որոնցից չքավորներ էին 474-ը, բատրակներ՝ 12, միջակներ՝ 159-ը³: Ինչպես երևում է այդ տվյալներից, միջակները դեռևս տատանվում էին եւ նրանց մուտքը կոլտնտեսություններ դեռևս քիչ էր:

Արդեն 1928թ. հոկտեմբերին Հանրապետությունում կոլտնտեսությունների թիվը Համում է 75-ի, ուր ընդգրկված էր 1533 գյուղացիական տնտեսություն՝ 5722 շնչով կամ Հանրապետության ամբողջ գյուղացիության 0.9 տոկոսը⁴: Այդ կոլտնտեսությունների մեջ ընդգրկվածները հիմնականում բատրակներ էին եւ չքավորներ, իսկ միջակ տնտեսությունները դեռևս տատանման մեջ էին: Մեկ տարի հետո, 1929թ. հոկտեմբերի 1-ին կոլտնտեսությունների թիվը Հասավ 245-ի, այսինքն մեկ տարում ավելացավ 3 անգամ: Կոլտնտեսությունների մեջ ընդգրկվում էր 6290 տնտեսություն, որը կազմում էր Հանրապետության գյուղական տնտեսությունների 3,9 տոկոսը⁵:

Նորհրդային իշխանությունը 1929թ. վերջնականապես հրաժարվեց ՆԷՊ-ից եւ սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության ասպարեզում որդեգրեց նոր ուղի, որը արտահայտվեց մի կողմից նրանով, որ որոշվեցին արդյունաբերության զարգացման արագացված տեմպեր, իսկ մյուս կողմից նրանով, որ արդյունաբերության ինքնազարգացումը ընթանում էր ոչ Համամասնորեն՝ արտադրության միջոցների բացահայտ առաջնության ապահովմամբ սպառման միջոցների արտադրության նկատմամբ: Անհրաժեշտ կապիտալ ներդրումների փնտրտուքի ժամանակ պետությունը կանգնեց երկրի ազգային եկամուտների վերաբաշխման՝ նրա նշանակալից մասը գյուղից քաղաք, գյուղատնտեսությունից արդյունաբերություն մղելու ճանապարհին:

Սակայն մանր գյուղացիական տնտեսությունները, որի վրա հենվում էր երկրի տնտեսության ագրարային մասը, սահմանափակում էր եկամուտների այդպիսի մղումը: Այս հանգամանքը, ինչպես նաև սոցիալ-Համատար եւ քաղաքականապես միաձուլվող Հասարակություն ստեղծելու խնդիրը նախանշեցին երկրի գյուղական տնտեսությունների այդքան արագ Հանրայնացման անհրաժեշտությունը:

Կուլակության դեմ պայքարը առավել բորբոքեց ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմի 1929թ. հուլիսի 18-ի «Կոլտնտեսությունների կազմում կուլակի ընդունման նպատակահարմարության եւ կոլտնտեսությունները ներսից քայքայել փորձող կուլակային տարրերին կոլտնտեսություններից մաքրելու պարբերական աշխատանքների անհրաժեշտության մասին» որոշումը⁶: Այս որոշմամբ առանց այդ էլ արդեն տնտեսա-

¹ ՍՄԿԿ-ն Համագումարների, կոնֆերանսների եւ կենտկոմի պլենումների բանաձևերում եւ որոշումներում, հ. 4, Երևան, 1987, էջ 390, 403:

² Շառոյան Գ.Վ., Սոցիալիստական հողօգտագործումը Հայաստանում 1920-1929թթ., էջ 75:

³ Նույն տեղում, էջ 83:

⁴ ՀՍԽՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր 1926-1927 եւ 1927-1928թթ., Յերեվան, 1929, էջ 68:

⁵ ՀԱԱ, ֆ.1.ց.9,գ.22,թ.57-58:

⁶ Документы сжидательствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации, 1927-1932гг., М., 1989, стр. 25.

կան եւ քաղաքական Հայաժանքների ենթարկված մեծաքանակ ունեւոր ընտանիքները գրվեցին բառացիորեն անտանելի գրության մեջ, գրկվելով ապագայից:

Ստալինը «Մեծ բեկման տարին» հռովածում, որը հրապարակվեց 1929թ. նոյեմբերի 7-ին «Պրավդայում», կոլեկտիվացման մասնակի եւ փոքր նվաճումների հիման վրա եկավ այն եզրակացութեան, թե իբր միջակ գյուղացիութեւնը չըջվել է դեպի կոլտնտեսութեւնների կողմը: Դրանով Հանդերձ նա լռում էր, որ իրականում կոլեկտիվացվել է գյուղական տնտեսութեւնների ընդամենը 6-7 տոկոսը, որը եղանակ էր ստեղծում Հացի արտադրութեւնի բնագավառում: Նա առաջ քաշեց ֆանտաստիկ ծրագիր կոլեկտիվացման միջոցով «արագացված տեմպերով ընդամենը ինչ որ երեք տարվա ընթացքում երկիրը դարձնել ամենահացառատը, եթե ոչ ամենահացառատը աշխարհում»: Ստալինի հռովածին Հետեւեց ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի 1930թ. հունվարի 5-ի որոշումը կոլեկտիվացման ընթացքի մասին, որի համաձայն նախատեսվում էր հնգամյակի ընթացքում կանխորոշված ցանքատարածութեւնների 20 տոկոսի կոլեկտիվացման փոխարեն անցնել լրիվ, համատարած կոլեկտիվացման, կարեւորագույն հացահատիկային շրջաններում այն ավարտել 1930թ. աշնանը, կամ ամենաուշը 1931թ. գարնանը: Մնացած հացահատիկային շրջաններում նախատեսվում էր կոլեկտիվացումը ավարտել 1931թ. աշնանը, կամ ամենաուշը 1932թ. գարնանը,¹ իսկ ԽՍՀՄ ազգային շրջանների համար, ինչպես նշել է Վ.Ղազարեցյանը, կարելի է հասկանալ, որ կոլեկտիվացումն ավարտվելու էր հնգամյակի վերջին՝ 1933 թվականին:² Ինչպես տեղին նկատել է նա, «բարձր իշխանութեւնների կողմից վերեւում ընդունված անիրական որոշումները Հանրապետութեւններում, մարզերում ու շրջաններում վերածվեցին կոլեկտիվացման խաղի»³: Այդ արագացված վազքը իրականացվում էր ստեղծվող տնտեսութեւնների մասին առանց իսկ պատկերացում ունենալու: Ինչ կառուցել՝ կոլտնտեսութեւն, որտեղ հանրայնացվում էր արտադրութեւնի հիմնական միջոցները (հող, բանոց կենդանիները, աշխատանքի հիմնական գործիքները) եւ պահպանվում էր տնամերձ հողամաս (կովով, մանր եղջերավոր անասուններով, տնային թռչուններով), թե կոմունա, որտեղ անհատական տնտեսութեւնի մնացորդները վերացվում էին: Ինչպես կազմակերպել եւ վճարել աշխատանքը: Ինչպիսի հիմքով էր կառուցվում նոր տնտեսութեւնների եւ պետութեւնի հարաբերութեւնները: Այսպիսի հարցերը շատ էին: Կոլտնտեսային շարժման նախորդ փորձը այս հարցերին հուսալի պատասխան չէր տվել: Այստեղից էլ ծնվում էին տարբեր հերյուրանքներ եւ սազրիչ լուրեր («կանանց համայնացում», «մեծ վերմակ»), վարչական կամայականութեւններ եւ բռնութեւններ (հավերի եւ սազերի, ավելների եւ թեյի բաժակների կոլեկտիվացում): Այսպես, Ղուրդուղուլու շրջանի Գեջրու գյուղում տարածվում է պրովակացիա, թե «երեխաներին հավաքում են Ամերիկային վաճառելու համար»⁴, իսկ Ղարաքիլիսայի շրջանի Յաղուլու գյուղում «կցված ընկերը մտնում է գոմերը եւ ամբողջ անասունները համայնացնում»⁵:

Կոլտնտեսութեւնների կազմակերպմանը ներգրավեցին քաղաքի բնակիչներ (կուսակցական-տնտեսակն ակտիվ, բանվորներ, ուսանողներ), որոնց մի մասը ծանոթ էր գյուղական կյանքին, նրա տնտեսութեւնը, հոգեբանութեւնը, ավանդութեւններին: Հերթական կամպանիային «նետվեցին» հազարավոր բանվորներ: ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի որոշմամբ նրանց թիվը պետք է լիներ 25 հազար, այստեղից էլ «քսանհինգ հազարական» անվանումը: Փաստորեն 1930թ. գարնանը գյուղեր ժամանեցին արդյունաբերական ձեռնարկութեւնների 27 հազար ակտիվիստներ⁶:

Կոլեկտիվացման բարձր տեմպերը պահպանվում էին գանգավածային բռնութեւնների, երկրի առանձին շրջաններում մինչեւ իսկ գինված ուժերի կիրառմամբ: Գյուղացիներին ստիպում էին կոլտնտեսութեւն մտնել ընտրական (քաղաքական) իրանունքից գրկելու, աքսորի, ունեցվածքի բռնագրավման, ապրանքների մատա-

¹ ՍՄԿԿ-ն Համագումարների, կոնֆերանսների եւ կենտկոմի պլենումների բանաձեւերում... Հ. 5, էջ 95-96:

² Ղազարեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 382:

³ Նույն տեղում:

⁴ ՀԱԱ, Ֆ.1, ց.10, գ.49, թ.17:

⁵ Նույն տեղում, գ.48, թ.23:

⁶ Дмитренко В.Л. и др., История отечества. 20-ый век,-М, 1997, с. 227.

կարարման դադարեցման սպառնալիքների միջոցով:¹

ՀՄԽՀ Դարալագյազի շրջանում բանվորական «Բրիգադի անդամները եւ տեղի ընկերները գյուղացիներին տվել էին սպառնալիքներ, վոր յեթե կոլեկտիվ չգնաս, կզրկվես վարկից եւ ամեն մի արտոնութիւններից: Օրինակ, մի ընկեր Հերհերում կազմում ե յերկու ցուցակ եւ Հայտարարում, որ սրանցից մեկը սոցիալիզմն ե, իսկ մյուսը՝ կապիտալիզմը, ով վորտեղ ուզում է, թող գրվի, մի այլ տեղ ագիտատորը Հայտարարում ե, ովքեր կոլտնտեսութիւն չեն ուզում մտնել՝ առանձնանալ, վոր մենք մեր թշնամիներին ճանաչենք»:

Կոլեկտիվացման ընթացքում գլխավոր լուրուեզ հուշակելով կուլակուլութիւնը որպես դասակարգ վերացնելը, կուլակցութիւնը ծայր աստիճան սրեց իրագործութիւնը գյուղում: Մինչեւ կոլեկտիվացում երկրում հաշվում էր 700 հազար կուլակային տնտեսութիւն (գյուղական տնտեսութիւնների 3 տոկոսը): Իսկ կուլակաթափվածների քանակը ավելի շատ էր (որոշ շրջաններում մինչեւ 10-15 տոկոս): Հաճախ կուլակիների շարքում էին դասվում միջակներ, անգամ չքավորներ: Կուլակաթափման կարգը սահմանվեց ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի քաղբյուրոյի 1930թ. հունվարի 20-ի որոշմամբ եւ ԽՍՀՄ կենտգործկոմի եւ ժողկոմխորհի 1930թ. փետրվարի 4-ի գաղտնի հրահանգով: Կուլակութիւնը, ըստ խորհրդային իշխանութիւն նկատմամբ նրա թշնամական վերաբերմունքի աստիճանի, բաժանվում էր 3 խմբի: 1-ին խումբը ենթակա էր մեկուսացման ճամբարներում, իսկ հակահեղափոխական ելույթների մասնակիցները՝ գնդակահարութիւն: 2-րդ խմբի անդամները ենթակա էին արտաքսման երկրի հեռավոր շրջաններ եւ 3-րդ խումբը ենթակա էր վերաբնակեցման կոլտնտեսութիւն սահմաններից դուրս²:

Չանցած կարճ ժամանակ՝ փետրվարի 20-ին ընդունվում է նոր որոշում «Տնտեսապես հետամնաց ազգային շրջաններում կոլեկտիվացման եւ կուլակուլութիւն դեմ պայքարի մասին» վերնագրով: Այս որոշմամբ ազգային հանրապետութիւններում կուլակները բաժանվում էին 2 խմբի: Առաջին խմբի անդամները (Անդրկովկասում 1200 մարդ) մեկուսացվում էին համակենտրոնացման ճամբարներում, իսկ դրանց առավել ակտիվ հակահեղափոխական տարրերը՝ գնդակահարվում: Երկրորդ խմբի անդամները հեռացվում էին կոլտնտեսութիւն սահմաններից եւ բնակեցվում հանրապետութիւնների առանձին շրջաններում³:

ԽՍՀՄ-ում կոլեկտիվացման ամբողջ ընթացքում կուլակաթափվեց մեկ միլիոն հարյուր հազար գյուղացիական տնտեսութիւն, 5-6 միլիոն բնակչութիւն: Այս կամպանիայի ծանր հետք թողեց ամբողջ գյուղացիութիւն վրա: Նրա կազմից բռնութիւնամբ հեռացվեց ամենազրազետ, փորձված, ձեռներեց մասը:

Կոլեկտիվացումը քանդեց գյուղացիական կյանքի դարավոր հիմքը: Խորհրդային իշխանութիւն բռնութիւնները առաջ բերեցին գյուղացիութիւն պատասխան բողոքներ: Իշխանութիւն տեղական եւ կենտրոնական մարմիններին ուղղված դիմումների հետ մեկտեղ ընդլայնվեցին նաեւ բացահայտ ելույթները, ընդհուպ մինչեւ ապստամբութիւններ: 1930թ. հունվար-մարտ ամիսներին զինված ելույթների թիվը հասավ մինչեւ 2 հազարի: Չցանկանալով կոլտնտեսութիւնը հանձնել իր անձնական անասունը, գյուղացիները սկսեցին նրանց զանգվածային մորթել: Խոշոր եւ մանր անասնաբազանակը պակասեց 2-3 անգամ:

Տեղական կուլակցական կազմակերպութիւններին ուղղված փակ նամակում ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմը ստիպված էր ընդունել գյուղում ստեղծված դրութիւն լրջութիւնը. «Եթե այն ժամանակ անհասարակ չձեռնարկվեին միջոցներ կուլակցական գծի խեղաթուրումների դեմ, մենք ներկայումս կունենայինք ապստամբ գյուղացիական ելույթների մեծ ալիք, մեր «ներքին» աշխատողների մեծ մասը կկոտորվեին գյուղացիների կողմից, կձախողվեին դարնանացանը, կխափանվեին կոլտնտեսային շինարարութիւնը եւ վտանգի տակ կզրկվեին մեր ներքին եւ արտաքին գրութիւնները»⁴:

¹ Նույն տեղում, էջ 228: Хоскинг Дж. История Советского Союза. 1917-1991, Смоленск, 2000, с. 158.

² ՀԱԱ, Ֆ.1, ց.10, գ.86, թ.38:

³ Новейшая история Отечества 20-ый век, Т.2, с. 55.

⁴ Ղազարխեյյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., Եր., 2006, էջ 397:

⁵ Дмитриенко В.П. и др., указ. соч., с. 230.

Որպեսզի մեղմվի աճող բողոքի ալիքը, Ստալինը 1930թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին հրապարակեց «Գլխապտուկտ հաջողութիւններից: Կոլտնտեսային շարժման հարցի շուրջը», «Պատասխան ընկեր կոլտնտեսականներին» հոդվածները: Համ-Կ(ք)Կ կենտրոնը մարտի 14-ին ընդունեց «Կոլտնտեսային շարժման մեջ կուլակցական գծի խեղաթյուրումների դեմ պայքարելու մասին» որոշումը¹: Կուլակցական ղեկավարութիւնը, խոսքերով պաշտպանելով կամավորութեան, միջակի հետ դաշինքի սկզբունքները, գյուղացիութեան նկատմամբ բռնութիւնները բարդեց տեղական մարմինների վրա: Միաժամանակ բուլշևիկյան «փորձի» դեմ բոլոր ելույթներին տրվեցին հակակուլակցական, հակախորհրդային բնույթ: Գյուղերում թագավորող անօրինականութիւնների մասին բազմաթիվ նամակներ էին հասցեագրվում Ստալինին: Բերենք մեկ օրինակ: Լոռու գավառի Փամբակ կայարանի կոմբըիջի եղ-ափուլը գյուղացի անգամները դիմում են այսպիսի հարցադրումով.

«... 2. Կուլակցավիճից կցված ընկերը յեթե ասեղ ե տնկում գյուղացիների առաջ եւ ասում, վոր ասեղի ծակով պետք ե անցնել կոլտնտեսութեան մեջ, դա կու-սակցութեան գծի խեղաթյուրում ե, թե վոչ...»

4. Յեթե գյուղացին չի ցանկանում կոլտնտեսութեան մեջ մտնել, կցված ընկերը իրավունք ունի վարչական կարգով ստիպելու, վոր անպայման կոլտնտեսութեան մեջ մտնի, եւ վոր չի մտնում, քննութիւն ե կատարում» եւ այլն²:

Կուլակցութեան փաստաթղթերի հրապարակումից հետո կոլեկտիվացման տեմպերը գանգաղեցին: Արագորեն ստեղծված կոլտնտեսութիւններից գյուղացիները սկսեցին զանգվածաբար դուրս գալ:

Եթե Հայաստանում 1930թ. փետրվարի 10-ին կոլեկտիվացման թափը հասել էր 62.7 տոկոսի, ապա Ստալինի հոդվածից հետո ձեւականորեն կազմակերպված կոլտնտեսութիւնները սկսեցին քայքայվել եւ նշված ցուցանիշը իջավ 9.6 տոկոսի³:

1930թ. սկզբին, կոլեկտիվացման ծավալման ընթացքում աճեցին գյուղացիութեան հակակոլտնտեսային զանգվածային ելույթները, որը որոշ վայրերում ընդունեց զինված դիմադրութեան բնույթ: Ըստ պաշտոնական տվյալների, 1930թ. գարնանը Հայաստանում այդ շարժման մեջ, որը պատմագրութեան մեջ ընդունված էր անվանել «բանդիտական», ընդգրկված է եղել մինչեւ 2000 զինված մարդ: Ըստ Վ.Ղազարեցյանի «բանդիտական» կոչվող շարժումը «գյուղացիների զինված ջոկատների ու խմբերի կազմակերպումն է, որով դժգոհութիւն էր արտահայտվում կամ դիմադրութիւն էր ցույց տրվում կոլեկտիվացման, ինչպես նաեւ ծանր հարկային քաղաքականութեան դեմ»⁴: Մեր կողմից ավելացնենք, որ «բանդիտական շարժումը» դա աշխատավոր, հարուստ գյուղացիութեան դիմադրութիւնն էր ընդդեմ խորհրդային իշխանութեան ներկայացուցիչների կիրառած բռնութիւնների եւ ճնշումների, որն ընդունեց զանգվածային բնույթ: 1930թ. երկրում գրանցվել է 13756 զանգվածային ելույթ, որը 10,5 անգամ ավել էր, քան 1929թ. եւ 19.4 քան 1928թ.: Միայն մարտ ամսին տեղի ունեցավ 6528 զանգվածային ելույթ, որոնցից 807 ճնշելու համար կիրառվեցին զինված ուժեր: ԽՍՀՄ միացյալ պետքաղվարչութեան վիճակագրական տվյալների համաձայն 1930 թ. Անդրկովկասում գրանցվել է գյուղացիական զանգվածային 313 ելույթ, որոնց մասնակցել է ավելի քան 93 հազար մարդ: 1930թ. մարտի 21-ին ՄՊԲՎ նախագան Յագոդան հեռագրում է Թիֆլիս՝ ՄՊԲՎ լիազոր ներկայացուցիչ Ռեզեյնսին. «Ձեր տվյալներով ապստամբական շարժումը Հայաստանում, Նախիջևանում ընդլայնվում է, ընդգրկելով նոր շրջաններ... Անհրաժեշտ է՝ նետել բավարար քանակութեամբ զինված ուժեր, առավելագույն չափով օգտագործել հրամանատարութեան տրամադրած զորամասերը»: Նախիջևանում, Ջանգեղուրում, Դարալագյաղում եւ Ղարաբաղում 1930թ. գարնանը ապստամբական շարժման մասնակցել է 3700 մարդ, որոնցից կանոնավոր զորամասերի դեմ մարտերում սպանվել է 126-ը, գերի վերցվել 218-ը⁵:

¹ ՍՄԿԿ... բանաձեւերում եւ որոշումներում, Հ. 5, էջ 132:

² ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 10, ք. 48, թ. 22:

³ Ղազարեցյան Վ., Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիութեան պատմութիւնը, Եր., 1978, էջ 73:

⁴ Ղազարեցյան Վ., Հայաստանը 1920-1940թթ., էջ 403:

⁵ Ա.վելի մանրամասն տես Иванецкий Н.А. Репрессивная политика советской власти в деревне(1928-1933гг.).-М. ИРИ РАН, 2000, с. 310-331:

Արժե հիշատակել, որ խորհրդային պաշտոնական փաստաթղթերում գյուղացիական ելույթները, այդ թվում նաև Հայաստանում որակվում է որպես ապստամբույթյուն:¹

1930թ. գարնանը Հանվեց Համատարած կոլեկտիվացման կարգախոսը: Սակայն կուսակցույթյունը պահպանեց կոլեկտիվացման տարեկան ծրագրերի սահմանում: Նման պայմաններում Հարկադրանք ու բռնաճնշումը շարունակվում էին, որպեսզի կոլեկտիվացման ծրագրերը կատարվեն: Բռնաճնշումներից ամենաահավորը կուսակցույթյան Հարկային քաղաքականույթյունն էր: Այդ ծանր հարկերից ազատվելու համար գյուղացու միակ ելքը կոլտնտեսույթյուն մտնելն էր: Շատերն էլ լքում էին Հայրենի գյուղերն ու փախչում մոտակա քաղաք՝ համալրում բանվոր դասակարգի շարքերը:

1933թ. մայիսի 8-ին Ի.Ստալինի եւ Վ.Մոլոտովի ստորագրույթյամբ որոշում հղվեց կուսակցական, խորհրդային եւ պատժիչ մարմիններին՝ այն մասին, թե քանի որ դասակարգային պայքարը պահպանվում է, անհրաժեշտ է շարունակել կուլակների հայտնաբերումը եւ արտաքսումը, միայն թե ոչ զանգվածաբար, ինչպես նախկինում: Նոր առաջադրանքներ տրվեցին կուլակների աքսոր կազմակերպելու համար: 1933թ. մայիսից մինչեւ նոյեմբերի սկիզբը Հայաստանի կոլտնտեսույթյուններից հեռացվեց մոտ 800 «կուլակային ու ենթակուլակային» տնտեսույթյուն², որոնց ճնշող մեծամասնույթյունը միջակ, նույնիսկ չքավոր գյուղացիներ էին: Այդ կապակցույթյամբ Վ.Ղազարեցյանը գրում է. «Երբեմն սխալ էին մարդկանց բնութագրում կուլակ կամ ենթակուլակ, հաշվի չառնելով տնտեսական հնարավորույթյունները եւ գյուղատնտեսական մթերքների մթերումների պլանները կատարելու դժվարույթյունները...»³:

1934թ. հուլիսին ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմում տեղի ունեցած խորհրդակցույթյունը էլ ավելի ծանրացրեց անհատական տնտեսույթյունների նկատմամբ հարկային ճնշումը: Ստալինը գտնում էր, որ հարկային ծանրաբեռնավորույթյան տեսակետից անհատական տնտեսույթյուններն ավելի լավ վիճակում են, քան կոլտնտեսույթյունները: Մենատնտես գյուղացիները հարկային ճնշումից ազատվելու նպատակով ստիպված ու հարկադրված մտան կոլտնտեսույթյուններ: Դա արվում էր կոլեկտիվացումն ավարտելու համար: Հանձնարարվեց մշակել կոլեկտիվացումն ավարտելու ծրագիր:

Խորհրդային Հայաստանում գյուղացիույթյան ճնշող մեծամասնույթյունը կոլտնտեսույթյուն մտավ 1935-1937 թվականներին: Առաջինը կոլեկտիվացումն ավարտվեց Ղուբուզուղու շրջանում՝ 1931թ., այնուհետեւ Մեղրու շրջանում՝ 1932թ., Գորիսում, Ղափանում եւ Ղամարույթյունում՝ 1934թ., հանրապետույթյան 18 շրջաններում կոլեկտիվացումն ավարտվել է 1935 թվականին, իսկ վերջին 5 շրջաններում (Ամասիա, Ապարան, Աշտարակ, Դիլիջան եւ Բասարգեչար)՝ 1936-1937 թվականներին:

1939 թվականին հանրապետույթյունում կազմակերպվել էին 1078 կոլտնտեսույթյուն, ուր ընդգրկված էր շուրջ 180 հազար գյուղացիական տնտեսույթյուն, որը կազմում էր ամբողջ գյուղացիական տնտեսույթյունների 96.1 տոկոսը⁴:

Ամրապնդվեց նաև գյուղատնտեսույթյան նյութատեխնիկական բազան: Ընդլայնվեց ՄՏԿ-ների ցանցը: 1931թ. Սարդարապատի ՄՏԿ-ից բացի, կազմակերպվեցին նաև Վաղարշապատի, Ղամարուլի, Դավալուլի մեքենա-տրակտորային կայանները: 1932թ. Հայաստանում արդեն կային 7 ՄՏԿ-ներ, իսկ 1939թ. դրանց թիվը հասավ 32-ի⁵: 1931թ. 4 ՄՏԿ-ներն ընդգրկում էին հանրապետույթյան կոլտնտեսույթյունների 27,5 տոկոսին՝ սպասարկելով ցանքատարածույթյունների 35.5 տոկոսը, ապա 1939 թվական 32 ՄՏԿ-ներն ընդգրկում էին կոլտնտեսույթյունների ավելի քան 80 տոկոսը եւ սպասարկում նրանց ցանքատարածույթյունների 82.2 տոկոսը⁶: ՄՏԿ-ներ գոյույթյուն ունեին հանրապետույթյան գրեթե բոլոր շրջաններում:

¹ Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939. Документы и материалы. Т. 3, 1930-1934гг. Кн. 1, 1930-1931гг., М., 2003, с. 280.

² Ղազարեցյան Վ., Հայաստանի կոլտնտեսային գյուղացիույթյան պատմույթյունը, էջ 185:

³ Նույն տեղում, էջ 186:

⁴ Социалистическое строительство Армянской ССР (1920-1940 гг.), с. 42.

⁵ Նույն տեղում, էջ 57:

⁶ Նույն տեղում:

1932թ. աշխատում էր 540 (7048 ձիառուծով), իսկ 1937թ.՝ 1358 (21884 ձիառուծով) տրակտոր: Դրանց մեծ մասը կենտրոնացված էր ՄՏԿ-ներում, իսկ մյուս մասը՝ խորհրդային տնտեսությանը հանդիսանում էր կոլտնտեսություններում: Գյուղատնտեսության մեջ սկսեցին աշխատել նաև կոմբայները: 1933թ. դրանց թիվը հասավ 127-ի: Այդ նույն տարում գյուղատնտեսության աշխատողները շահագործում էին 395 բեռնարար ավտոմեքենա, 254 կալսիչ եւ այլ տեխնիկա: 1940թ. հուլիսի 1-ին հանրապետության գյուղատնտեսություններում աշխատում էին 4.1 հազար մեքենավարներ: Գյուղատնտեսությամբ զբաղվածների միջին տարեկան թիվը կազմում էր 222.8 հազար մարդ²: 1939թ. գյուղատնտեսական աշխատանքները մեքենայացվել էին հետեւյալ կերպ՝ գարնանային վար՝ 51.0, ցրտահերկ՝ 65.6, ցել՝ 41.0, աշնանացան՝ 26, բամբակի ցանք՝ 70.9, շաքարի ճակնդեղի ցանք՝ 56.6, հացահատիկային մշակաբույսերի բերքահավաքը կոմբայնով՝ 12.6, կալսելը՝ 40.8 տոկոսով³: Զգալիորեն բարձրացել էր մեկ տրակտորի արտադրողականությունը: Օրինակ, եթե 1933թ. 15 ձիառուծի վերածած մեկ տրակտորի հաշվով կատարվում էր 148 հեկտարի վար, ապա 1939թ.՝ 298, իսկ ուղղիներով հաշված մեկ հեկտարի պայմանական վարի ծախսերը 1939 թվականին կազմում էին 1933 թվականի 63.5 տոկոսը⁴:

Ամփոփելով վերոհիշյալը, կարելի է նշել, որ գյուղատնտեսական շուկայի վերածնունդը, արդյունաբերության աճը, փողի կայունացումը խթանեց հայկական գյուղի վերականգնմանը 1925թ. հիմնականում վերականգնվեցին ցանքատարածությունները: Սակայն արդեն 1920-ական թվականների երկրորդ կեսին երկրում սկսեց պակասել հացամթերքների արտադրությունը: 1927թ. ձմռանը սկսեցին գործել հատուկ արգելափակիչ ջոկատներ: 1926-1927թթ. ընթացքում հացահատիկի շուկան վերջնականապես վերամենաշնորացվեց:

1920-ական թվականների վերջերին արդյունաբերության արագ վերականգնումը սերտորեն կապված էր գյուղատնտեսության վերականգնման ծրագրերի հետ: Առաջին հնգամյակի ծրագրերով նախատեսված էր գյուղացիական տնտեսությունների 85 տոկոսը ընդգրկել գյուղատնտեսության կոոպերացիայի բոլոր ձեւերում, որոնցից 18-20 տոկոսին ենթադրում էր ներգրավել կոլտնտեսությունների կազմում:

1928թ. սկսվեց պարբերաբար օգտագործվել արտակարգ, ոչ տնտեսական միջոցներ, այդ թվում հացի ավելցուկի բռնագրավում, հացի առեւտրի արգելում, շուկաների փակում, խուզարկություններ, արգելափակիչ ջոկատների գործողություններ:

1929թ. նոյեմբերին ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմի պլենումը հռչակեց հացահատիկային շրջաններում մեկ տարում «համատարած կոլեկտիվացման» իրականացման խնդիրը: «Մեծ թոխքի» քաղաքականության անցկացման կապակցությամբ փաստորեն մերժվեց կամավոր կոլեկտիվացման գաղափարը եւ ընտրվեց համատարած բռնի կոլեկտիվացման ուղին:

Երկրում 1932թ. հիմնականում ավարտվեց համատարած կոլեկտիվացումը՝ կոլտնտեսություններում ընդգրկված էր գյուղական տնտեսությունների 62, 1935թ. ամռանը՝ 83.2, իսկ 1937թ.՝ 93 տոկոսը: Հայաստանում այդ թվերը համապատասխանաբար կազմում էին 1932թ.՝ 36.9, 1935թ.՝ 76.5, 1937թ.՝ 88.7 տոկոս:

Կոլեկտիվացման մաս կազմեց, նրա սոցիալական հիմքը եւ արագացման շարժիչ ուժը հանդիսացավ կոլլաբորացիայի կոլեկտիվությունը: 1929թ. մինչեւ 1930թ. կեսերը երկրում կոլլաբորացիան 320 հազար գյուղական տնտեսություն, իսկ Հայաստանում ավելի քան երկու հազար: Կոլլեկտիվացման արդյունքում ստեղծվեց գյուղատնտեսական մթերքների սեփականազարկման (էքսպրոպրիացիայի) համակարգ: Կոլտնտեսությունները, ձեւականորեն համարվելով ոչ պետական, մթերքները պետության հանձնումն էին իրական գնից շատ էժան: Այսպես, այլուրի ցենտները բնակչությանը վաճառվում էր 216 ուղբի գնով, իսկ կոլտնտեսությանը վճարվում էր 10 ուղբի 10 կոպեկ: Մեկ կիրոգրամ մսի համար կոլտնտեսությանը վճարվում էր 21-ից 55 կոպեկ, իսկ մանրածախ առեւտրում այն արժեք 7 ուղբի 60 կոպեկ: Մեկ լիտր կաթին պետությունը վճարում էր 9-14 կոպեկ, բայց վաճառում էր 1-1.5

¹ Социалистическое строительство Армянской ССР (1920-1940гг.), с. 48:

² Армения в единой семье народов СССР, Ереван, 1972, с. 109-110.

³ Социалистическое строительство Армянской ССР (1920-1940гг.), с. 60.

⁴ Տես նույն տեղում, էջ 61:

ուսերով: Միայն Զագոտներն 1935թ. պետական բյուջե է մուտք արել 20 միլիարդ ուսերի 52 միլիարդ հարկային մուտքերի թվում¹: Ինդուստրացիան համար գյուղի զուգարեքումը իջեցրեց գյուղացիության կենսամակարդակը, կոլտնտեսությունները դարձրեց անարգյունավետ, իսկ երկրում դանդաղեցրեց գյուղատնտեսության արտադրության տեմպերը եւ ձեւավորեց արդյունաբերության եւ գյուղատնտեսության, քաղաքի եւ գյուղի զարգացման համար անհամաչափություն:

Գյուղերում հայտնվեցին հարյուրավոր, ապա հազարավոր տրակտորներ, սակայն ընդհանուր առմամբ կոլտնտեսությունների տեխնիկական հագեցվածությունը մնում էր ցածր: Բացի դրանից, ՄՏԿ-ների տեխնիկական օգտագործելու համար կոլտնտեսություններից վարձը գանձվում էր բնամթերքով: Համատարած կուլեկտիվացման քաղաքականությունը հանգեցրեց աղետալի տնտեսական հետեւանքների՝ 1929-1932թթ. հացի համախառն արտադրությունը կրճատվեց տասը տոկոսով: Գյուղի քայքայումը հանգեցրեց 1932-1933թթ. սարսափելի սովին: Ագրարային բաժնում դրուժյունը փոքր ինչ կայունացավ միայն 1930-ական թվականների կեսին:

Գյուղատնտեսությունում վերափոխությունները արմատապես փոխեցին խորհրդային հասարակության սոցիալական կառուցվածքում: 1930-ական թվականների վերջերին կոլտնտեսային գյուղացիությունը եւ կոոպերացիած տնայնագործները կազմեցին բնակչության 47.2 տոկոսը:

Հայկ Վերաբյան

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ В 1930-ЫХ ГОДАХ

РЕЗЮМЕ

Зимой 1929-1930гг. советская власть развернула кампанию по проведению сплошной коллективизации сельского хозяйства. Коллективизация проводилась не снизу, а сверху (инициатором было государство), и новые хозяйства организовывались партийными активистами и преданным им в усиление десятками тысяч городских коммунистов, рабочих и студентов, специально командированных для ютой цели в деревню. Главной целью коллективизации было увеличить размеры государственных хлебозаготовок. 1935г. в республике была в основном завершена сплошная коллективизация: в колхозах соотчло 76.5% крестьянских хозяйств. Составной частью процесса коллективизации стало раскулачивание. Колхозы, формально негосударственные хозяйства, сдавали по ценам в 10 раз ныже реальных.

Политика сплошной коллективизации привела к катастрофическим экономическим последствиям. Разорение деревни привело к сильнейшему голоду 1932-1933гг. Положение в аграрном секторе несколько стабилизировалось лишь к середине 1930-х годов.

Գայկ Վերաբյան

¹ Новейшая история Отечества 20-ый век, М., 1999, Т.2. с. 27.

КАРЕН МИКАЭЛЯН - ПЕРЕВОДЧИК

Переводческая деятельность, как известно, служит делу сближения народов, их взаимному обогащению в области культуры. Труд и все профессиональные навыки переводчика определяются этой основной целью. Успех перевода того или иного художественного произведения зависит от того, насколько удачно переводчик сочетает меру точности с мерой естественности. Успешно совмещать эти условия может лишь переводчик, правильно отличающий большое от малого и сознательно жертвующий малым для достижения большого. Если перевод с какого-либо иностранного языка не читается как хорошее произведение на родном языке - это перевод или посредственный, или просто плохой, неудачный. Известный поэт Н.Заболоцкий замечал: "Переводчик, последователь лингвистического метода, подобно жуку, ползает по тексту и рассматривает каждое слово в огромную лупу. В его переводе слова переведены "по науке", но книгу читать трудно, так как перевод художественного произведения не есть перевод слов".¹ Действительно, если бы Заболоцкий, переводчик "Витязя в тигровой шкуре" Руставели, придерживался правил перевода "по науке", вряд ли русский читатель смог бы по достоинству оценить это выдающееся произведение мировой литературы... Если бы только "по науке" переводили В.Брюсов, А.Блок, А.Ахматова, Н.Тихонов, В.Звягинцева и др., то весьма сомнительно, что Россия смогла бы понять и полюбить многовековую армянскую поэзию... Таким образом, перевод - это тот литературный жанр, который требует подлинного мастерства и обязательно еще "душевного трепета"! И естественно не каждый поэт или писатель берется за этот трудоемкий творческий процесс, если нет душевной "потребности" взяться за нелегкую ношу.

Карен Микаэлян в десятилетия-тридцатые годы прошлого века также весьма успешно занимался переводческой деятельностью. Стоявший у истоков создания и издания таких уникальных работ, как "Поэзия Армении" под редакцией В.Брюсова (1916) и "Антологии армянской поэзии" (1940), изданных в Москве, К.Микаэлян подготовил и отредактировал большинство подстрочников для этих сборников. Их высокое художественное качество, заметим, немало способствовало тому, чтобы на русском языке полнокровно и довольно точно зазвучала многогранная и богатая армянская поэзия.

С К.Микаэляном тесно общались и работали, в частности над "Антологией армянской поэзии", изданной в советские годы, такие видные мастера слова и перевода, как Н.Тихонов, П.Антокольский, Вс.Рожественский, М.Лозинский, С.Спаский, Е.Полонская, В.Звягинцева и др. Н.Тихонов, являвшийся одним из русских редакторов антологии, с благодарностью отмечал: "...заслуга Микаэляна ... очевидна и заслуживает всяческой благодарности, так как благодаря его неустанному надзору над качеством переводов он добивался, чтобы малейшая неправильность была удалена, чтобы образ не подменялся приблизительным, чтобы выражение точное не было передано случайной строчкой".² Поэт считает помощь Микаэляна в деле подготовки переводного сборника армянской поэзии "чрезвычайно полезной".

В целом ряде писем вышеназванных русских поэтов-переводчиков К.Микаэлян можно почувствовать, как высоко ценили они компетентное и взвешенное мнение армянского литератора, как советовались с ним, прислушивались к его метким замечаниям, касающимся переводов тех или иных стихотворений, конкретных их строф, строк, слов, почти невыразимых на чужом языке оттенков и нюансов, которыми так богата оригинальная поэзия Арме-

¹ Мастерство перевода, М., 1959, с. 252.

² Музей литературы и искусства им. Е.Чаренца (далее - МЛИ), ф. К.Микаэляна, N 508 и др.

нии... Н.Тихонов, по достоинству оценивший многогранный дар армянского деятеля, порою посылал ему “на строгий суд” также переводы прозаических произведений тех или иных начинающих переводчиков. Так, например, 29 января 1935г. он писал из Ленинграда: “Дорогой Карен Сергеевич! Посылаю Вам рассказ С.Зорьяна, переведенный Маргаритой Яковлевной Григорян (Фирсовой)... если Вы просмотрите этот перевод и укажете те недостатки, которые обнаружите, и напишете о них... - это будет замечательно. Но будет совсем великолепно, если Вы по своему выбору пришлете для перевода те новеллы, рассказы или маленькие повести современных армянских писателей, которые Вы найдете наиболее интересными. Вам хорошо известно, как портят армянский язык русские переводчики. В данном случае, в подтверждение постоянного разговора о кадрах, стоит поощрить работу человека, прекрасно владеющего языками, жаждущего отдаться исключительно этой тяжелой и благодарной работе переводчика...”¹

Вообще в письмах тридцатых годов русских писателей К.Микаэлянупу сплошь и рядом находим свидетельства того, как чутко воспринимались суждения и взгляды армянского культурного деятеля относительно их переводческой деятельности.²

Прекрасно владея и армянским, и русским, литератор осуществил ряд переводов, которые привлекли внимание читателей, коллег по “литературному цеху”, армянской критики того времени. Одной из первых довольно успешных попыток перевода художественной литературы (причем с языка оригинала, а не с русского перевода, как практиковалось зачастую при переводах иностранной литературы на армянский) были сказки выдающегося английского писателя Оскара Уайльда, осуществленные и изданные в десятилетия-двадцатые годы XX в. Еще в 1911г. в Тифлисе отдельными книжками на армянском языке выходят в свет сказки “Великан-эгоист” и “Принцесса и Гном” (под псевдонимом К.Мирианян). В 1920г. в Москве был издан уже целый сборник чудесных сказок Уайльда в переводе Микаэляна.

Книга с предисловием известного литературного критика Арт.Кариняна обратила на себя внимание читателей - подкупили искусно подобранный материал и уровень переводов. Таким образом уже знакомый всем публицист, прозаик и драматург К.Микаэлян обрел также славу искусного переводчика художественной литературы. В сборник сказок вошли: “Счастливый Принц”, “Соловей и Роза”, “Великан-эгоист”, “Преданный Друг”, “Замечательная Ракета”. Несколько позднее, в 1924г., Микаэлян переводит сказку Уайльда “Молодой Король” и ряд других произведений.

В архиве армянского писателя в МЛИ хранятся несколько страниц неоконченных рукописей переводов “Повестей Белкина” Пушкина и стихотворения великого индийского гуманиста Рабиндраната Тагора.³ Эти имена также говорят о вкусах и предпочтениях Микаэляна-переводчика.

Обращение К.Микаэляна к переводам сказок Оскара Уайльда - писателя, слава которого пережила расцвет на рубеже веков, далеко не случайна. Армянский писатель, так же, как и английский, очень остро переживал контрасты капиталистической действительности, упадок буржуазной морали в конце XIX-начале XX вв. Многие в сказках Уайльда притягивают Микаэляна как личность передовых устремлений - ведь в произведения англичанина, эстета по существу, тем не менее вторгаются и страдания бедных людей, несправедливость и жестокость богатых и власть имущих, т.е. реальность, которую писатель считал слишком уродливой, чтобы она могла послужить материалом для произведения искусства. Помня о демократических, передовых воззрениях ранне-

¹ МЛИ, ф. К.Микаэляна, N 503, см. также: Р.Багдасарян. Письма Николая Тихонова Карену Микаэлянупу. - Вестник архивов Армении, 1984, N 2, с. 97.

² Р.Багдасарян. Из писем русских поэтов и переводчиков Карену Микаэлянупу. Вестник общественных наук (далее - ВОН), 1984, N 11, с. 81-86.

³ МЛИ, ф. К.Микаэляна, NN 96-97.

го Микаэляна, нетрудно понять, что сказки Уайльда привлекли его своим жизнеутверждающим характером, человеколюбием, сочувствием страждущим и проявлением душевности как высшей ценности в человеке.

Уайльд был искателем красоты и истины, он являет читателю различные облики прекрасного, ценность которых не всегда безусловна и бесспорна, однако произведения писателя возбуждали всегда стремление к прекрасному. И это, пожалуй, в первую очередь, привлекло К.Микаэляна. В переводах сказок Уайльда армянский переводчик весьма точно передает и дыхание, и стиль, и особенности того или иного конкретного сочинения (о чем мы можем судить, к сожалению, лишь по русским переводам в силу недоступности нам английского оригинала). Вместе с тем он далек от скрупулезного копирования литературного источника в угоду буквальности, а придерживается принципа подлинно художественного звучания сказки и ее естественности на армянском языке.

Мир сказок Уайльда прекрасен и возвышен: и “Счастливый Принц”, и “Соловей и Роза”, и “Великан-эгоист”, и “Преданный Друг”, и “Молодой Король” и другие сочинения довольно бережно передаются Микаэляном на армянском, становясь родными и близкими армянскому читателю благодаря тонкому и добросовестному переводчику, попытавшемуся сохранить первоначальную притягательность оригинала.

Так, например, в замечательной сказке “Соловей и Роза” Микаэлян сохраняет всю прелесть “идеи”, заложенной Уайльдом, дает себя знать и художественный дар Микаэляна-писателя, особенно в точности и выразительности даваемых характеристик, описаний, стилистических особенностей. К.Микаэлян передает все “перипетии” истории Розы и Соловья. Сравнения и метафоры, которыми изобилует эта сказка Уайльда, не теряют своей значимости и смысловой нагрузки также в армянском переводе. Чудесную сказку, повествующую о торжестве любви и страданиях, приносимых ею, о сомнениях и неизбежных разочарованиях, преследующих любящие существа, Микаэлян передает весьма точно, хотя и с несколько иными интонациями.

Разумеется, есть определенные расхождения в армянском эквиваленте тех или иных фраз, слов, выражений, однако все они воспринимаются гармонично в языково-стилистическом аспекте и в широком плане адекватны образам и идеям сочинения. То же касается и других переводов сказок Уайльда. Все вышесказанное, повторимся, верно лишь при сопоставлении с русским переводом сказок, в то время как Микаэлян, как уже отметили, перевел Уайльда с языка оригинала. Поэтому не исключено, что он даже более верен подлиннику сказок, чем русские переводчики Уайльда. Однако мы учитываем в целом традиционно высокий уровень русской переводческой школы и полагаем, что расхождения с оригинальным текстом не настолько разительны, чтобы нельзя было их приводить для сопоставления с армянским переводом К.Микаэляна. Ведь главное, что достигнуто армянским писателем - это верная передача духа и содержания, особой прелести и возвышенности идей сказок великого английского писателя.

Переводы К.Микаэляна строго индивидуальны, подкупают творческим подходом к материалу писателя-художника, не чуждого романтичности, эмоциональности в собственном творчестве. Так, например, в сказках встречаются переводческие находки, когда фразы, сравнения в армянском “эквиваленте” словно “вписываются” в армянский мир читателя, звучат естественно для армянского слуха, становятся ему ближе, роднее. Примеров по всем сказкам можно было бы привести множество, но суть не в перечислении каждой конкретной удачной находки или замены образа, нюанса, а в качестве проделанной переводчиком в целом кропотливой работы.

О.Уайльд оказался близок К.Микаэляну своим кредо, актуальностью проповедуемых истин, “воспитующим началом” и высокой нравственной чистотой своих сказок. Армянскому читателю той поры, когда Микаэлян взялся за переводы сказок, импонировало то, что Уайльд в своих сочинениях бичует

современное ему общество, стяжательские нравы, мещанскую мораль, мировоззрение. Каждая из сказок, переведенных Микаэляном, была избрана, разумеется, далеко не случайно, – все они имеют свой глубокий “гражданский смысл”, подтекст, вскрывают негативную сущность общества, основанного на острых социальных противоречиях и классовом противостоянии (вспомним бунтарские настроения, “шатания” и социал-демократические взгляды Микаэляна тех лет).

В целом все переведенные К.Микаэляном сказки О.Уайльда получили признание армянского читателя десятих-двадцатых годов XX в., и успех, пожалуй, послужил весьма веским поводом для привлечения его позднее, в тридцатые годы, к более серьезной и масштабной работе – переводу знаменитого романа Дж.Свифта “Путешествия Гулливера” (причем опять с ориентацией на английский первоисточник, а не на имеющиеся русские переводы).

По предложению Е.Чаренца, работавшего заведующим отделом художественной литературы “Айпетрата” (Армгосиздат) в Ереване, К.Микаэлян приступил к переводу выдающегося произведения мировой литературы. Осенью 1931г. Чаренц телеграммой от имени издательства предлагает Микаэлян в течение четырех месяцев перевести полный текст “Путешествий...” с академического русского издания, имея в виду также английский оригинал.¹ В сентябре он активно переписывается с Микаэляном в связи с подготовкой этой книги (условия заключения договора и другие вопросы).

Работа над переводом шла долго и не всегда гладко – переводчик вынужден был ориентироваться и на русский текст, и на английский... Надо было решать, на какой текст делать упор при переводе на армянский язык, чтобы добиться максимального творческого эффекта. Ведь перевод – дело весьма трудоемкое и кропотливое, немислимое без затрат душевных сил, без воображения, интуиции. Это мастерство, которое по словам маститого поэта и переводчика С.Маршака, “призвано воспроизводить на другом языке сокровенные мысли, образы, тончайшие оттенки чувств, уже нашедшие свое предельно точное выражение в языке подлинника”.² Поистине, даже замена одного слова другим в поэзии или в художественной прозе весьма существенна, а ведь здесь не одно, а все слова заменяются другими, да еще на другом языке, имеющем свои законы, свою особую структуру речи, свои бесчисленные “причуды и прихоти”. Словесный порядок всегда изменяется при переводе на другой язык, подчиненный своему синтаксису. Да и сами слова приблизительно одного значения существенно отличаются в разных языках своими оттенками. Каково же было Микаэлян, которому надо было иметь перед собой, согласно издательской установке, и английский оригинал, и русский академический перевод, и, совместив их плюсы и минусы, дать полноценный армянский вариант!

Чаренц четко и твердо ставил условия перед переводчиком, что ясно видно из ряда писем и телеграмм того времени. Так, в сентябре 1931 г. он писал Микаэлян о том, что перевод обязательно должен быть исполнен с русского московского издания “с учетом английского оригинала”, напоминал о необходимости перевода предисловия к русскому изданию, а также всех примечаний, комментариев, настаивал на сохранении транскрипций имен и названий оригинала. Чаренц добавляет в письмах, что если в тексте окажутся слова и строки, не понятные армянскому читателю, надо дать к ним примечания дополнительно, отметив, что эти примечания принадлежат армянскому изданию. Дабы повысить ответственность и без того добросовестного Микаэляна, Чаренц замечает, что полного армянского перевода “Путешествий Гулливера” не существует и, таким образом, возможность использования какого-либо раннего армянского издания отпадает.³

¹ Ե.Չարենց. Երկերի ժող. 6 հատ., հ.6, Եր.,1967, էջ 511:

² Мастерство перевода, с. 245-246.

³ Ե.Չարենց. Երկերի ժող. 6 հատ., հ.6, էջ 512-513:

В некотором недоумении Микаэлян писал из Москвы Чаренцу 7 октября 1931г.: "...ты пишешь, что перевод следует исполнить в сопоставлении с английским... Попробовал перевести так, но ничего не получается. В английском и в русском есть столько разницы, что когда следую русскому, перевод отделяется от оригинала, а когда следую оригиналу, тогда перевод исходит от английского, а не от русского, по сравнению с оригиналом, как вы требуете. И наконец, от такого сравнительного перевода получается форменная каша, ни то ни се, так что читатель, если сравнит, получится работа, которая ни то ни се. После долгих раздумий я прекратил переводить, хотя и перевел уже 100 страниц рукописи".¹ Удрученный ситуацией переводчик окончательное выяснение вопроса оставляет на личную встречу с Чаренцем в Ереване, куда намеревался выехать через некоторое время. Проблема, конечно же, была утрясена, - Микаэлян продолжает работать и в декабре того же года в письме сообщает Чаренцу о высылке ему части "Гулливер в стране лилипутов". С радостью он пишет: "...недавно мне удалось найти более удачный английский оригинал, так что смог перевести с оригинала и два предисловия. Всю книгу перевожу с оригинала, имея под рукой и русский перевод. Различий, конечно, очень много, однако мой перевод близок оригиналу. В своем переводе попытался сохранить стиль, обороты, длинные абзацы, колорит, свойственный Свифту".² Далее переводчик более подробно останавливается на творческих моментах исполняемой работы, предпринимаемых им усилиях при переводе тех или иных слов, выражений, собственных имен, на различных смысловых нюансах и т.п. (Так, например, он считает, что "Лилипутия" как страна в армянском правильнее было бы дать "Лилипутистан", что более соответствует эпохе средневековья, чем "модерновое" окончание "-ия" в русском переводе произведения, однако не получает на это согласия Чаренца). Вся дальнейшая переписка Микаэляна с Чаренцем - свидетельство полной преданности обоих этой важной работе.

Несколько затянувшаяся "эпопея" с переводом хотя и завершается успешно в октябре 1932г., но "Путешествия Гулливера" выходят в свет лишь спустя два года. 30 мая 1934г. по свежему следу газета "Гракан терт" опубликовала информацию об этом, даже не намекнув на то, что это, по сути, - большое литературно-культурное событие в армянской советской действительности. "Хорурдаин Айастан" спустя неделю также поместила уже несколько более развернутую заметку. Газета писала, что роман Свифта до этого был переведен на армянский в двух вариантах: составленный для детей и сокращенное, "непривлекательное" издание - оба вышедшие в свет до революции.³ Влиятельный партийный орган печати высказал свое удовлетворение предпринятым "Айпетратом" изданием полного "Гулливера", считая, что книга вышла в свет "в высшей степени привлекательной", оформлена со вкусом и внешне ничем не уступает книгам центрального издательства "Academia" (заметим, Микаэлян руководствовался при переводе романа именно московско-ленинградским изданием "Гулливера"). Вскользь сообщается, что книгу перевел Карен Микаэлян, а упор делается на то, что редактором и автором предисловия является Аксель Бакунц. В заключение заметки высказывается пожелание издателям впредь при выпуске других сокровищ мировой литературы ориентироваться на высокий полиграфический и оформительский уровень "Путешествий Гулливера". Как видим, технический уровень издания оказался более "важным", чем творческий трудоемкий процесс перевода: газета просто обошла молчанием титанический труд Микаэляна, - не уделив ему ни строчки, не похвалив или хотя бы пожуриив за качество перевода, его адекватность оригиналу или отход от него...

¹ Վ.Վարդանյան. Կարեն Միքայելյանի նամակները (1910-1934), ԳԱ Լրագրի Հասարակական գիտություններ, 1981, N 2, էջ 103:

² Նույն տեղում, էջ 104:

³ Խորհրդային Հայաստան, 8.06.1934:

Однако уже 20 июня 1934г. “Хорурдаин Айастан” публикует развернутую рецензию Р.Атаяна - “Успешное начало важного дела (“Путешествия Гулливера” на армянском)”,¹ с иллюстрациями портрета Дж.Свифта и обложки армянского издания романа. Рецензент начинает с подробного анализа произведения Свифта, подводя суть его чуть ли не к бичеванию автором “капи-талистического строя и его нравов”, всей эпохи “порабощения человека человеком”, снисходительно “прощает” бедному ирландцу то, что тот, естественно, не мог видеть и отразить в своем романе “пути преобразования бессердечного общества”, но в то же время смог “едко осмеять власть имущих и их жалких пособников и слуг”... Наконец обратившись к самому изданию, Р.Атаян высоко оценивает его, считает “Гулливера” вершиной полиграфического искусства Армении советского периода. Конкретно о переводчике в рецензии читаем: “Язык перевода тов. Карена Микаэляна (который бережно отредактировал тов. Аксель) в целом хороший. Однако в книге в нескольких местах можно найти вызывающие недоумение предложения и ошибки”. Далее приводится лишь один-единственный, не совсем убедительный “пример” языково-стилистического оригиналом “Гулливера” и его русским переводом (как это сделал Карен Микаэлян по установкам издательства и Чаренца), а французским изданием, мотивируя это якобы отсутствием романа Свифта в оригинале в ереванских библиотеках. Признаться, довольно “оригинальный” критерий для сравнительного анализа... Впрочем, других доказательств переводческой “неряшливости” в статье не приводится. Р.Атаян отмечает также “интересную статью” А.Бакунца в книге, которая дает представление армянскому читателю о жизни и деле, общественно-политической деятельности Свифта, считает новое издание “настойной книгой” для масс и в целом приветствует его появление.

Из вышеизложенного можно заключить, что определенные литературные круги и чиновники от литературы отнеслись довольно прохладно к самому трудоемкому процессу - переводу из-за “незначительности” самой персоны переводчика. Возможно, в Ереване не всем нравилось, что столь капитальную работу поручили (с легкой руки Чаренца) не местному известному и маститому писателю-переводчику, а “московскому чужаку”, изредка мелькающему на культурном небосклоне Армении... Кто-то, видимо, был сильно заинтересован “замолчать” и принизить этот бесспорно важный литературный факт общенародного значения. А ведь “Гулливер” впервые представал перед армянским массовым читателем во всей своей полноте.

Однако друзья К.Микаэляна откликнулись и не замедлили выразить своей поддержки и одобрения. Так, видный армянский писатель Ст.Зорьян в своем письме от 26 июня 1934г. замечал: “... в “Хорурдаин Айастан” ты, несомненно, прочитал рецензию на “Гулливера” (Др.Симоняна. - Р.Б.). Роль Бакунца неуместно преувеличил... Великолепное издание...”² Откликнулся из Парижа и Аветик Исаакян. 31 августа 1934г. он, в частности, писал Микаэлян: “...Здесь получили Путешествие Гулливера - твой перевод, и пока еще не читал, немного пролистал, наверное как-нибудь прочитаю - чтобы вспомнить детство. Бережно напечатано. Что другого делаешь сейчас, какие есть литературные дела - переводческие и творческие?”³

Как бы то ни было, но о действительном успехе этой работы переводчика может свидетельствовать тот непреложный факт, что книга выдержала еще два издания - 1950 и 1958гг. Примечательно, что переводческая работа К.Микаэляна была замечена и руководством республики. Первый секретарь ЦК КП Армении Агаси Ханджян, всегда хорошо относившийся к литератору как к од-

¹ Խորհրդային Հայաստան, 20. 06. 1934:

² Վ.Վարդանյան. Ստ.Զորյանի նամակները Կ.Միքայելյանին (1927-1935), Սովետական գրականություն, 1983, N 3, էջ 126:

³ Ա.Արամյան. Ավ.Իսախանյանի նամակները Կ.Միքայելյանին (1916-1934), Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, N 2, էջ 242:

ному из виднейших и талантливых представителей интеллигенции, в своем выступлении на съезде армянских писателей упомянул в качестве успешного издания на армянском языке мировой классики книгу Свифта.¹

Заметим, кстати, что редактор русского перевода “Путешествий...” А. Франковский, говоря о ранних переводах романа с английского на русский, писал: “Перевод Свифта на русский язык задача нелегкая... у Свифта взвешено каждое слово... ясность, мужественность и гладкость, отсутствие всякой цветистости, стремление избегать нагромождения ненужных слов и разнообразия выражений, являются идеалом, которому всегда следует Свифт”.² Эту оценку маститого литератора мы привели далеко не случайно: перевод К.Микаэляна также выделяется в целом ясностью, гладкостью, стремлением к четкости слога, отсутствием “художественных излишеств” и в то же время выразительностью, яркостью и нюансировкой при представлении различных ситуаций, характеристик, приводимых рассуждений и сентенций героя.

Резюмируя, можно утверждать: К.Микаэлян как переводчик проделал большую, кропотливую и ответственную работу, чтобы представить армянскому читателю все величие романа, глубину идей и мыслей, заложенных в нем, его особенности, огромную художественно-эстетическую и морально-нравственную ценность. Армянский перевод “Путешествий Гулливера”, на наш взгляд, в целом бережно передает идею и логику повествования, атмосферу событий, подлинную художественность, выразительность картин и эпизодов гибким и метким армянским языком, отличающимся богатым семантико-стилистическим разнообразием. Перевод “Путешествий...” - несомненно, достижение армянской переводческой школы советского периода и личная творческая удача Микаэляна-переводчика.

Микаэлян-переводчик, испытывавший явное тяготение к английской литературе (Уайльд и Свифт), явился во многом ее первооткрывателем для армянской публики. Так, в представлении шедевра - “Путешествий Гулливера” - ему практически не на кого было опираться или равняться: имевшиеся в дореволюционный период неполные или посредственные переводы на армянский язык никак не могли быть “образцом для подражания”. Поэтому, несмотря на ряд несущественных и спорных решений, на которые в свое время вскользь указывалось в армянской литературной критике, перевод К.Микаэляна следует считать достигшим цели - крупное, многоплановое и оригинальное художественное произведение мирового значения представлено на армянском языке на довольно адекватном оригиналу уровне.

Надо полагать, работая над столь объемным сочинением, Микаэлян знакомился с переводческой практикой других армянских писателей, которые занимались почти в тот же период переводами произведений русской и европейской литератур. Вспомним, что активно переводили в те годы Ст.Зорьян, Д.Демирчян, другие известные мастера слова. Писатели “микаэляновского круга” нередко делились своими раздумьями и планами в переводческом аспекте в письмах московскому литератору (например, Ст.Зорьян). Рядом был и бескомпромиссный, кровно заинтересованный в успехе дела Е.Чаренц, предложивший, как уже говорилось, подобную работу Микаэляну.

К.Микаэлян как переводчик стоял в этом аспекте столь же высоко, как и в остальных сферах своей богатой творческой деятельности. Ему были присущи ответственность за взятое на себя дело, исключительная работоспособность и добросовестность, а главное - высокий профессионализм. В своей переводческой практике он никогда не брался за дело, которое не было ему “по плечу”, не было интересно по творческим или идеологическим соображениям, ему претили конъюнктурные “проекты”, однако он с готовностью посвящал

¹ Խորհրդային Հայաստան, 5.08.1934:

² Дж.Свифт. Путешествия Гулливера. Пер. под ред. А.Франковского. М.-Л., 1932, с. XXXVIII.

себя начинаниям, имевшим общенациональное значение, служившим интересам армянской литературы и культуры в целом.

Интерес к переводческой деятельности, проснувшийся у Микаэляна еще в дореволюционные годы, дал армянскому читателю такие произведения, как знаменитые “Сказки” популярнейшего в то время О.Уайльда, а в советские годы - Дж.Свифта, обессмертившего себя непревзойденными “Путешествиями Гулливера”. Надо отметить, что ни один из армянских писателей нового времени не осмеливался подойти к этому шедевру мировой литературы - в силу его исключительной масштабности и сложности перевода. Микаэлян, не без настойчивости Чаренца, взялся за этот нелегкий труд, потребовавший от него не только профессионализма, но и немало физических и душевных сил. Наградой явилась прежде всего благодарность армянского народа, приобщившегося к мировой классике на родном языке. Напомним - перевод свифтовского романа выдержал три издания. Не это ли бесспорный аргумент удач и успехов Микаэляна-переводчика?

Роберт Багдасарян

ԿԱՐԵՆ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆԸ՝ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

XX դ. ակնհավոր հայ գրական-հասարակական գործիչ, արձակագիր Կարեն Միքայելյանը (1883-1941թթ.) նաև հմուտ եւ նրբաճաշակ թարգմանիչ էր:

1910-1920-ական թվականներին նա անգլերենից թարգմանում է Օ.Ուայլդի մի շարք հեքիաթներ, որոնք լույս են տեսնում Թիֆլիսում, ապա՝ Մոսկվայում: 1930-1932թթ. Կ.Միքայելյանը թարգմանում է անգլերենից (օգտագործելով նաև ռուսերեն մոսկովյան հրատարակությունը) Զ.Սվիֆտի հայտնի վեպը՝ «Գուլիվերի ճանապարհորդությունները» մեծածավալ եւ լեզվատոճական առումով բարդ ստեղծագործությունը: Գիրքը լույս տեսավ Երեւանում, 1934թ., եւ մեծ արձագանք գտավ հայ ընթերցողների մեջ, գրախոսվեց մամուլում («Գրական թերթ», «Խորհրդային Հայաստան» եւ այլն): Թարգմանություն հաջողության մասին վկայում է այն փաստը, որ վեպը վերահրատարակվել է 1950 եւ 1958թթ.:

Կարեն Միքայելյանի թարգմանական գործունեությունը նկատելի տեղ է գրավում XX դ. հայ գրական-մշակութային կյանքում:

Ռոբերտ Բաղդասարյան

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ 1945-1955թթ.

Հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում երաժշտության բնագավառում խորհրդային իշխանության ի դեմս ամենակարող կոմկուսի, քաղաքական դիրքորոշումը գերազանցապես պայմանավորված էր Վ.Մուրադեյու «Մեծ բարեկամություն» օպերայի նկատմամբ որդեգրած կեցվածքով, ինչը ճակատագրական եւ միաժամանակ ուղեկցողին հրահանգի բնույթ ուներ: Այս առումով, պետք է անպայման նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ թեպետ որոշումը կայացվել էր կոնկրետ մեկ հեղինակի մեկ ստեղծագործության մասին, սակայն այն անտարակույս վերաբերում էր խորհրդային երաժշտությանն ընդհանրապես:

Վ.Մուրադեյու «Մեծ բարեկամություն» օպերայի մասին ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի 1948թ. փետրվարի 10-ին ընդունած որոշումը լայնորեն քննարկվեց նաև Խորհրդային Հայաստանում, եւ կազմվեցին միջոցառումների մեծ ծրագրեր:¹

Կոմպոզիտորների միությունում տեղի ունեցած քննարկումներին ակտիվորեն մասնակցեցին Աշոտ Սաթյանը, Հարո Ստեփանյանը, Մուշեղ Աղայանը, Արտեմի Այվազյանը, Արամ Մերանգուլյանը, Գրիգոր Եղիազարյանը, Առնո Բարաշանյանը, Էդվարդ Միրզոյանը, Ազամ Խուդոյանը, Ալեքսանդր Հարությունյանը:

Վ.Մուրադեյու օպերայի հարցից զատ լայնորեն քննարկվեցին Հայ երաժշտական քննադատների, օպերային եւ բալետի, սիմֆոնիկ երաժշտության զարգացման հարցերը:

Երեւանի կոնսերվատորիայում ծրագրի համաձայն կատարվեց ուսումնական գործընթացի եւ երաժշտական կադրերի պատրաստման վիճակի հանգամանալից ստուգում: Այս առումով, առանձնակի ուշադրություն դարձվեց հասարակական-քաղաքական առարկաների, երաժշտության պատմության եւ այլ հատուկ դասընթացների դասավանդմանը, կոմպոզիտորական եւ երաժշտագիտական-մանկավարժական կադրերի պատրաստմանը, ուսանողների քաղաքական դաստիարակության վիճակին: Օպերայի եւ բալետի թատրոնում քննարկվեցին բեմացանկի եւ կատարողական արվեստի խնդիրները: Հայկական ֆիլարմոնիայում, երաժշտական կոմպոզիտորի թատրոնում նույնպես քննարկվեցին խաղացանկի եւ կատարման հետ կապված խնդիրներ: Հանրապետության երաժշտական ուսումնական հաստատություններում քննարկվեցին մանկավարժական կադրերի եւ սովորողների մարքս-լենինյան դաստիարակության հարցերը: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ թեպետ որոշումը վերաբերվում էր օպերային երաժշտությանը, բայց ընդունվել էր ՀամԿ(Բ)Կ Կենտկոմի կողմից, ըստ այդմ համապատասխան միջոցառումներ անցկացվեցին նաև գրողների, նկարիչների եւ ճարտարապետների միություններում, Կինեմատոգրաֆիայի եւ Լուսավորության մինիստրություններում, ԳԱ բոլոր հումանիտար ինստիտուտներում, արվեստի ոլորտի հաստատություններում:

Մամուլում սպառվեցին բազմաթիվ հոդվածներ, որոնց համար ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմը մշակել էր 38 կետից բաղկացած թեմատիկ հրահանգներ: Դրանցից այստեղ հիշատակենք մի քանիսը, որոնք հետապնդում էին քաղաքական նպատակներ. «1. Երաժշտական ֆորմալիզմը որպես խորհրդային երաժշտության գլխավոր վտանգ, 2. Բուրժուական երաժշտական մշակույթի առջեւ խոնարհման դեմ, 3. Արեւելքի հետամնաց մշակույթի առջեւ ստորաքարշույթյան դեմ, 4. Ժողովրդական երաժշտությունը որպես պրոֆեսիոնալ երաժշտության հիմք, 5. ԽՍՀՄ ժողովուրդներին պետք է ազգային ձևեր հասկանալի լինի»:²

Հետպատերազմյան առաջին տարիների երաժշտական արվեստի քաղաքական գնահատման եւ իշխանական համակարգի վեաբերմունքի մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու տեսանկյունից ուշագրավ է ՀԿԿ Կենտկոմի Ազիտքարոզչական բաժնի արվեստի բաժանմունքի վարիչ Չ.Վարդանյանի զեկուլցագիրը ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր.Հարությունյանին:³

Բնութագրելով խորհրդահայ կոմպոզիտորների ստեղծագործական ընդհանուր վիճակը՝ նա «անսխալ» փորձում էր փաստել, որ այն ամբողջությամբ «լրջորեն»

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 195, թ. 84-88:

² Նույն տեղում, թ. 86-88:

³ Նույն տեղում, գ. 199, թ. 28-41:

Հետ է մնում խորհրդային կյանքից, չի արտացոլում ժողովրդի կյանքի եւ պայքարի «գլխավոր եւ առաջնային» հարցերը, չի հանդիսանում ժողովրդի քաղաքական, տնտեսական եւ հոգեւոր կյանքի զարգացումը խթանող գործոն: Հայ երաժշտագետները մեղադրվում էին ժողովրդի աճող մշակութային եւ գեղագիտական պահանջները չբավարարելու, երաժշտությունը մասսայական չդարձնելու, այն ժողովրդի կենցաղում չընդգրկելու եւ արդյունքում՝ նրա մշակութային մակարդակի հետագա բարձրացման վրա չընդունելու չափերը: Ընդ որում, ՀԿԿ «երաժշտագետի» կարծիքով նման վիճակը բնորոշ էր «առանց բացառությունների» խորհրդային երաժշտական արվեստի բոլոր ժանրերի համար: Միանգամայն անընդունելի փաստ էր համարվում այն, որ խորհրդահայ կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների մեծ մասը դեռեւս շարունակում են մնալ որպես «մեռյալ բեռ», չեն կատարվում եւ ըստ էության՝ «անօգտակար» են: Նման իրավիճակի գլխավոր պատճառ էր համարվում այն հանգամանքը, որ խորհրդահայ երաժշտության ձեւավորման գործընթացը դեռեւս ամբողջությամբ չի ավարտվել: Զարմանալիորեն, կուսակցական վերադասի կողմից նման բան ասվում էր Հայաստանի խորհրդայնացումից շուրջ երեսուն տարի հետո: Կոմպոզիտորների ստեղծագործական սխալները նա պայմանավորված էր համարում «Հարագատ ժողովրդագրական հիմքից» կտրվելով, երաժշտության «ժողովրդագրեմոնոկրատական սկիզբը» արհամարելով: Ավելին, ըստ կուսակցական քննադատի՝ որոշ կոմպոզիտորներ տարվելով «կեղծ պրոֆեսիոնալիզմով» եւ «պրիմիտիվիզմի ու ազգային սահմանափակության» դեմ թվացյալ պայքարով՝ ընկնում են «ֆորմալիզմի եւ այլ վտանգավոր հակաժողովրդական ուղղությունների ճամբարը»: Ահա հենց ֆորմալիզմին հարելն ու պատկանելն է, որ երաժիշտներին (ինչպես նաեւ մյուս արվեստագետներին) ներկայացվող գլխավոր մոդայիկ մեղադրանքն էր, ինչն էլ հենց ամբողջության մեջ վերցրած պայմանավորում էր հետպատերազմյան առաջին շրջանում այս բնագավառում իշխանության դիրքորոշումը:

Վերոնշյալի ենթատեքստում ներկայացնենք, թե իշխանության տեսակետից որն էր այսպես կոչված ֆորմալիզմի էությունը: Հայաստանում ֆորմալիզմի արտահայտման առաջին դրսեւորում էր համարվում այն փաստը, որ կոմպոզիտորը արտաքննապես կարծես թե դիմում էր ժողովրդական մեղեդիներին, դրանք օգտագործում, սակայն այդ ամենը նրա ստեղծագործության մեջ այնպիսի արտահայտչական ձեւեր էր ընդունում, որ արդյունքում ստացվում էր «ժողովրդական սկզբունքի տեղ ֆորմալիստական աղավաղում, ժողովրդականը դառնում էր հակաժողովրդական եւ ֆորմալիստական»: Այս առումով, ամենից բնորոշը համարվում էր Հայտնի կոմպոզիտոր Հարո Ստեփանյանը, ով մեղադրվում էր ժողովրդից կտրվելու եւ «կեղծ ֆորմալիստական-հակաժողովրդական ուղի» մտնելու մեջ: Ֆորմալիզմի արտահայտման երկրորդ տարատեսակը համարվում էր այն, որ կոմպոզիտորը թեպետ իր երաժշտական «լեզվի բարդացման դիրքում» չի կանգնած, ընդ որում նույնպես օգտվելով ժողովրդական մեղեդիներից, բայց նրա ստեղծագործությունը «բացարձակապես անգաղափարական է, դատարկ, մռայլ, ժողովրդի կողմից չընդունվող եւ չգնահատվող»: Որպես նման ուղղության հարողներ մեղադրվում էին կոմպոզիտորներ Տ.Տեր-Մարտիրոսյանը, Վ.Արարատյանը, Ռ.Ստեփանյանը:

Ֆորմալիզմի արտահայտման երրորդ տարատեսակ էր համարվում «տեխնիցիզմով անչափ տարվելը, լսողին ապշեցնելու ցանկությունը»: Նման մոտեցումը համարվում էր բավականաչափ տարածված եւ բնորոշ ինչպես ավագ, այնպես էլ՝ երիտասարդ սերունդի կոմպոզիտորների համար: Ֆորմալիզմի արտահայտման չորրորդ տարատեսակը դրսեւորվում էր ԽՍՀՄ ֆորմալիստական ուղղության «դեկավար» կոմպոզիտորներ Դմիտրի Շուստակովիչին եւ Սերգեյ Պրոկոֆևեին ստեղծագործական նմանակումը: Այս հարցում հատկապես մեղադրվում էին երիտասարդ կոմպոզիտորներ Ա.Բաբաջանյանը, Ա.Հարությունյանը, Է.Բաղդասարյանը, Է.Միրզոյանը, Ա.Խուրդոյանը եւ Գ.Զեբոտարյանը: Հիշյալ կոմպոզիտորների «մեղքն» այն էր, որ նրանք իբր «կտրվում էին ժողովրդագրական հիմքից եւ հաստատում որեւէ ազգային ստեղծագործական դեմքից զուրկ կեղծ ինտերնացիոնալիզմ»: Այս խումբն առանձնակի մեղադրվում էր Արամ Խաչատրյանի ֆորմալիստական ոճին հարելու մեջ: Այսուհանդերձ, կուսակցական «երաժշտագետը» հույս էր հայտնում, որ երիտասարդ կոմպոզիտորների ստեղծագործության հիմքը «առողջ» է եւ նրանց

կարելի է վերադարձնել «նրանց իսկ ճշմարիտ ստեղծագործական դիրքերը»:¹

Կոմպոզիտորներին ներկայացվող մեղադրանքներից էր իմպրեսիոնիզմի ազդեցութեամբ տարվելը, որի տարրեր «Հայտնաբերվել» էին Ռոմանոս Մելիքյանի, Ա.Խաչատրյանի, Հ.Ստեփանյանի եւ Գր.Եղիազարյանի ստեղծագործություններում: Խորհրդահայ երաժշտության համար «լուրջ վտանգ» էր համարվում պրիմիտիվը, որին հետեւողներն իբր «ցածրացնում են Հայ երաժշտության՝ հատկապես դասական, ընդհանուր բարձր մակարդակը»: Այս հարցում մեղադրվում էին Ա.Մերանգուլյանը, Սահառունին, Կզարթմյանը: Հիշյալ կոմպոզիտորները «քողարկվելով պարզութեան եւ ժողովրդայնութեան տերմիններով»՝ իբր ինքնուրույնություն չեն ցուցաբերում եւ ըստ հույժյան մնում են «կեղծ ժողովրդական եւ կեղծ գուսանական» երաժշտության դիրքերում: Ավելին նշված կոմպոզիտորների ստեղծագործությունների մեջ «վտանգալից» էր համարվում նաեւ արեւելքի ժողովուրդների (Իրան, Թուրքիա, Արաբիա) «հետամնաց մշակույթների» հանդեպ «ստրկամիտ» վերաբերմունքը, նշվում, որ նրանց ստեղծագործությունը խորհրդահայ երաժշտության զարգացման մեջ «կանգառ» է, այն ուղղորդում է դեպի Իրանի եւ Թուրքիայի «հետամնաց» մշակույթը, «հեռացնում» Հայ եւ ռուս դասական երաժշտության «մեծ ավանդույթներից»:² Նմանատիպ խիստ քննադատության ենթարկվեցին նաեւ օպերային երաժշտության եւ բալետի ներկայացումների հեղինակները: Երաժշտական արվեստի այս ոլորտում քանակական եւ հատկապես որակական առումներով վիճակը համարվեց «բավական աննախանձելի»: Մասնավորապես, խորհրդային իշխանության շրջանում ստեղծվել էին 14 օպերա, որոնցից երեքը խորհրդային, մյուսները՝ պատմական եւ «կենցաղային» թեմաներով, եւ հինգ բալետ, որոնցից մեկը խորհրդային, մյուսները՝ այսպես կոչված ոչ խորհրդային թեմաներով: Այս ընդհանուր քանակից բեմադրվել էին ընդամենը վեցը, իսկ հետագա խաղացանկում պահպանվել էին երկու բալետ եւ մեկ օպերա («Նամուս»): Նման իրավիճակի գլխավոր պատճառ արվեստի կուսակցական վերադասը համարում էր «լուրջ եւ մեծ վարպետության» պակասը: Արդյունքում, խորհրդահայ կոմպոզիտորների «մեղքն» էր համարվում այն, որ նրանք «կորցրել են մեր դասական օպերային արվեստի հրաշալի ավանդույթները», եւ ավելին՝ չեն կարողացել բարձրանալ «մեծ ռուս կոմպոզիտորների մակարդակին, որոնցից սովորել եւ շարունակում են սովորել Հայ կոմպոզիտորները»: Հայ կոմպոզիտորներին այս առումով ներկայացվող երկրորդ «մեղքն» այն էր, որ նրանք «կորցրել են ժողովրդի հետ կապը, խորապես չեն ընդգրկվել խորհրդային մարդկանց կյանքում, այնտեղ չգտնելով թեմաներ, մտքեր եւ զգեստներ»:³ Ֆորմալիզմի եւ պրիմիզմի մեջ մեղադրվեցին Հարո Ստեփանյանի «Քաջ Նազար» եւ «Լուսաբացին», Կարո Զաքարյանի «Մարջան» եւ Լեւոն Խոջա-էյնջյանի «Նամուս» օպերաները: Խորհրդահայ օպերաների հանդեպ իշխանութ-յունների կողմից ցուցաբերվող վերաբերմունքի տեսանկյունից ուշագրավ է Ա.Խաչատրյանի «Գայանե» բալետին տրված կուսակցական գնահատականը: Ընդհանուր առմամբ դրական գնահատելով այն՝ հիմնական արատ էր համարվում լիբրետոն, որտեղ Հայ կուլտուրային գյուղի թեման իբր «պրիմիտիվ եւ անհամոզիչ» ձևով է արտացոլված: Ամբողջությամբ միակ դրական կարծիքը («հանդիսատեսը խորապես սիրել է») վերաբերում էր «Սասունցի Դավիթ» էպոսի հիման վրա ստեղծված Ա.Սպենդիարյանի «Խանդուկ» բալետին:³ Թեպետ երաժշտական թատրոնի համեմատ սիմֆոնիկ երաժշտության ոլորտում վիճակը համարվում էր ավելի լավ, այսուհանդերձ «հուսադրող» ոչինչ չէր ներկայացվում: Այս ոլորտում ամենից լուրջ թերացում էր համարվում տարաբնույթության պակասը: Մասնավորապես, սիմֆոնիկաներ չգրելը բացատրվում էր «իրական վարպետության եւ մոնումենտալ ստեղծագործության ունակության» բացակայությամբ: Ավելին, սիմֆոնիկ երաժշտության ոլորտը համարվում էր ակնհայտորեն ֆորմալիզմի ազդեցության ներքո: Համեմատաբար բարվոք էր համարվում կամերային-գործիքային երաժշտության վիճակը, թեպետ այս ոլորտում եւս նշվում էին ֆորմալիստական «աղավաղումներ», ինչի մեջ մեղադրվում էին Ալ. Հարությունյանը եւ Էդ.Միրզոյանը:

Խորհրդահայ կոմպոզիտորների կողմից թեպետ բազմաթիվ վոկալ ստեղծա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, դ. 199, թ. 30-31:

² Նույն տեղում, թ. 32-33:

³ Նույն տեղում, թ. 33-35:

գործուժեղությունների ստեղծմանը, այնուամենայնիվ այս ոլորտում եւս «լուրջ թերացումներ» ըստ ՀԿԿ Կենտկոմի կային, որովհետեւ երգերը չէին կատարվում եւ ժողովրդի «կենցաղում» չէին ընդգրկվում: Նման իրավիճակի գլխավոր պատճառն ըստ գեկուցագրի այն էր, որ կոմպոզիտորները չեն կարողացել ըմբռնել ժողովրդի պահանջը՝ ստեղծել խորհրդային կյանքի վերաբերյալ «փայլուն, երգեցիկ, մեղեդային եւ գեղեցիկ» երգեր: Որպես Հիմնական թերուժյուն շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ խորհրդային թեմատիկան դեռեւս կոմպոզիտորների համար չի դարձել «ելման կետ»: Վերջիններս քննադատվում էին նաեւ այն բանի համար, որ ձգտելով հասկանալի լինել՝ ստեղծում էին «կեղծ ժողովրդական, ցածր գեղարվեստական որակի եւ շաբլոն» երգեր, հաճախ պարզունակ տեքստերով: Այս առումով, որպես «մեղք» ի ցույց էր դրվում, որ նրանք լուրջ վնաս են հասցնում ժողովրդի գեղարվեստական ճաշակի ձեւավորմանը: Միաժամանակ, կուսակցական վերադասի գնահատմամբ, նրանք իբր չէին հասկանում, որ երաժշտական ստեղծագործութեան դեմոկրատացման համար պայքարը նշանակում է նաեւ պայքար «պրիվիտիզմի եւ դիլետանտիզմի» դեմ: Արդյունքում, հաճախ իբր աղավաղվում էին ժողովրդական ստեղծագործութեան «հրաշալի» օրինակները: Ռոմանսի ոլորտում քննադատուժյունն այն էր, որովհետեւ ստեղծվում էին «խորհրդային մարդու հոգեւոր աշխարհին խորթ» ստեղծագործութեւններ: Հենց այս տեսանկյունից կոչ էր արվում վճռական պայքար մղել նաեւ «փթող արեւմտակալական կապիտալիստական կամ ճահճացած, հետամնաց ֆեոդալական իրանա-թուրքական» մշակույթի դեմ, ընդ որում այս պայքարը պետք է մղվեր հանուն «առաջավոր խորհրդային երաժշտութեան ծաղկման»:¹ Առանց չափազանցուժյուն քննադատութեան Հիմնական սլաքն ուղղվեց երաժշտական քննադատների վրա, որոնց անգործութեամբ էին պայմանավորվում «ստեղծագործական դժբախտութեւններից» շտտերը: Ըստ այդմ, նրանց հասցեին որեւէ լավ բան «անհնար» էր համարվում ասել: Մյուս կողմից, ՀԿԿ Կենտկոմի ներկայացուցիչը գտնում էր, որ քննադատութեւնը եւ ինքնաքննադատութեւնը իՍՍՀՄ-ում «հարգի» չէ: Այս հանգամանքը բացատրվում էր նրանով, որ քննադատութեւնը կոմպոզիտորների ստեղծագործութեւնների գնահատման հարցում «վտանգավոր, լիբերալ» դիրքորոշում է զբաղեցնում, իսկ կոմպոզիտորներն էլ «չեն ոգեւորել եւ սիրել» քննադատներին: Այսինքն, միմյանց չեն դացնելու «անսկզբունքային» մոտեցումը, «խմբակայնութեւնը եւ ընկերական հարաբերութեւնները» տիրում էին իՍՍՀՄ-ում, փոխանակ «բոլշեւիկյան առողջ եւ սկզբունքային» քննադատութեան եւ ինքնադատութեան: Ավելին, իբր թե հաճախ երաժշտական քննադատները գովերգում էին ֆորմալիստական եւ հակաժողովրդական ստեղծագործութեւնները՝ դրանք ներկայացնելով որպէս խորհրդային երաժշտութեան նվաճումներ: Այսինքն, իբր թե քննադատները «նորարարութեան եւ առաջադիմութեան» անվան տակ քարոզել են «երաժշտական լեզվի բարդացում, ռեալիստական ավանդույթներից հեռացում ի օգուտ բուրժուական մոդեռնիզմի, կոնստրուկտիվիզմի եւ իմպրեսիոնիզմի»: Այս ամենից գատ երաժշտագետները մեղադրվում էին, որ չեն քննադատել ֆեոդալական արեւելքի «հետամնաց» երկրների մշակույթի ներթափանցման փորձերը, գովերգել են ֆորմալիզմը:

Իրենց հերթին կոմպոզիտորների միութեան եւ Արվեստի գործերի վարչութեան նախկին ղեկավարները մեղադրվում էին այն բանում, որ երկար տարիներ չեն կազմակերպել «լուրջ եւ սկզբունքային» պայքար «ձեւով ազգային եւ բովանդակութեամբ սոցիալիստական խորհրդային նեալիստական» երաժշտութեան համար: Ինչդիրք քաղաքականացնելով՝ սխալները եւ թերացումները բացատրվում էին նաեւ կոմպոզիտորների եւ երաժշտագետների «անբավարար բարձր եւ հասուն գաղափարական մակարդակով», «լուրջ կրթութեան, գաղափարա-աշխարհայացքային մակարդակի բարձրացման» բացակայութեամբ: Այս տեսանկյունից որպէս հետագայի առաջնահերթ աշխատանք էր հրահանգվում «ամենից լուրջ ուղղորդութեւն» դարձնել երաժիշտներին «մարքսիզմ-լենինիզմի տեսութեամբ զինելը»:²

Քննադատութեւնից զերծ չմնաց նաեւ կոմպոզիտորների միութեան սկզբնական կուսկազմակերպութեւնը, որն իբր չէր զբաղվել կոմպոզիտորների եւ երաժշտագետների «գաղափարական դաստիարակութեամբ» եւ չէր ուղղորդել նրանց

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 199, թ. 37-38:

² Նույն տեղում, թ. 39:

գործունեությունը:

Միանգամայն ընդունելի է այն կարծիքը, որ երիտասարդ կոմպոզիտորներին եւ երաժշտագետներին չէր ներարկվում «սեր ժողովրդական երաժշտության, անցյալի դասական ժառանգության» հանդեպ, իսկ ուսումնական ծրագրերում բացակայում էր այնպիսի կարեւոր առարկա, ինչպիսին՝ հայ ժողովրդական երաժշտության ուսումնասիրությունն է:¹ Ուշագրավ էր ՀԽՍՀ ԳԱ Արվեստի բաժանմունքի քննադատությունը, ըստ որի վերջինս չէր զբաղվում հարուստ հայկական երաժշտական ֆոլկլորի հավաքումով, դրա ուսումնասիրությամբ, համակարգումով եւ հրատարակությամբ, եւ չէր դարձել երաժշտագիտական մտքի կենտրոն, որ բաժանմունքում չեն մշակվել հայկական երաժշտության տեսության եւ պատմության հարցերը, չեն ամփոփվել խորհրդահայ կոմպոզիտորների աշխատանքի փորձը, չեն զբաղվել խորհրդահայ երաժշտական գեղագիտության հարցերով:² Խորհրդահայ երաժշտական արվեստի վիճակը քննարկվում էր նաեւ միութենական մասշտաբով: 1952թ. հունիսի 27-28-ին ԽՍՀՄ կոմպոզիտորների միության քարտուղարությունը քննարկեց Հայաստանի կոմպոզիտորների միության վարչության նախագահ Ա.Սաթյանի հաշվետու գեկուցումը:³ Քարտուղարությունը որոշեց, որ հայ կոմպոզիտորները առաջնորդվելով ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի վերոնշյալ որոշման դրույթներով «հանրահայտ հաջողությունների» են հասել՝ ստեղծելով «բարձր գաղափարական մակարդակի» ստեղծագործություններ: Այս առումով արժե հիշատակել, որ Ալ.Հարությունյանի, Ա.Բաբաջանյանի եւ Ա.Սաթյանի աշխատանքները արժանացել էին ստալինյան մրցանակների: Այսուհանդերձ, Հայաստանի կոմպոզիտորների միության ստեղծագործական եւ կազմակերպչական աշխատանքում «խոշոր բացթողումներ» ի ցույց դրվեցին: Միությունը քննադատվեց ստեղծագործական հարցերին «բավարար ուշադրություն» չդարձնելու եւ կոմպոզիտորների ղեկավարման «ճշմարտացի ձեւեր» չգտնելու հարցում: Անհատական ստեղծագործական պլանները կազմվել էին առանց հանրապետության երաժշտարվեստի զարգացման կարեւոր խնդիրները հաշվի առնելու, դրանք հաճախ «անորոշ եւ անիրատեսական» էին համարվում: ԽՍՀՄ երաժշտական ղեկավարությունը հատկապես քննադատության սլաքն ուղղեց օպերային արվեստի վիճակի վրա, քանզի հայկական միությունը նոր «խորհրդային» օպերաների ստեղծման հարցում ցուցաբերել էր «անթույլատելի հանգստություն», չէր համագործակցել գրողների միության հետ: Նման մոտեցման արդյունքում պատերազմից հետո՝ նշանակալից կոմպոզիտորական ուժերի առկայության պայմաններում, ՀՍԽՂ-ում ստեղծվել էին ընդամենը երկու օպերա, որոնք արժանացել էին լուրջ քննադատության: Այս ժամանակահատվածում ոչ մի բայետ չէր ստեղծվել: Միությունը քննադատվեց «հատկապես շնորհալի» կոմպոզիտորներին՝ Ալ.Հարությունյան, Էդ.Միրզոյան, Գր.Եղիազարյան, աշխատանքը չղեկավարելու համար, ինչի հետեւանքով վերջիններիս ստեղծագործական ակտիվությունը «անբավարար» գնահատվեց: Մյուս կողմից, միությունը պարբերաբար չէր քարոզում հայ կոմպոզիտորների ստեղծագործությունները, «անթույլատրելի անտարբերությամբ» էր վերաբերվում «եղբայրական հանրապետությունների խորհրդային երաժշտության» քարոզչությանը: Որոշման մեջ հայ երաժշտագետների աշխատանքը համարվեց «ծայրահեղ ցածր» մակարդակի, որովհետեւ հետ է մնում երաժշտարվեստի ընդհանուր աճից, չի ուղղորդում նրան, չի նպաստում նրա «գաղափարա-գեղարվեստական մակարդակի» բարձացմանը, չեն մշակվում երաժշտության «ժողովրդայնության, ռեալիզմի եւ ազգայինի» ձեւերը: Միությունը քննադատվեց նաեւ կոլեգիալության բացակայության եւ վարչության նախագահ Ա.Սաթյանի վարչարարության համար՝ թույլ ինքնաքննադատության պայմաններում:

Քարտուղարության որոշմամբ անհապաղ պետք է տեղի ունենար Հայաստանի կոմպոզիտորների միության համագումար՝ վարչության վերընտրությամբ: Նոր վարչությունը տրվեցին հետեւյալ կոնկրետ հանձնարարականները.

1. Մոսկվայում հայ արվեստի տասնօրյակի հաջող անցկացման համար մոբլի-զացնել բոլոր ուժերը:

2. Իրականացնել կոմպոզիտորների ստեղծագործության ակտիվ ղեկավարում՝ ծրագրավորելով եւ ուղղորդելով նրանց գործնեությունը,

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 199, թ. 40:

² Նույն տեղում, թ. 41:

³ Նույն տեղում, ց. 32, գ. 146, թ. 32-33:

3. Հայ կոմպոզիտորների ուժերը մոբլիզացնել «խորհրդային» օպերա ստեղծելու համար եւ մշակել կոնկրետ միջոցառուներ նման «կարեւորագույն» խնդրի լուծման ուղղութիւնով:

4. Պարբերական անհատական աշխատանք կատարել կոմպոզիտորների հետ՝ նպաստելով նրանց ստեղծագործութեան ակտիվացմանը:

5. Մշտապես աշխատել կոմպոզիտորների «գաղափարական մակարդակի եւ պրոֆեսիոնալ վարպետութեան» բարձրացման ուղղութիւնով՝ «հատուկ հոգատարութիւն» ցուցաբերելով երիտասարդ կազմերի դաստիարակութեան գործում:

6. Վճռականորեն բարձրացնել երաժշտագիտական եւ քննադատութեան մակարդակը՝ հրատարակելով լավագույն երաժշտագիտական աշխատանքները: ԽՍՀՄ կոմպոզիտորների ստեղծագործութեան քարոզչութեան աշխատանքը ՀԽՍՀ-ում:

Քարտուղարութիւնը միութենական հանրապետութիւնների կոմպոզիտորների ստեղծագործութիւնը դեկավարող հանձնաժողովին հանձնարարեց պարբերաբար Հայաստան ուղարկել ներկայացուցիչներ՝ տեղում աշխատանքին ծանոթացման, անհրաժեշտ օգնութեան եւ միջոցառումներին մասնակցութեան համար, շարունակել ստեղծագործական հաշվետվութիւնների համար առանձին Հայ կոմպոզիտորների Մոսկվա հրավիրման պրակտիկան, առանձնահատուկ ուշադրութիւն դարձնել առավել շնորհալի երիտասարդ կոմպոզիտորներին՝ նրանց ցուցաբերելով անհրաժեշտ ստեղծագործական օգնութիւն: Այս ամենից զատ հանձնաժողովը Հայաստանի կոմպոզիտորների միութեան ներկայացմամբ ԽՍՀՄ Պետերաժշտահրատում պետք է հրատարակեր Հայ կոմպոզիտորների լավագույն գործերը:¹

Տեղական եւ միութենական վերադասի (թե կուսակցական, թե երաժշտական) քննադատութիւններին ցեստ 1952թ. սեպտեմբերին Հայաստանի կոմպոզիտորների միութիւնում փոխվեց վարչութեան կազմը՝ նախագահ ընտրվեց Ղազարոս Սարյանը: Նոր վարչութեան առջեւ ՀԿԿ 17-րդ համագումարի կողմից առաջադրվեցին երաժշտական խոշոր գործեր (օպերա, բալետ, սիմֆոնիա) ստեղծելու եւ պրոֆեսիոնալ վարպետութեան խորացման խնդիրներ: Իր հերթին նորընտիր վարչութիւնը կոմպոզիտորների ուշադրութիւնն էր հրավիրել մարդկանց «կյանքի, զգացմունքների եւ մտքերի» հանդեպ առավել ստեղծագործական մոտեցման առումով:

Նման տեսանկյունից որոշ առաջընթաց նկատվեց միութեան 1954թ. նոյեմբերի 9-րդ պլենումում: Այսուհանդերձ, դեռեւս առկա էին էական թերութիւններ. ծրագրային սիմֆոնիկ երկերի պակաս, մոնումենտալ սիմֆոնիաների ստեղծման անբավարար ջանքեր: Մյուս կողմից, որպէս հաջողութիւններ նշվում էին Գր.Եղիաբարյանի «Ռուզան», Է. Հովհաննիսյանի «Մարմար» եւ Է.Նազարովայանի «Արշալույսին ընդառաջ» բալետները: Մինչդեռ, չնայած Գ.Նազարովայանի «Նաչատուր Աբուլյան», Կ.Զաքարյանի «Աղասի» եւ Վ.Տիրգրանյանի «Սոս եւ Վարդիթեր» օպերաներին, այնուամենայնիվ «ժամանակակից» կերպարով օպերայի ստեղծման խնդիրը դեռեւս լուծված չէր համարվում:² Հայաստանի կոմպոզիտորների միութեան երրորդ համագումարը 1952թ. սեպտեմբերի 12-ին ողջունի նամակ հղեց ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր.Հարութիւնյանին, որը կարելի է անկասկած համարել յուրահատուկ հաշվետվութիւն:³ Նախ հավաստվում էր, որ միութիւնը՝ հենվելով «սոցիալիստական ռեալիզմի եւ ժողովրդայնութեան» սկզբունքների վրա, «վճռական» պայքար է մղել ֆորմալիզմի ցանկացած դրսեւորման դեմ: Համագումարը խոստացավ «նոր աստիճանի» բարձրացնել, «բոլշեւիկյան» քննադատութեան եւ ինքնաքննադատութեան հիման վրա հաղթահարել հետամնացութիւնը եւ «կուսակցութեան ու ժողովրդի» պահանջներին համապատասխան հասնել աշխատանքի վերակառուցման, ուժեղացնել գաղափարա-քաղաքական աշխատանքը: Վերջում, համագումարը փաստեց, որ խորհրդահայ երաժիշտները «երախտագիտութեամբ» են զգում կուսակցութեան, կառավարութեան եւ Գր.Հարութիւնյանի անձնական ուշադրութիւնն ու հոգատարութիւնը, եւ խոստացան այդ ամենին պատասխանել նոր ստեղծագործական հաջողութիւններով:

ՀԽՍՀ միակ բարձրագույն երաժշտական ուսումնական հաստատութիւնը Երեւանի կոմիտասի անվան կոնսերվատորիան էր: Հետաքրքրութիւնից զուրկ չէ այն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 146, թթ. 34-35:

² Նույն տեղում, ֆ. 96, ց. 1, գ. 34, թ. 10:

³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 32, գ. 46, թ. 70-71:

փաստի հիշատակումը, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո՝ 1921թ. դեկտեմբերի 22-ին, Երեւանում ստեղծվել էր երաժշտական ստուդիա՝ խորհրդահայ առաջին երաժշտական հաստատությունը: Դրա կազմերի հիման վրա 1924թ. ստեղծվեց առաջին սիմֆոնիկ նվագախումբը, իսկ 1932թ. կոնսերվատորիայի վոկալ կազմերը դարձան նորաստեղծ օպերային թատրոնի հիմքը: Կոնսերվատորիան ընդհանուր առմամբ կարողացել էր կազմերով ապահովել ՀԽՍՀ երաժշտական հաստատությունները: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին առանձնակի ուշադրություն դարձվեց Երեւանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի գործեությունը: ՀԿԿ Կենտկոմի հանձնարարությամբ ստեղծվել էր Հատուկ հանձնաժողով կազմերի բաժնի կուլտ-լուսավորական եւ գիտական հիմնարկների բաժանմունքի վարիչ Մելիք-Փաշայանի գլխավորությամբ: Հանձնաժողովում կուսակցական գործիչներից գլխավոր ընդգրկված էին նաեւ օպերայի եւ բալետի դիրիժոր Բուդաղյանը եւ երաժշտագետ Մուշեղ Աղայանը: Այս հանձնաժողովի գործունեություն արդյունքն էր 1948թ. մայիսի 15-ին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր. Հարությունյանին ուղղված գեկուցագիրը:¹ Իր գոյություն ընթացքում կոնսերվատորիան 17 թողարկումով ապարտել են 144 մարդ, որոնց մեծ մասը շարունակել են աշխատել ՀՍԽՀ սահմաններում: Իսկ արդեն 1948թ. յոթ ֆակուլտետներում սովորում էին 177 հոգի:

Որպես բացասական երեւույթներ նշվում էին ուսանողության արտահոսքը եւ կուսակցական-կոմերիտական կազմակերպությունների անբավարար աճը հատկապես ուսանողության շրջանում: Մասնավորապես, ի ցույց էր դրվում այն փաստը, որ կոնսերվատորիայի տնօրենը եւ գիտա-ուսումնական աշխատանքների գծով փոխտնօրենը անկուսակցական էին: Ավելին, կուսակցական ժողովներն անցնում էին կրեյոլ «ընդհանուր բնույթ»:² Քննադատվում էր այն հանգամանքը, որ կոնսերվատորիայում գրեթե բացակայում է քննադատությունը եւ ինքնադատությունը: Ինչ վերաբերում է դասախոսական կազմի եւ ուսանողության մարքս-լենինյան դաստիարակությանը՝ ապա հանձնաժողովի գնահատմամբ այն համարվում էր «անբավարար»: Օրինակ, ուսանողները չեն օգտվում մարքսիզմ-լենինիզմի սկզբնաղբյուրներից, տեղյակ չեն «դիալեկտիկական եւ պատմական մատերիալիզմի» տեսությունը: Այս առումով, մարքսիզմ-լենինիզմի ամբողջ մեղադրվեց կոնսերվատորիայում գաղափարա-դաստիարակչական աշխատանքի ոլորտում կոնսերվատորիայում առաջատար դերի եւ ընդհանրապես մարքսիզմ-լենինիզմի որակյալ դասավանդման չապահովման մեջ: Թույլ պահանջկոտության պատճառով անբավարար էր կատարվում ուսանողների որակավորումը եւ ըստ մասնագիտությունների տեղաբաշխումը: Նման մոտեցման արդյունքում որոշ ուսանողներ հեռացվել են կոնսերվատորիայից: Հանձնաժողովն իրավացիորեն քննադատում էր հայ երաժշտության պատմության դասավանդման անբավարար ընթացքը: Ավելին, ուսումնական ծրագրերում բացակայում էր ազգային երաժշտական ֆոլկլորի դասավանդումը, ուսանողները չգիտեին եւ չէին ուսումնասիրում հայկական ժողովրդական երգերը, իսկ կատարողական մասնագիտացման ծրագրում հայ երաժշտության դասականների ստեղծագործություններն աննշան տեղ էին զբաղեցնում: Անգամ կոմպոզիտորական մասնագիտության շատ ուսանողներ վատ գիտեին դասական երաժշտությունը: Մի շարք առարկաների դասավանդումը կատարվում էր երաժշտական ուսումնարանների ծրագրերի համաձայն: Առանձնակի քննադատության ենթարկվեց կոմպոզիտորական կազմերի պատրաստման որակը, մանավանդ Վ. Մուրադբեյով «Մեծ բարեկամություն» օպերայի հետ կապված ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի որոշման՝ Մոսկվայի կոնսերվատորիայի քննադատության համատեքստում:

Հանձնաժողովի գնահատմամբ «եզակի բացառություններով» ուսանող կոմպոզիտորները «ճիշտ ուղու» վրա չէին կանգնած, եւ իրենց ստեղծագործություններում ֆորմալիստական գրություններով էին առաջնորդվում: Այս առումով քննադատվեցին դասախոսները, որոնք ուսանողների շրջանում «ռեալիստական արվեստի սկզբունքների, ուսական եւ հայկական դասական երաժշտության մեծ ավանդույթների» նկատմամբ սեր չեն ներարկում:²

Քաղաքական բացթողում համարվեց այն փաստը, որ կոմպոզիտորական ամբիոնում դեռեւս չէր քննարկվել ՀամԿ(բ)Կ Կենտկոմի 1948թ. փետրվարի 10-ի արդեն

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 199, թ. 42-58:

² Նույն տեղում, թ. 50:

իսկ Հիշատակված «պատմական» որոշումը: Ամբիոնի ղեկավարութունն անգամ կոմպոզիտորական կադրերի պատրաստման աշխատանքը համարում էր «բարեհաջող»: Բացասական երեւոյթ էր համարվում այն փաստը, որ հայ երաժշտութւյան պատմութունն են դասավանդում հայերեն չիմացող դասախոսները: Այս առումով, շեշտվեց հայերեն լեզվով դասագրքերի բացակայութւյան աններելիութունը: Քննադատութւյունից զերծ չմնաց երաժշտագիտական կադրերի պատրաստման ընթացքը, ինչը հանձնաժողովի կարծիքով կոնսերվատորիայում կրում էր «պատահական բնույթ»՝ առանց ուսանողների շրջանում պրոֆեսիոնալ տվյալների հիմնավոր բացահայտման: Վերջիններս ինքնուրույն երաժշտագիտական աշխատանքի «բավարար ձիրք» չէին ստանում: Իսկ արդեն ուսումնական գործընթացում հայ երաժշտութւյան պատմութւյան մշակումը ոչ միայն ծրագրավորված բնույթ չէր կրում, այլ «բացահայտորեն» թերազնահատվում էր: Կոնսերվատորիայի ղեկավարութունը իբր «բարձրթող» վիճակի էր հասցրել մանկավարժական կադրերում ապահովման աշխատանքը, եւ արդյունքում մի շարք մասնագիտութւյունների գծով դասախոսներ պարզապէս չունէին: Ստուգման արդյունքում հանձնաժողովը ՀԿԿ Կենտկոմի ուշադրութւյանը ներկայացրեց կոնսերվատորիայի աշխատանքը բարելոցելու միտված եզրակացութւյուններ:¹ Նախ եւ առաջ, միանշանակ փաստվում էր, որ կոնսերվատորիան չի համապատասխանում իր հիմնական կոչմանը՝ որպէս ՀԽՍՀ երաժշտական բարձրագոյն ուսումնական հաստատութւյուն: Կոնսերվատորիան գերազանցապէս ծառայում եւ սպասարկում էր միայն Երեւանի պահանջները: Մինչդեռ, հանձնաժողովի դիտարկմամբ, այն կտրված է «հայ ժողովրդական գանգավածներից, հանրապետութւյան բանվորներից եւ կոլտնտեսականներից», եւ չի սպասարկում այդ երիտասարդութւյանը: Երեւանի կոնսերվատորիայում բացակայում էր հայ եւ ընդհանրապէս որեւէ ժողովրդական երաժշտութւյունն իր բոլոր բաժիններով: Ըստ այդմ, ուսումնական ծրագիրը եւ պլանը կիրառվում էին առանց կոնկրետ ազգային առանձնահատուկ պահանջների հաշվառման: Այս ամենին ավելացվում էր երգչախմբային դասարանի եւ մանկավարժական ֆակուլտետի բացակայութւյունը: Կոնսերվատորիայի ղեկավարութւյունը վերջնականապէս մեղադրվեց «հակաժողովրդական ֆորմալիզմի» ուղղութւյան հետեւելու եւ ուսանողութւյանը նման ոգով դաստիարակելու մեջ: Հատկապէս շեշտվում էր երիտասարդ աճող կոմպոզիտորական կադրեր Ա.Բաբաջանյանին, Էդ.Միրզոյանին, Ա.Հարութլոյանյանին եւ Ա.Խուդոյանին «կեղծ եւ վտանգավոր ուղուց» չկանխելու համար:² Քննադատվեց նաեւ կոմպոզիտորների միութւյունը, որը երբեք չի քննարկել կոնսերվատորիայում տիրող վիճակը եւ համապատասխան օգնութւյունն ցուցաբերել: Կոնսերվատորիայում ֆուլկլորային բաժանմունքի բացակայութւյունը բացասական է ազդել ժողովրդական երաժշտութւյան հետ ուսանողների ծանոթացման վրա: Ուշագրավ է հանձնաժողովի այն եզրակացութւյունը, որ ուսանողները չեն կարողանում կարգաւ եւ գրառել նոտային տեքստեր, լսված երգ-երաժշտութւյուն: Երեւանի կոնսերվատորիան ոչ մի կապ չունէր Թբիլիսիի եւ Բաքվի կոնսերվատորիաների, Վրաստանի ու Ադրբեջանի կոմպոզիտորների միութւյունների հայկական սեկցիաների հետ: Հանձնաժողովն առաջարկեց Պետհրատին պարտավորեցնել հրատարակչական պլանում ընդգրկել ձեռնարկների ու դասագրքերի տպագրութւյունը, ինչը տաս տարի չէր եղել: Առաջարկվեց նաեւ հրատարակութւյան պատրաստել Արմեն Տիրաբեկյանի «Անուշ» եւ Ալեքսանդր Սպենդիարյանի «Արմաստ» օպերաների ամբողջական նոտային տեքստերը: Երեւանի կոնսերվատորիայի գործունեութւյան դնահատման տեսանկյունից հատկանշական է վերջինիս տնօրեն Կ.Սարաջեւի 1951թ. հուլիսի 9-ի զեկուցագիրը ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Գր.Հարութլոյանյանին:³ Նկատի ունենալով կոնսերվատորիայի մեծ վաստակը խորհրդահայ երաժշտական կադրերի պատրաստման եւ ընդհանրապէս երաժշտութւյան զարգացման ոլորտում ու նրա 30-ամյակը՝ Կ.Սարաջեւը խնդրում էր թույլատրել հոբելյանը նշել լայն մաստաբով եւ որոշ վաստակաշատ մանկավարժների պարգեւատրել պատվավոր կոչումներով: ՀԿԿ Կենտկոմի կողմից այդ առաջարկը դրական ընդունվեց:

1954թ. ապրիլին ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Ս.Թովմասյանը ԽՄԿԿ Կենտկոմի քարտուղար Պ.Պոսպելովին Երեւանի կոնսերվատորիայի 30-ամյակի կա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 28, գ. 199, թ. 53-58:

² Նույն տեղում, թ. 55:

³ Նույն տեղում, ց. 31, գ. 197, թ. 40-41:

պակցուեթյամբ նամակ հղեց, որտեղ նկատի ունենալով վերջինիս մեծ վաստակը եւ միաժամանակ շենքային անմխիթար պայմանները, առաջարկեց նրա համար հատուկ շենք կառուցել:

Երաժշտական արվեստի ճյուղերից ջազը չնայած իր «ոչ լիարժեք խորհրդային» լինելու հանգամանքին, այնուամենայնիվ մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանում բավականին զարգացել էր: Ընդ որում, Հայաստանի Զազի համբավն ու հեղինակուեթյունը միուեթեանական նշանակուեթյուն ունեին: Որպես վերոնշյալի ցայտուն ապացույց հիշատակենք հետեւյալ փաստը: 1948թ. էրմիտաժի փառատունին եւ Կուզբասի տարածաշրջանի մշակուեթային միջոցառումների ծրագրին Մոսկվային եւ Լենինգրադի հանրահայտ երաժշտական թատրոնների ու համուեթյունների հետ հատուկ հրավերով մասնակցեց նաեւ Հայաստանի պետական ջազը: Այս փաստը ավելի էր կարեւորվում, եթե հաշվի առնենք միուեթեանական մյուս հանրապետուեթյունների ներծուեններին Հայաստանի պետական ջազը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ չի հանդիսանում համերգային կատարման ձեւով, երաժշտական հնչեղուեթյամբ եւ խաղացանկով տիպային ջազային կոլեկտիվ, եւ չի հիշեցնում «արմերտակարգական ու ամերիկյան» ջազ նվագախմբերին, որոշվեց վերանվանել Հայաստանի պետական էստրադային նվագախումբ: Հատկանշական է, որ մինչ այդ համանման որոշում էր ընդունվել Լ. Ուտյոսովի ղեկավարած ջազ-նվագախմբի վերաբերյալ:¹

1948թ. հոկտեմբերին Հայաստանի պետական ջազը՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ չի հանդիսանում համերգային կատարման ձեւով, երաժշտական հնչեղուեթյամբ եւ խաղացանկով տիպային ջազային կոլեկտիվ, եւ չի հիշեցնում «արմերտակարգական ու ամերիկյան» ջազ նվագախմբերին, որոշվեց վերանվանել Հայաստանի պետական էստրադային նվագախումբ: Հատկանշական է, որ մինչ այդ համանման որոշում էր ընդունվել Լ. Ուտյոսովի ղեկավարած ջազ-նվագախմբի վերաբերյալ:²

Անտարակուես, հետպատերազմյան առաջին տասնամյակում ՀԽՍՀ երաժշտական կյանքում իր ժողովրդականուեթյամբ հատկապես աչքի էր ընկնում Պետական էստրադային նվագախումբը: Նշված շրջանում եւս նվագախումբն ինտենսիվ համերգային գործունեուեթյուն էր ծավալել՝ հատկապես ՀԽՍՀ սահմաններից դուրս, ինչն ապահովել էր նրա արտադրա-ֆինանսական պլանների կատարումը: Այսուհանդերձ, նվագախմբի գործունեուեթյան մեջ առկա էին «էական բացթողումներ», ինչին անդրադարձավ ՀԽՍՀ կուլտուրայի մինիստրուեթյան կոլեգիան իր 1955թ. օգոստոսի 29-ի որոշման մեջ:³

Հիմնական քննադատուեթյունն ուղղված էր հայերեն երաժշտական լիարժեք խաղացանկի եւ խոսակցական ժանրի ստեղծմանը, նվագախմբի գեղարվեստական ղեկավար Արտեմի Այվազյանի կողմից գերազանցապես միայն իր ստեղծագործուեթյունների նախընտրմանը:

Խոսակցական ժանրի քննադատուեթյան առումով նշվում էր գաղափարա-գեղարվեստական տեսանկյունից «բավական թույլ» եւ «խսկական հումորից, սատիրայից, քաղաքական սրուեթյունից» գուրկ լինելը: Նվագախումբ չուներ հայերեն լեզվով վարող եւ ծրագրեր շրջաններում եւ գյուղական բնակավայրերում ցուցադրելու համար, թույլ էր համարվում քաղաքական եւ դաստիարակչական աշխատանքի դրվածքը:

Անշուշտ, կոլեգիան միայն քննադատուեթյամբ չբավարարվեց եւ Արվեստի գործերի վարչուեթյանը, Հայֆիլարմոնիային համապատասխան հանձնարարականներ տվեց, որոնք պետք է նպատակաուղղվեին նվագախմբի գեղարվեստական մակարդակի բարելավմանը, կարգերով եւ գործիքներով ապահովմանը, արտիստների «գաղափարական մակարդակի» բարձրացմանը:⁴

Թեպետ երաժշտագիտուեթյան բնագավառում նկատելի էր առաջընթացը, սակայն նշվում էր, որ «ցավալիորեն» գիտական աշխատուեթյունների եւ առեւտրատուեթյունների «գերակշիռ մեծամասնուեթյունը վերաբերում էին անցյալին», իսկ երգարվեստի ոլորտում առկա թերուեթյունները կրում էին գլխավորապես կազմակերպչական բնուեթյուն: Մասնավորապես, չնայած Կուլտուրայի մինիստրուեթյան կոլեգիայի որոշմանը՝ երգեր ստեղծելու համար պայմանագրերի կնքման պրակտիկայի վերսկսման մասին, Արվեստի գործերի վարչուեթյունը համապատասխան պայմանագրեր չէր կնքում:

1950-ական թվականների առաջին կեսից նկատելիորեն ակտիվացրել էր իր գործունեուեթյունը Հայֆիլարմոնիան, որն արդեն ուներ գեղարվեստական ղեկավարի

¹ ՀԱԱ, ֆ.1, ց. 28, գ. 202, թ. 50-55:

² Նույն տեղում, թ. 119:

³ Նույն տեղում, ֆ. 119, ց. 9, գ. 81, թ. 40-43:

⁴ Նույն տեղում, թ. 42-43:

Հաստիք, թեպետ ստեղծագործական Համագործակցությունը կոմպոզիտորների Հետ դեռևս թույլ էր:

Կոմպոզիտորների միություն կապը օպերայի եւ բալետի թատրոնի Հետ դեռ թույլ էր: Քննադատության արժանի էր ռադիոյի (երաժշտական խմբագրության «խիստ սահմանափակ» մոտեցում) եւ Հայպետհրատի ու Հայգրքի (սիմֆոնիկ ստեղծագործություններ չտպել ու չտարածել) գործունեությունը:¹

Նշված ժամանակահատվածում՝ ելնելով ՀԿԿ 17-րդ Համագումարի հրահանգներից, իր գործունեությունն էր ակտիվացրել կոմպոզիտորների միության սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունը: մասնավորապես, ստեղծագործ կազմերի գաղափարա-քաղաքական մակարդակը բարձրացնելու ուղղությամբ կազմակերպվել էին դասախոսություններ հետեւյալ թեմաներով. «Վ.Ի.Լենինի գեղագիտական Հայացքները», «Լենինը խորհրդային պետության կազմակերպիչ», «Միջազգային դրություն մասին», տեսական կոնֆերանսներ. «Մարքսը եւ էնգելսը արվեստի մասին», Ֆ.էնգելսի «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության եւ պետության ծագումը» աշխատությունը:²

Ահա, իշխանական Համակարգի խիստ Հսկողության պայմաններում ընդհանուր առմամբ այսպիսի զարգացման ոչ միանշանակ ուղի անցավ խորհրդահայ երաժշտական արվեստը:

Գագիկ Եթիմյան
փիլիսոփայական գիտությունների
թեկնածու

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОБЛАСТИ МУЗИКАЛЬНОГО ИСКУССТВА В 1945-1955гг.

РЕЗЮМЕ

В первое послевоенное десятилетие политическая позиция советской власти в области музыкального искусства преимущественно было обусловлено отношением к опере В. Мурадели “Большая дружба”. Исходя из решения ЦК ВК(б)П об этой опере в Армянской ССР началась обвальная борьба с всяческими проявлениями так называемого формалистического течения.

Всевозможными теоретическими и практическими методами властные структуры критиковали в пух и прах композиторов и музыковедов. Партийные работники начали музыкантов “научить” писать музыку, имея в виду их “примитивизм, техницизм и антинародность, проявленная в форме отрыва от народных масс”.

Несмотря на все эти тендециозно отрицательные проявления со стороны партийно-государственного аппарата, именно в первое послевоенное десятилетие начался новый подъем в развитии армянского советского музыкального искусства в лице А.Бабаджания, Э.Мирзояна и Ал.Арутюняна.

Գագիկ Եթիմյան
кандидат философских
наук

¹ ՀԱԱ, ֆ. 96, ց. 1, դ. 34, թ. 12:

² Նույն տեղում, թ. 13:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ԱՊՀ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ 1995-2001թթ.**

Նորհրդային Միության փլուզումը Հայաստանի Հանրապետությանը, ինչպես նաև ՆԱՏՕ մյուս Հանրապետություններին, կանգնեցրեց որակապես նոր տնտեսական ինտեգրացման խնդրի առջև, որը Հիմնված էր շուկայական հարաբերությունների սկզբունքների վրա: Տնտեսական ինտեգրացիան ԱՊՀ առանցքային խնդիրներից ու նպատակներից մեկն է:

Վերլուծելով 1990-ական թվականների ԱՊՀ անցած ուղին՝ կարելի է ասել, որ ԱՊՀ անդամ պետությունները որոշակի արդյունքների էին հասել Համագործակցության այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք էին արտաքին սահմանների պաշտպանությունը, իրավական փոխօգնությունը եւ այլն: Սակայն կարծում ենք, որ ԱՊՀ անդամ պետությունների միջև առեւտրատնտեսական Համագործակցության համար բարենպաստ պայմանների ստեղծման եւ դրանց զարգացման դեպքերում միայն կարելի է խոսել ԱՊՀ կայացման մասին՝ որպես լիարժեք եւ արդյունավետ ինտեգրացիոն խմբավորում, որպես ընդհանուր իրավասություն տարածաշրջանային միջազգային կազմակերպություն:

1995-2001թթ. տնտեսական ինտեգրացումը ԱՊՀ շրջանակներում ընթանում էր բարդ եւ հակասական ճանապարհով, որը պայմանավորված էր մի շարք օբյեկտիվ պատճառներով: 1995-2001թթ. ԱՊՀ բոլոր պետությունները շուկայական տնտեսության անցումային շրջանում գտնվում էին տնտեսական եւ ֆինանսական ճգնաժամի մեջ: Միեւնույն ժամանակ հետխորհրդային տարածքում ձեւավորվում էր որակապես նոր հասարակություն, որը պետք է տնտեսական զարգացման համար ստեղծեր ավելի լայն հնարավորություններ:

ԱՊՀ շրջանակներում տնտեսական Համագործակցության համար նորմատիվաիրավական հիմք հանդիսացավ Տնտեսական միության ստեղծման մասին պայմանագիրը, որը ստորագրվեց 1993թ. սեպտեմբերի 24-ին: Տնտեսական միության կառուցվածքային համակարգի ստեղծման նպատակով 1994թ. ԱՊՀ շրջանակներում ստեղծվեց հատուկ մարմին՝ Միջպետական տնտեսական կոմիտե:

Պայմանագրի հիմնական նպատակն ընդհանուր տնտեսական տարածքի ստեղծումն է, որը ենթադրում է՝

- ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի եւ աշխատուժի ազատ տեղաշարժ:

- համաձայնեցված դրամավարկային, բյուջետային, հարկային, գնային, արտաքին տնտեսական, մաքսային եւ արժույթային քաղաքականություն:

տնտեսական միության անդամ պետությունների ներգաղնակեցված օրենսդրություն:

- ընդհանուր վիճակագրական հիմքի առկայություն:

Հստակ պայմանագրի, մասնակից պետությունները պետք է փուլ առ փուլ ստեղծեն՝

- ազատ առևտրի միջպետական (բազմակողմ) ասոցիացիա:

- մաքսային միություն:

- ապրանքների, ծառայությունների, կապիտալի եւ աշխատուժի ընդհանուր շուկա:

- արժույթային (դրամային) միություն¹:

Այսպիսով, ինչպես երեւում է վերոնշյալից, ԱՊՀ տնտեսական Համագործակցության ասպարեզում ենթադրվում է ինտեգրացիոն այնպիսի բարձր մակարդակի ստեղծում, ինչպիսին օրինակ, նախատեսված էր Եվրոպական տնտեսական ընկերակցության մասին 1957թ. Հռոմի պայմանագրում²:

¹ «Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու, Անկախ Պետությունների Համագործակցության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր», Երեւան, 2004, էջ 196:

² Шемятенков В.Г., Европейская интеграция, Москва, 2003, էջ 32:

ԱՊՀ տնտեսական ինտեգրացմանը զուգընթաց որակապես փոփոխությունների էր ենթարկվում նաև ՀՀ տնտեսությունը: ՀՀ-ում վերացվեց արտաքին առեւտրով զբաղվելու պետություն մենաշնորհը եւ մտցվեց արտաքին առեւտրի մեջ ընդգրկված ձեռնարկությունների ու մասնավոր ձեռնարկների պարտադիր գրանցում՝ Ձեռնարկությունների պետական ռեգիստրում: Աստիճանաբար ձեւավորվեց ՀՀ մաքսային հարաբերությունները կարգավորող իրավական դաշտը: Մինչեւ 2001թ. ՀՀ արտաքին առեւտրային քաղաքականությունն առավել հովանավորչական էր տեղական արտադրողների համար: Այսպես, 2000թ. տեղական արտադրության եւ ներմուծվող ծխախոտի համար կիրառվում էին տարբեր հաստատագրված վճարներ: Բնական է, որ տեղական արտադրողի համար այն ավելի ցածր էր: Օրինակ՝ 1000 միավոր ներմուծվող սիգարների դիմաց կիրառվում էր 3000 ԱՄՆ դոլար դրույքաչափ, իսկ տեղական արտադրության ապրանքի վրա՝ 2200: Մինչեւ 2002թ. կիրառվող ակցիզային հարկերը մի փոքր ցածր էին: Որպեսզի այկոհոլային խմիչքների ակցիզային հարկը նույնը լիներ բոլորի համար Առեւտրի համաշխարհային կազմակերպությունը պահանջեց փոփոխություններ, համաձայն որի հարկը սկսվեց կիրառվել 100% սպիրտայնություն համար¹:

Սակայն այդ հովանավորչական քաղաքականությունը չունեւ նպատակասլաց երկարաժամկետ ուղղվածություն, այլ խթանում էր այն ապրանքների տեղական արտադրությունը, որոնք նպաստում էին նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը:

Բավականին ազատականացված քաղաքականություն իրականացվեց գյուղատնտեսական ապրանքների համար, սակայն ագրոարդյունաբերություն մեջ սարքավորումների, ենթակառուցվածքների սեփականաշնորհման թերացումները այս ոլորտի ողջ ներուժը օգտագործելու հնարավորություն չընձեռնեցին:

Դեռ 1993թ. սկսած՝ ՀՀ-ն ներմուծվող ապրանքների դիմաց ավելացված արժեքի հարկի (ԱԱՀ) եւ ակցիզային հարկի գանձումն իրականացնում էր ըստ ապրանքի ծագման երկրի սկզբունքի: ԱՊՀ երկրներից կատարվող ներմուծումներն ազատված էին նշված հարկերից, իսկ այլ երկրների ծագում ունեցող ապրանքների ներմուծումը հարկվում էր: ԱՀԿ-ին անդամակցելու համար, վերջինիս պահանջների կատարման նպատակով ՀՀ-ն 1997թ. վերացրեց ըստ ապրանքի ծագման սկզբունքի կիրառումն ու անցավ ըստ նշանակման (առաքման) վայրի սկզբունքին: Սա այնքան էլ դրական քայլ չէր, քանի որ ԱԱՀ-ն երկկողմ կարգով չէր կիրառվում ԱՊՀ երկրների հետ, սակայն դա հորդ լծակ էր խթանելու համար ՀՀ արտադրանքի արտահանումը ԱՊՀ երկրների շուկա²:

Հարկ է նշել, որ անկախացումից հետո ՀՀ-ն ընտրեց ազատ առեւտրային քաղաքականություն ուղին, ՀՀ կառավարությունն ընդունեց մի շարք որոշումներ, որոնց հիմնական նպատակը ՀՀ առեւտրային քաղաքականությունը ԱՀԿ պահանջներին եւ սկզբունքներին համապատասխանեցնելն էր: Որպես հետեւանք ՀՀ արտաքին առեւտրային քաղաքականությունն առավել ազատականացված էր ԱՊՀ մյուս անդամ երկրների համեմատ:

ՀՀ-ի արտաքին առեւտրաշրջանառությունը մեծ մասամբ կատարվում էր հեռավոր արտասահմանի հետ: Այդ երկրների բաժինն ավելացավ թե՛ արտահանման, եւ թե՛ ներմուծման ընդհանուր ծավալում, իսկ ԱՊՀ երկրների բաժինը խստորեն նվազեց, ինչը բացատրվում էր այդ երկրների մեծ մասում սոցիալ-տնտեսական բարեփոխումների իրականացմամբ եւ տնտեսական զարգացման դժվարություններով, ինչպես նաև 1998թ. ՌԴ-ում ստեղծված տնտեսական ճգնաժամով: Եթե 1995թ. հեռավոր արտասահման է առաքվել ՀՀ արտահանման 37.4%-ը, ապա 2000թ.՝ 75.5%-ը, իսկ ընդհանուր ներմուծման մեջ նրա բաժինը 50.4%-ից բարձրանալով դարձավ 80.9%: Համեմատության համար նշենք, որ 1991թ. ՀՀ արտահանման 98%-ը եւ ներմուծման 81%-ը բաժին էր ընկնում ԱՊՀ-ին, իսկ ահա 2000թ. արտահանումը 24%, ներմուծումը 20% էր կազմում³:

¹ «Առեւտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամակցության ազդեցությունը Հայաստանի արտաքին առեւտրատնտեսական համակարգի վրա», խմբ. Թորոսյան Թ., Երեւան, 2004, էջ 19:

² Նույն տեղում, էջ 20:

³ “10 лет Содружество Независимых Государств (1991-2000)”: Статистический сборник, Москва, 2001, էջ 72:

Սկսած 1995թ. Ա.ՊՀ անդամ պետությունները գործնական քայլեր ձեռնարկեցին տնտեսական ինտեգրացման համար: 1995թ. նոյեմբերի 3-ին Ա.ՊՀ Կառավարությունների ղեկավարների խորհրդի նիստում ՌԴ վարչապետ Վ.Չեռնոմիրդինը կարծիք հայտնեց, որ Ա.ՊՀ-ում հեռանկարային էր համարում համատեղ ապահովելու Համագործակցության անդամ պետություններին վառելիքա-էներգետիկ ռեսուրսներով, ներառյալ գազի եւ նավթի խողովակաշարերի կառուցումը, որոնք Ա.ՊՀ երկրները կկապեին Արեւմտյան եւ Արեւելյան Եվրոպայի հետ¹:

Կարծում ենք՝ նման մոտեցումը իրատեսական էր, նամանավանդ, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Ա.ՊՀ-ն շնորհիվ իր աշխարհատնտեսական դիրքի ունի տարանցիկ փոխադրումների հսկայական ներուժ (որոշ տվյալների համաձայն ապրանքների տարանցիկ փոխադրումներից Ա.ՊՀ երկրները միասին վերցրած 2000թ. ունեցել են 1 մլրդ. դոլարի եկամուտ, որը կարող էր հասնել մինչև 15 մլրդ. դոլարի, ավելի սերտ համագործակցության դեպքում): Ինչ վերաբերվում է էներգետիկ բնագավառում համագործակցությանը, ապա պետք է նշել, որ այն տնտեսական ոլորտում ինտեգրացիայի համար նպաստավոր պայմաններ կստեղծեր, եթե նկատի ունենանք, որ Ա.ՊՀ երկրները միասին վերցրած տնօրինում էին նավթի եւ բնական գազի Համաշխարհային պաշարների զգալի մասին: Եթե ՌԴ-ն Ա.ՊՀ անդամ պետությունների համար նավթի եւ բնական գազի ցածր (ներքին) գներ սահմաներ, այն լուրջ խթան կհանդիսանար տնտեսական ոլորտում համագործակցությունը խորացնելու համար:

Սակայն Ա.ՊՀ անդամ որոշ պետություններ քաղաքական պատճառներից ելնելով խուսափում են արդյունավետ տնտեսական համագործակցությունից: Այսպես՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցման ժամանակ քննարկվող տարբերակներից էր նաեւ Բաքու-Հայաստան-Նախիջևեան-Ջեյհան նավթամուղի տարբերակը եւս, որի երկարությունը լինելու էր մոտ 1632կմ, իսկ ընդհանուր ծախսերը կազմելու էին 958 մլն. դոլար, սակայն ընտրվեց առաջին տարբերակը, որի դեպքում նավթամուղի երկարությունը կազմում էր 1695-1730կմ, իսկ ծախսերը 2.5-3 մլրդ. դոլար²: Իհարկե երկրորդ տարբերակը տնտեսապես ավելի նպատակահարմար էր, սակայն Թուրքիան եւ Ադրբեյջանը, որոնք շրջափակման են ենթարկել չէին եւ Լ.Ղ.Հ-ին, նավթամուղը չէին տարածքով անցկացնելու ծրագրին դեմ արտահայտվեցին:

Հաշվի առնելով չէ աշխարհագրական դիրքը, կարծում ենք, այն կարող էր նաեւ կամուրջ հանդիսանալ Ա.ՊՀ եւ արաբական աշխարհի միջև արդյունավետ տնտեսական համագործակցության համար: Սակայն դրան խոչընդոտում էր Ա.ՊՀ-ում միասնական տրանսպորտային տարածություն բացակայությունը:

Ա.ՊՀ շրջանակներում տնտեսական ինտեգրացիայի զարգացման էր ուղղված 1995թ. ՌԴ-ի, Բելառուսի եւ Ղազախստանի միջև ձեւավորված Մաքսային միությունը: Միաժամանակ, քննարկվում էր նաեւ Մաքսային միությունն չէին անդամակցելու նպատակահարմարության հարցը:

Սակայն չէ չմասնակցեց Ա.ՊՀ Մաքսային միությունը, քանի որ որդեգրել եւ իրականացնում էր արտաքին առևտրի ազատական քաղաքականություն, ձեւավորել էր տարիֆային եւ ոչ տարիֆային կարգավորման ինքնուրույն համակարգ, որը զգալիորեն տարբերվում էր եւ շատ ավելի ազատական էր, քան այդ թվում նաեւ ՌԴ-ում գործող համակարգը:

Այսպես, եթե չէ-ն արտաքին առևտրի ոչ տարիֆային կարգավորման ոլորտում չէր կիրառում սահմանափակումներ եւ նվազագույնի էր հասցրել արտոնագրումը, ապա ՌԴ-ում քվոտավորվում էր արտահանման ծավալի մոտ 6%-ը, իսկ եւս 5%-ը (հիմնականում ռազմական արդյունաբերության արտադրանքը) ուներ արտահանման, այսպես կոչված հատուկ կարգ³: Բացի դրանից, 15 խոշոր ապրանքային խմբերի արտահանման համար (որը կազմում էր ռուսական արտահանման մոտ կեսը) պահանջվում էր այդ ապրանքների արտահանման պայմանագրերի հատուկ գրանցում ՌԴ Արտաքին տնտեսական կապերի նախարարությունում (այսինքն փաստորեն լիցենզավորում): Տարիֆային կարգավորման ոլորտում, չէ-ն չէր

¹ Չէ Ա.Գ.Ն. արխիվ. ց. 2, գ.202, թ. 126:

² Сваранц А., Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе, Москва, 2002, էջ 402:

³ Չէ Ա.Գ.Ն. արխիվ. ց. 2, գ. 204, թ. 106:

կիրառում արտահանման մաքսատուրքեր եւ գործում էին ցածր միասնականացված (Հիմնականում 0 եւ 10%) ներմուծման մաքսատուրքեր: Մինչդեռ, ՌԴ-ն ուներ բավականին տարբերակված եւ կառուցվածքային առումով համեմատաբար բարդ մաքսատուրքերի համակարգ:

Բավականին ստվար թվով ապրանքային խմբերի համար սահմանված էին արտահանման մաքսատուրքեր: Մաքսատուրքերը հաշվարկվում էին, ինչպես արտահանվող ապրանքների մաքսային արժեքից (միջինը 10-30%), այնպես էլ էքյուներով (3-500 էքյու մեկ տոննայի համար): Ընդ որում, Ռուսաստանի կողմից սահմանված էին արտահանման մաքսատուրքերը այն ապրանքատեսակների համար, որոնց արտահանման ներուժն ուներ ՀՀ-ն: Մասնավորապես, ձուկ եւ ձկնեղեն՝ 10-25%, դեղամիջոցներ՝ 15%, սինթետիկ կաուչուկ՝ 65%, սեւ եւ գուլամուր մետաղներ՝ 2-500 էքյու/տոննա, կաշվե հումք՝ 100 էքյու/տոննա եւ այլն¹: Ներմուծման մաքսատուրքերը նույնպես զգալի բարձր էին (0-100%) ՀՀ-ում գործող (0 եւ 10%) մաքսատուրքերից:

ՀՀ ներգրավումը ԱՊՀ անդամ երկրների մաքսային միությանը, փաստորեն մեծ չափով ՀՀ-ին կրկին ինքնուրույն արտաքին առևտրային քաղաքականություն հնարավորությունից եւ կարտադրեր ունենալ ՌԴ եւ Մաքսային միության անդամ այլ երկրների հետ միեւնույն (միասնական) առևտրական ռեժիմը երրորդ երկրների հետ: Դա փաստորեն կբերեր ՀՀ ներմուծվող ապրանքներից գանձվող մաքսատուրքերի բարձրացմանը: Եթե 1995թ. ՀՀ սննդամթերքը ներկրվում էր անմաքս (մասնավորապես Իրանից), ապա Մաքսային միությանը անդամակցելուց հետո ՀՀ-ն ստիպված կլիներ կիրառել Մաքսային միության համար ընդհանուր տարիֆը (փաստորեն ՌԴ մաքսային տարիֆը):

Զգալիորեն կբարձրանային շաքարավազի, ձեթի, երշիկեղենի եւ այլ սպառողական ապրանքների ներմուծման համար գանձվող մաքսատուրքերը: Այդ ամենը կարող էր բերել սպառողական շուկայի գների շոշափելի աճի: Այսպիսով ՀՀ իշխանությունների կարծիքով ՀՀ անդամակցումը ԱՊՀ շրջանակներում Մաքսային միությանը վաղ էր հետեւյալ նկատառումներով.

1. ՀՀ-ն ուներ ազատական առևտրային ռեժիմ եւ նրա տարիֆային քաղաքականությունը չէր հետապնդում հովանավորչական նպատակ:

2. Ներքին ռեսուրսների սակավության պայմաններում ազատական տնտեսական քաղաքականությունը ՀՀ-ն համարում էր կարեւոր նախադրյալ տնտեսության մեջ արագ կառուցվածքային փոփոխությունների իրականացման համար:

3. Արտաքին առևտրում առավել ազատական քաղաքականությունը կարեւոր տնտեսական նախադրյալ էր արտասահմանյան ներդրումների ներգրավման համար, առանց որի անհնար էր պատկերացնել ՀՀ տնտեսության կառուցվածքային արագ փոփոխությունը, արտադրանքի մրցակցության աճը եւ տնտեսության կայուն վերելքը:

4. Անդամակցությունը Մաքսային միությանը անորոշ ժամանակով կարող էր հետաձգել ՀՀ անդամակցությունը ԱՀԿ-ին, որ բացասաբար կանդրադառնար արտասահմանյան ուղղակի ներդրումների ներգրավման վրա:

5. Անդամակցությունը Մաքսային միությանը բացասաբար կանդրադառնար նաեւ տնտեսական բարեփոխումների համար ՀՀ-ին ցուցաբերող արտասահմանյան օգնության ծավալների վրա, քանի որ ՀՀ-ն ստիպված կլիներ փոխել իր առևտրային քաղաքականությունը:

Հաշվի առնելով այս ամենը ՀՀ իշխանությունները նպատակահարմար էին համարում շարունակել տնտեսական համագործակցությունը ԱՊՀ անդամ երկրների հետ ազատ առևտրի համաձայնագրերի շրջանակներում²:

Թեեւ ԱՊՀ շրջանակներում տնտեսական ինտեգրացման համար ՀՀ-ն բազմակողմ եւ երկկողմ համաձայնագրերի եւ պայմանագրերի ցանց էր ստեղծել ԱՊՀ իր առևտրային գործընկեր պետությունների հետ, սակայն ՀՀ-ի համար կարեւոր էր նաեւ ԱՀԿ-ին անդամակցել եւ այդ էր պատճառը, որ առևտրային պայմանագրեր ստորագրելիս ՀՀ-ն ձգտում էր դրանք համապատասխանեցնել ԱՀԿ-ի պահանջներին: Օրինակ, 1993թ. ՀՀ-ն Ադրբեյջանի, Բելառուսի, ՌԴ-ի, Ղազախստանի,

¹ ՀՀ ԱԳՆ արխիվ, ց. 2, գ. 204, թ. 106:

² Նույն տեղում, թ. 108:

Ղրղզստանի, Մոլդովայի, Տաջիկստանի եւ Ուզբեկստանի Հետ ստորագրել էր ԱՊՀ Տնտեսական միություն ստեղծման մասին պայմանագիրը: Ընդ որում յուրաքանչյուր կողմ՝ ըստ իր Հայեցողության, պետք է որոշեր ԱՊՀ տնտեսական կառույցներին միանալու ժամանակը: ԱՊՀ շրջանակներում կնքված պայմանագրերով սահմանվում էր նաեւ այն պարանքների ցանկը, ըստ որի կողմերը պատրաստ էին ազատ առևտուր անել միմյանց հետ: Սակայն ԱՀԿ պահանջներին դրանք չէին համապատասխանում, եւ 1995թ. ՀՀ կառավարությունը վերացրեց ինչպես ազատ առևտրի պարտավորություններից առանձին արտադրանքների բացառման, այնպես էլ քլիրինգային պայմանավորվածություններ կնքելու գործելակերպը¹:

Հարկ է նշել, որ ԱՊՀ բարեփոխման եւ նրա գործունեության կատարելագործմանը նվիրված միջպետական վեհաժողովի ընթացքում պարզ դարձավ, որ միայն ազատ առևտրի գոտու ստեղծման գաղափարն էր, որ որոշ չափով միավորում էր անդամ պետությունների գերակշռող մեծամասնությունը: Ուստի ԱՊՀ բարենորոգման գործընթացի արդյունքում ԱՊՀ կառույցներն ու իրավապայմանագրային դաշտը համապատասխանեցվեցին այդ նպատակի իրագործմանը²:

1999թ. ապրիլի 2-ին ԱՊՀ Պետությունների ղեկավարների խորհրդի Հերթական նիստում ստորագրվեց արձանագրություն՝ 1994թ. ապրիլի 15-ի «Ազատ առևտրի գոտու ստեղծման մասին» համաձայնագրում փոփոխություններ եւ լրացումներ կատարելու մասին: Այդ քայլով անդամ պետությունների ղեկավարներն իրենց պատրաստակամությունը հայտնեցին՝ ԱՊՀ շրջանակներում առևտրային հարաբերություններում ազատ առևտրի ռեժիմի կիրառման վերաբերյալ:

ԱՊՀ Հետագա զարգացման առումով արձանագրության ստորագրումը կարևոր իրադարձություն էր, քանզի ազատ առևտրի գոտու ստեղծման մասին համաձայնագրի կիրառումով առաջին քարը կղրվեք տնտեսական ինտեգրացիոն կառույցում:

ԱՊՀ ազատ առևտրի գոտու ստեղծման համաձայնագիրը այդ բնույթի եզակի բազմակողմ փաստաթուղթն էր, որին մասնակցում էր ՀՀ-ն: Այդ համաձայնագրով նախատեսված է վեճերի հատուկ ընթացակարգ, ինչը նորույթ էր ԱՊՀ գործունեությունում: Համաձայն այդ ընթացակարգի՝ եթե պայմանավորվող կողմերից մեկը կհամարի, որ մյուս պայմանավորվող կողմը չի կատարում տվյալ համաձայնագրով իր պարտավորությունները, եւ այն դեպքում, եթե այդ պարտավորությունները չկատարելը պատճառում է, կամ սպառնում փնաս պատճառել առաջին պայմանավորվող կողմի տնտեսական շահերին, նա կարող է հարցում կատարել մյուս կողմին խորհրդակցությունների անցկացման մասին, որոնք պետք է անցկացվեն գրավոր դիմելու օրվանից երկամսյա ժամկետում՝ երկու կողմերի համար ընդունելի լուծում գտնելու նպատակով: Եթե նշված միջոցով չի հաջողվում լուծել խնդիրը, ապա խորհրդակցություններ անցկացնելու խնդրանքով դիմած երկիրն իրավունք ունի վեճը կարգավորել ԱՊՀ Գործադիր կոմիտեի կողմից հանձնարարվող հատուկ համաձայնեցնող ընթացակարգի շրջանակներում, դիմումի ստացման օրվանից 30 օրվա ընթացքում: Եթե այդ միջոցով կողմերը չեն գտնի փոխընդունելի լուծման, ապա խորհրդակցության մասին խնդրանքով դիմած երկիրն իրավունք ունի հրաժարվել տվյալ համաձայնագրով իր պարտավորությունները կատարելուց առևտրի մոտավոր համարժեք ծավալի հանդեպ, կամ կիրառել այլ միջոցներ, որոնք նա համարում է անհրաժեշտ՝ ազգային տնտեսությունը պաշտպանելու համար³:

Ուշագրավ է, որ 1994թ. ապրիլի 15-ի «Ազատ առևտրի գոտու ստեղծման մասին» համաձայնագրում փոփոխությունները եւ լրացումները Հիմնականում Հետապնդում էին համաձայնագիրը ԱՀԿ-ի պահանջներին համապատասխանեցնելու եւ այդ միջազգային կառույցին ԱՊՀ պետությունների անդամակցությունը դյուրացնելու նպատակ⁴:

¹ «Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամակցության ազդեցությունը Հայաստանի արտաքին առևտրատնտեսական համակարգի վրա», էջ 40:

² ՀՀ ԱԳՆ արխիվ, ց. 6, գ. 115, թ. 46:

³ «Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պայմանագրերի ժողովածու, Անկախ Պետությունների Համագործակցության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր», էջ 276:

⁴ ՀՀ ԱԳՆ արխիվ, ց. 6, գ. 115, թ. 17:

2000թ. դեկտեմբերի 5-ին տեղի ունեցած ԱՊՀ Միջխորհրդարանական վեհաժողովի լիազուտմամբ նիստում հաստատված ուղղորդված զարգացման և կառավարման ծրագրի գոտու գործունեությունը կարգավորելու կողմից միջպետական պայմանագրերի եւ համաձայնագրերի վավերացման խնդրի վրա¹:

Կարծում ենք՝ ԱՊՀ ազատ առևտրի գոտու վերջնական ձևավորումը շահեկան էր ԱՊՀ անդամ պետությունների համար, որի ապացույցը կարող էր լինել աշխարհում ընթացող տնտեսական ինտեգրացիոն գործընթացները:

1998-1999թթ. ԱՊՀ բարեփոխման եւ նրա գործունեությունը կատարելագործմանը նվիրված միջպետական վեհաժողովից հետո ԱՊՀ տնտեսական ինտեգրացիոն գործընթացում աշխուժություն նկատվեց: Մասնավորապես Միջպետական տնտեսական կոմիտեն, որն ԱՊՀ-ում միակ կառույցն էր, որ օժտված էր վերապետական լիազորություններով, լուծարվեց. այդ կառույցին փոխարինեց նոր մարմին՝ ԱՊՀ Տնտեսական խորհուրդը: 1999-2001թթ. ընթացքում վերջինիս կողմից կատարված աշխատանքներն որոշակի հույսեր էին ներշնչում ԱՊՀ տնտեսական ինտեգրացիոն զարգացնելու համար²:

ՀՀ-ն ակտիվորեն մասնակցելով ԱՊՀ տնտեսական ինտեգրացիային, միեւնույն ժամանակ մասնակցություն էր ցուցաբերում տարածաշրջանային այլ տնտեսական ինտեգրացիոն կազմակերպություններին եւ անդրտարածաշրջանային տնտեսական ծրագրերին: Մի կողմից՝ թեեւ դրանք միտում ունեին տնտեսական համագործակցության որոշ ուղղություններ դուրս բերել ԱՊՀ շրջանակներից, սակայն մյուս կողմից նպաստում էին օտարերկրյա ներդրումների հոսքին ՀՀ-ի եւ ԱՊՀ մի շարք երկրների տնտեսություններում: Այն ՀՀ-ին հնարավորություն էր տալիս ինտեգրվել նաեւ համաշխարհային շուկային, քանի որ ՀՀ-ի ներքին շուկան խիստ նեղ է եւ այդ պատճառով տնտեսությունը կարող էր զարգանալ միայն ինտենսիվ արտահանման պայմաններում: Մյուս կողմից, նրա ներքին ֆինանսական եւ նյութական ռեսուրսները սահմանափակ են կայուն զարգացում ապահովելու համար: Հետեւաբար ՀՀ-ն պետք է ակտիվորեն ինտեգրվեր եւ ԱՊՀ-ին եւ համագործակցեր անդրտարածաշրջանային այլ տնտեսական կազմակերպությունների հետ:

Այսպիսով՝ 1995-2001թթ. ԱՊՀ տնտեսական ինտեգրացիոն գործընթացները գտնվում էին զարգացման սկզբնական փուլում: Տվյալ իրավիճակը բացատրվում էր մի շարք գործոնների առկայությամբ:

Առաջինը՝ ԱՊՀ երկրները գտնվում էին տնտեսական զարգացվածության խիստ անհավասար մակարդակների վրա, նրանց տնտեսությունները տարբերվում էին թե՛ մակրոտնտեսական ցուցանիշներով, թե՛ կիրառվող համակարգերով: Այսպես, եթե ՀՀ-ում համակարգային լուրջ քայլեր էին ձեռնարկվում տնտեսության շուկայական բարեփոխման ուղղությամբ, ապա Բելառուսում կամ առավել եւս Թուրքմենստանում տնտեսությունը ղեկավարվում էր դեռեւս վարչահամայնական եղանակով: Այդ հանգամանքը տնտեսապես առավել բարվոք վիճակում գտնվող տնտեսական բարեփոխումների առումով առաջադիմաց երկրների համար ինտեգրացիան ԱՊՀ շրջանակներում որոշ դեպքերում դարձնում էր ոչ նպատակահարմար:

Երկրորդ՝ ԱՊՀ երկրները գտնվում էին պետականության կայացման փուլում եւ նրանցից գրեթե բոլորը պատվախնդրորեն էին մոտենում իրենց ինքնիշխանության սահմանափակման: Մինչդեռ ԱՊՀ հիմնարար փաստաթղթերում ուրվագծված բարձր մակարդակի տնտեսական համագործակցությունը հնարավոր էր իրականացնել միայն ինքնիշխանության որոշ սահմանափակում ենթադրող վերազգային կառույցների առկայության դեպքում:

Ժակ Մանուկյան

¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 դեկտեմբերի 2000:

² Султанов Ш., Проблемы и перспективы развития СНГ. К итогам московского саммита глава государств Содружества, 2(8), Швеция, 2000, էջ 12:

РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИИ В РАМКАХ СНГ В 1995-2001 ГОДАХ

РЕЗЮМЕ

Распад Советского Союза поставил РА и другие страны СНГ перед качественно новой задачей экономического интегрирования, которая основывалась на рыночных отношениях.

В рамках СНГ нормативно-юридической для экономического сотрудничества послужил договор о создании экономического союза (1993).

Параллельно экономическому интегрированию СНГ, экономика СНГ подверглась качественных перемен.

В 1995-2001 годах экономические интеграционные процессы СНГ находились в начальной стадии развития. Данная ситуация объяснялась несколькими факторами.

Во первых - страны СНГ находились на совершенно разных уровнях экономического развития; экономики этих стран различались и по макроэкономическим показателям и по применяемым системам. И так, если в РА предпринимались серьезные шаги по рыночному преобразованию экономики, то в Белоруссии, тем более в Туркмении экономика руководствовалась методом авторитарного режима. Это обстоятельство для прогрессирующих стран в плане экономических реформ в некоторых случаях делало интеграцию в рамки СНГ не целесообразным.

Во вторых, страны СНГ находились в стадии государственного строительства и почти все из них с достоинством подходили к ограничению их суверенитета. Тогда как высокий уровень экономического сотрудничества, отмеченных в основополагающих документах СНГ можно было осуществить только при наличии вышенациональных структур предполагающих некоторое ограничение суверенитета.

Жак Манукян

ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ԳՈՐԾՆ ԱՄՆ-ՈՒՄ

Արխիվային գործը ԱՄՆ-ի առանձին նահանգներում զգալիորեն տարբերվում է դաշնային արխիվային ծառայությունից: Բոլոր նահանգները Հիմնականում պաշտոնապես ունեն արխիվային գերատեսչություններ: Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներում նահանգային առաջին տիպի արխիվային հաստատություն հանդիսացել է Արխիվների եւ պատմություն վարչությունը: Վարչությունը պատասխանատվություն է կրել պատմական արժեք ունեցող պետական փաստաթղթերի համալրման եւ պահպանության, պատմական հուշարձանների պահպանության եւ այլնի համար:

Վերջին ժամանակ ԱՄՆ-ում կարելի է հաշվել մոտ յոթ նման վարչություններ, Հիմնականում հարավային նահանգներում:

Երեք նահանգներում արխիվային գործառույթները հանձնված են Պատմական հանձնաժողովին, յոթ արեւելյան եւ միջարեւելյան նահանգներում պատասխանատվությունը արխիվային փաստաթղթերի պահպանության համար դրված է պատմական ընկերությունների վրա, որոնք սովորաբար հանդիսանում են նահանգի կողմից հաստատված մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ գերատեսչություններ:

Որոշ նահանգներում արխիվային փաստաթղթերի համար պատասխանատվությունը դրվում է նահանգի քարտուղարի, մյուսներում՝ նահանգի գրադարանի վրա:

Արխիվային գործի այդպիսի յուրահատուկ կազմակերպումը պայմանավորված է պատմականորեն եւ հաստատված գործնականում:

9 նահանգներում արխիվային հաստատությունները հանդիսանում են Ընդհանուր նշանակության ծառայությունների վարչության կամ ֆինանսների նախարարության մասը եւ միայն 3 նահանգներում արխիվային հաստատությունները հանդիսանում են ինքնուրույն կազմակերպություններ: Նահանգային արխիվների լիազորությունների ոլորտները տարբերվում են արխիվային հաստատությունների սովորական պրակտիկայից: Միայն սակավաթիվ արխիվներ իրավունք ունեն իրենց ֆոնդերում պահել կառավարման տեղական մարմինների բոլոր բաժինների փաստաթղթերը՝ միայն որոշ արխիվային հաստատություններ կարող են թույլատրել փաստաթղթերի ոչնչացումը, ուրիշները այդ առումով ոչ մի իրավասություն չունեն: Ոմանք հսկողություն են իրականացնում մասնավոր Հիմնարկությունների եւ կազմակերպությունների ու արխիվային արժեք ունեցող անձնական ծագման արխիվային փաստաթղթերի վրա, ուրիշները՝ ոչ:

35 նահանգներում արխիվային հաստատությունները որոշակի պատասխանատվություն են կրում փաստաթղթերի կարգավորման գործի համար, այն ժամանակ երբ 14 նահանգներում այդ աշխատանքը դրված է նահանգի կառավարման տարբեր մարմինների վրա:

Նահանգի յուրաքանչյուր արխիվային հաստատությունում ծառայողների ընդհանուր թիվը՝ 10 մարդուց էլ քիչ է, 16 նահանգներն ունեն 5 մարդուց էլ պակաս անձնակազմ, 6 նահանգ՝ միայն երկու, 4 նահանգ՝ միայն մեկ ծառայող: Դաշնային եւ նահանգային մակարդակից ցածր հաջորդում են ավելի քան 81000 տեղական պետական արխիվներ: Դրանք ընդգրկում են մոտ 3000 շրջաններ (օկրուգներ), մոտ 18000 քաղաքների, ավանների, շրջանների միացյալ եւ ոչ միացյալ համայնքապետարաններ: Այս միավորներից յուրաքանչյուրը ունի իր վարչակազմը, սեփական փաստաթղթերի հետ կապված հարցերում համարյա բոլորը ինքնավար են:

Այդ մակարդակի արխիվները պահում են միկրոֆիլմերի ապահովագրական պատճեններ եւ ընթերցասրահների համար ստեղծում փաստաթղթերի պատճեններ: Արխիվային գործը թույլ է զարգացած համայնքային արխիվներում: Միայն խոշոր քաղաքի արխիվները ունեն փաստաթղթերի պահպանության լավ կազմակերպված համակարգ:

Քաղաքային արխիվների փաստաթղթերի կազմակերպման աշխատանքը գտնվում է ցածր մակարդակի վրա, չեղտը դրվում է միայն միկրոպատճենահանման ոլորտում լայն սպասարկման կամ էլ ակտիվ շրջանառութային ղեկավարման համայնքային փաստաթղթերի ամբողջական ոչնչացման վրա:

Վերջին տարիներին քուլեջների եւ համալսարանների որոշ գրադարաններ եւ ձեռագրերի պահպանող սկսեցին փաստաթղթեր հավաքել մասնավոր բարեփոխումների վերաբերյալ, նաեւ քաղաքացիական կազմակերպութայինների եւ անձնական փաստաթղթեր: Որոշ նահանգներում սկսել են տեղի եւ այլ արխիվային նյութերի պահպանութային համար նշանակել պատասխանատու պաշտոնական անձանց: Այդ պաշտոնական անձիք փաստաթղթերի պահպանութային համար իրավունք ունեն առաջադրել որոշակի պայմաններ, փաստաթղթերի վնասման դեպքում՝ դրանց վերականգնում եւ փաստաթղթերի փոխանցում նորանշանակ ղեկավարներին: ԱՄՆ-ի արխիվային գործի առջեւ ծառայած գլխավոր խնդիրներից մեկը մնում է համայնքային փաստաթղթերի պահպանութային եւ կարգավորման խնդիրը:

Իժովա է բնութագրել մասնավոր եւ ոչ կառավարական հաստատութայինների եւ կազմակերպութայինների փաստաթղթերի պահպանման վիճակը ԱՄՆ-ում: Գործնականում այդ փաստաթղթերի հետ կապված պետական կազմակերպութայինները ոչ մի իրավաբանական լիազորութայիններ չունեն: Այդ վիճակը արդյունքում հանգեցրել էր նրան, որ մասնավոր եւ ոչ կառավարական հաստատութայինների արխիվային նյութերը հաճախ վաճառվում էին առանձին անձանց կամ հաստատութայիններին: Այդ կերպ ստեղծված հավաքածուները սկսեցին անվանել «արխիվներ», իսկ դրանց պահպանողներին՝ «ձեռագրերի պահպանողներ»: Արխիվային նյութերի կազմակերպման գործում մեծ աշխատանք են տանում քուլեջները, համալսարանները, կրոնական կազմակերպութայինները: Քուլեջների եւ համալսարանների արխիվների մեծ մասը բացի իրենց սեփական նյութերից, հավաքում են ուսանողական կազմակերպութայինների եւ պրոֆեսորա-դասախոսական կազմի անձնական փաստաթղթերը:

Եկեղեցական արխիվները ԱՄՆ-ում արագ են զարգացել: Եկեղեցական փաստաթղթերի արխիվների ուղեցույցը ցույց է տալիս 500 պահոց: Եկեղեցական փաստաթղթերը որպես պատմութային ուսումնասիրման հիմնական աղբյուրներից մեկը երկար ժամանակ փնտրվում էին տեղական պատմական ընկերութայինների եւ ձեռագրերի պահպանող կողմից: Եկեղեցական փաստաթղթերի ամենամեծ հավաքածուները գտնվում են այդ կազմակերպութայիններում: Որոշ դեպքերում այդ պատմական ընկերութայինները եւ ձեռագրերի պահպանող կրոնական համայնքների կողմից ճանաչվել են որպես պաշտոնական պահպանող իրենց ակտիվ տեղեկատվական շրջանառութային ղեկավարման եւ կազմակերպման համար: Այլ կրոնական կազմակերպութայինները իրենց փաստաթղթերի պահպանման վայր են համարում Աստվածաբանական ճեմարանները: Մի քանի կրոնական համայնքներ հիմնել են իրենց սեփական պատմական ընկերութայինները կամ էլ հանձնաժողովները, որոնք միաժամանակ հանդիսանում են արխիվային հաստատութային, պատմութային թանգարան, գրադարան եւ հրատարակչութային: Ամերիկյան քուլեջների եւ համալսարանների շատերի ծագումը կապված է այս կամ այն դավանութային հետ:

Գրադարանները որոշ կրոնական հաստատութայինների փաստաթղթերի համար ծառայել են որպես արխիվապահոցներ:

Արխիվային գործը սակավ զարգացած է արդյունաբերական ձեռնարկութայիններում, արհմիութայիններում եւ այլ կազմակերպութայիններում: Արխիվներ ունեցող ընկերութայինների մոտ կեսը զբաղված է մշակող արդյունաբերութային, տրանսպորտի, կոմունալ ծառայութայինների, ապահովագրութային ոլորտներում:

Մասնավոր արդյունաբերական ընկերութայինների փաստաթղթերը նույնպես համալրվում են նահանգների պատմական ընկերութայինների, համալսարանական գրադարանների կողմից: Մասնավոր ընկերութայինների ամենավաղ փաստաթղթերը պահպանվել են շնորհիվ այդ հաստատութայինների: Ավելի քան 100 տարի առաջ, նախքան նահանգի մակարդակով առաջին արխիվային գերատեսչութային ստեղծումը, կազմակերպվել էր առաջին պատմական ընկերութայինը, XIX դարի ընթացքում դրանց թիվը արդեն գերազանցում էր 200: Այդ ընկերութայինների անդամները սկսեցին հավաքել այն, ինչը սովորաբար անվանում են «ձեռագրեր», անձնական ծագման, պետական, իշխանութային տեղական մարմինների, եկեղ-

եցիներին, մասնավոր ձեռնարկությունների եւ այլ կազմակերպությունների փաստաթղթեր: XIX դարի կեսերին պատմական ընկերությունների հավաքողական գործունեությանը միացան տեղի հանրային գրադարանները, դարավերջին՝ քուլշներին եւ համալսարանների գրադարանները, նախ եւ առաջ ԱՄՆ-ի ազգային գրադարան հանդիսացող Կոնգրեսի գրադարանը: Միայն այդ ժամանակ սկսեց ստեղծվել պետական եւ մասնավոր արխիվային գերատեսչությունների համակարգը: Մինչ այսօր պատմական ընկերությունը ժամանակ առ ժամանակ ծառայում է որպես նահանգի պաշտոնական արխիվապահոց, որոշ կրոնական համայնքների, բանվորական միությունների փաստաթղթերի պաշտոնական պահոց եւ այլն:

ԱՄՆ-ի համալսարանական արխիվները կարեւոր տեղ են զբաղեցնում ԱՄՆ-ի արխիվների համակարգում, որովհետեւ այստեղ են հավաքված ամերիկյան ժողովրդի կյանքի տարբեր ոլորտներին վերաբերող ոչ պետական ծագման մեծաքանակ փաստաթղթեր: Համալսարանական արխիվները որպես առեւտրային ընկերությունների եւ եկեղեցիների արխիվներ գործում են նահանգների մակարդակով ընդունված եւ ազգային-դաշնային օրենսդրության օրենքների շրջանակներում: Միանման օրենքներ կարելի է հանդիպել պետական կառավարման երկու մակարդակներում էլ: Անձի իրավունքների հետ կապված օրենսդրությամբ կարգավորվող գլխավոր հարցը՝ փաստաթղթերից օգտվելու հնարավորությունն է: Օրինակ՝ ուսանողների, որոնց մասին տեղեկությունները 80 տարի փակ են ուսումնասիրողների համար: Համալսարանի արխիվը իր խնդիրը տեսնում է ուսումնական հաստատության կյանքը վարչարարության, կրթության, սոցիալ-մշակութային զարգացման ոլորտներում փաստաթղթերի ժողովածուներում առավելագույնս լիակատար արտացոլելու մեջ: Արխիվը զբաղվում է վարչության գործավարության, հսկում է հասարակական ուսանողական կազմակերպությունների գործունեության փաստաթղթային հիմնավորումը, հավաքում դասախոսների, անձնակազմի եւ ուսանողների անձնական գրառումները, տեղեկություններ նրանց եւ շրջանավարտների մասին:

Արխիվների գործունեության մյուս կողմը՝ երկրի եւ նահանգի մասին տեղեկատվության պահպանումն է: Գրադարանում պահվում են նահանգի պատմությանը վերաբերող ձեռագրեր, նահանգի տեղական ինքնավարության ծառայության փաստաթղթեր, տեղի կրոնական եւ մշակութային հաստատությունների գործունեությանը արտացոլող նյութեր, ընտանեկան արխիվներ, անձնական ծագման փաստաթղթեր, պատկերավորման նյութեր, որոնց մշտապես ամենատարբեր թեմաներով անդրադառնում են ուսումնասիրողները:

Արխիվային փաստաթղթերից օգտվելու գործի կազմակերպումը ԱՄՆ-ում

Արխիվների մատչելիության խնդիրը դեռ երկար ժամանակ կմնա գերարդիական: Արխիվներից օգտվելու հարցում, ավանդաբար առանձնացնում են 3 ասպեկտ՝ ա) իրավական բ) մտավոր գ) ֆիզիկական

Իրավականը սահմանում է, թե ով եւ ինչ պայմաններով կարող է օգտվել արխիվային տեղեկատվությունից: Դա սահմանվում է պետության տեղեկատվության մատչելիության ընդհանուր քաղաքականությունը, որը հիմնվում է 3 սկզբունքների վրա՝

- 1) տեղեկացված լինելու կամ տեղեկատվություն ստանալու իրավունքի,
- 2) տեղեկատվության գաղտնիության պահպանության,
- 3) տեղեկատվություն ստանալու հարցում իրավահավասարության:

Մտավոր մատչելիությունը ենթադրում է դասակարգման եւ նկարագրման միջոցով արխիվներում նյութերի համապատասխան կազմակերպման անհրաժեշտությունը եւ իրականացվում է արխիվների տեղեկատու-որոնողական համակարգերի եւ տեղեկատուլրատվական ծառայության միջոցով: Մտավոր մատչելիության բաղադրամասերն են՝ որոնման հնարավորությունը, ընթերցասրահի եւ հասարակական ծրագրերի միջոցով օգտվողներին հետազոտելու եւ սովորեցնելու ուղղակի հասկացողությունը:

Ֆիզիկական մատչելիությունը ասելով հասկանում ենք փաստաթղթերի ուսումնասիրության հնարավորության ապահովումը ընթերցասրահի եւ փաստաթղթերի պատճենահանման կազմակերպման միջոցով:

Իրավական մատչելիությունը պաշտպանվում է «Ազատ տեղեկատվության մասին» դաշնային օրենքով, նաեւ դաշնային օրենքները կոնկրետացնող եւ ման-

րամասնող նախագահների օրենքներով: Բոլոր օրենսդրական ակտերի հիմքում՝ մատչելիության քաղաքականությունը, հայտնի լինելն է բոլորի համար: Չնայած «տեղեկացված լինելու» իրավունքի լայն հռչակմանը, գոյություն ունեն տեղեկատվության մատչելիության սահմանափակման դեպքեր՝ հասարակությունը իրավունք ունի տեղեկանա կառավարության գործողությունների մասին, բայց մասնավոր տեղեկատվության իրավունք չունի:

Գաղտնի փաստաթղթերը կարող են գտնվել միայն դաշնային արխիվներում, քանզի միայն դաշնային մակարդակի տեղեկատվությունը կարող է համարվել գաղտնի (որպես կանոն ,գինիվորական եւ գինիվորական գեղատեսչությունների փաստաթղթեր):

Ամերիկյան դաշնային օրենսդրությամբ սահմանվող սահմանափակ մատչելիության տեղեկատվության կատեգորիաները կարելի է միավորել մի քանի հիմնականում խմբերում:

1) մասնավոր տեղեկատվություն (բժշկական քարտեր), բժշկին, փաստաբանին, հոգեւորականին տրամադրված տեղեկատվություն

2) գործարար (բիզնես)՝ մասնավոր ձեռնարկությունների տեղեկատվություն (սեփական բիզնեսի, գների, պայմանագրերի, գործարքների եւ այլնի մասին)

3) ծառայողների անձնական գործեր

4) Հետաքննությունների անցկացման մասին, այդ թվում ծառայողական տեղեկատվություն (նման տեղեկատվությունը հասանելի է միայն վկաներին եւ այն քաղաքացուն, որի գործով անցկացվում է հետաքննություն):

5) տեղեկատվություն, որի մատչելիության սահմանափակումները մտցված են իրավաբանական ուժ ունեցող օրենսդրական ակտերով կամ այլ փաստաթղթերով, ֆոնդառաջացողի կողմից կանխապայմանավորվածությամբ:

Արխիվային տեղեկատվության մատչելիության մասին նախագահների օրենքները կոնկրետացնում են դաշնային օրենքի դրույթները: Ոչ միայն պարզապես նշվում են «բժշկական փաստաթղթեր», այլեւ ճշգրտվում է դրանց կազմը: Տեխասի նախագահում այդ խմբում ընդգրկված են Տեխասի առողջապահության նախարարության դեպարտամենտի վիճակագրական բյուրոյի կողմից հավաքված փաստաթղթեր քաղաքացիների ծննդյան եւ մահվան մասին: Տվյալ փաստաթղթերը կարող են գաղտնագրվել բյուրո ընդունման օրվանից 50 տարի հետո (ծննդյան գրացման) եւ 25 տարի (մահվան գրանցման համար):

Մանրամասն օրենսդրական ակտի հիման վրա նախագահի արխիվները մշակում են փաստաթղթերի մատչելիության անհատական կանոններ: Շատ արխիվներ տեղեկացնում են ուսումնասիրողներին այն մասին, որ արխիվում կան հավաքածուներ, որոնք ֆոնդ առաջացողների սահմանափակումների պատճառով մատչելի չեն:

Փաստաթղթերը պահպանության հանձնելու ժամանակ ֆոնդ առաջացողի կողմից սահմանվում են օգտագործման սահմանափակումներ եւ հատուկ որոշվում են (կանխապայմանավորվում են նվիրատվության կտակի եւ այլ ակտերում): Փաստաթղթերում հստակ թվարկվում են ֆոնդի բացման հնարավորությունները եւ սահմանվում կնքված տեսքով ֆոնդի պահպանման ժամկետները: Առավելագույն ժամկետը՝ ֆոնդ առաջացողի կյանքի ժամանակահատվածը + 50 տարի, լավագույն ժամկետ է համարվում 25 տարին սկսած փաստաթղթերի պետական պահպանության ընդունման օրվանից: Ֆոնդի փակումը ենթադրում է նույն գործողությունները, ինչը եւ կնքումը, միայն այն տարբերությամբ, որ փակումից առաջ փաստաթղթերը անցնում են գիտատեխնիկական մշակում: Փակված գործերը պետք է հստակ նշվեն ցուցակում: Հատուկ նշումներ արվում են եւ փակված գործերով արկղերի վրա: Նման սահմանափակումները առաջին հերթին վերաբերում են անձնական ծագման փաստաթղթերին:

Անձնական (մասնավոր) բնույթի տեղեկատվություն պարունակող պետական հիմնարկությունների փաստաթղթերը մատչելի են դառնում ուսումնասիրողի համար միայն 75 տարի անց:

Մարդահամարի փաստաթղթերը ենթակա են բացման իրենց ստեղծումից 72 տարի անց: Որոշ փաստաթղթեր կարող են ընդհանրապես անմատչելի մնալ օգտվողի համար, օրինակ՝ բժշկական փաստաթղթերը: Որպես կանոն, այդ տեղեկատվությունը պահվում է տեղում եւ ոչնչացվում է տվյալ հիմնարկի որոշմամբ:

Բացի փաստաթղթերի մատչելիություն, ուղղակի փակման սահմանափակումներ կարող են մտցվել Ֆոնդառաջացողի կողմից, հսկողություն սահմանելով փաստաթղթերի հրապարակման եւ գործերի մատակարարման վրա:

ԱՄՆ-ում ոչ թե օգտվողն է ապացուցում, որ իրեն անհրաժեշտ է տեղեկատվություն, այլ արխիվն է ապացուցում իր իրավունքը սահմանափակել տեղեկատվության մատչելիությունը:

ԱՄՆ-ի պետական արխիվները, փաստորեն, չեն պարունակում սահմանափակ մատչելիությամբ տեղեկատվություն, քանզի կառավարություն եւ կառավարական մարմինների գործունեության մասին տեղեկատվությունը գաղտնի չի պահվում, իսկ հենց այդպիսի տեղեկատվությունն է առաջին հերթին մուտք գործում պետական արխիվներ:

Հասարակական եւ մասնավոր արխիվները ավելի մեծ ազատություն ունեն մատչելիության սահմանափակման հարցում, այդ իսկ պատճառով մի շարք դեպքերում սկզբունքային նշանակություն է ստանում փաստաթղթերի պահպանման վայրը: Ինքնուրույն հիմնախնդիր է իրենից ներկայացնում քոփիռայթի սահմանափակման սահմանումը: Քոփիռայթի իրավունքը կապված է փաստաթղթերի պատճենահանման հետ: Հրապարակումների ժամանակ արխիվային փաստաթղթերից մեջբերումների հարցերը նույնպես սերտորեն կապված են քոփիռայթի խնդիրների հետ: Արխիվներում փաստաթղթերի պատճենահանումը գտնվում է խիստ հսկողության տակ ի տարբերություն գրադարանների, ուր գրքային ֆոնդի պատճենահանումը սահմանափակված չէ:

Մտավոր մատչելիությունը կոչված է փաստաթղթերի կազմակերպման, ֆոնդավորման եւ նկարագրության միջոցով ապահովել բոլոր օգտվողներին տեղեկատվության հավասար մատչելիությունը:

Դա նշանակում է տեղեկացված լինել պահոցի, ֆոնդերի կազմի եւ բովանդակության մասին: Արխիվների տեղեկատվական ծառայությունների գործունեության նպատակն է օգնել ուսումնասիրողին տեղեկատվության որոնման, օգտագործման համար փաստաթղթերի նախապատրաստման եւ ուսումնասիրողի ինքնուրույն աշխատանքի կազմակերպմանը ընթերցասրահում:

Առաջին անգամ արխիվ այցելած ուսումնասիրողի համար անցկացվում է հատուկ էքսկուրսիա՝ ծանոթություն ընթերցասրահում գտնվող տեղեկատուներին, քարտարաններին, գիտատեղեկատու համակարգի տարբեր տեսակներին: ԱՄՆ-ում շատ մեծ հռչակ ունի արխիվների հեռախոսային տեղեկատու ծառայությունը: Ուսումնասիրողը որոշակի ժամերին կարող է զանգահարել արխիվ եւ ստանալ սպառիչ տեղեկատվություն իրեն հետաքրքրող հարցերի վերաբերյալ:

Արխիվները ունեն փաստաթղթերի ինչպես մշտական, այնպես եւ փոփոխվող ցուցահանդեսներ: Ստեղծված են ավտոմատացված որոնողական համակարգեր: Մատչելիության քաղաքականության տարրերից մեկն է՝ ժամանակավոր օգտագործման համար գործերի մատակարարման կազմակերպումը: Գործերը պահոցից կարող են տրվել արխիվից դուրս ցուցահանդեսների կազմակերպման համար, նաեւ ուսումնասիրողներին, բայց վերջիններս գրանք կարող են ստանալ գրադարանների միջոցով: Արխիվներից շատերը իրենց ընթերցասրահում թույլատրում են օգտվել միայն մատիտներից եւ համակարգիչներից: Արխիվների ընթերցասրահներում եւ ցուցասրահներում արգելվում է վայրկենական փայլատակումով լուսանկարչական սարքերի օգտագործումը: Արխիվների ընթերցասրահներում գտնվում են տեղեկատու հրատարակություններ, քարտարաններ, ցուցիչներ, ցուցակներ: Ընթերցասրահ գործերը մատակարարվում են առանց նախնական պատվերի: Միանգամյա տրամադրվելիք գործերի քանակը սահմանափակ է, բայց աշխատանքը ավարտելուց, գործերը հանձնելուց հետո, ուսումնասիրողը միանգամից ստանում է հաջորդ խմբաքանակը: Շատ արխիվներ աշխատում են եւ շաբաթ օրերին, բայց համալսարանական արխիվները արձակուրդների ժամանակ փակ են:

Այսպիսով՝ ամերիկյան արխիվների տեսական եւ գործնական աշխատանքի արդյունքում ստեղծված (մշակված) մատչելիության հասկացողությունը համապարփակ է եւ արխիվային գործի ընթացքում ծագած յուրաքանչյուր խնդիր առնչվում է մատչելիության խնդրին:

Արխիվային կադրերի պատրաստում

ԱՄՆ-ում արխիվային կրթութան զարգացմանը նպաստել են մի շարք գործոններ, որոնցից կարեւորագույնը երկրի կառավարման դաշնային Համակարգն է: Արխիվային կրթութունը Հիմնականում մնում է դաշնային կառավարութան իրավասութունից դուրս, ինչի արդյունքում ուսուցումը քոլեջներում եւ Համալսարաններում տարբերվում է իր ծրագրերով: Արխիվներ աշխատանքի ընդունվում էին Հատուկ նախապատրաստում չանցած մարզիկ, արխիվագետի Համար բավական էր ամերիկյան պատմութան իմացութունը: Ամերիկյան արխիվագետների ընկերութունը ստեղծել է արխիվային կադրերի պատրաստման Հարցերով զբաղվող Հատուկ Հանձնաժողով: Հանձնաժողովը ուսումնասիրեց եվրոպական երկրների արխիվագետների ուսուցման Համակարգը, մի շարք արտասահմանյան արխիվների աշխատանքային փորձը եւ առաջարկեց ստեղծել պատմութան եւ արխիվային գործի ծավալուն դասընթաց: «Արխիվներ եւ պատմական ձեռագրեր» դասընթացում շոշափվում են մի շարք երկրների արխիվային գործի պատմութուն, ինչպես նաեւ արխիվների կազմակերպում, արխիվային նյութերի դասակարգում եւ նկարագրում, շենքերի կառուցում, պահպանման սարքավորումներ թեմաները: ԱՄՆ-ում այդ դասընթացը դարձավ արխիվային կրթութան կորիզը: ԱՄՆ-ում մինչեւ 1940 թվականը մինչարխիվային ժամանակաշրջանի փուլի գործավարութան կազմակերպման դասընթացը արհամարված էր: Արխիվային գործի ուսուցման լայն ծրագիր ընդգրկող Հնագույն ուսումնական Հաստատութուն է՝ Վաշինգտոնի Ամերիկյան Համալսարանը, որը 50-ականների կեսերին կազմել էր գործավարութան կազմակերպման մասին դասախոսութունների դասընթաց: Արխիվային կրթութուն կարելի է ստանալ եւ Դենվերի Համալսարանում: Այստեղի ծրագիրը իր մեջ ներառում է գաղտնագրութուն, կնքագրութուն եւ այլ ծրագրեր, բացի արխիվայինից եւ գործավարականից: Դասախոսութունների դասընթաց կարգացվում է Դեթրոյթի Ուեյնի պետական Համալսարանում: Դասախոսութունները նախատեսված են արխիվների ստեղծման եւ ձեռագիր նյութերի պատմութուն, արխիվային աշխատանքի տեխնիկական ուսումնասիրող ուսանողների Համար: Արխիվներում ուսանողների Համար գործնական աշխատանքները պարտադիր են: Արխիվային դասընթացները Վաշինգտոնի, Դենվերի, Ուեյնի, Հյուսիսային Կարոլինայի եւ այլ Համալսարաններում գործում են ամբողջ տարվա ընթացքում, իսկ մի շարք քոլեջներում եւ Համալսարաններում դասընթացները ընթանում են ամիսներ, կամ մի քանի շաբաթ, կիսամյակ ընդգրկող կրճատ ծրագրով: Ազգային արխիվում աշխատելու Համար արխիվագետները ընտրվում են մրցութային կարգով: Հիմնական պահանջը՝ Համալսարանի պատմական կամ այլ հումանիտար ֆակուլտետներ ավարտած լինելն է: Արխիվային գործի անմիջական ուսուցումը անցկացվում է բուն արխիվապահոցում: Ազգային արխիվի եւ փաստաթղթային ծառայութայնը կից անցկացվող ձմեռային եւ ամառային դասընթացները ընդգրկում են արխիվների կառավարման Հարցերին վերաբերող ներածական դասախոսութուններ: Դասընթացների ունկնդիրներն են՝ ոչ մեծ պահոցների արհեստավարժ արխիվագետների, գրադարանավարների, թանգարանների Հսկիչներ եւ այլ անձիք, որոնց մասնագիտութունը պահանջում է աշխատանքի արխիվային մեթոդների գիտելիք:

ԱՄՆ-ի Ազգային արխիվը մշակել է արխիվային կադրերի պատրաստման երկամյա ծրագիր, Հիմնականում Ազգային արխիվի եւ փաստաթղթային ծառայութային եւ նախագահական գրադարանների աշխատակիցների Համար:

Դասընթացներ ընդունվողները ունեն բակալավրի կամ մագիստրոսի աստիճան: Ուսուցման առաջին տարում պարապմունքները անցկացվում են շաբաթական մեկ անգամ եւ տալիս են ընդհանուր նախապատրաստական գիտելիքներ: Երկրորդ տարում ուսուցումը կրում է մասնագիտացված ուղղվածութային բնույթ:

Ունկնդիրների Համար անցկացվում են գործնական պարապմունքներ արխիվների գործունեութան տարբեր ոլորտներ ընդգրկող աշխատանքներից:

Էլլա Բադադյան
ՀԱԱ գլխավոր արխիվագետ

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ ԴԱՆՈՒՔՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ 1821թ. ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՄԱՍԻՆ

Դանուբյան իշխանություններ Մոլդովյան եւ Վալախիան սկսած XVI դարից գտնվում էին Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ: Թեպետ 1812թ. Բուխարեստի պայմանագիրը նպաստեց նրանց ինքնավարության ամրապնդմանը, այնուհանդերձ Դանուբյան իշխանությունների ժողովուրդների վիճակը մնաց չափազանց ծանր: Օսմանյան կայսրության բռնատիրության տակ հեծող բալխանյան ժողովուրդների համար 1821 թ. դարձավ ազգային զարթոնքի տարի: Սկզբում ապստամբություն բռնկվեց Մոլդովայում եւ Վալախիայում, որին հաջորդեց անհամեմատ հզոր հունական ազգային-ազատագրական պայքարը:

Վալախիայի ապստամբությունը գլխավորեց Թուդոր Վլադիմիրեսկուն¹:

Ռուսին ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի այս հիշարժան դրվագն արժանացել է ժամանակի հայ հասարակական մտքի, հատկապես ազգային-պահպանողական հոսանքի ուշադրությանը: Հանդամանքների բերումով մոլդովացիները եւ վալախների ազատագրական պայքարին անդրադարձել են մի խումբ հայ բարձրաստիճան հոգեւորական գործիչներ: Դանուբյան ժողովուրդների ազգային շարժման մասին ուշադրով մանրամասնություններ է պատմում Բեսարաբիայի հայոց թեմի հոգեւոր առաջնորդ Գրիգոր արքեպիսկոպոս Զաքարյանը: Նա համարվում էր Բեսարաբիայի ամենանշանավոր հայերից մեկը: Հայոց կաթողիկոսության գահի շուրջը ծավալված դավիթ-դանիելյան տիրահաճակ պայքարը խանգարեց նրան դառնալ Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդ: Նա ռուսական կողմնորոշում ունեցող հոգեւոր գործիչ էր, ռուսական պետության ջատագով, ակտիվ մասնակցություն էր ունեցել դանուբյան երկրներում 1806-1812թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին: Նա պարզեւատրվել էր ս. Աննայի եւ Վլադիմիրի երկրորդ աստիճանի շքանշաններով եւ վեդարի ադամանդե խաչով²:

Գրիգոր արք. Զաքարյանը Ռուսաստանի հայոց թեմի հոգեւոր առաջնորդ Հովհաննես արք. Գառնակերյանին եւ Մանվել վրդ. Կյունիշխանեցուն 1821 թ. մարտի 2-ին հղած նամակներում ժամանակակիցի աչքերով եւ ականատեսների պատմածի հիման վրա ներկայացնում է հույների ու վալախների ազգային պայքարի շարժառիթները, նրա ընթացքը եւ թ. Վլադիմիրեսկունի գործունեությունը: Նրա առաջնորդական նստատեղ էր Քիշինեւը: Նրա տեղեկությունները կարեւոր են հայ հասարակական մտքի պատմության համար, քանզի մեծ մասամբ հավաստի են եւ, առանց չափազանցության, սկզբնաղբյուրի դեր են կատարում: Նա արդարացիորեն ապստամբության շարժառիթը համարում է Վալախիայի իշխան Ալեքսանդր Սուցուի մահը:

Գրիգոր արք. Զաքարյանը, հավաստի³ տեղեկություն է տալիս 1821թ. հունվար-փետրվարին Վալախիայում կատարված դեպքերի, նոր իշխան նշանակված Սկարլատ Կալիմաքի եւ նրա դեմ «խռովություն» բարձրացրած թ. Վլադիմիրեսկունի մասին: Նրա պատմելով ռուսական բանակի պաշտոնավժող կապիտան թ. Վլադիմիրեսկուն մի գունդ գործ հավաքեց եւ խանգարեց իշխանին անցնել Դանուբը: Գրիգոր արք. Զաքարյանը գրվատում է թ. Վլադիմիրեսկունին, անվանում է «առաջնորդ երկրին», որի մասին «բազում գովությունս խոսին ականատեսք, որպես վասն իմաստնություն, նոյնպես վասն քաջակորով արիություն»⁴:

Նա իրավացիորեն գրում է, որ թ. Վլադիմիրեսկուն իր շուրջը համախմբեց բազում վալախների եւ «այլոց ազգաց կալեալ զանցս ամենայն ճանապարհացն Պոլսոյ, որ ի գալ ի պարոնին ի Պոլքրեստ, կալեալ նուաճեցե ընդ բռամբ: Եվ սուլ-թանին եւս գրեալ էր զգիր ի դիմաց ամենայն ժողովրդեան, թե «Մենք ամենքին

¹ Г.Л.Арш., Этеристское движение в России, М., 1970, стр. 292; Краткая история Румынии. С древнейших времен до наших дней. Отв. ред. В. Н. Виноградов, М., 1987, стр. 143.

² Տես Ա.Երիցյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը, մասն Ա, էջ 258-259; Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, Հ. Գ, էջ 3935; Ա. Աղամյան, Վավերագրեր ռուս-հայ բարեկամական հարաբերությունների պատմությունից (1808-1811); ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1954, թիվ 9, էջ 98-100:

³ Краткая история Румынии, стр. 143.

⁴ Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների դիվան, թղթ. 105, գ. 13, վ. 80, էջ 1:

մահն առավել ընտրեցանք, քան պարոնն հուսնական ազգե տեսանել ի մեջ մեր»¹: Իրոք, Թ.Վլադիմիրեսկուն Բարձր Դուսնը հղած նամակում հավաստում էր, թե վալախների ապստամբությունն ուղղված է ոչ թե սուլթանի, այլ հույն ֆանարիոտների եւ բոյարների դեմ: Դրանով նա ձգտում էր մանեւել եւ հեռու մնալ սուլթանի զայրույթից, բայց իրականում նպատակ էր հետապնդում ազատել իր հայրենիքը թուրքական բռնապետությունից²:

Ապստամբության շարժառիթներին անդրադարձած «Բազմավեպի» խմբագիր Գարրիել վրդ. Այվազովսկին ճիշտ է նկատում, որ Օսմանյան կայսրության դեմ պայքարող Յանինայի Ալի փաշան «զամենքեն հորդորեց որ ոտք ելլեն բոլոր հունաստան, Վլաչ ու Մոլդովա պատգամավորներ խրկեց եւ զամենքն ալ ոտք հանեց, բայց ասոնք շատ շուտով ջարդվեցան օսմանցոց զորքեն»³:

Վիեննայի Միխիթարյան միաբանության անդամ, պատմաբան եւ բանասեր Ղեկոնդ Հովնանյանը գրում է, որ Մոլդովան եւ Վալախիան Քյուչուկ-Կայնարջի հաշտության պայմանագրից հետո «հեռզհետե այնպիսի վիճակի մեջ մտած էին», որ նրանց վրա Բարձր Դուսնը «ուսնեցած իշխանությունը խիստ նվազած էր եւ իբրեւ թե միայն անվամբ այն տեղերուն տեր էր»: Ռուսաստանը Դանուբյան իշխանություններում ամրապնդել էր իր դիրքերը, իրավունք ունենալով «պաշտպանելու համար Դուսնը առաջարկություններ անելու» եւ այդ նպատակով «ընդհանուր հյուսիս» էր պահում: Բուխարեստի պայմանագրով Ռուսաստանի «իրավունքները հաստատուած մանավանդ թե ավելի մեծցած էին եւ նույն չափով Դուսն իշխանությունը պղտիկցած էր»⁴:

Ղ. վրդ. Հովնանյանը գերազնահատում է Ռուսաստանի ուսնեցած դիրքերը Դանուբյան իշխանություններում: Իրականում 1774թ. հուլիսի 10-ի Քյուչուկ-Կայնարջի հաշտության պայմանագրով թուրքիայի կազմում Մոլդովան եւ Վալախիան սոսկ ինքնավարություն ստացան⁵:

Ղ. վրդ. Հովնանյանը ապստամբության հիմնական մասնակից ազատ գյուղացիությանը եւ նրանցից զորակոչված պանդուրին անվանում է «թափառականք եւ ավարառություն բաղձացող մարդիկ», որոնք հավաքվել էին Թ. Վլադիմիրեսկունի եւ Ա.Իպսիլանտի «դրոշին տակ»⁶:

Այս գնահատականը պայմանավորված է նրանով, որ ազատ գյուղացիությունը Պադելի հայտարարումն ընկալեց որպես բոյարների եւ ավատատերերի դեմ պայքարի կոչ, ուստի սկսեց յուրացնել բոյարների հողերը, բռնազրավել նրանց, վանքերի տիրություններն ու մթերքը եւ այն հանձնել պանդուրին⁷:

Վիեննայի միխիթարյաններից Գրիգոր վրդ. Գովրիկյանը, չանդրադառնալով իշխանություններում ծավալված ազգային շարժման ընթացքին, սխալ հետեւություն է անում, թե 1821 թ. Մոլդովայում «Իպսիլանտի առաջնորդությամբ հեղափոխություն ելավ»⁸:

Արեւմտահայ ազգային-պահպանողական ուղղության հասարակական-քաղաքական գործիչ, հրապարակախոս ու պատմաբան Մաղաքիա Օրմանյանի գնահատմամբ՝ «Ապստամբութեան առաջին դադափարն ու շարժումը կը վերագրուի» Ալեքսանդր Իպսիլանտին, որը 1821թ. համագործակցելով Մ.Սուցուեի եւ Թ.Վլադիմիրեսկունի հետ՝ մարտի 11-ին այրեց Գալացն ու կոտորեց տեղի թուրք բնակչությունը⁹:

Դանուբյան իշխանությունների ժողովուրդների եւ հույների պայքարի նպատակը ճշմարտացիորեն բացահայտում է Գրիգոր արք. Զաքարյանը, ըստ որի՝ ապստամբները պայքարում էին «ձգել ի պարանոցե տաճկական լուծն եւ լինել ազ-

¹ Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների դիվան, Թղթ. 105, գ. 13, վ. 79, էջ 2-3:

² А.Новичев. История Турции, том II, Новое время. Часть первая, Ленинград, 1968, стр. 110.

³ «Բազմավեպ», 1847, 1 սեպտեմբերի, թիվ 17, էջ 273:

⁴ Ղ.Հովնանեան, Պատմութիւն քաղաքակրթութեան եվրոպական տերութեանց ընդհանրապես, Հ. Դ, Վիեննա, 1860, էջ 71-72:

⁵ Е.Дружинина, Кючук-Кайнарджийский мир 1774 (его подготовка и заключение), М., 1955; История России с начала XVIII до конца XIX века. А.Сахаров. М., 1998, стр. 262.

⁶ Ղ.Հովնանյան, նշվ. աշխ., Հ. Դ, էջ 76:

⁷ Международные отношения на Балканах 1815-1830 гг., В.Виноградов. М., 1983, стр. 128.

⁸ Հ. Գրիգոր վ. Գովրիկեան, Ընդհանուր պատմութիւն համառօտ, Վիեննա, 1879, էջ 288:

⁹ Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Հ. Գ, էջմիածին, 2001, էջ 4076:

ատ»¹: Թուրքական տիրապետությունը Դանուբյան իշխանությունների ժողովուրդների համար որպես բռնատիրական լուծ համարող Գ.Գովրիկյանն այն համոզմանն է, թե դա միաժամանակ քրիստոնյաների պայքար է ընդդեմ մահմեդական ատելի իշխանության: Նա նշում է, որ եաշում քրիստոնյա մոլորագրիներն ու հույները համախմբվել են ընդդեմ Թուրքիայի տիրապետության եւ հանուն իրենց հավատի: Ապստամբներն իրենց պայքարի նոր գրոշակ են ստեղծել, որի վրա գրված է. «Իրոշակ Քրիստոսական խաչին եւ ազատութեան Քրիստոնէից»: Նրա համոզմամբ, եթե ապստամբ մոլորագրիներն ու հույները համախմբեն իրենց ուժերը, ապա «կարծեմ թե զմեծամեծ գործս քաջութեամբ ցուցանելոց են առաջին տաճկական գորացն»: Չնայած հույները, «որք գտանին այժմ ընդ լծով Տաճկաց զմեծ Հալածանքս կրելոց են, Աստված ինքն խնայեսցէ»²: Գ. արք. Զաքարյանը համակրանք դրսեւորելով ապստամբների նկատմամբ, համոզմունք է հայտնում, որ նրանք Թուրքական գործին քաջութեամբ կդիմադրեն, բայց միաժամանակ մեծ հալածանքներ կկրեն: Նա Աստծուց խնդրում է խնայել ապստամբներին եւ նրա ողորմածությամբ է բացատրում, որ 1821թ. հունվարի 28-29-ի գիշերը տեղի ունեցած երկրաշարժն ավերիչ հետեւանքներ չունեցավ: Իրանից Հետո Գալացից 1000-ից ավելի ընտանիքներ Թուրքերի ահից անցան Մոլդովա եւ «ընկալան աստ մարգասիրութեամբ»: Գ. արք. Զաքարյանը Ռուսաստանի Հայոց թեմի առաջնորդ Հովհաննես արք. Գառնակերյանին խնդրում է ապստամբության մասին տեղեկացնել Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա-ին, Թիֆլիսի Հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցուն եւ Հայ իշխան Հովակիմ Լազարյանին: Հույների եւ վալախների պայքարի նկատմամբ ռուսաց կայսրի բռնած դիրքին քաջատեղյակ Գ. արք. Զաքարյանն աղաչում է Աստծուն «գորավոր արասցէ աջ մերս կայսեր անհիշաչարի եւ բարերար խնամածուի», որպեսզի օգնի ապստամբներին³:

Հովհաննես արք. Գառնակերյանը դանուբյան ժողովուրդների ապստամբության մասին լուրը համարում է «ի տեղեկութեան նորասքանչ եղելութեանց եւ մեծագործ սկզբնավորութեանց ներկա ժամանակիս»: Նա Հ. Լազարյանին ուղղված նամակում գրում է, որ ինքը «մեծավ տազնապեցավ» այդ լուրից, «վասն ակներեւ լինելոցն առաջիկա սոսկալի վտանգին»: Նրա համոզմամբ, եթե նախախնամությունը չօգնի խաչակրոն ազգերին, ապա ինքն անխուսափելի է համարում նրանց ոչնչացումը քրիստոնեության հակառակորդներից: Ուստի աղաչում է Աստծուն ապստամբներին օգնության «Հասանիլ ի թիկունս Բարձր բազկավ եւ Հզոր զորություն»⁴:

Դանուբյան իշխանությունների պայքարի համագործակցության մասին հանգամանորեն պատմում է «Արարատը», որն էջմիածնի Հայրապետական ավտոռի պաշտոնական ամսագիրն էր:

Ղեկոնդ վրդ. Հովնանյանը վալախների եւ հույների անհամաձայնության «գլխավոր պատճառը» համարում է հույն եկեղեցականների եւ երեւելի հույների նկատմամբ վալախների «ունեցած ատելությունը», որը «նույնիսկ բանակն ալ մտավ»: Նրա կարծիքով՝ հույների «հպարտությունը, երկպառակություններն ու նախանձները շատ հարմար չէին վալախների սիրտը շահելու համար»: Անգամ Իպսիլանտին, որն «ասանկ մեծ գործքի ձեռք զարկած էր, այնպես գեշ ընթացք բռնեց, որ ի հարկե անհաջող ելք ունենալու էր»: Նա վալախայում «անգործության» էր մատնված, որով ժողովրդի եւ գործի «եռանդը կնվազեր ու երկու ազգայնությունների կապառակությունները կսաստկանային»⁵:

Ղ. վրդ. Հովնանյանն իրավացիորեն⁶ Ա. Իպսիլանտի անգործության պատճառը համարում է տարբեր տեղեր ուղարկված իր գործակալներից «նյութական ու բարոյական օգնություն» սպասելը: Նա ակնկալում էր նաեւ սերբերի աջակցությունը, բայց նրանք «ամենեւին շարժում չարին», Հունաստանում սկսված իրա-

¹ Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների դիվան, Թղթ. 105, գ. 13, վ. 79, էջ 2:

² Նույն տեղում, էջ 3-4:

³ Նույն տեղում, էջ 4:

⁴ Նույն տեղում, վ. 81, էջ 2:

⁵ Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., հ. Դ, էջ 76-77:

⁶ Краткая история Румынии, стр 148-149; Международные отношения на Балканах 1815-1830 гг., стр. 131-132.

դարձություններից որեւէ «օգուտ չունեցալ», իսկ Կոստանդնուպոլսում Հուլյների կոտորածներն «իրեն ավելի վնաս» բերեցին¹:

Նա խորապես անհանգստացած էր, որ Դանուբյան իշխանություններում քրիստոնյաների արյուն է թափվում, այդ թվում՝ միանգամայն անմեղ Հայերի: Նա կատարվածը «սարսուռի աղետ» է անվանում եւ առաջ քաշում այն միտքը, որ եթե ուսաց ողորմած կայսրը «չխնայիցէ նոցա եւ չկառկառիցէ զորավոր բազուկ յուր, ջնջելոց են ի երկուց տեղաց բոլոր քրիստոնեայս»: Նա քաջատեղյակ էր, որ Ալեքսանդր I-ը օգնութեան ձեռք չի մեկնելու Հուլյներին, որոնց առաջնորդ Ա. Իպսիլանտին ամրացել է Տիրգովիշտեում եւ «ստվարացնում է» իր զորքի թիվը: Կայսրը «զայրացեալ է ի վերայ նորայ», իսկ Ա. Իպսիլանտին չի ցանկանում հրաժարվել իր բռնած ճանապարհից եւ «երգուեցուցեալ է կամ վրեժս առնել ի Տաճկաց եւ կամ մեռանել»²:

Վալախիայում եւ Մոլդովայում թուրքական զորքերի կողմից քրիստոնյաների սպանությունների, կողոպուտի ու թալանի վերաբերյալ Գ. արք. Զաքարյանն իր մտահոգությունն արտահայտում է նաեւ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Եփրեմ Ա-ին: Մարտի 14-ին նրան ուղղված նամակում Զաքարյանը ցավով ու կարեկցանքով նկարագրում է իշխանությունների թշվառ վիճակը: Թուրքերն ամենուրեք ավերածություններ են անում, նրանց ահից մարդիկ լքում են իրենց տներն ու «փախստական» դառնում: Թուրքերը «Հեղուն երկիրն իբրեւ Հորդաուտ դետ եւ քանդեալ ավերեն ամենայն տեղիս ուր եւ Հասանին ոտք նոցա»: Այս նամակում նկատվում է Գ. արք. Զաքարյանի վերաբերմունքի ակնհայտ փոփոխություն դեպի Հուլյն ապստամբները: Նա տրտնջում է, որ թուրքերի ավերածությունները կարծես քիչ են, իրենց հերթին Հուլյների «խաժամուժ զորքն իրենց անիծեալ գնդապետ քնեազ Իփսիլանտիի» գլխավորութեամբ Վալախիայում «Հափշտակութեամբ պաշարած կապրին»³: Սրանով նա կրկին շեշտում է ապստամբութեան սոցիալական ծանր հետեւանքները, իսկ Իպսիլանտիի մասին գրում է անհարգալից տոնով: Գ. արք. Զաքարյանը ներսես Աշտարակեցուն եւ Եփրեմ Ա-ին գրած նամակներում ընդգծում է, որ ուսական կայսրութեան կազմում Հայերն «ի մահու երկյուղե ազատ են» եւ նրանց ֆիզիկական վտանգ չի սպառնում: Չնայած դրան, ապստամբութեան հետեւանքով Հայերը «ոչ միայն սակավ վնասս եւ նեղությունս ունիմք», քանզի այն լուրջ հարված է Հասցրել վաճառականութեանը, ճանապարհները փակվել են, թանկություն է առաջացել եւ իրենք «Համարեա թե ի միջակիտի թշվառութեանց մնացեալ կամք»⁴: «Արարատի» Հողվածագրի գնահատմամբ «այսպես արագ եւ սոսկալի վախճան գտավ Վալաքիայի պատերազմը: Հունաց զորքը շփոթութեան, անմիաբանութեան եւ ստահակութեան շնորհոք բոլորովին քայքայվեցաւ, իսկ իր ուխտին հավատարիմ սրբազան գունդը, փառավոր մահվամբ մեռնելով, դարձավ իսպառ սրո ճարակ»⁵: Գրիգոր արք. Զաքարյանը ապստամբական պայքարի պարտութեան մասին ցավով գրում է, որ Մոլդովայում գտնվող իշխան Կանտակուզինյան Հունիսի 6-7-ին վեց հազարանոց ջոկատով երկթամյա կովի արդյունքում Հիմնավորապես ջախջախվեց եւ «ի միում վայրկյանի ոչնչացեալ կորեալ»⁶:

Ղեկունգ վրդ. Հովնանյանի համոզմամբ՝ Դանուբյան իշխանությունների «ապստամբությունը խորունկ արմատ չունենալով, դյուրավ զսպվեցալ»: Նա միանգամայն ճիշտ⁷ հիմնավորում է տալիս ապստամբութեան պարտութեանը՝ նշելով, որ Ա. Իպսիլանտին սպասված ոչ մի տեղից «յուսացած օգնությունը չկրցաւ գտնել», իսկ Թոլուսաստանից «ակնկալած պաշտպանութեան ու ձեռնավորութեան տեղ՝ տհաճություն ու հանդիմանություն ընդունելով, խիստ նեղի եկավ»: Կարեւոր դեր խաղաց նաեւ Իպսիլանտիի եւ Վլադիմիրեսկուի միջեւ «երկպառակությունը»⁸:

Ապստամբութեան պարտությունից հետո Գ. արք. Զաքարյանը Դանուբյան իշխանություններում ժողովրդի «տառապանքը» համարում է «անպատմելի»:

¹ Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., հ. Դ, էջ 77:

² Մատենադարանի արխիվ, Լազարյանների դիվան, թղթ. 35, վ. 107 ա, էջ 4 – վ. 107 բ:

³ Նույն տեղում, թղթ. 38, վ. 11, էջ 3:

⁴ Նույն տեղում, թղթ. 35, վ. 107 ա, էջ 4 – վ. 107 բ; թղթ. 38, վ. 11, էջ 3:

⁵ «Արարատ», 1883, 30 Հունիսի, թիվ 6, էջ 232-233:

⁶ Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 38, վ. 106 բ, էջ 1-3:

⁷ Международные отношения на Балканах 1815-1830 гг., стр. 132-135.

⁸ Ղ. Հովնանյան, նշվ. աշխ., հ. Դ, էջ 78:

Նրան առավել շատ անհանգստացնում էր Գալացից փախած եւ Քիչինեւում պատսպարված 25 տուն հայերի «ողորմելի» վիճակը, որոնք հրից ու սրից մագապուրծ փախչելով «մերկ մարմնով եւ հոգով ապրեալք աստ կան ի ետին թշվառութեան եւ օրական գանձանակով ապրեին»¹: Նա քանիցս ընդգծում է, որ ռուսական կայսրութեան կազմում գտնվող Քիչինեւում հայերն ապահով վիճակում են, իսկ թուրքերի հալածանքներից փախած հայերն այստեղ ապաստան ու ընդունելութուն են գտել եւ տեղի բնակչության հանգանակութեան հաշվին ապրում են: Այս մասին նա ապստամբութեան պարտութունից հետո տեղեկացնում է Հովակիմ Լազարյանին: 1822թ. ապրիլի 29-ին նրան հասցեագրված նամակում Գ. արք. Զաքարյանը գրում է, որ Մոսկվայի հայերի հանգանակութունը Սերոբե վարդապետի միջոցով հասել է իրեն եւ Զատիկ տոնի առթիվ այդ օգնութունն ինքը հանձնել է Մոլդովայից եւ Գալացից գաղթած հայ չքավորներին²:

Հովհաննես արք. Գառնակերյանը 1821թ. օգոստոսին Ներսես Աշտարակեցուն հղած նամակում նույնպես հայտնում է, որ Դանուբյան իշխանութուններում թուրքական հալածանքներից Ռուսաստանում ապաստան գտած հայերի օգտին հանգանակութուն է կատարվում³: Ռուսական կայսրութունում հայութեան վիճակի բարելավման մասին Գրիգոր արք. Զաքարյանն ու Հովհաննես արք. Գառնակերյանը փաստում են նաեւ հետագայում: Նրանք 1826թ. սեպտեմբերին Ներսես արք. Աշտարակեցուն տեղեկացնում են, որ ռուսաց կայսրը հատուկ հրովարտակով «վերահաստատել է Ռուսաստանի հայոց վայելած հին արտոնութունները»⁴:

Դանուբյան ժողովուրդների 1821 թ. ազգային-ազատագրական շարժումների վերաբերյալ հայ հասարակական մտքում բացահայտ դիրքորոշում է ընդգծվում: Եթե Մխիթարյան միաբանութեան պատմաբաններ Ա. Գալֆայանը եւ Ղ. Հովնանյանը տարիների հեռավորութունից միանգամայն անհողմնակալ դիրքերից ներկայացնում են Դանուբյան իշխանութունների ժողովուրդների ազատագրական պայքարի ընթացքը, ապա արեւելահայ բարձրաստիճան հոգեւորականներ Գրիգոր արք. Զաքարյանը, Հովհաննես արք. Գառնակերյանը, Ներսես արք. Աշտարակեցին, որպես այդ իրադարձութունների ժամանակակիցներ, իրենց մտահոգութունն են հայտնում Օսմանյան կայսրութեան քրիստոնյա ժողովուրդների ճակատագրի կապակցութեամբ: Նրանք իրենց հույսը կապում են ռուսաց կայսրի ողորմածութեան հետ, որպեսզի նա քրիստոնյա ժողովուրդներին պաշտպանի թուրքական տիրապետութեան հալածանքներից ու բռնութուններից:

Գ. արք. Զաքարյանը ելնելով Դանուբյան իշխանութուններում Օսմանյան կայսրութեան վարած քրիստոնեատյաց քաղաքականութունից, հանդուժ է այն հետեւութեան, որ քրիստոնյա ժողովուրդները, այդ թվում՝ նաեւ հայերը, անհամեմատ ավելի ապահով եւ անվտանգ կապրեն, եթե գտնվեն ռուսական կայսրութեան կազմում: Նա ընդգծում է, որ իր առաջնորդական նստատեղի Քիչինեւում շնորհիվ ռուսաց «խնամաշատ կայսերն մերոյ Ալեքսանդրի ի անդորրութուն եւ ապահովութուն կա»: Ուստի, աղաչում է Աստծուն, որպեսզի կայսրի տերութունը հեռու պահի «տիրանենդ մոլորութունից»⁵:

Գրիգոր արք. Զաքարյանի դիրքորոշումը Բալկանյան ժողովուրդների ազատագրական պայքարի վերաբերյալ երկակի էր: Նա ցավ էր ապրում, որ ապստամբութեան պարտութունը հանգեցրեց սոցիալական ծանր հետեւանքների քրիստոնյա ժողովուրդների, այդ թվում՝ նաեւ հայութեան համար, որը հարկադրված տարագրվեց Տրանսիլվանիա: Միաժամանակ ազգային ամեն մի շարժում, որը թուլացնում էր թուրքիային, Գ. արք. Զաքարյանին հույս էր ներշնչում, թե կայսրութեան կազմում հեծող հայութունը կգտնի իր անկախութունը:

Ֆելիքս Մովսիսյան
պատմական գիտությունների
դոկտոր

¹ Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 38, վ. 106 բ, էջ 4:

² Նույն տեղում, Լազարյանների դիվան, թղթ. 105, գ. 13, վ. 86, էջ 3-4:

³ Նույն տեղում, Կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 105, գ. 13, վ. 86, էջ 1-3:

⁴ Նույն տեղում, թղթ. 53, վ. 163, էջ 1-2; վ. 166, էջ 1-3:

⁵ Նույն տեղում, Լազարյանների դիվան, թղթ. 105, գ. 13, վ. 80, էջ 2:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑՈՒ «ՈՂԲԻ» ԱՌԱՋԻՆ ՌՈՒՍԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ուղիղ երկու հարյուր քսան տարի առաջ, 1786թ. Պետերբուրգում լույս տեսավ քսանյոթ էջանոց մի գրքուկ, որը վերնագրված էր «Плач о Армении. Из сочинения славного историка Мосеса Хоринадеса»¹: Սա պատմահայր Մովսես Խորենացու հանճարեղ երկի՝ «Հայոց պատմության» «Ողբի» թարգմանությունն է, որը ունի ընթերցողին է ներկայացրել ուղևորական բանակի սպա (պոդպորուռչիկ), հայագրի Վառլամ Վազանովը: Նրա անձի եւ գործունեության մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ, բայց պարզ է մի բան, որ սպայական աստիճան ստանալու համար, նա պետք է գրսեւորեր բարձր գիտելիքներ եւ ունակություններ, քանի որ այդպիսի աստիճաններ էին շնորհվում ազնվական խավի ներկայացուցիչներին, այսինքն ժամանակի լավագույն կրթությունն ստանալու հնարավորություն ունեցող մարդկանց:

Վառլամ Վազանովի կատարած աշխատանքը՝ Խորենացու «Ողբի» թարգմանությունը, ինքնանպատակ չէր: Այն գուշտ պատմագիտական կամ գրական փաստին ծանոթացնելու միտում էլ չուներ: Անշուշտ, այս աշխատանքի նպատակը 18-րդ դարի վերջին ուղևորական հասարակությանը Հայաստանի մասին պատմելն էր:

Այդ դարաշրջանում հայ ժողովրդի վիճակը քիչ էր տարբերվում 5-րդ դարում ստեղծված վիճակից: Մի կողմից պարսիկ, մյուս կողմից թուրք կեղեքիչների սրի տակ՝ երկիրը կործանվում էր: Արտասահմանում գտնվող հայ մտավորականները, հասարակական գործիչները անում էին ամեն ինչ՝ քաղաքակիրթ աշխարհին իրենց երկրի մասին պատմելու եւ այդ ճանապարհով հարագատ ժողովրդի փրկությունը նպաստելու համար: Այս նպատակն էր առաջնորդում նաեւ «Ողբի» թարգմանության հեղինակ Վառլամ Վազանովին:

1786թ. նույն հեղինակի թարգմանությունում լույս է տեսել եւս մի գիրք՝ «Краткое историческое и географическое описание царства арменского, из древних писателей сего народа, яко верных источников собранное и на арменском языке в Индии изданное Яковом Шамировым, а ныне с арменского на российский язык переведенное подпоручиком Варламом Вагановым»: Սա արդեն ծափալուն աշխատանք է, որ կատարված է նույն նպատակով:

Ուշագրավ է Վազանովի գրած առաջաբանը, որտեղ նա շարադրում է իր մտքերը թարգմանության մասին: Գրաբար բնագիրը ճիշտ թարգմանելու համար նա ունեցել է խորհրդատուներ՝ ոմն Մանուչար եւ Ստեփան Պոպով (ըստ երեւույթին Ստեփան Տերտերյան): Մեծ բժախնդրություն է վերաբերվում թարգմանիչը ուղևոր լեզվին, որ երեւում է առաջաբանում գրած նրա հետեւյալ խոսքերից. «Издавая в свет первый опыт посольного моего в Российском языке знания, долгом поставлю, во-первых, просить благосклонных читателей снисходительного в том прощения, буде я, яко иностранец, не выразил оные так, чего требовали обширный российский язык и чистота его слога: ибо упражняясь я в оном через весьма немногие годы, не имел ни случая, ни возможности вникнуть в изящность и красоту одного образом, как собственным своим речением, без всякого руководителя, могущего подать мне наставление в чистоте, ясности и краткости российского слова»:

18-րդ դարում ստեղծագործող թարգմանիչը թարգմանական աշխատանքի ու թարգմանության լեզվի մասին այնպիսի դատողություններ է անում, որոնք այսօր էլ ընդունված սկզբունքներ են:

Նա ասում է, որ թարգմանության լեզուն պետք է մաքուր եւ գեղեցիկ լինի, որպեսզի ընթերցողը հասկանա եւ ընդունի այլալեզու հեղինակի երկը: Ահա թե ինչ է գրում այս առիթով Լ.Մկրտչյանը. «Мысль Варлама Ваганова о том, каким должен быть русский язык переводов, и теперь сохраняет все свое значение. Критика много писала и пишет о переводах, решительно не отвечающих и требованиям обширного русского языка и чистоте его слога», переводах, в кото-

¹ Տես Լևոն Մկրտչյան. Армянская поэзия и русские поэты XIX-XXвв., Եր., 1968, էջ 7:

рых утеряна "ясность и краткость поссийского слова"¹

Սակայն ուսուսաց լեզվի կանոններին հավատարիմ մնալու պահանջը Վազանովի համար չի նշանակել բնագրի վերածեղում, ուսուսականացում: Ի դեպ, այդպես էին վարվում 18-19-րդ դարերի ուսու թարգմանիչները: Այլազգի հեղինակների ստեղծագործությունը թարգմանության մեջ դառնում էր գրեթե անճանաչելի, փոխվում էր գործողության տեղը, ժամանակը, գործող անձերի անունները: Շատ կամայական էր դառնում լեզվական արտահայտչամիջոցների ընտրությունը: Ինչպես գրում է Ա.Վ.Ֆյոդորովը. "В конце XIII начале XIX века в русских переводах широко представлена тенденция к переделке подлинника выливающаяся в так называемое" склонение на наши нравы"² Հակառակ այս միտումին՝ Վազանովը խնդիր է դնում թարգմանել «Ողբը» ոչինչ չկրճատելով եւ չավելացնելով, հավատարիմ մնալով բնագրի հեղինակին:

Թարգմանությունը կատարված է Մովսես Խորենացու՝ 1695թ. Ամսերգամում լույս տեսած «Ազգաբանություն տոհմին Յաբեթեան» գրքից: Սա «Հայոց պատմության» առաջին հրատարակությունն է, որն իրականացվել է Վանանդեցիների կողմից: Հրատարակիչների այս աշխատանքը անմիջապես հետաքրքրել է ժամանակակիցներին:

1723թ. Ստոկհոլմում լույս տեսավ Հենրիկոս Բրենների լատիներեն համառոտ թարգմանությունը, իսկ 1736թ. Լոնդոնում հրատարակվեց Խորենացու երկի լատիներեն թարգմանությունը գրաբար բնագրի հետ միասին (Մովսիսի Խորենացու պատմությունն եւ աշխարհագրությունն: Ի.Լոնտոն, 1736թ.: Թարգմանությունը Գուլիելմոս եւ Գեորգ Վիստոն եղբայրների:)

Այնուհետեւ «Հայոց պատմությունը» թարգմանվել է եվրոպական շատ լեզուներով: Թուսաց լեզվով առաջին թարգմանությունը 1786թ. լույս տեսած «Ողբն» էր:

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» մեջ առանձնահատուկ տեղ ունի «Ողբը»: Այն տարբերվում է թե իր գրական - գեղարվեստական արժեքով, բանաստեղծականությամբ, թե իր լեզվաոճական հատկանիշներով: Կարելի է ասել, որ այն «Հայոց պատմության» մեջ ամենազգացմունքային հատվածն է: Միաժամանակ պետք է նկատել, որ «Ողբի» մեջ դրսևորվել է նաև հեղինակի զարմանալիորեն զուսպ եւ խիստ խառնվածքը: Խոսքի պատկերավորության ու հուզականության, մյուս կողմից էլ՝ սեղմության ու խստության առումով «Ողբը» թերեւս եզակի ստեղծագործություն է իր տեսակի մեջ:

«Ողբի» մեջ Խորենացու ոճին բնորոշ է հռետորական հարցումը: Այսպես «Ու՞ր է քաղցր աչացն հանդարտությունն առ ուղիդս, եւ ահաւորությունն առ թիրսս, ու՞ր գուարթ շրթանց ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ու՞ր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբունեկաց. ու՞ր երկայն ճանապարհաց յուսն հեշտացուցիչ, աշխատությունն հանգուցանող»:

Պատմաճայրը մակդիրներով հարուստ նախադասությունների կողքին օգտագործում է երկանդամ՝ պարզ համառոտ նախադասություններ: Այս ճանապարհով նա հասնում է պատկերի առավել խտացման, հուզականության ուժգնացման: «Կորեալ ժողովուրդն, թագեալ նավահանգիստն, ելիք օգնականն, լուսաց ձայնն հորդորեցից»:

Համադասական "եւ" շաղկապի կիրառությունը ապահովում է խոսքի ուղիղ եւ, իհարկե, աստվածաշնչյան ոճի ազդեցությունն է:

Պատմահոր նախասիրած ոճական միջոցներից է իրար հետ քերականորեն կապված նախադասության անդամների տրոհումը: «...Ի քաջէն գրկեալ ի հովուէ եւ ի հովուակցէ», «Զի թագաւորք տիրեալք խիստք եւ չարաչարք, բեռինս բառնալով ծանունս եւ դժուարակիրս հրամանս տալով անտանելիս»:

Ոճի ինքնատիպությունը, սեղմությունն ու գեղարվեստականությունը դժվար խնդիր են դառնում երկի թարգմանիչների առաջ: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Ստ.Մախրասյանը. «Խորենացու Պատմության թարգմանությունը կրկնակի տեսակետից դժվարություններ է հարուցում ճշտության եւ գեղեցկության կողմից: Նրա մեջ կան շատ մուծ տեղեր, որ թարգմանիչները զանազան կերպ են հաս-

¹ Левон Мкртчян. Армянская поэзия и русские поэты XIX-XXвв., с. 9:

² А.В.Федоров. Основы общей теории перевода, М., 1983г., с.40.

կանոնով: Կան սեղմ դարձվածքներ, ակնարկություններ, հատուկ նշանակություններ գործածված բառեր: Շատ ուշադրություն է հարկավոր նրանց ճիշտ հասկանալու համար»:¹

Անշուշտ, պետք է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ խորենացու «Պատմություն» մեջ փոփոխություններ են կատարվել հետագա դարերում արտագրողների ձեռքով: Ոչ մի թարգմանիչ չի ունեցել երկի իսկական բնագիրը՝ խորենացու ձեռագիրը, եւ թարգմանությունների մեջ տեղ գտած սխալների մի մասը բացատրվում է բնագրի անճշտությամբ: Խորենացու պատմության լավագույն տարբերակը 1913 թվականի Թիֆլիսի քննական հրատարակությունն է: Իսկ Վազանովի ձեռքի տակ եղած 1696թ. Ամստերդամի հրատարակությունը կատարվել է մեկ ձեռագրից եւ զգալի պակասություններ ունի:

Խորենացու թարգմանիչներ Մ.Էմինը եւ Ստ.Մալխասյանը հանգամանորեն խոսում են իրենց նախորդների աշխատանքի մասին, բայց Վ.Վազանովի անունը նրանցից ոչ մեկը չի հիշատակում: Պետք է ենթադրել, որ «Ողբի» առաջին թարգմանությունը նրանց ծանոթ չէր: Ծիշտ է, 1786 թվականին լույս տեսած գրքույկը «Հայոց պատմության» շատ փոքր մասն էր ներկայացնում, սակայն կարող էր ունենալ իր գործնական նշանակությունը ոչ միայն պատմաբանների եւ գրականագետների, այլեւ թարգմանիչների համար, մանավանդ, գրաբարից ուսուցիչներին թարգմանողների համար:

Իր աշխատանքում Վ.Վազանովը ճիշտ է գնահատում «Ողբի» գեղարվեստական, բանաստեղծական կողմը: Նրա թարգմանությունը մեջ լավ է պահպանված նաեւ խորենացու խոսքի ուժով: Նա հաճախ խախտում է իր ձեռքի տակ եղած բնագրի շարահարսությունը: Բնագրի երկու, երեք անկախ նախադասությունները թարգմանությունում մեկը արտահայտվում են մեկով: Օրինակ, բնագրում կարգում ենք.

«Ողբում գրեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ գրեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն, զի բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ իմաստուն ուսուցող: Վրդովեցաւ խաղաղութիւն, արմատացաւ անկարգութիւն: Դրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն»:

Թարգմանությունում մեջ ստացվել է.

"Рыдаю о тебе Армения! рыдаю о тебе, избраннейшая страна во всем свете! отъят от тебя Владыка, отъят священник, отъят и мудрый учитель, мир и покой твой разрушены, одно смятение и раздор распространяют свои корни, пала уже истинная вера, коею ты славилась; развратность и невежество завладели ея престолом".

Երեք անկախ նախադասությունները միավորելով մեկում՝ թարգմանիչը կարծես ձգտել է պահել հույժի լարվածությունը, շիկացնել ցավի զգացումը: Նա հաշվի է առել մի հանգամանք եւս՝ «Ողբի» սկիզբը ներքին ուժ ու թափ պիտի ունենա: Հետաքրքիր է, որ «Հայոց պատմության» հետագա հրատարակիչներն առաջնորդվել են նույն սկզբունքով, նշված անկախ նախադասությունները միավորել են մեկի մեջ. «Ողբում գրեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ գրեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն. զի բարձաւ թագաւոր եւ քահանայ, խորհրդական եւ ուսուցանող վրդովեցաւ խաղաղութիւն, զրդուեցաւ ուղղափառութիւն, կայկայեցաւ տգիտութեամբ չարափառութիւն»:

Ինչպես նշվեց, «Ողբում» խորենացին հաճախ է դիմում հեռուորական հարցում: Վառլամ Վազանովը չի փոխում ոճական այս երանգավորումը: Հեռուորական խոսքին հատուկ այս հատվածները պահանջում են իրենց շեշտը եւ ուժը ուսուցիչներին թարգմանությունում մեջ: Այս կարգի խոսքը իր ուրույն ոճն է թելադրում թարգմանիչին: Այսպես, ողբալով իր ուսուցիչների կորուստը, խորենացին ցավով ծանր հարցեր է բարձրացնում, որոնք անպատասխան են մնալու. «Ո՞վ կարկեսցէ զհանդգնութիւն, ընդդեմ առողջ վարդապետութեան, հակառակ հատուցելոցն, որք ամենայն բանիւ քակտեալք եւ քայքայեալք: Յոլովս փոփոխեն վարդապետս, եւ բազում գիրս, որպես ասաց ոմն ի հարցն, առ ամենայն բանմանապէս դժուարին: Եւ չար օրինակ անձանց գրեն, զարար զծիծաղելն զմեօք, զարհամարելն իբրեւ զանհաստատովք, եւ որ ինչ պիտանացու ունիցի արուեստ: Ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ սաստելով եւ զմեզ սփոփեսցէ գովելով՝ եւ չափ դնիցէ բանի եւ լուսութեան»:

¹ Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, Ե., 1968, Ստ.Մալխասյանցի առաջաբանը, էջ 61:

Բնագրի այս հատվածը թարգմանելիս եւ Վագանովը, եւ Իոննեսովը՝ Խորենացու երկի ուսերեն ամբողջական թարգմանության հեղինակը, դիմում են հանտորական հարցման: Երկուսն էլ ճիշտ են ընտրում թարգմանության ձևը:

Վագանով. - "Кто усмирит дерзость тех, которые истинному учению противоборствовали и которые все почти лишены и везде побеждены; премногих учителей мздою подкупают и променяют смысл книг, будучи глухи ко всякому благому совету, как некто о них сказал, и которые являя собою пример развратности, осмеивая и презирая нас, как не постоянных и упражнявшихся в бесполезных учениях? кто заградит уста их, улича их в безстыдстве, а нас укрепит похваляя достосложно, через обое и молчанию предел положит?"

Իոննեսով.- "Кто укротит дерзость тех, кои вооружились против здравого учения?Кои во всем ослабев и разстроившись развращают многих учителей многия книги, по словам одного отца, ни к чему не годныя, и кои являют по себе худый пример, когда осмеивают нас, так как не утвержденных и занимавших тщетным учением? кто заградит уличением своим уста их, а нас утвердит хвалением и положит пределы молчанию и многоглаголанию?"

Այս հատվածի ոճական ճիշտ վերարտադրության համար անհրաժեշտ է մի շարք բառիմաստների եւ բայաձևերի զգուշ թարգմանություն: Վագանովը ուսերենում բայաձևերը ճիշտ չի ընտրել: Մի ամբողջ նախադասություն արված է առանց դիմավոր բայի: Միտքը ավարտուն չէ:

Իոննեսովը ցույց է տալիս ավարտված գործողություն՝ գործածելով "являют", "осмеивают", "порочат" բայաձևերը: Բայց հենց այս նախադասության մեջ Վագանովը ճիշտ է գտնում «արհամարհելն» եւ «անհաստատվքս» բառերի համարժեքները՝ Իոննեսովի "порочат" եւ "не утвержденных" բառերի փոխարեն այստեղ գտնում ենք "презирая" եւ "не постоянных" բառերը:

Խորենացու բնագրի վերարտադրության համար շատ կարեւոր է բառիմաստի ճիշտ ընկալումը: Հաճախ թարգմանիչները ստիպված են որոնել ուսուց լեզվում այս կամ այն բառի ճիշտ համարժեքը, որը մեծ հմտություն, զգացողություն է պահանջում: Ահա թե ինչ է գրում թարգմանչի արվեստի մասին Իրթի Լեւին. "В этой области творчества открытие подменено отбором, изобретательность- исходительности. Переводчику необходимо лингвистическое воображение и находчивость, чтобы овладеть огромным богатством выразительных средств и уметь выбирать из них самые подходящие."¹

Գեղարվեստական գրականության մեջ հատկապես մեծ է բառի նշանակությունը: Բառիմաստը հեղինակի որոշակի վերաբերմունքն է արտահայտում այս կամ այն երեւոյթի նկատմամբ: Բացի դրանից գեղարվեստական բնագիրը ունի իր ուժեղ զգացմունքային կողմը, որը շատ ավելի դժվար է դարձնում թարգմանությունը: Բնագրի զգացմունքայնությունը շատ հաճախ արտահայտվում է ոչ թե բառի նյութական իմաստով, այլ երանգային, ոճական կողմով: Զգացմունքի կրողը հաճախ ենթատեքստն է: Բառը նաեւ որոշակի ինֆորմացիայի կրող է, լինի այդ ինֆորմացիան ազգային ոգու արտահայտությունը, թե ժամանակի կամ հեղինակի անհատականության արտացոլումը:

Հենց այս առումով՝ բառի ճիշտ զգացողությամբ, առանձնանում է Վառլամ Վագանովի թարգմանությունը:

Ինչպես ասվել է, Խորենացու «Ողբը» աչքի է ընկնում նախ եւ առաջ իր զգացմունքայնությամբ: Այստեղ երեւան է գալիս պատմահոր բանաստեղծական բացառիկ ձիրքը: Նա արտակարգ զգուշութեամբ ու ճաշակով է վերաբերվում բառի ընտրությունը: Այս տեսակետից հետաքրքրական է «ռամիկ» բառի թարգմանությունը: «Ոճիկ» հայերենում չի նշանակել ճորտ կամ ստրուկ: Թամիկը ազնվական խավին չպատկանող քաղաքի կամ գյուղի ազատ բնակիչ է: Իոննեսովն այս բառի դիմաց գրել է "чёрнь".

«Յոտարութիւն վտարումն ազատաց եւ անթիւ նեղութիւն ռամկաց»: "Вельможи посылаются в ссылку, чёрнь претерпевает безчисленные бедствия":

¹ Иржи Левый. Искусство перевода. М., 1974г., с.87

"Чернь" բառը ուուսերենում բացասական, արհամարհական երանգ ունի եւ սխալ է վերարտադրում խորենացու վերաբերմունքը հասարակ ժողովրդի նկատմամբ: Պատմահայրը իր ժամանակի համար զարմանալի, ժամանակակից բառերով ասած, «դեմոկրատական» վերաբերմունք ունի ժողովրդի նկատմամբ: (Հիշենք թե-կուզ, թե ինչպիսի հիացմունքով է նա խոսում հայոց Վաղարշակ արքայի մասին, որի հրամանագիրը զարմանք է պատճառում իր արտակարգ մարդասիրութեամբ. «Եւ յիշեցուցանողս երկուս ի ձեռն գրոյ. այլ ոմն զբարի յիշողութիւնս առնելով, եւ այլ ոմն զվրեժխնդիրութեանցն: Եւ բարեւոյ յիշեցուցանողին հրաման տայ՝ ի բարկութեանն արքայի եւ յանիրաւ հրամանս՝ յիշեցուցանել զիրաւն եւ զմարդասիրելն: Իրաւարարս ի տանն արքունի, իրաւարարս եւ ի քաղաքս եւ յաւանս: Հրաման տայ՝ եւ քաղաքացեաց մարդկան արգոյ եւ պատել լինել առաւել քան զգեղձկանց, եւ գեղձկաց պատուել զքաղաքացիս որպէս զիշխանս. եւ քաղաքացեաց մի կարի առ գեղձկօքն պերճանալ, այլ եղբայրաբար վարիլ, վասն բարեկարգութեան եւ աննախանձոտ կենաց, որ է շինութեան եւ խաղաղութեան կենաց պատճառ. եւ որ ինչ նման այսոցիկ»): "Իմաստիկ" բառի ճիշտ համարժեքը գտել է Վազանովը:

"Чада посылаются в изгнание, и простой народ безчисленные притерпевает бедствия".

Նույն կերպ է վարվել էմինը խորենացու «Հայոց պատմութեան» ամբողջական երկրորդ թարգմանութիւնը կատարելիս. "отведение в плен (людей) благородных, безчисленные бедствия для простого народа". Ինչպես տեսնում ենք "простой народ" բառակապակցութեան գործածութիւնը այստեղ միանգամայն արգարացի է:

Շատ կարեւոր է «Ողբում» գործածված մակդիրների թարգմանութեան հարցը, որովհետեւ դրանք նախ եւ առաջ իմաստային եւ զգացմունքային մեծ բովանդակութիւն են կրում: «Ողբ»-ի մի ամբողջ հատված կառուցվում է հենց դրանց միջոցով, այդ հատվածի յուրաքանչյուր նախադասութիւն ինքնին մի ավարտուն պատկեր է: Խոսքը Հայաստանում իշխողներին եւ իշխանութեան տակ գտնվողներին բնութագրող հատվածի մասին է, որն սկսում է այսպես. «Զարթիր, երամիաս, զարթիր եւ ողբա հանդերձ մարգարեանայով որ ինչ թշուառացաքս եւ որ ինչ թշուառանայոցս եմք, դուշակեա զյառնել Հովուաց տգիտաց, որպես երբեմն Զաքարիաս յիսրայելին»: Այնուհետեւ գալիս է հեղինակի խոսքը իր ժամանակակիցների մասին: Ստ.Մալխասյանը իր թարգմանութեան ծանոթագրութիւններում այս հատվածի մասին գրում է. ««Ողբի» այս վերջին մասը կարգացողը չպետք է գրվածը բառացի ընդունի, իբրեւ թե հայ ժողովրդի բոլոր դասակարգերը ապականված են եղել ամեն տեսակ մոլութիւններով եւ Հայոց աշխարհը լցված է եղել ամենակերպ տարերային աղետներով ու հասարակական չարիքներով: Պատմութեան ոչ մի էջը չի արդարացնում այն ողբալի պատկերը, որ այստեղ նկարագրված է: Սա իսկապես արտահայտութիւն է նրա վշտահար հոգու եւ հոռետես տրամադրութեան»¹: Մալխասյանը այս մեկնաբանութեամբ ձգտում է ճիշտ ճանապարհի դնել ընթերցողին՝ սակեւ, որ Պատմահայրը խտացրել է գույները իր դառը, տազնսպալի ապրումների պատճառով, իսկ հայ ժողովրդին նա սիրում է եւ գնահատում:

Նույն հատվածը բառացի հասկանալու դեպքում կարող է թվալ, թե Հայոց աշխարհը բռնված է եղել ամեն տեսակ մոլութիւններով ու հրեշավոր չարիքներով, Վազանովը ներկայացրել է հետեւյալ կերպ. "Востани, востани! Иеремия и пророчествуя оплачь бедствия, какие мы притерпели, и какие впредь еще притерпевать будем, проповедуй как некогда проповедовал у Израельтян Пророк Захария: "Что востали пастыри безсмысленные...": Թերեւս ամենեւին էլ պատահական չէ, որ վերջին նախադասութիւնը Վազանովը թարգմանել է որպես ուրիշի ուղակի խոսք, որպես Զաքարիա մարգարեի խոսքը ուղղված իսրայելցիներին, ձգտելով հեռացնել իր ազգից մեղադրանքի սուր խոսքը:

Վազանովի թարգմանութիւնն օժտված է զգացմունքային, բանաստեղծական հզոր շնչով: Այս առիթով ուշագրութիւն գարձնենք խորենացու «Ողբի» առաջին նախադասութեանը եւ նրա արտահայտութեանը ուուսերեն երեք թարգմանութիւններում:

«Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն...»:

¹ Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմութիւն, Ե., 1968թ., էջ 374:

Վազանով.- "Рыдаю о тебе Армения! рыдая о тебе избраннейшая страна во всем Свете!":

Իռանենով. - "Оплакиваю тебя, Армения, оплакиваю тебя, великая страна всего Севера..."

Էմին.- "Оплакиваю тебя, земля Армянская, оплакиваю тебя (страна) благороднейшая из всех стран Севера!"

Հատկապես հետաքրքրական է «վեհագոյն» մակդրի թարգմանությունը: Եվ "великая", եւ "благороднейшая" մակդիրները ճիշտ են ընտրված: Բայց «Ողբի» առաջին թարգմանիչը գտել է ամենահուղական, իր երկիրը բնութագրելու համար բնագրի խոսքին ամենից ավելի մոտ "избраннейшая" բառը, որը հայերենում թարգմանվում է «ընտրյալ» կամ «ընտրյալների ընտրյալ»: Կարծում ենք, որ այս մակդիրը իտրենացու «վեհագոյն»-ի համարժեքն է ուսուսաց լեզվում:

Երկու հարյուր քսան տարի առաջ կատարված այս թարգմանությունը հայ ժողովրդի, Հայաստանի կյանքի մասին պատմելու մի փորձ է: Եվ զարմանալի չէ, որ այս նպատակով ընտրված է հենց «Ողբը»: Քանզի իր ժամանակի աղետները սգալով՝ իտրենացին գրում է.

«Զմտաւ զայսոսիկ ածելով հառաչումն յիս ի ներքս ընթանայ եւ արտոսր եւ կամեցուցանէ բարբառել բան տիրական եւ սգաւոր, եւ ոչ գիտեմ, եթէ զի այդ յարմարեցից զողբերգութիւնս եւ կամ զով արտասուեցից... զաշխարհիս եկեալ գաղետս, եթէ զապագայիցն ակնկալութիւն»: Մեծ պատմահոր հայացքը թափանցել է եւ հայոց պատմութեան ապագան՝ այնտեղ էլ տեսնելով բազում աղետներ: Բայց կործանված իր հայրենիքի պատմությունը գրելիս իտրենացին ձգտել է նախ եւ առաջ օգնել եւ հորդորել իր ժամանակակիցներին: Իր ժամանակակիցների մասին է մտածում նաեւ 18-րդ դարում ապրած հայ թարգմանիչը՝ կարծես 5-րդ դարի պատմիչի աչքերով տեսնելով հայոց աշխարհի ներկան եւ ապագան: Այնուամենայնիվ, եւ պատմահայր իտրենացին, եւ նրա «Ողբի» երկյուղած ու շնորհալի թարգմանիչ Վազանովը բացառիկ նվիրումով են կատարել իրենց առաջ դրված խնդիրը՝ լցված հայրենի հողի վերջնական փրկութեան հանդեպ պայծառ հավատով:

Մարիամ Կիրակոսյան

**ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՍՈՒՐԻՈՑ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍՆԱՃԻՂԵՐՆ ՈՒ ՄԻԱԻՈՐՆԵՐԸ**

Համազգայինը Սփիւռքի տարածքին այսօր կը հաշուէ 7 Շրջանային վարչութիւններ՝ իրենց 40 մասնաճիւղերով, գրական, երաժշտական, թատերական եւ դեղարուեստական այլազան միաւորներով եւ քանի մը կորիզներով եւ 8 մեկուսի մասնաճիւղեր:

Համազգայինը օժտուած է երկու գրասենեակներով՝ առաջինը Պէյրութի մէջ (Կեդրոնական Վարչութեան նստավայրը), իսկ երկրորդը՝ Երեւանի:

Համազգայինի Կեդրոնական Վարչութիւնը կը հովանաւորէ նաեւ Սուրիոյ շրջանի գործունէութիւնը, որուն հիմնական առաքելութիւնը կը կայանայ կրթական եւ մշակութային գործունէութեան մէջ:

Սուրիոյ շրջանին մէջ կը գործեն վեց մասնաճիւղեր.

ա) Հալէպի	«Ն.Աղբալեան» Մասնաճիւղ	400	անդամներով
բ) Հալէպի	ՀԵՄ Մասնաճիւղ	300	--
գ) Դամասկոսի	«Լ.Շանթ» Մասնաճիւղ	197	--
դ) Քեսապի	«Հ.Օհանջանեան» Մասնաճիւղ	53	--
ե) Լաթաքիոյ	«Վ.Նաւասարդեան» Մասնաճիւղ	73	--
զ) Գամիշլիի	«Ա.Ա.Հարոնեան» Մասնաճիւղ	79	--

ընդհանուր թիւ 1102

Հալէպի մէջ կը գործեն չորս միաւորներ ա) Հայագիտական Դասընթացքի Միաւոր, գ) «Բ.Կանաչեան» Երաժշտական Միաւոր, դ) «Զուարթնոց» Երգչախմբային Միաւոր, ե) «Զաւարեան» Թատերական Միաւոր:

1) «Ն.Աղբալեան» Մասնաճիւղ (Հալէպ)¹

Համազգայինի Սուրիոյ շրջանի մեծագոյն այս Մասնաճիւղը տարիներու ընթացքին ունեցած է ծաւալուն գործունէութիւն: Հիմնուած է 1930-ին եւ կը գործէ «Աղբալեան» կեդրոնէն ներս իր յարակից բաժանմունքներով: Տարիներու ընթացքին Մասնաճիւղի կազմակերպութեամբ կայացած են գրական, երաժշտական, աշուղական, երգի, պարի ու նուագի երեկոներ, ցուցահանդէս-վաճառքներ, տոհմիկ երեկոներ եւ այլ մշակութային ձեռնարկներ: Կազմակերպած է այլազան հիւրընկալութիւններ եւ քօթթէյլներ, ի պատիւ Տորա Ն.Աղբալեանի, Հայրենի խումբերու եւ յասկանչական ձեռնարկներու: Տարիներու հերթականութեամբ կազմակերպած է «Սարգիս Ղազարեան»ի անուան ասմունքի մրցանքներ:

Մասնաճիւղի վարչութիւնները ամփոփելի հանդէսներուն յարմարագոյն գիրքերով գնահատած են Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի այն շրջանաւարտները, որոնք փայլուն արդիւնք ապահոված են Հայրենի լեզուի մէջ: Մասնաճիւղը 80-ական թուականներէն սկսեալ իր գործունէութիւնը տարած է յանձնախմբային դրութեամբ:

Գրական Յանձնախումբը կազմակերպած է արուեստի, դասախօսական եւ գրական երեկոներ՝ Մ.Մեծարեանի, Յ.Օշականի, Դոկտ. Թ.Տասնապետեանի, Յ.Թումանեանի եւ այլոց, մեծարանքի երեկոներ եւ յոբելեանական Հանդիսութիւններ՝ նուիրուած Խ.Հայրիկի, Լ.Շանթի մահուան յիսնամեակին, Յովհ.Թումանեանի ծննդեան 130 ամեակին, բնութեան երգիչներու նուիրուած երեկոներ, հանդիպումներ հայ եւ արաբ թարգմանիչներու հետ եւ այլ մշակութային ձեռնարկներ:

Երաժշտական Յանձնախումբը կազմակերպած է բազմաթիւ ձեռնարկներ, ինչպէս՝ «Կոմիտասի Հանճարը» երաժշտական երեկոն՝ նուիրուած Կոմիտասի ծննդեան 125 ամեակին, յոբելեանական Հանդիսութիւն՝ նուիրուած աշխարհահռչակ եւ հայազգի արուեստագէտ երաժիշտ Շարլ Ազնաւուրի ծննդեան 75 ամեակին: Ներկայացուցած է ժամանակակից հայ երգը, կազմակերպած է նաեւ Հայրենի թէ օտար

¹ 2005 թուականը կը զուգադիպէ «Ն.Աղբալեան» Մասնաճիւղի Հիմնադրման 75 ամեակին, «Սարգարապատ» պարախումբի Հիմնադրման 25-ամեակին, «Ա.Կորքի» Գծազրկան Ուսումնարանի Հիմնադրման 20 ամեակին եւ Ա.Կորքիի (Ոստանիկ Աղոյեան) ծննդեան 100 ամեակին:

երաժշտահաններու նուիրուած դասախօսական եւ երաժշտական երեկոներ, ինչպէս՝ Յովհաննէս Պատարեանի եւ այլոց:

Թատերական Յանձնախումբի նախաձեռնութեամբ «Լ.Շանթ» թատերախումբը (Հիմնուած՝ 1980-ին) վերջին տասնամեակին ներկայացուցած է Հայ եւ օտար թատերագիրներու գործեր (ինչպէս՝ Բ.Շաֆէրի «Մթին կատակերգութիւն»ը, Պերճ Զէյթունցեանի «Յիսուս Նազովրեցի եւ իր երկրորդ աշակերտը», Լ.Շանթի «Հին Աստուածներ»ը, Վ.Էֆթիմիոյի «Մարդը, որ տեսաւ մահը» եւ Կոկոլի «Վերաքննիչը» եւ այլն) Ժ.Ֆարրայի, Ճ.Վանլեանի, Յ.Չննողեանի, Գր.Քէլէշեանի եւ Հայրենի բեմագրիչ Հրաչեայ Աշուղեանի բեմագրութեամբ:

Պարարուեստի յանձնախումբի պարագային, «Սարգարապատ» պարախումբը տարիներու վաստակով ունեցած, նուաճած է արուեստի բարձր Հորիզոններ, տարիներու Հերթական ելոյթներու կողքին մասնակցութիւն բերելով ազգային եւ պետական տօներու նուիրուած հրապարակային հանդիսութեանց զեղարուեստական յայտագիրներուն: 1990-ին «Սարգարապատ» անուանակոչումով պարախումբը ելոյթներ ունեցած է նաեւ Սուրիոյ Հայաշատ գաղութներէն ներս, առաւել՝ 1992, 1998 եւ 2003-ին Լիբանանի, 1999-ին Կիպրոսի (Նիկոսիա) եւ Հայաստանի մէջ՝ մասնակցութիւն բերելով «Մէկ ազգ, մէկ մշակոյթ» Համահայկական փառատօնին, պետական աւագանիին ներկայութեամբ: Պարախումբը 2005-ին ամրան հանդէս պիտի գայ Ճարաշի մէջ (Յորդանան) կայանալիք արուեստի փառատօնին: Պարուսոյցներ եղած են Յովսէփ Նաճարեան, Աբրահամ Կոստանեան, Արեւիկ Յակոբեան, Նորիկ Մեհրապեան, Իննա Կոստանեան, Փայլակ Սարգսեան, Վիլեն Գալստեան, Համլէթ Յակոբեան, Գէորգ Այվազեան, Գագիկ Կարապետեան եւ 1999-էն ի վեր Յովհաննէս Խաչիկեան:

2003-ի Փետրուարին Մասնաճիւղի նախաձեռնութեամբ հիմը կը դրուի «Շուշի» մանկապատանեկան պարախումբին, խմբավարութեամբ Կարօ Տատաղեանի: Մանկապատանեկան պարախումբը իր յաջող ելոյթներուն կողքին Հիմնադրութեան տարին իսկ մասնակցութիւն բերած է «Խան Հարիր»ի փառատօնին:

«Ա.Կորքի» Կերպարուեստի Ուսումնարանը հիմնուած է 11 Յուլիս 1985-ին, առաջին դասատու ունենալով Վենետիկի զեղարուեստի վարժարանէն վկայեալ Մաննա Սիուֆի: Այնուհետեւ պաշտօն ստանձնած են Հայրենի արուեստաբանուհի Սոնա Բանոյեան, Վարդգէս Պարսումեան, Յակոբ Ժամկոչեան, Սոնիա Գաբրիէլեան, Վիգէն Պերթիգեան, Զաւէն Պարտազեան եւ ուրիշներ, որոնց Հսկողութեամբ կրտսեր եւ երէց մեծ թիւով աշակերտներ հետեւած են նկարչութեան եւ քանդակի դասընթացքներուն:

«Արշիլ Կորքի» Կերպարուեստի յանձնախումբի կազմակերպութեամբ կայացած են ցուցահանդէս-վաճառքներ Հայրենի թէ՛ տեղական արուեստագէտներու գործերու եւ կերպարուեստի հաւաքական ցուցահանդէսներ:

Տարեկան Հերթականութեամբ կազմակերպուած են դասախօսութիւններ, արուեստի խոր շունչով ներկայացուցած են «Ստուերներ» եւ «Աշուն» շարքի նկարչական ցուցահանդէսները՝ մասնակցութեամբ Հայ եւ արաբ կերպարուեստագէտներու: Հաստատուած է «Արեւածաղիկ» ձեռային աշխատանքի դասընթացքները: Հրապարակուած են գծագրութեան յատուկ տետրեր՝ նուիրուած մեծանուն Հայագրի արուեստագէտներու:

Համագրայինի «Ա.Կորքի» Կերպարուեստի Ուսումնարանը իր գործունէութիւնը կը վարէ 2002-էն ի վեր Մարտիկեան շէնքէն ներս իրեն տրամադրուած նոր կեդրոնին մէջ:

Ընկերային Յանձնախումբը Հերթական ընթրիքներու կողքին ունեցած է ընկերային Հարցերու առնչուած գրոյցի երեկոներ. ինչպէս՝ «Ինչո՞ւ մարդիկ ապերջանիկ են»՝ գրուցավարութեամբ Ժորժ Վանլեանի, «Պատկանելիութիւն եւ պարտաւորութիւն»՝ գրուցավարութեամբ բժ. Խաչիկ Օհանեան, «Յանդգնութիւն եւ Համարձակութիւն»՝ գրուցավարութեամբ Վահէ Ժամագործեանի:

Տիկնանց Յանձնախումբը օժանդակած է վարչութեան ծրագիրներու իրագործման աշխատանքին եւ իր մեծ նպաստը բերած Մասնաճիւղի ձեռնարկներու

¹ Տեղին է յիշել 1999-ին պարախումբի մասնակցութիւնը 17 երկիրներու շարքին Սուրիոյ պատմական քաղաք Պուսարայի միջազգային 15-րդ փառատօնին, ինչպէս նաեւ՝ Հալէպի բերդի բեմահարթակին վրայ իր պատուաբեր ներկայութիւնները:

յաջողութեան, կազմակերպելով նաեւ ամսական հերթականութեամբ հաւաքոյթներ, տոհմիկ երեկոներ եւ շրջապտոյտներ:

2) ՀԵՄ Մասնաճիւղ (Հալէպ)

Համազգայինի Սուրիոյ այս Մասնաճիւղը իր յանձնախումբերով տարած է ուշադրաւ գործունէութիւն, համախմբելով իր շուրջ երկսեռ երիտասարդութիւնը: 1926-ին հիմնուած Հայ Երիտասարդական Միութիւնը (ՀԵՄ) Համազգայինի Սուրիոյ Շրջանային Բ. Պատգամաւորական ժողովի (Յուլիս 1988) որոշմամբ 1989-ին կանցնի Համազգայինի Հովանիին տակ: ՀԵՄ Մասնաճիւղը կը գործէ թիլէլի պատմական ակումբի շրջագիծէն ներս: Ունի պետական ճանաչում եւ կ'ապահովէ Համազգայինի եւ քոյր միութեանց կազմակերպութեամբ կայացած ձեռնարկներու պետական արտօնագրերը:

Մասնաճիւղը գործունէութիւնը կը վարէ շնորհիւ Գրական, Տիկնանց, Ընկերային, Կեդրոնատեղիի եւ «Ռազմիկ» Մանկապատանեկան Թատերախումբի յանձնախումբերուն:

Թատերական Յանձնախումբի նախաձեռնութեամբ, ՀԵՄ-ի «Ռազմիկ» մանկապատանեկան Թատերախումբը (հիմնուած՝ 1990-ին), որպէս Հանդիսատես ունենացած է յատկապէս Ազգ. վարժարաններու աշակերտութիւնը եւ ծնողները: Վերջին տարիներուն ներկայացուցած է. ա) «Մկնիկներու ժողովը», բեմադրութեամբ Յակոբ Գասապեանի, բ) «Մանկութիւն չունեցող մարդիկ», «Կարմիր Կիրակիի զինուորը» եւ «Ֆետայիի երգումը», բեմադրութեամբ Գրիգոր Քէլէշեանի, գ) «Սուտասանը» եւ «Իսկական ընկերը», բեմադրութեամբ Յարութիւն Չինոգեանի:

Իրերայաջորդ վարչութիւնները կազմակերպած են աշակերտական ձեռնարկներ, պարանցիկ հաւաքոյթներ, ծիծաղի եւ տոհմիկ երեկոներ, դասախօսական երեկոներ (ինչպէս՝ Երեւանի Պետական Թանգարանի տնօրէն Լաւրենտի Բարսեղեանի եւ Հայագիտական Դասընթացքի դասախօս-պատմաբան Ռուբէն Սահակեանի), Հայկական գաւառներու ծանօթացման երեկոներ, Հայ-արաբ մշակութային կապի ամրապնդման ձգտող արաբ գրողներու դասախօսաշարքեր, ինչպէս նաեւ Հրապարակային Հանդիսութիւններ՝ պետական եւ ազգային տօներու նուիրուած:

1995-ին Մասնաճիւղի վարչութեան կազմակերպութեամբ տեղի ունեցած է Գրիգոր Նարեկացիի նուիրուած միօրեայ գիտաժողով, «Նարեկ» Աղօթամատեանի արաբերէն առաջին ամբողջական թարգմանութեան՝ առթիւ:

3) «Լ.Շանթ» Մասնաճիւղ (Դամասկոս)

«Լ.Շանթ» Մասնաճիւղը հիմնուած է 1930-ին, 1952-ին՝ վերակազմուած: Մասնաճիւղը իր անդամներուն հետ համատեղ կը տանի գաղութի մշակութային աշխատանքները, զանոնք հաղորդ պահելով մշակութային առօրեային հետ: Արդիւնաւէտ գործունէութեան կողքին գործի լծած է մէկէ աւելի յանձնախումբեր, որոնք իրենց կարգին ուշադրաւ դեր կը կատարեն վարչութեան կողքին:

Դամասկոսի «Լ.Շանթ» Մասնաճիւղը կը գործէ Հայկական ակումբի շրջագիծէն ներս եւ ունի պետական ճանաչում: Անցնող տարիներուն վարչութիւնը ունեցած է բազմերանգ գործունէութիւն, յատկապէս իր շուրջ հաւաքելով երիտասարդ համալսարանականները, զանոնք ի մի բերելով մէկ յանձնախումբի մէջ:

Համալսարանականներու յանձնախումբի կողքին կը գործեն նաեւ Երիտասարդական, Երգչախումբի, Թատերական եւ Արխիւային յանձնախումբերը, որոնք թափ տուած են ձեռնարկներու յաջողութեան եւ կազմակերպած դասախօսական եւ գեղարուեստական երեկոներ:

Գաղութի երաժշտական ճաշակի ամէնէն ցայտուն արտայայտութիւնը կը հանդիսանայ 2002-ին կազմուած «Աղթամար» երգչախումբը, խմբավարութեամբ Հայրենի արուեստագիտուհի Արմենուհի Բարսեղեանի:

Մասնաճիւղը կազմակերպած է Մարտ 8-ի յեղափոխութեան տարեդարձին նուիրուած Հանդիսութիւններ, Թարգմանչաց եւ Վարդանանց տօներու, Ապրիլ 24-ի եւ Մայիս 28-ի նուիրուած Հրապարակային ձեռնարկներ, Թատերական ներկայա-

¹ Ցեղասպանութեան 85 ամեակին առիթով ներկայացուած Ծառուկեանի այս պատմութեան բեմականացման յարմարեցումը կատարած է Հայրենի ակաճառը բեմադրիչ եւ դերասան Սօս Սարգսեան:

² Թարգմանութեամբ Նիզար Խալիլի, Հալէպ, 1994:

ցումներ, դասախօսական երեկոներ, երգահանդեսներ, գծագրութեան դասընթացքներ եւ ցուցահանդեսներ:

Պետականօրէն վաւերացուած միութիւն ըլլալու հանգամանքը վայելելով, յարատեւ կապի մէջ եղած է Ընկերային հարցերու եւ աշխատանքի նախարարութեան հետ: Գումարած է պետական ժողովներ եւ իր գործունէութեան անդրադարձած արաբական մամուլի միջոցաւ: Ապահոված է քոյր միութիւններու ձեռնարկներու պետական արտօնագրերը: Օժանդակած է Ազգային Միացեալ վարժարանին, յատկացնելով տարեկան կրթանպաստ: Համագործակցաբար գաղութի Քոյր Միութիւններուն, կազմակերպած է տօնական օրերու յատուկ խրախճանքներ: Սերտ գործակցութիւն ցուցաբերած է Շրջանային Վարչութեան հետ, յատկապէս իր ներկայացուցիչներուն միջոցաւ: Հիւրընկալած է Շրջանային Վարչութեան կողմէ գործողողութեամբ հայրենի եւ այլ մտաւորականներ: Կազմակերպած է Հալէպի «Զուարթնոց» երգչախումբի, «Սարգարապատ» պարախումբի եւ Երեւանէն ժամանած այլազան խումբերու ելոյթները, ինչպէս «Բարեկամութիւն» պարախումբին:

4) «Վ.Նաւասարդեան» Մասնաճիւղ (Լաթաքիա)

«Սուրիոյ պետական պաշտօնաթերթը իր թիւ 3, 20 Յունուար 1966-ի թուականով կը հարորդէ, թէ Լաթաքիոյ նահանգին մէջ, կեդրոնը Լաթաքիա ըլլալով, կառավարական արտօնագիրով 26 Դեկտեմբեր 1965-ին, (834) թիւով կազմած է Համազգային Մշակութային Միութեան մասնաճիւղ մը»¹:

Լաթաքիոյ Մասնաճիւղը հիմնուած է 26 Յունիս 1931-ին, իսկ 1965-ին, ապա 1989-ին՝ վերականգնուած: Կը գործէ տեղւոյն հայկական ակումբէն ներս:

Իրերայաջորդ վարչութիւնները ունեցած են աշխոյժ գործունէութիւն: Կազմակերպած են դասախօսական երեկոներ, գիրքերու ցուցահանդեսներ, դաշնամուրի դասընթացքներ, թատերական ներկայացումներ, ընկերային հաւաքներ: Հիւրընկալած են Հալէպի «Զուարթնոց» երգչախումբը, «Սարգարապատ» պարախումբը, «Զաւարեան» թատերախումբը եւ հայրենի արուեստի այլազան խումբեր: Մասնակցութիւն բերած են ազգային թէ պետական տօներու նուիրուած հրապարակային հանդիսութեանց, գաղութի կազմակերպած այլազան տօնակատարութիւններուն ու սգահանդեսներուն, ինչպէս նաեւ Շրջանային Վարչութեան կազմակերպած Միջ-դիւանային եւ ընդհանուր ժողովներուն:

Յաջողութեամբ իրագործած են հայերէն լեզուի դասընթացք՝ տարրական մակարդակով: Իրագործած են միջնակարգի աշակերտութեան յատուկ անդերէն լեզուի եւ ընկերային գիտութիւններու ուսուցման դասընթացքներ մասնագէտ ուսուցիչներու կողմէ:

1994-1997 թուականներուն ունեցած է «Բալիկ» մանկապատանեկան երգչախումբը, Ազգային վարժարանի աշակերտութեան մասնակցութեամբ, խմբավարութեամբ Սաթենիկ Աբէլեանի:

2002-ին Մասնաճիւղը ձեռնարկած է «Նարեկ» երգչախումբի եւ «Գեղարդ» պարախումբի կազմութեան: Խմբավարներ եղած են Գայիանէ Տէրեանն ու Սամուէլ Վարոսեանը, իսկ պարուսույցներ՝ Գօգօ Յարութիւնեանն ու հայրենի արուեստագէտներ Յովհաննէս Խաչիկեանն ու Յարութիւն Կարապետեանը: Պարախումբը ելոյթներ ունեցած է նաեւ Քեսապի, Հոմսի եւ Այնճարի մէջ: Շրջանային Վարչութեան հովանաւորութեամբ եւ օժանդակութեամբ յառաջացած այս խումբերը իրենց ելոյթներով արտասովոր խանդավառութիւն ստեղծած են Լաթաքիոյ մշակութասէր շրջանակներէն ներս, ներգրաւելով յատկապէս երիտասարդութիւնը ակումբի շրջագիծէն ներս:

Լաթաքիոյ «Վ.Նաւասարդեան» Մասնաճիւղի վարչութիւնները, հնարաւոր բոլոր կարելիութիւնները ի գործ դրած են անցնող տարիներուն կենսունակ պահելու տեղւոյն մշակութասէր հայկական գաղութը:

5) «Ա.Ա.Հարոնեան» Մասնաճիւղ (Գամիշլի)

Գամիշլիի «Ա.Ա.Հարոնեան» Մասնաճիւղը հիմնուած է 1978-ին: Կը գործէ ՀՄԸՄ-ի ակումբէն ներս, գործակցելով տեղւոյն թաղական Խորհուրդին եւ Հոգաբարձութեան հետ: Համազգայինի «Ա.Ա.Հարոնեան» Մասնաճիւղը կը տանի արդիւ-

¹ Տեղեկագիր Համազգայինի Լաթաքիոյ մասնաճիւղին, «Համազգայինը Լաթաքիոյ մէջ», 31.08.1965, Լաթաքիա, էջ 1:

նաև էտ աշխատանք, Գրադարանի, Դաստիարակչական եւ Ընկերային յանձնախումբերու միահամուռ ջանքերով:

Իրերայաջորդ վարչութիւնները ձգտած են հայեցի շունչ փոխանցել նորահաս սերունդին, կազմակերպելով գիրքերու ցուցահանդէսներ, գրական երեկոներ՝ նուիրուած հայ թէ օտար բանաստեղծներու, դասախօսաշարքեր, ամառնային միամսեայ դասընթացքներ՝ հայերէն եւ անգլերէն լեզուներու, դժագրութեան եւ համակարգիչի ուսուցում, կրօնաբարոյական դասախօսութիւններ եւ այլն:

Շրջանային Վարչութեան նախաձեռնութեամբ կազմակերպած են Հալէպի «Սարգարապատ» պարախումբի, «Զուարթնոց» երգչախումբի եւ «Զաւարեան» թատերախումբի ելոյթները: Յատուկ ձեռնարկներով մասնակցութիւն բերած են ազգային եւ պետական տօներու նուիրուած հանդիսութեանց եւ հիւրընկալած հայրենի մտաւորականներ եւ դասախօսներ: 1985-ին Գրական յանձնախումբի նախաձեռնութեամբ հարատարակած են «Ովասիս» պարբերաթերթը: Տարած են արուեստի դպրոցի ստեղծման աշխատանքը, շաբաթական չորսօրեայ դրութեամբ, դասաւանդելով գծագրութիւն եւ քանդակագործութիւն:

1998-ին Մասնաճիւղի վարչութիւնը նախաձեռնած է «Վանայ» մանկապատանեկան երգչախումբի յառաջացման, խմբավարութեամբ Հալէպէն գործող դուռած, հայրենի արուեստագէտ Սամուէլ Վարոսեանի: Խումբը ընդմիջումէ ետք, 2004-ին կրկին աշխատանքի լծուած է նոյն խմբավարին հետ: Սակայն քաղաքական պայմաններու բերումով ժողովրդային համերգ տեղի չէ ունեցած: Հակառակ բոլոր դժուարութիւններուն Մասնաճիւղի վարչութիւնը բժախնդիր մօտեցումով եւ համբերատար հետեւողականութեամբ նոյն տարուան վերջաւորութեան յաջողած է խումբը բեմ բարձրացնել, գեղարուեստական ղեկավարութեամբ Թամար Մերապեանի: Մասնաճիւղի վարչութեան անդամները մասնակցած են Շրջանային Վարչութեան կազմակերպած Միջ-դիւանային ժողովներուն եւ հանդիպումներուն:

Գամիչիի Մասնաճիւղի տարած աշխատանքը գնահատելի է իր ունեցած նախաձեռնութիւններուն համար, յատկապէս մանկապատանեկան բնագաւառէն ներս:

6) «Հ.Օհանջանեան» Մասնաճիւղ (Քեսապ)

Քեսապի «Հ.Օհանջանեան» Մասնաճիւղը հիմնուած է 1988-ին: Կը գործէ Քեսապի նորակերտ համալիրի իրեն տրամադրուած սենեակէն ներս յանձնախմբային դրութեամբ, ջանալով վառ պահել հայ մշակոյթի բոցը: Տարիներու ընթացքին կազմակերպած է Տոհմիկ երեկոներ, հայ գրքի ցուցահանդէս-վաճառքներ եւ դժագրութեան դասընթացք՝ հայկական եկեղեցիներու ճարտարապետութեան մասին: Հիւրընկալած է գաղութը այցելած մտաւորականները եւ կազմակերպած համապատասխան դասախօսութիւններ: Ազգային ավանդոյթներու պահպանման նպատակով պարտաւորած է Քեսապի ազգագրական երգերուն նուիրուած ձայներից մը, նախաձեռնութեամբ ժիրայր Թրթոեանի: Հիւրընկալած է եւ յաջողաբար կազմակերպած Հալէպի «Զուարթնոց» երգչախումբի, «Սարգարապատ» պարախումբի եւ «Զաւարեան» թատերախումբի ելոյթները: Ա.Աստուածածնայ տօնին առթիւ կազմակերպած է մշակութային փառատօններ, Քեսապի եւ Էսկիւրանի մէջ:

Բեմագրուած են երգիծական, պատմական եւ ընկերային թեմաներով թատերութիւններ, ցուցմունքներով Ռիթմ Մանճիկեանի, Սոնա Պաղտուտի, Ծաղկանոյ Մանճիկեանի, Ժիրայր Թրթոեանի եւ Հալէպէն հրաւիրուած Գրիգոր Քէլէշեանի: Թատերախաղեր ներկայացուած են նաեւ Լաթաքիոյ, Այնճարի եւ Հալէպի մէջ: 2003-ին իրականացած է «Կանթեղ» մանկապատանեկան երգչախումբի եւ «Արցախ» մանկապատանեկան պարախումբի կազմութիւնը, ունենալով Հալէպէն Գայիանէ Տէրեանը՝ որպէս խմբավարուհի, իսկ Ժիրայր Թրթոեանը՝ որպէս պարուսոյց: Հարկ է աւելցնել, որ Շրջանային Վարչութեան եւ Քեսապի Մասնաճիւղի աննախընթաց ճիգերուն շնորհիւ յառաջացան այս խումբերը, տեղւոյն մշակութասէր ժողովուրդը արուեստի կամարին ներքեւ համախմբելու հեռանկարով:

Մասնաճիւղը մաս կազմած է գաղութէն ներս գործող քոյր միութիւններու խառն ժողովներուն եւ ներկայ գտնուած Շրջանային Վարչութեան Միջ-դիւանային եւ ներկայացուցչական ժողովներուն:

7) «Զուարթնոց» Երգչախմբային Միւսուր (Հալէպ)

«Հոգեկան կեանքի, յոյզերի եւ ապրումների արտայայտութեան եւ հասկացողութեան լաւագոյն միջոցներից մէկը, խօսքի կամ լեզուի կողքին, երգն է: Եթէ երգն ինքն ըստ ինքեան հոգին ազնուացնող եւ կազդուող յատկութիւններով մի

գանձ է ազգային մշակույթի եւ ժողովրդական բազմութեան գեղարուեստական դաստիարակութեան համար՝ երգչախումբերի կազմութիւնն ու մարզանքը մի դպրոց է խմբի անդամների համար բազմաթիւ կողմերով: Խմբի անդամների մէջ զարթնում է սէր եւ գիտակցութիւն դէպի հայրենին եւ ազգայինը, որ օրհնութիւն է յատկապէս մեր հեռաւոր գաղութների համար»:

Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ
23 Ապրիլ 1946

Սկզբնական շրջանին (1951-1968) երգչախումբը կոչուած է «Շողակաթ» եւ մաս կազմած Հալէպի Ա.Քառասնից Մանկանց Մայր եկեղեցւոյ դպրաց դասի վարչութեան: Յետագային՝ 1968-1988 երգչախումբը պաշտօնապէս «Զուարթնոց» անուանուելով հովանաւորուած է Բերիոյ Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանի կողմէ, արձանագրելով կազմակերպչական եւ կատարողական նուաճումներ: Իսկ 1988-էն սկսեալ, Համազգայինի Սուրբ Ռ. Պատգամաւորական ժողովին (Յուլիս 1988) կողմէ կը վաւերացուի, որպէս Համազգայինի Սուրբ Նրջանային Վարչութեան միաւոր:

Տարիներու հերթականութեամբ երգչախումբը ունեցած է աւելի քան 200 պաշտօնական համերգներ Հալէպի, Դամասկոսի, Պէյրութի, Լաթաքիոյ, Քեսապի եւ Գամրիշի մէջ, Հանդիսատեսներուն մատուցելով հայ երաժշտութեան բազմաբնոյթ գոհարներ: Ներկայացուցած է աւելի քան 1000 հայ եւ օտար դասական եւ ժողովրդական երգեր: Օտար եւ հայ մամուլը լայնօրէն անդրադարձած է «Զուարթնոց» երգչախումբի կատարողական մակարդակին եւ կատարած համապատասխան գնահատանք: Տարիներու վաստակ ունեցող «Զուարթնոց» երգչախումբը իր երգացանկին մէջ ներառելով արաբերէն երգերու բազմաձայն երգեցողութիւնը, ամրապնդած է հայ եւ արաբ բարեկամութեան կապերը: Դամասկոսի հեռատեսիլի կայանը գնահատելով այս նախաձեռնութիւնը, երգչախումբի երգերէն մաս մը արձանագրած է եւ զետեղած իր արխիւներուն մէջ: 55 տարիներու ընթացքին երգչախումբը զեկավարած են տեղացի թէ հայրենի արհեստավարժ խմբավարներ, ինչպէս՝ Արսէն Սայեան, Ռաֆֆի Սվաճեան, Պօղոս Ապաճեան, Տ. Կոմիտաս Ծ. Վրդ. Օհանեան, Սեդրակ Երկանեան, Ռուբէն Ալթունեան, Խորէն Մէլիսանաճեան, Կարէն Սարգսեան եւ Սամուէլ Վարոսեան:

«Զուարթնոց» երգչախումբի կամարին ներքեւ իրենց կարողութիւնները յայտնաբերած են տաղանդաւոր նուագակցողներ եւ մեներգողներ, որոնք երգչախումբէն ներս գործօն դեր ունեցած են եւ շարունակած իրենց ուսումը հայրենիքի մէջ, տիրանալով բարձր մակարդակներու: «Զուարթնոց» երգչախումբը իր շնորհալի անդամներուն եւ ընտրեալ խմբավարներուն կարողութիւններուն վստահելով միշտ ձոնացուցած է իր երգացանկը, հայ եւ օտար, դասական եւ ժողովրդական երգերով: Ելոյթներ ունեցած է Սուրբոյ տարածքին, ինչպէս նաեւ Լիբանանի մէջ:

Իրերայաջորդ վարչութիւնները իրենց անվերապահ աշխատանքը տարած են ապահովելու երգչախումբի մասնակցութիւնը պետական թէ ազգային տօներու նուիրուած հանդիսութեանց յայտագիրին, նպատակ ունենալով հայկական երգն ու երաժշտութիւնը ծանօթացնել ոչ միայն սուրիահայրենի, այլ նաեւ՝ արաբ եւ օտար հասարակութեան:

Ընկերային յանձնախումբի օժանդակութեամբ ունեցած են անդամական ընթրիքներ, խրախմանքներ, պարահանդէսներ եւ պտոյտներ:

«Զուարթնոց» երգչախումբը կը շարունակէ իր յաղթական գնացքը մշակույթի ու երաժշտութեան անդաստանէն ներս, ձգտելով հայ երգը հնչեցնել հարազատօրէն, հայօրէն, հաւատալով որ երգչախումբ մը կրնայ դրական դեր ունենալ մեր մշակութային ժառանգի տարածման ուղղութեամբ:

8) «Զաւարեան» Թատերական Միաւոր (Հալէպ)

Համազգայինի «Զաւարեան» Թատերախումբը կազմուած է 1947-ին՝ Ազգ. Զաւարեան վարժարանի Հոգաբարձութեան կողմէ: 1988-ի Յուլիսին, Համազգայինի Սուրբ Ռ. Պատգամաւորական ժողովի որոշմամբ, «Զաւարեան» Թատերախումբը կը դառնայ Համազգայինի միաւոր: Կը գործէ Ազգ. Զաւարեան Վարժարանէն ներս, ընդհանրապէս գործակցելով բեմադրիչներ Գրիգոր Քէլէշեանի եւ Յարութիւն Չննոգեանի հետ:

Միաւորի վարչութիւններու կազմակերպութեամբ «Զաւարեան» Թատերախումբը ներկայացուցած է բազմաթիւ Թատերախաղեր՝ երգիծական եւ պատմական բնոյթով, բեմականացուած՝ տաղանդաւոր հայ Թատերագիրներու գործերէն:

Հրամցուցած է նաև օտար Հեղինակներէ թարգմանուած գործեր: Տարիներու Հետեւողականութեամբ թատերախումբը բեմադրած է Պաֆասի «Ստախօս կուզուի», Գլոտ Մօնիէի «Հերմիսի», էտտուարտօ Տէ Ֆիլիփոյի «Մննդեան տօները սինիոր Կապրիէլոյի տան մէջ», «Կիները սուտ չեն խօսիր», «Մեռնիլը որքան դժուար է», Տարիօ Ֆոյի «Մի՛ Վճարեր Գինը», «Պատուաւոր գողը», Պ.Ջէյթոնցեանի «Մեռնիլը որքան դժուար է», Յ.Պարոնեանի «Մեծապատիւ Մուրացկանները», «Պաղտասար Աղբարը» եւ այլ թատերախաղեր, որոնք անգամ մը եւս կու գան անդրադառնալու, որ Համազգայինի մատուցած ներկայացումները ազգային եւ մարդկային հարցեր շօշափող աղբիւրներ են:

«Զաւարեան» թատերախումբը ունեցած է գեղարուեստական ղեկավարներ, բեմադրիչներ Ռուբէն Պարսումեան, Վարուժան Խտրչեան, Գրիգոր Քէլէշեան եւ Յարութիւն Չննոզեան, որոնք իրենց հնարաւոր սահմաններուն մէջ ջանացած են լաւագոյն ձեւով ներկայացնել պատմական թէ՛ ժամանակակից թատերախաղերը, ողբերգութիւնն ու կատակերգութիւնը: Միաւորի Վարչութիւնը հիւրընկալած է Հայրենի սենեկային թատրոնը իր չորս տարբեր ելոյթներով, Սօս Սարգսեանի թատերախումբը, Վարուժան Խտրչեանի «Թատոն 67»ն եւ այլ խումբեր, որոնք Հայէպ հրաւիրուած են Շրջանային Վարչութեան կամ մասնաճիւղերու կողմէ: Վերջին տարիներուն վարչութիւնը յառաջացուցած է Տիկնանց եւ Ընկերային յանձնախումբեր, որոնք օժանդակած են վարչութեան թատերական թէ՛ ընկերային ձեռնարկներուն: Միաւորը թատերախաղերու առընթեր կազմակերպած է նաև պտոյտներ, հաւաքութիւններ, ծիծաղի երեկոններ եւ այլ ձեռնարկներ:

9) «Բ.Կանաչեան» Երաժշտական Դպրոցի Միաւոր (Հայէպ)

Գաղութէն ներս անհրաժեշտ կարիքը կը զգացուէր Հայկական երաժշտական դպրոցի մը գոյութեան, մանաւանդ երբ արեւմտեան բարբերու լայն ներթափանցումը եւ բարոյական արժէքներու նահանջը սկսած էր խաթարել նոր սերունդին Հայեցի նկարագիրը:

Նոր սերունդը օտար մշակոյթի ազդեցութենէն գերծ պահելու եւ սփիւռքահայ օճախներուն մէջ Հայկական նուազն ու երաժշտութիւնը վառ պահելու առաջադրանքէն թելադրուած, երաժշտասէր անհատներու համեստ, բայց ջերմ փափաքով օրակարգի սեղանին կը դրուէր հարցը. ստեղծել երաժշտական դասընթացներու փոքր դպրոց մը: Առաջարկը անմիջապէս կը գտնէ իր արձագանքը: Հետեւաբար գործը նախաձեռնելու եւ աշխատանքը կազմակերպելու որոշումը կը դառնար հապճեպ:

Հայ Երիտասարդաց Միութիւնը 4 Մայիս 1986-ին բացումը կը կատարէ գաղութի առաջին Հայկական երաժշտական դպրոցին Գերաշնորհ Տ. Սուրէն Սրբազան Արք. Գաթարոյեանի հովանաւորութեամբ եւ ներկայութեամբ շուրջ 150 բարերարներու եւ Հայէպահայ երաժշտասէրներու, որպէս գեղարուեստական տնօրէն ունենալով Ժիրայր Ռէիսեան:

Երաժշտական այս դպրոցը մկրտուեցաւ «Բ.Կանաչեան» Երաժշտական Դպրոց, ի յարգանս անուանի երաժիշտ Բարսեղ Կանաչեանի, որ ռահվիրան եղաւ Հայէպահայ երաժշտական եւ երգչախմբային կատարողութեանց: «Բ.Կանաչեան» երաժշտական դպրոցը, որ մինչեւ 1997 կը գործէր ՀԵՄ Մասնաճիւղի անմիջական հովանաւորութեան տակ, Համազգայինի Սուրբոյ Շրջանային Թ. Ներկայացուցչական ժողովի (Յուլիս 1997) որոշմամբ եւ Շրջանային Վարչութեան տնօրինումով կը վերածուի միաւորի:

«Բ.Կանաչեան» երաժշտական դպրոցը ի սկզբանէ որպէս կեդրոն ունեցած էր Ազգ. Սահակեան վարժարանը: Իր հիմնադրութեան օրերուն կը հաշուէր 44 աշակերտներ եւ 7 ուսուցիչներ, իսկ 2004-2005 տարեշրջանին՝ շուրջ 300 աշակերտներ եւ 50 պաշտօնեաներ: Երաժշտական դպրոցը իր հիմնադրութենէն մինչ օրս գործը առաջ տարած է որակաւոր ուսուցչական կազմով, որուն նպատակն եղած է զարգացնել եւ քաջալերել շրջանիս երաժշտասէր ուսանողութեան երաժշտական ճիրքերը: Երաժշտական գործիքներու ուսուցումը կը տարուի տեղւոյս եւ Հայրենի մասնագէտ ուսուցիչ-ուսուցիչներու կողմէ: Սկզբնական շրջանին կը դասաւանդուէին սոլֆեժ, դաշնամուր, միջնադարեան սրինգ, ջութակ, կիթառ, յետագային՝ թաւ ջութակ, երգեհոն, գլարինէթ, ֆլիւթ, սաքս, ձեռնադաշնակ, դանոն, դալարափող, ձայնամարդութիւն եւ երաժշտութեան պատմութիւն:

1996-ին դպրոցէն ներս կը յառաջանայ լարային գործիքներու համոյթ մը, որուն ղեկավարն էր հայրենի արուեստագէտ Ռուբէն Ալթունեանը, իսկ ներկայիս՝ Վիգէն Չալեանը: Համոյթը բազմիցս ելոյթներ ունեցած է Հալէպի եւ Սուրիոյ այլ շրջաններուն մէջ: 2004-էն սկսեալ ուսումնական ծրագիրը կիրաւորուի հայրենի ջութակահար, դպրոցի գեղարուեստական բաժնի տնօրէն Արմէն Ճենտերէճեանի մշակած ուրուագիծին համաձայն: Դպրոցի գործունէութեան հեղասահ ընթացքին իրենց կարեւոր ներդրումը ունեցած են գեղարուեստական վարիչ տնօրէնտնօրէնուհիները: Սակայն աշխատանքի հիմնական բաժինը ստանձնած են միաւորի վարչութիւնները, որոնք կը հովանաւորեն եւ կերաշխաւորեն վարչական ու տնտեսական գրութիւնը, ինչպէս նաեւ դպրոցին կազմակերպած այլեւայլ երաժշտական ձեռնարկները: Միաւորի վարչութիւններու նախաձեռնութեամբ կայացած են դաշնամուրային, փողային եւ լարային նուագահանդէսներ՝ նուիրուած մեծ երգահաններու, մենանուագներ, ուսուցչական կազմի ելոյթներ, ամովերջի հանդէսներ եւ վկայականաց բաշխման հանդիսութիւններ՝ աւարտական կարգի աշակերտներու:

«Բ. Կանաչեան» երաժշտական դպրոցը իր դիմագրաւած բազմաբնոյթ դժուարութիւններու կողքին միշտ գերադասած է իր հիմնական նպատակը, որն էր համապարփակ երաժշտական կրթութիւն ջամբել աշակերտութեան, կորիզ մը ըլլալ երաժշտական կրթութեան, մատուցել երաժշտական ընդհանուր զարգացում, խրախուսել տաղանդաւոր երեխաները, առիթ ընծայել աշակերտներուն, որ իրենց տաղանդը յայտնաբերեն, մշակեն գայն ու հետեւողական աշխատանքով աստիճանաբար նուաճեն իրենց երաժշտական գիտելիքները: Երիտասարդ ուժեր պատրաստելու խիստ կարեւորութիւնը առաջնահերթ համարելով, Համազգայինի «Բ. Կանաչեան» երաժշտական դպրոցը իր կարողութեան սահմաններուն մէջ հաստատ քայլերով կը շարունակէ իր ընթացքը եւ կուղղուի դէպի յաջողութիւն: Համախորհուրդը մասնագէտ ուսուցիչներու ջանքերուն արդէն արձանագրած է նորանոր նուաճումներ:

10) Հայագիտական Դասընթացքի Միաւոր (Հալէպ)

Համազգայինի վստահուած առաքելութեան ճամբով, մշակութային գործունէութեան զուգահեռ, հիմնական դերակատարութիւն ունի կրթական գործունէութիւնը, որուն պարագային նկատի ունենալով կրթական հաստատութիւններէ ներս կարիքը հայ հոգիով թրծուած եւ գաղափարապաշտ երիտասարդներու, հայոց պատմութեան, գրականութեան եւ մանկավարժութեան գիտելիքներով հարստացած եւ հայերէն լեզուի գիտակ դասատուներու, առաւել հասարակական կեանքէ ներս մարդոյթի պատրաստութեան, Համազգային Սուրիոյ Շրջանային Վարչութիւնը 1 Նոյեմբեր 1996-ին, Քարէն Եփփէ Ազգ. Ճեմարանի սրահէն ներս ուսանողներու, դասախօսական կազմին, Հայաստանէն հրաբար Հալէպ գտնուող Աւիկ Իսահակեանի եւ Բերիոյ Թեմի Ուսումնական Խորհուրդի ատենապետին ներկայութեամբ, բացումը կը կատարէ Համազգայինի Հալէպի Հայագիտական եռամեայ դասընթացքին, հաւատարմով գաղութէն ներս անոր բերելիք անժխտելի դերակատարութեան: Յանդուգն նախաձեռնութիւն մը, ինչ որ Համազգայինի մշակութային գործունէութեան այլագանութիւնը կը պահէ մինչեւ օրս եւ դպրոցը ժամագրավայր կը դարձնէ Հայագիտութեան տարբեր բնագաւառներու ծանօթ դասախօսներուն եւ ուսանողներուն:

Շատ չանցած Հայագիտականի եռամեայ դասընթացքը (չաբաթական երեք օրերու վրայ երկարող) կը փոխարինուի չաբաթական 16 ժամով քառամեայ դասընթացքի: Հայ ժողովուրդի մշակութային, կրթական եւ այլ կարիքներուն հասնելու առաջադրանքով, ինչպէս նաեւ հայ գիրք, գրականութիւնն ու մշակոյթը մեր շրջանին մէջ կենդանի պահելու նախանձախնդրութեամբ հիմնադրուած Համազգայինի Հայագիտական Դասընթացքը կը գործէ ցարդ աւելի քան քառասուն ուսանողուհիներու մասնակցութեամբ, շնորհիւ Շրջանային Վարչութեան երկարամեայ ու յարատեւ ճիգերուն, Փալուստ Կիւլպէնիկեան Հիմնարկութեան ուղարկած կրթանպաստին, ինչպէս նաեւ Ազգ. Իշխանութեան, Հայ Օգնութեան Միութեան, Սուրիահայ Օգնութեան Խաչի եւ անհատ բարերարներու կատարած օժանդակութեան եւ ցուցաբերած հոգածու վերաբերմունքին:

Պաշտօնէութիւնը կը բաղկանայ ընդհանրապէս քաղաքիս վաստակաւոր դասախօս-դասախօսուհիներէն, որոնք անխոնջ նուիրուածութեամբ եւ մեծ սիրով կը փորձեն յարմար գետին պատրաստել գրչի սպասարկուներուն եւ կը նպաստեն մշակութային բնագաւառի գործօն տարրերու աճումին:

Դասընթացքի բարգաւաճման մէջ իրենց մեծ ներդրումը ունին նաեւ Շրջանային Վարչութեան հրաւերով իւրաքանչիւր տարի Հալէպ ժամանած մէկէ աւելի Հայրենի մասնագէտ դասախօս-դասախօսուհիները, որոնց խանդավառութիւնը քաջալեր կը հանդիսանայ տուեալ գործի իրականացման եւ շարունակման: Հրաւիրեալ այցելու բանախօսները պարբերաբար ելոյթներ կուենան նաեւ Շրջանային Վարչութեան, Ուսումնական Խորհուրդի եւ Միաւորի վարչութեան կազմակերպութեամբ, ինչպէս նաեւ կընդառաջեն գաղութէն ներս գործող այլ միութիւններու առաջարկներուն:

Հայագիտական Դասընթացքը կը ներառէ Գրականութիւն (Հին եւ նոր շրջան), Քերականութիւն, Լեզուի մշակում, Հայոց Պատմութիւն, Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, Բանահիւսուցիչ, Գրաբար, Հայ Եկեղեցւոյ, Թատրոնի, Քանդակագործութեան եւ Ձեռագրաց պատմութիւն, Հայ Մամուլի եւ Տպագրութեան պատմութիւն, Մանկավարժութիւն, Հոգեբանութիւն, Միջազգային դասական գրականութեան ծանօթացում, Փիլիսոփայութիւն¹ եւ Համանման յարակից այլ առարկաներ:

2004-էն սկսեալ ուսումնական ծրագիրը կիրառործուի Համաձայն Երեւանի Խ.Աբովեանի անուան պետական մանկավարժական Համալսարանէն ներս ի գործ դրուած ծրագրին: Դասընթացքի ծրագրի իրագործումը վստահուած է Միաւորի Վարչութեան, որ կը հովանաւորէ ուսուցչական կազմի աշխատանքը:

Համազգայինի Հալէպի Հայագիտական քառամեայ Դասընթացքի տարեկան տեւողութիւնն է Հոկտեմբերէն մինչեւ Յունիս ամիսը (չաբաթական չորսօրեայ դրութեամբ), որուն ընթացքին ուսանողութիւնը, ըստ պատշաճութեան, կը յանձնէ իւրաքանչիւր դասախօսի Համար նկատի առնուած քանի մը գրաւորներ ու երկու կիսամեայ քննութիւններ: Քառամեայ ընթացքի աւարտին, յետ քննութեանց եւ առանձին աւարտաճառերու ներկայացման ու հրապարակային քննարկման, ընթացաւարտներուն կը շնորհուի յատուկ վկայագիր, որ յետ այսու Կեդրոնական Վարչութեան կողմէն վաւերացումը կը վայելէ Երեւանի Խ. Աբովեանի անուան պետական մանկավարժական Համալսարանին: Հետեւաբար, Հալէպի Համազգային Հայագիտական Դասընթացքին քառամեայ շրջանը բոլորած ընթացաւարտը, ըստ փափաքի եւ Համաձայն յիշեալ Համալսարանին եւ Շրջանային Վարչութեան միջեւ կնքուած Համաձայնութեան (5 Մարտ 2004), Հնարաւորութիւն կուենայ Հայրենի Համալսարանէն ներս երկու տարիներու ուսումնառութենէ ետք արժանանալու Համալսարանական Համապատասխան վկայականի:

Յիշեալ դասընթացքէն անկախ 2002-ի Փետրուարէն ի վեր ընդառաջելով տիկիներու եւ օրիորդներու կողմէ ներկայացուած առաջարկին, գոյութիւն ունի նաեւ առաւօտեան դասընթացք մը՝ երկու տարիներու Համապարփակ ծրագրով: Շրջանաւարտ ուսանողուհիները դասընթացքի աւարտին կը ստանան Համապատասխան վկայագիր: Յիշեալ գոյգ դասընթացքները կը միտին պատրաստել Հայ Հոգիով թրծուած եւ գաղափարապաշտ Հայ լեզուի եւ գրականութեան դասատուներ, որոնք ազգային եւ մտաւորական սնունդ պիտի տան սուրիահայութեան, նաեւ մարդուժ ընկերային եւ Հասարակական կեանքէ ներս:

Բէկի Էքմանեան

(Սուրիա, Հալէպի Համազգայինի
Հայագիտական Հիմնարկի շրջանաւարտ)

¹ Մինչեւ այսօր փիլիսոփայութեան մասնագէտ դասախօսներ չէ հիւրընկալած Հայագիտականը:

ИЗ ИСТОРИИ АРМЯН ГОРОДА СВЯТОГО КРЕСТА СУКИАС ИЛЬИЧ СЕРЕБРЯКЯН

Сукиас Ильич Серебрякян
15 октября 1912 года, г.Армавир

В 1893 году в городе Святого Креста, Ставропольской губернии, в бедной армянской семье Ильи и Эрикназ Серебряковых родился второй ребенок. Родители назвали мальчика Сукиасом. Семья, в которой у мальчика со временем появлялось еще пятеро братишек и сестреночек, жила в маленькой саманной хате. Мама Сукиаса, как и многие женщины Святого Креста того времени была домохозяйкой, занималась воспитанием детей. Отец слыл в городе виртуозом-скрипачом. Он зарабатывал на жизнь себе и своей семье игрой у горожан на свадьбах, похоронах и любых других мероприятий, там, где требовался хороший музыкант. Но, не смотря на все старания отца, семья жила очень бедно. Трудности преодолевали сообща. И помогли им в этом музыка и песни. Семья была очень музыкальной, почти каждый день из хаты Серебряковых на улицу лилась песня. Пели армянские церковные и народные песни. Сукиас выучился игре на скрипке и

мог играть на этом инструменте не хуже отца. А младшая сестренка, обладавшая красивым и звонким голосом, удостоилась высокой чести - ее зачислили в лучший церковный хор города. Нужда не смогла остановить желание родителей Сукиаса дать детям образование: все, и мальчики и девочки, за исключением старшей дочери, учились и окончили четырехклассную церковно-приходскую школу. Способные братья Сукиаса быстро нашли себе достойную работу. Так, старший, Томас, стал приказчиком в лавке Егора Серебрякова - брата отца. А третий сын - Мартын, устроился на очень престижную работу во Владикавказе, в один из лучших магазинов модной одежды, располагавшийся на центральной улице города, где очень скоро стал управляющим. Сам же Сукиас еще с малых лет все свое время посвящал учебе. Доходило даже до казусов и конфликтов с соседями. Так, из-за отсутствия в достаточном количестве бумаги, которая была дорогим удовольствием для семьи Серебряковых, мальчик часто решал задачи по арифметике, другим дисциплинам и делал он эти упражнения вместо тетрадок... на беленых стенах своей и соседских хат, на которых углем выводил уравнения, формулы, теоремы... За это, помимо того, что он регулярно и как следует получал нагоняй, за ним также закрепилось прозвище Абэ-це, - по латинским буквам, часто использовавшимся в математических формулах. Благодаря своему упорству, любознательности и стремлению к самообразованию, Сукиас добился больших результатов. Он в совершенстве овладел армянским и русским языками. Участвовал в первой мировой войне. На фронте вступил в партию большевиков, стал активным участником революционного движения.

В тревожные предреволюционные годы Сукиас создал семью, у него родился сын Николай. Однако, прожив немногим более года со своей женой, Сукиас Ильич разошелся с ней по политическим убеждениям: он-большевик, она - эсерка. На какое-то время он теряет из вида жену и сына но, опомнившись, после того, как простые человеческие чувства взяли верх над надуманными партийными догмами, пытается найти их..., но тщетно. Так, в пучине гражданской войны, Сукиас потерял семью.

На это же время приходится и изменение фамилии Сукиаса Ильича. Чтобы подчеркнуть свое армянское происхождение, он меняет фамилию Серебряков на Серебрякян.

Сукиас Ильич принимал активное участие в партийной работе, участвовал в большевистских съездах, был лично знаком с такими вождями большевиков, как Ленин, Киров, Троцкий. Однажды Сукиас, в качестве стенографиста, даже записал речь Ленина на одном из митингов. А с Троцким он, позже, уже после окончания гражданской войны, неоднократно встречался в Святом Кресте (Прикумске). Отдыхавший на Кавказских Минеральных Водах Троцкий иногда навещался в город, в окрестностях которого в Прикумских плавнях любил охотиться. Факт знакомства и общения Сукиаса Ильича Серебрякяна и Льва Давидовича Троцкого нашел свое отражение в русской литературе. Так, в документальной повести Валерия Якубова «Через три войны», рассказывающей о жизненном и боевом пути гвардии полковника, участника двух знаменательных парадов на Красной площади в Москве: в ноябре 1941 и июне 1945 годов, почетного гражданина города Кисловодска Артура Исаевича Адельханяна. Родители Артура Исаевича были беженцами из Карсской области, нашедшими приют и вторую родину в городе Святого Креста. Здесь Артур Адельханян пошёл в армянскую школу. И вот, что произошло в один из дней: «Учился Артур в Армянской школе, заведовал которой Аванес Сагателян, беженец из Карса. В одноэтажном здании было всего две «аудитории», что не только совмещало обучение мальчиков и девочек, но и смешивало учеников разных возрастов: в одной комнате сидели классы с первого по третий, в другой - занимались четвёртый и пятый.

Учителей пригласили из Армении. Мушег Авакимян, Завен Никогосян и Манушак Асатурян были полны энтузиазма и рвения и не только добросовестно исполняли свои обязанности, но и делали гораздо больше. Они устраивали в школе спектакли на армянском языке, причём привлекали и учеников, и их сестёр и братьев. А на выступления ансамбля народных танцев и хора вместе с родителями приходило много других горожан.

Для Артура и других ребятешек камнем преткновения был русский язык. В семье разговаривали на родном, его друзья - Павел Монгоян, Арам Аракелян, Ваган Акоюн - были детьми таких же беженцев из Карсской области, в школе тоже звучала только армянская речь.

Однажды армянскую школу в полном составе вывели на митинг.

Главная площадь была загружена народом. Сюда пришли не только ученики и учителя всех школ, - казалось, целый город выплеснулся на узкие улочки.

Один из старшеклассников, указывая на балкон старого дома, сказал:

- А вот Троцкий, великий революционер.

- Другие замотали головами, стараясь получше разглядеть важного гостя.

- Где, где? - спрашивали самые нетерпеливые.

Польщённый тем, что оказался наиболее осведомлённым, мальчик пояснил:

- Вон, в очках, с бородой, рядом с Серебрякяном стоит. Я его в газете видел.

Артур рассматривал невысокого курчавого человека в кожаной тужурке. Хотя ему ещё не исполнилось и десяти, он уже знал фамилии вождей и смутно понимал, что сейчас перед ним человек, от которого зависят многие судьбы - и его, и его семьи, и их города, и всей страны.

Лев Давидович выступил с пространной речью. Пусть смысл сказанного не всегда доходил до аудитории - много мудрёных словечек он употреблял - надо признать, что оратор умел зажечь массы. Особенно понравилось Артуру, как тот со всего размаха опускал вниз руку, будто рубил шашкой невидимого врага. И только уважаемый в городе человек мог находиться рядом с высоким гостем из Москвы». В 1918 году Сукиас Ильич вернулся в родной город, в Святой Крест.

Когда город заняли отряды Добровольческой армии Юга России Антона Ивановича Деникина, он вынужден был уйти в подполье и уехать на Кубань, в город Армавир, где стал работать приказчиком. Вернуться в родные места он смог только

после захвата Святого Креста Одиннадцатой Красной армией.

В городе он поступил на службу в редакцию местной газеты «За Советы», готовил много разнообразных материалов. В 1980 году редактор общественно-политической газеты Буденновского района Ставропольского края «Советское Прикумье» Иван Гаврилович Шалун об этом писал так: «Из сохранившихся номеров рассматриваемой газеты можно получить сведения о людях, делавших её. Бесспорно, самым разносторонним автором был Сукиас Серебрякян. Он писал передовые статьи, стихотворения, сатирические заметки, юморески. Нередко можно встретить в одном номере две, а то и три публикации этого автора. Старожилы знают, что Сукиас Серебрякян автор книги о партизанах, действовавших в годы гражданской войны в пойме Кумы».

В 1921 году Сукиас продолжил сотрудничество с прессой, стал работать в газете «Боец и пахарь», издававшейся политотделом 2-ой кавалерийской дивизии (дивизии имени Блинова) Святокрестовского уездного комитета РКП(б) и Уездного исполнительного комитета. «Ряды активных авторов, среди которых были уже известный Сукиас Серебрякян, Александр Жиров, пополнялись новыми селькорами» – писал И.Г.Шалун в заметке «Боец и пахарь» («Советское Прикумье», № 41 за 1980 год). Сукиас Ильич работал в ряде советских учреждений: был счетным работником в совнархозе, заведующим подотделом национальных меньшинств Окружного исполкома Терской области, не порвал Сукиас Ильич и связи с прессой. В 1923 году он стал корреспондентом газеты «Терек», главной газеты Терской области.

В эти годы ярко проявились лучшие человеческие качества Сукиаса. В город вернулся его родной брат Мартын. Участник белого движения. И не просто участник – Мартын служил в элитных белогвардейских частях, был ударником-корниловцем. Сукиас знал это. Да и Мартын не скрывал. Личная трагедия, потеря семьи, переживания и горький опыт подняли Сукиаса, тихого, скромного, хорошо воспитанного человека, идеалиста-коммуниста, помогавшего другим в ущерб себе, до высоты настоящего духовного подвига. Сукиас, будучи убежденным, яростным большевиком, не отдал родного брата в лапы чекистов, не предал его.

Мартын же на полвека переживет брата Сукиаса. В 1943 году добровольцем уйдет на фронт, станет в ряды теперь уже не Добровольческой, а Красной армии, дойдет до Берлина, вернется в родной Буденновск, где возглавит городской торг и будет признан лучшим торговым работником: скажутся и опыт работы приказчиком во Владикавказе и природная одаренность. Мартын умрет в глубокой старости, в 1982 году, в возрасте 85 лет. А дочь Мартына, Тамара, родившаяся в 1921 году, в 2004 году напишет книгу «Чтобы память была долгой», в которой расскажет о своем дяде, Сукиасе Ильиче Серебрякяне о котором в это время уже не помнил почти никто, даже в его родном городе. Не только о брате думал и беспокоился Сукиас. 77 семей (400 человек), выходцев из селения Ханикэч, привычным трудом которых на родине было хлебопашество, обратились к властям Терской области с просьбой о выделении им земли для ведения своего хозяйства. Такая просьба вписывалась в проводимую в то время политику по землеустройству национальных меньшинств. В начале 1925 года Прикумским городским властям было предложено рассмотреть вопрос о предоставлении этим семьям 1500 десятин земли из государственного земельного фонда. Но неожиданное препятствие возникло на заседании Прикумского городского Совета, где часть депутатов выступила категорически против предоставления земли беженцам. Один из выступавших на заседании заявил: «Мы платили развёрстку, платили налог, а армяне торговали». В окружной печати появились критические выступления против такой бездушной позиции горсовета. На защиту униженных и обездоленных встал Сукиас Ильич Серебрякян. Он отмечал, что ещё совсем недавно значительная часть русского населения сама была на положении беженцев, призывал сочувственно отнестись к обездоленным и положительно решить проблему их землеустройства. «Мечты о возврате к прежней честной трудовой жизни земледельца никогда не покидали их», – писал он. «Но чем другим, как ни этой

карликовой торговлей семечками, петрушкой и папиросами, могли заниматься они, попав в такой же карликовый город, как Прикумск, где они не имели ни кола ни двора». И далее: «Кто наблюдал их жизнь, кто видел, хотя бы, их крайне истощённых детей в армянской школе, тот скажет – «несладко живётся от такой торговли!»»

При всей загруженности работой, Сукиас продолжал сочинять музыку, песни, писал стихи, делал переводы с армянского языка на русский и с русского на армянский. То есть продолжал делать то, чем он занимался еще с детства, то, к чему у него лежала душа.

Потеря семьи - жены и сына, тяжело отразившись на судьбе Сукиаса Ильича, побудили его подарить детям Прикумска всю нерастрченную им отцовскую любовь.

В армянской школе-семилетке он организовал хор из восьми человек. Хор получился высокопрофессиональным, мог выступать как с инструментальным сопровождением, так и без аккомпанемента. Дирижёром и солисткой была Ф.Минасова. Исполнялись песни на русском и армянском языках. Силами молодёжи Сукиас Ильич поставил в городе написанную им оперетту «Гадалка виновата» и переведённую им на местный диалект армянского языка оперетту «Аршин-малалан». Армянской школе-семилетке было присвоено имя С.И.Серебрякяна, но в то же время он в ней уже не работал, но часто её посещал. Здесь им была поставлена инсценировка по поэме «Ануш» Туманяна и др. пьесы. Армянскую школу-семилетку закрыли в 1937 году. На ее месте возникла обычная городская школа № 2.

Сукиас Ильич посещал детские лагеря, где ставил сочиненные им детские пьесы. В начале 30-х годов он переводил на местный диалект армянского языка отрывки из «Поднятой целины» М.Шолохова и поставил спектакли по ним их школьной сцене. Сукиас Ильич был замечательным музыкантом, достойным учеником своего отца. Скрипка, на которой он играл сохранилась. Как семейная реликвия она хранится в Будённовске у его племянника Вениамина Яковлевича Серебрякова.

Сочиненная Сукиасом Ильичем музыка звучала и по всесоюзному радио. Так, на слова народного сказителя и поэта Дагестана Сулеймана Стальского им была написана, в ритме лезгинки, песня «Дагестан». До Великой Отечественной войны эту песню неоднократно транслировали по всесоюзному радио из Москвы.

Сукиас Ильич серьезно занимался переводами. Причем он переводил не только произведения русских и советских писателей и поэтов на местный диалект армянского языка, но также переводил на литературный армянский язык, отсылал переводы в Армению. Переводил он и с армянского языка на русский. Одним из высших литературных достижений С.И. Серебрякяна стала его книга «Боевой путь красных партизан», вышедшая в 1934 году в городе Ростове-на-Дону в Азово-Черноморском книгоиздательстве. Одним из консультантов Сукиаса был его родной брат Мартын, тот самый ударник-корниловец. Вот как рассказывает об этом племянница Сукиаса Ильича, дочь Мартына Ильича Серебрякова Тамара Мартыновна в своей книге «Чтобы память была долгой»: «Приезжая к нам, отец с братом подолгу разговаривали, вспоминали детство. Сукиас советовался с Мартыном, когда писал книгу «Боевой путь красных партизан», так как в городе жил мало. Ему просто негде было жить. Отцовский домишко занимали две семьи других братьев и сестра. Согласиться жить у них он не мог, ведь он был очень скромным, даже застенчивым человеком, и не хотел собой стеснять людей. Поэтому ютился в одной комнате, в Пятигорске, там же он и работал. Когда он получил эту крохотную квартирку, я была у него в гостях. Дядя советовался со мной по поводу сочиненных песен, музыки. Играл на своей скрипке. Мой отец часто навещал его, помогал, чем мог». К этому времени по состоянию здоровья Сукиас Ильич переезжает в город Пятигорск, но периодически приезжает в город Прикумск, где изучает материалы архива, встречается со многими людьми, которые участвовали в создании отрядов Красной Гвардии, формировали Святокрестовскую дивизию, участвовали в партизанских отрядах.

Книга Сукиаса Ильича сопровождается такой рецензией отдела Истпарта Северо-Кавказского крайкома ВКП(б): «Книга тов. Серебрякяна родилась в процессе начатой по инициативе М. Горького большой работы по истории гражданской войны. Автор собрал и литературно обработал воспоминания б. красногвардейцев, красных партизан, бойцов, командиров и политработников Прикумского района, записи, мемуары, документы, и в результате получился простой, правдивый и вместе с тем яркий рассказ о том, как героически дрались рабочие, батраки и бедняки за власть Советов на одном из многочисленных участков гражданской войны - в Прикумье, Северо-Кавказского края. Автор показал, как под руководством очень небольшой, но крепко сплоченной организации большевиков вооружалась пролетарская революция в прикумской деревне; как в непрерывных боях с классовым врагом, росли, крепили и превращались в грозную силу этой революции первые малочисленные, разрозненные отряды из рабочих, батраков и деревенской бедноты. Автор оживил волнующие картины героических подвигов Святокрестовской красно-партизанской дивизии и ее командира — большевика Чугуева в борьбе с бичераховщиной; он ярко передал отдельные эпизоды борьбы в белогвардейском тылу красных партизан — «камышанцев», обрисовал зверские расправы белогвардейцев и кулачья над рабочими и беднотой и наряду с тем глубоко разоблачил предательскую контрреволюционную роль иудушек революции - правых и «левых» эсеров. Книга отображает процессы гражданской войны в одном лишь Прикумье, но процессы эти безусловно типичны и для множества других районов, поэтому и книга С. Серебрякяна имеет не только местный интерес: эта ценная книга поможет правильно осмыслить героическое прошлое с тем, чтобы еще лучше ценить настоящее, еще крепче беречь и множить завоевания Великой Октябрьской революции».

В 1962 году С.С.Чугуев - командир Святокрестовской дивизии посетил город Будённовск и подарил второму секретарю ГК КПСС И.М.Ананко книгу С.И.Серебрякяна со своими дополнениями в отдельных местах текста. Книга была помещена в музей, созданный Владимиром Яковлевичем Сербиненко. Музей тот был в то время единственным в городе. Но, несмотря на это, не имел статуса городского, а представлял собой, скорее, воплощение инициативы общественной ответственности. Поэтому, когда в 1973 году Владимир Яковлевич уехал из города, пришел в упадок и вскоре прекратил свое существование и созданный им музей. Наряду с другими экспонатами, исчезла и книга, подаренная Чугуевым... Книга Сукиаса Ильича Серебрякяна была выпущена тиражом в 15 тысяч экземпляров, но... это был последний экземпляр книги «Боевой путь красных партизан» в его родном городе. Лишь только в 2005 году краевед Николай Александрович Чернов, будучи по своим личным делам в Москве, не поленился потратить целый день, чтобы разыскать в Российской национальной библиотеке книгу Сукиаса Ильича и привез в Буденновск ее электронную копию...

В Пятигорске Сукиас Ильич работал в армянской школе, преподавал русский язык. В школе он организовал хор, в этот же период он написал несколько песен: «Колхозница-девушка», «Страна комсомолия» и начал писать оперетту, но её он не закончил. Однако отрывки из этой оперетты были поставлены на сцене армянской школы.

Сукиас Ильич умер в январе 1941 года. Его могила утеряна. У него было много неопубликованных и неоконченных рукописей: пьес, стихов, песен, и других произведений. Все они безвозвратно были утеряны во время пожара в Пятигорске, в период оккупации его немецко-фашистскими войсками.

В периодической печати, книгах, рукописях, письмах и других документах имя Сукиаса Ильича Серебрякяна встречается в таких формах: Сукьяс, Серебрекян, Серебрякянци, Серебряков, Серебреков и даже Сергей (!) Ильич Серебряков.

Сохранилось всего несколько произведений. Они уцелели в домашнем архиве Тamarы Мартыновны Серебряковой. Некоторые из них представлены в приложении. Как-то дядя сказал ей:

- Тома, когда ты вырастешь, ты уже не сможешь читать и понимать армянские буквы. Некому будет тебя научить. Поэтому я записываю эти стихотворения для тебя русскими буквами...

...Армянская школа-семилетка, названная именем Сукиаса Ильича, размещалась на месте армянской церкви во имя Христа Спасителя. Церковь эта была построена в 1849 году поселенцами из села Малахалинского, стоявшего под Кизляром. Она была перенесена оттуда за сотни верст буквально на руках, - верующие не могли оставить свою церковь в опустевшем селе. После поджога, устроенного комсомольцами в 1926 году на территории бывшего церковного двора была открыта новая, уже советская армянская школ...

Георгий Карибов

(Россия, Буденновск, член редколлегии газеты «Еркрамас» (г. Краснодар))

ЛИТЕРАТУРА

1. Серебрякова Т., М. «Чтобы память была долгой», г. Буденновск, 2004 год.
2. Студенников Ю.К. «Сукиас Ильич Серебрякян», рукопись, г. Буденновск, 2003 год.
3. Серебрякова Т.М. «О моем дяде», г. Буденновск, 2004 год.
4. Серебрякова Т.М. «Слово об отце», г. Буденновск, 2004 год.
5. Якубов В. «Через три войны», г. Москва, 1999 год.
6. Серебрякян С.И. «Боевой путь красных партизан», г. Ростов-на-Дону, 1934 год.
7. Аджимамедов Р.Е. «Страницы истории Прикумья с древнейших времен», г. Буденновск, 1992 год.
8. Ладыка В.Т. «Воспоминания о комсомоле и комсомольцах», г. Ленинград, 1967 год, рукопись.

АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА ГРЕЦИИ (XX ВЕК)

Присутствие армян на территории Греции датируется с древних времён. По многим причинам армяне, покидая свою родину, изначально селились и жили в течение длительного периода на территории Греции и большей частью в Фессалии, Македонии и Фракии. В недалёком прошлом армянское население появилось в островной Греции, в частности, на островах Крит и Керкира. В 1890 году небольшое число армян проживало в Афинах и в Пирее (не более, чем 150 человек). По окончании Балканских войн и после присоединения Салоник и ряда других городов Македонии к Греции, армяне из этих районов пополнили армянское население Греции. В результате чего община численность его составила около 600 человек. Проживание армян в Греции приобрело характер общины после 1920 года, когда греческая армия освободила Фракию, в некоторых районах которой появилось компактное армянское население. А самый большой приток армян в пределы Греции наблюдается главным образом в 1921-1922 годах после катастрофы в Малой Азии¹, когда около 70.000-80.000 армян вместе с 1.300.000 греков прибыли в Грецию из Киликии, Смирны, Ионии, Константинополя и других областей и обосновались на территории всей сегодняшней Греции.

1. Армянская община 1922-1947 годов.

Таким образом, история армянской общины в Греции начинается в сущности после 1920-1922 годов. Для армян, которым удалось избежать и спастись от резни Хамиды (1894-1896гг.), порт Пирей был первым ближайшим убежищем. Более 1.000 армян были приняты Грецией, а тогдашний премьер - министр страны Д. Делияннис лично позаботился о них. 24 сентября 1900г. в арендуемом помещении по ул. Кумундуру 16 в Афинах ими была организована первая церковь. А 17 марта 1905г. Комиссия по церковным делам для армянской общины выкупила частный дом на ул. Криези по цене в 11.200 драхм. Сегодня там располагается Митрополия. В мае 1921г. первым консулом Армянской Республики в Греции в Афинах стал Н. Чаян. Следует отметить, что в период с мая 1921г. по апрель 1923г. существовало официальное дипломатическое представительство Армянской Республики в Греции и два армянских консульства: в Салониках и в Афинах². Значительную помощь в разрешении требований армянской общины в Греции оказывал депутат области Редесту К. Папазян (1892-1953), первый и последний до наших дней депутат армянского происхождения в Парламенте Греции в период с 1920 по 1924г.

Фактически за период с 1890 по 1921 годы и образовались небольшие армянские общины. Первые армянские беженцы новой волны из Киликии и Никодимии числом в 4.000 человек прибыли в Грецию в конце 1921г. и поселились в Пирее, Каламате, Лаврио, Волосе, на островах Самос, Митилини и Хиос. Их обустройство подолжало в течение многих месяцев. А сразу после его завершения, спасаясь от страшной катастрофы, с июля по ноябрь 1922г. Грецию захлестнула новая волна армянских беженцев, в 15-20 раз превышавшая предыдущую.

В числе беженцев в Грецию прибыло около 7.000-8.000 сирот, которые под контролем благотворительных организаций (Near East Relief, и других) были помещены в различные детские дома Греции. Беженцы, прибывшие в Афины и Пирей селились в 4 районах: Дургутти (Фикс), Панкрати, Липазмата и Коккинья.

В начале 1923г. число армян, проживающих в районе Афин, достигло 26.000. По районам они распределялись таким образом: 7.000 в районе Дургутти, 3.000 в районе Панкрати и Кесарьяни, 6.000 в районе Коккинья, 5.000 в районе Липазмата и 5.000 в Афинах. В августе 1924г. число армян-беженцев, находившихся под контро-

¹ George Horton. Бич Азии. Из-во «Атлантис», Афины, 1980.

² Анаит Тер-Манукян. Республика Армения. Из-во «Стохастис», 1977.

лем греческих опекунских служб, достигло 55.000¹. Из них большинство осталось на постоянное жительство в Греции, а остальные уехали в страны Западной Европы или в Советскую Армению.

В 1926г. были закрыты детские дома, а сироты, достигшие определённого возраста, обосновались в Македонии, некоторые эмигрировали за рубеж, главным образом во Францию и в Советскую Армению, а около 500 сирот были отправлены в Египет. Согласно данным Фридеф Нансен в «Лиги Наций» (ЛН), участвовавшей в Комиссии по Обустройству Беженцев (КОБ), в сентябре 1927г. число армян в Греции снизилось до 42.000 человек. Следует отметить, что КОБ была создана из-за необходимости оказания помощи греческим и армянским беженцам. Создание КОБ было одобрено Советом ЛН и подписано представителем Греции в международной организации (Женева, 29 сентября 1923г.). В его уставе также указывалось, что одной из целей КОБ является разработка долгосрочной программы «по предоставлению беженцам рабочих мест на производстве», а доходы от капиталов КОБ предписывала тратить «...на благотворительные цели, не сочетающиеся с производственной деятельностью.»² Помимо этого, одним из главных направлений деятельности КОБ являлось скорейшее устройство беженцев на постоянное жительство в Греции, а не простое снабжение их продовольствием. Руководство КОБ состояло из четырёх человек, представляющих греческое правительство, иностранные представительства и ОН.

В 1928г. при первой после малоазийской катастрофы переписи населения Греции было зарегистрировано 33.634 человека, заявившим армянский язык родным. В 1938 году согласно данным Центрального Совета Армян в Греции число постоянно проживающего армянского населения в Греции составило 27.080 человек. К этому числу следует добавить около 600 католиков и приблизительно 350 евангелистов армян. Годы, следующие за 1939 годом были очень трудными для армян в Греции и, в особенности, после апреля 1941 года, когда войска немецко-итальянской и болгарской армий заняли Грецию. В период оккупации армяне бок о бок с греками воевали с врагом, становились жертвами пыток и, в особенности, голода в крупных городских центрах.

В период с 1942 по 1943 годы чума и болезни унесли много жизней. Армянские благотворительные организации оказывали помощь всем нуждающимся, число которых только в районе Афин и Пирей составляло около 10.000 человек. Из них 2000 умерло от голода. В период с 1943 по 1944 год из проживающих в Салониках 6000 армян от чумы умерло более 1000 человек. С 1941 по 1944 годы армянская община бездействовала.

В период с 1945 по 1947 год жизнь армянской общины и её деятельность медленно вошли в колею. После 1947г. в результате репатриации армян в Советскую Армению их число в Греции сократилось на 2/3.

Русское судно «Чукотка» 2-го августа 1947г. с 2.500 репатриантами на борту из Македонии и Фракии отправляется из порта Салоник, а из Афин судно «Трансильвания» с 2.000 репатриантами на борту 17-го августа 1947г. уходят по направлению в Советскую Армению. Таким образом, до конца 1947г. в Армению приехало около 18.000 греческих армян. В этот период много армян Греции эмигрировали в Канаду и Аргентину. Сотни армянских семей покинули гостеприимную Грецию и переехали в Монреаль и Буэнос Айрес. Численность армянской общины Греции к 1950 году снизилась до 19.000. В результате чего были закрыты многие школы и церкви по причине отсутствия учеников и прихожан.

¹ Διβιεράτος Δ. Κοινωνική αγώνες στην Ελλάδα (1923-27), Αθήνα, 1985, σ.26.

² Δρίτσα Δ., «Πρόσφυγες και εκβιομηχάνιση», Ελευθέριος Βενιζέλος. Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτική στην Εποχή του. Под редакцией Веремис Ф. Гулими Г., Из-во «Гносис». Афины. 1989. с.29-70.

2. Армянская община в период холодной войны

Выдержав эти удары, армянские общины Афин и Пиреи, частично община Салоник, сократились на 5/6 от общей численности. До 1947г. В Аттике Дургути и Палья Коккинья были основными районами проживания армян (более 13.000 в целом). Но к концу 1960-ых годов армяне уже проживали в других районах Афин, главным образом в Пальё Фалиро, Кесарьяни, Сингру, Панкрати, Глифада, Нэа Иония, Кифисья, Эритреа, Маруси, Неа Смирни, Брахами, Тамбурья, и в других районах. В 1961-1962 учебном году работала начальная школа армянского Красного Креста Греции «Левон и София Акоюн».

Армяне Греции всегда боролись и борются за признание геноцида армянского народа, и всегда оказывают помощь Армении, в трудные минуты для неё: и во время землетрясения в декабре 1988г., и во время карабахских событий, и в трудные годы экономического развала и блокады страны со стороны Турции и Азербайджана. В это трудное время проживание и медицинское обеспечение многих сотен беженцев из Армении, прибывших в Грецию, частью было покрыто армянскими общинами Греции¹.

3. Армянские общины за пределами Аттики.

Салоники.

Исторические источники о многолетней истории общины Салоник чрезвычайно ограничены. В конце 19-го века армяне Салоник, большинство из которых стояли на службе у Турецкого государства, выполняли свои религиозные нужды в греческих ортодоксальных церквях.

Многолетние и настойчивые усилия армянской общины по получению разрешения строительства церкви начались с 1880 года. В 1884г. в квартире на втором этаже одного из зданий в районе Вардари была организована общинная церковь, которую позднее перенесли ближе к церкви Св. Афанасия, а потом она до 1903 года действовала в районе сегодняшнего проспекта Страту. В 1887г. общине удалось добиться открытия общинного кладбища, сохранившееся до наших дней. В 1902г. согласно указу султана (фирман) община приобрела в личное пользование земельный участок на углу улиц Диалетти и Цимиски в Салониках. В том же году по указу, подписанному Абдул Хамидом II, было разрешено строительство церкви на пожертвования членов общины. А после освобождения Салоник 26 октября 1912г. 50 семей армян города стали частью Армянской Общины Греции.

Число армян в Салониках увеличилось сразу после прибытия более 10.000 армянских беженцев из Малой Азии, количество которых уменьшилось на 1/3 после волны репатриации и их эмиграции в третьи страны в период с 1925 по 1927г. А к 1939 году армянское население составляло 6.000 человек. Эта цифра остаётся стабильной до 1947г. А к началу 1960-ых годов прошедшего столетия в результате второй волны репатриации и эмиграции это число уменьшается до 1.100 человек. В этот период в Салониках при церкви создаётся «Дарманандун», небольшая лечебница, а в середине 1980-тых годов создаётся армянский Культурный Центр «В. и В. Дерзакарьян». В 1988г. после катастрофического землетрясения в Армении, община предоставляла большую помощь Армении. Церковь, собирая гуманитарную помощь, не колеблясь отдала свои помещения под склады одежды и продовольствия².

Кавала.

Небольшая по численности община, состоящая из торговцев, ремесленников и служащих существовала в Кавале с 18-го века согласно упоминанию католика Апрама (1737). Начало существования организованной общины в этом городе относится к концу 19-го века, когда самый старый член сегодняшней общины Х.Прунтиян из Карина находит в Кавале немногих переселенцев из Кемаха, Кесарии, Галлиполи и других мест. Затем прибывают 20-25 рабочих из Шапин-Гарахисара, и таким обра-

¹ Λεβόν Μικρδιδισιάν. Παγκόρνο Καραμπάχ, παρελθόν και παρόν. Εκδόσεις Αρμενική Εεθνική Ελιτροπή Ελλάδος, Αθήνα, 1988.

² I.K. Χασιώτης - Γκ.Κασαλιάν. Η αρμενική παροικία της Θεσσαλονίκης. 1986/

зом создается поселение примерно из 30 семей, численность которого к 1910г. составила 110-120 человек. Церкви не было, священнослужители из Салоник и Александруполя (тогда Деде-Агац) выполняли религиозные нужды общины до 1912г. Тогдашние болгарские власти предоставили армянам мечеть. Армянская община на собранные деньги перестроила помещение под свою первую церковь. Но все меняется в 1913г., когда мечети возвращаются туркам, и община остаётся без церкви до новой волны эмиграции 1922г. В указанное время численность армянской общины города вырастает до 1.500 человек. Помимо них в организованном центре «Обустройство беженцев из Ближнего Востока» (Near East Relief) проживает несколько сотен армянских сирот.

Однако сильны миграционные процессы в среде армян города. Многие армяне уезжают в другие города, покидают страну, и община постепенно теряет половину своей численности. В 1947г. в городе проживало лишь 800 армян. После репатриации и эмиграции в Аргентину, Канаду, и другие страны, поселение насчитывает менее 100 человек. Сегодня насчитывается лишь 20 семей, плюс 10-12 экономических беженцев их Армении.

Первая школа в Кавале действует в 1923-24гг. С 90 учениками и первым учителем Нишаном Муратьяном. В школе преподавал известный поэт и писатель Сос Вани. В последние годы с прибытием экономических беженцев из Армении действует однодневная образовательная программа для детей армян под эгидой межобщинной комиссии и Армянского Креста Милосердия.

Алексадруполь.

Армянская община Александруполя изначально состояла из выходцев района Тарон Западной Армении, которые в 1886г. воздвигнули церковь Сурп Карапет, а через 5 лет в 1891г. рядом с церковью построили школу, которую назвали «Тарони Варжаран». Неизгладимые черты в жизни общины оставил поэт Геворг Гарваренц, живший в Александруполе в 1924-1930гг. В 1947г. община насчитывала около 800 человек, а в 1960 - около 130.

Дидимотихон.

Следы армян в Дидимотихон датируются 17-тым веком. Были найдены могильные плиты, подтверждающие данное свидетельство. В 1735г. местные греки передали армянам церковь Сурп Кеворг, на месте которой в 1828г. была построена церковь общины. В 1960г. община насчитывала 45 человек (ранее число достигало 150). Община содержала школу с вековой историей, которая сейчас не действует.

Драма. Серес.

В довоенный период в районах близлежащих Кавале, а в частности в Дrame и Серресе, проживало около 1.000 армян (Драма - 700, Серрес - 300). В этих городах действовали церкви, школы и различные общественные организации. Жизнь была полна мероприятиями до репатриации 1947г. в Армению.

Фессалия.

В столице Фессалии, Ларисе, в довоенный период проживало около 400 армян. Репатриация 1947г. и последовавшая за этим волна эмиграции снизили число до 50 к 1960г. В 1947г. в г. Волосе проживало 300 армян, а к 1960г. это число снизилось до 50 человек.

Керкира.

В середине 16-го века армяне поселились на этом острове, создав свою общину - арменадес в Эрахдадеи и в деревне Потамос, где сохранилась церковь Сурп Никогос. Армяне также проживали в деревнях Книадес и Кастури. Ярким свидетельством присутствия армян на Керкире является особенно распространённая фамилия Арменис. А жители носители этой фамилии с гордостью подчёркивают, что их предки были армянами. После трагических событий в Малой Азии в 1922г. на острове поселилось около 3.000 человек армян, 1.300 сирот и около 30 представителей интеллигенции. В 1962 году число армян в Керкире составляло всего 92 человека.

Комотини.

Армяне обосновались в Комотини ещё с 17-го века. В 1920 году, после освобождения греческой армией города в ней количество армян не превышало 250-300 человек. Поток беженцев 1922 года увеличил численность общины до 1.200 человек. С 1922г. по 1947 число армян постепенно снизилось до 800 человек. В 1947г., после выезда армян в Армению, численность общины снизилось до 187 человек.

Крит.

Одними из старейших армянских общин в Греции являются общины Ираклиона и Ретимнона на Крите, история которых начинается с конца 16 -начала 17-ого веков. Неоспоримым доказательством этого является церковь Сурп Ованес Микирдич, воздвигнутая в 1636г. и сохранившаяся до наших дней. В 1947г. на Крите проживало около 700 армян, а в 1960 году в Ираклионе 97 и в Ретимносе – 47 человек.

Митилини.

Сотни армян-беженцев поселились на этом острове после катастрофы в Малой Азии. По истечении времени их число быстро уменьшалось, достигая 300 в довоенный период. А в 1960 году численность армянской общины острова составляла 60 человек.

Новая Арестиада.

Община армян в Новой Орестиаде образовалась в 1920г. В этот период вместе с греками беженцами, в основном, из района Адриануполиса, здесь обосновались и армяне числом 70-80 человек. В 1960 году здесь проживало всего 45 человек армян.

Ксанти.

В довоенный период в Ксанфи проживало более 1.000 армян, а в начале 1960-ых годов их число составило 72 человека.

Пелопонес.

В Пелопонесе после трагических событий обосновалось большое количество беженцев из Малой Азии в их числе и армян¹. Так в довоенный период и до 1947 года их число здесь достигало 1.400 человек, из которых 800 проживало в Каламате и в Просфигика, а 500 в Патрах. После репатриации 1947 года в Патрах проживало лишь несколько сотен армян, а из Каламаты и Просфигика уехали все. В 1960г. армянская община Патр насчитывала 159 человек. Помимо вышеуказанных областей армяне проживали и в других областях Греции. По данным на 1960 г. численность армян была таковой: Коринф - 25, Навплио - 12, Андрос - 10, Хиос - 44, Лимнос - 10, Пиргос - 9, Эгио - 33, и ещё около 100 человек в других областях. Общее число армян по данным церкви в 1960 году составляло 9.635 человек.

4. Период после распада Советского Союза и воссоздания Республики Армения.

Политическая и общественная жизнь армян в Греции.

Получение независимости Арменией в сентябре 1991г., и огромные проблемы, с которыми столкнулась молодая республика, явились новым вызовом для армян Греции и всей армянской диаспоры. Сегодня число армян в Греции достигает приблизительно 18-20.000 человек, большинство из которых обосновались в Аттике (Афины, Пирей и их пригородах), а также, в Салониках, Кавале, Ксанфи, Комотини, Александруполе, Дидимотихоне, Орестиаде и Ираклионе на острове Крит. Значительным является также число экономических беженцев из Армении, нашедших убежище в Греции в последние годы. Их численность достигает 15.000-20.000. Большинство из них проживает в городах Восточной Македонии и Фракии.

Большинство греческих армян исповедуют апостольское христианство (более 95%), остальные являются католиками и евангелистами. Центральная Митрополия ортодоксальных армян находится в Афинах, а ортодоксальные храмы и приходы находятся в Нэо Козмо, Вирона, Ницце, Перистерии, Салониках, Кавале, Кса-

¹ Μίλτος Παγτζιλόγλου. Η Γενοκτονία των Ελλήνων και των Αρμενίων της Μικράς Ασίας. Αθήνα 1988.

нфи, Комотины, Александруполе, Дидимотихоне и Ираклионе на острове Крит. Армянские католические и евангелиские церкви существуют в Афинах и Пирее. В Греции действует несколько образовательных учреждений: два детских сада и две начальные школы, трёхклассная гимназия в Афинах и Пирее с числом около 350 учащихся. Один детский сад и начальная школа Армянского Общества Агатоэргиас с около 60 учениками в Пальё Фалиро. В этих школах преподаётся греческий и армянский язык согласно программе Министерства Просвещения Греции. Также действует однодневная начальная школа при армянском Голубом Кресте с 70 учениками в Салониках и однодневная школа при армянском Голубом Кресте с 50 учениками в Александруполе. Высшим правящим органом общины является Центральный Совет Апостольских армян, который избирается каждые два года Национальным народным Собранием представителей, которые избираются прямым и тайным голосованием членами общины.

Главным политическим органом общины является армянская Национальная Комиссия Греции (АНКГ) с центром в Афинах и имеющая организации и офисы во всех городах Греции, где проживают армяне. АНКГ была создана в 1965г., и это официальный политический орган, представляющий армянскую диаспору. Его основной целью является предоставление информации об «армянском вопросе» на мировом уровне и продвижение решений, которые бы компенсировали армянскую нацию за преступления геноцида армян турками. Другие организации и общества, действующие в Греции, следующие: армянский Голубой Крест (АГК) с периферийным руководством в Афинах и Салониках и филиалами во многих городах Греции. АГК был создан в 1924г. с целью социальной защиты, благосостояния, общественного и духовного развития армянской общины. С первых же дней своего существования АГК имел целью помогать старикам, больным, беззащитным, беженцам и сиротам, которые являлись, но и сегодня являются, основным предметом благотворительности. В трудные годы Второй Мировой войны и до 1946 года. АГК всю свою деятельность посвящал благотворительности. Сегодня АГК действует с 650-700 членами и 5 филиалами, является многочисленной армянской организацией женщин с богатой гаммой действий в области образования, социальной защиты, а также направление гуманитарной помощи Армении. Активным обществом является Союз Армян-Спортсменов «Хоменетмен», с филиалами бойскаутов, спортивными секциями футбола, баскетбола, волейбола, плавания и шахмат в Афинах, Пирее и Салониках. В области искусства и национальных традиций выделяется Общество «Амазгаин», которое создало хор, танцевальный коллектив и театральную труппу. Существуют и другие общества, хотя и менее крупные. Армянская пресса в Греции представлена ежедневной газетой «Азат Ор», которая существует уже более 55 лет. Эта газета имеет самое широкое всегреческое распространение и большое число подписчиков во всём мире. Также издаётся еженедельная газета «Нор Ашхар». По инициативе, культурного общества «Азатамарт» с целью дальнейшего сплочения отношений между греками и армянами, продвижения и развития армянской культуры молодыми поколениями, с акцентом на сохранении традиций и обычаев, с 1998г. издаётся раз в два месяца журнал «Арменика».

Присутствие армян в Греции представляет собой важный аспект политической жизни как армянской нации так и греческой. Основными чертами совместного исторического пути были взаимопомощь, сотрудничество, взаимопонимание и сближение, окрепшие в последние годы с прибытием экономических беженцев из Армении, принёсшие свежие силы армянскому присутствию в Греции¹.

Феофанис Малкидис
Греция

¹ Θεοφάνης Μαλκίδης, Η γενεαλογία των Αρμενίων. Κομοτηνή, 2001.

**ЗАМЕЧАНИЯ И КОММЕНТАРИИ ОБ ОРГАНИЗАЦИИ
«ВОСТОЧНОГО ЛЕГИОНА» В СТАТЬЕ ПРОФЕССОРА
СТАНФОРДА ДЖ.ШОУ «АРМЯНСКИЙ ЛЕГИОН И
ПОСЛЕДУЮЩАЯ КАТАСТРОФА АРМЯНСКОЙ ОБЩИНЫ
КИЛИКИИ»¹**

Профессор Шоу в своей статье упоминает о деятельности армянского легиона в районе Киликии после подписания перемирия Мудру. Он приводит факты, взятые из османских (в основном), французских и английских источников, и на их основании пытается доказать, что крайности со стороны бойцов легиона в сотрудничестве с местным армянским населением против мусульман-турок вызвали вооруженную реакцию последних, «большинство из которых, когда началась оккупация страны войсками союзников, безмолвно смирились с этим»². Согласно американскому профессору, эти действия привели к тому, что после отступления французских войск, армяне Киликии, чтобы «избежать справедливого наказания» были вынуждены покинуть свои дома и бежать в Сирию, Палестину и другие места.

В данной статье мы акцентируем внимание на точность данных о создании и деятельности Восточного легиона (Legion d'Orient)³ до периода подписания перемирия, на которые основываются основные положения статьи профессора Шоу.

На страницах 155-156 он пишет: «... Кроме того, большинство солдат⁴ были французами, а французская армия на западном фронте во время, только что закончившейся войны, была сильно потрепана, и французский народ не желал новых жертв, предпочитая закрепить завоевания в дальних странах, таких как Турция. Некоторые из солдат были в действительности турками из Алжира⁵. Большинство из них были членами подразделения Французского Восточного легиона, который назывался «Армянским легионом» и находился под командованием французского генерала Луис Ромен. Армянский легион был организован в начале 1916 году на Кипре под командованием Ромена».

В сентябре 1915г. генерал-лейтенант Джон Максвелл, глава британских вооруженных сил в Египте, предлагает из армян-волонтеров создать небольшое десантно-диверсионное подразделение для выполнения соответствующих операций в районе Александрии. По планам разведслужб (Интеллигенс Оффис) оно могло быть использовано и для уничтожения участков железнодорожной линии на Багдад, с це-

¹ Станфорд Дж. Шоу “The Armenian Legion and its Destruction of the Armenian Community of Cilicia”, стр. 155-206. Эта статья в виде электронного архива pdf, находится на официальном файле Большого Турецкого Национального Собрания (Turkiye Buyuk Millet Meclisi) [http://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/yayin1/8-Шоу \(155-206\).pdf](http://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/yayin1/8-Шоу (155-206).pdf), и как указывает профессор Шоу (1-ая ссы́лка) представляет собой переработанное и обширное представление различных отделов со ссылками на армянский легион, которые представлены в его пятитомном труде «From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923, » Turk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

² Профессор Шоу «Армянский легион..» стр. 155.

³ Большая часть которого составлял армянский легион.

⁴ Сылается на силы французов, оккупировавших Киликию.

⁵ Указывается на традицию Франции и Великобритании, сохранять военные подразделения, состоящих из пехотинцев, выходцев из их колоний (старых) или волонтеров из других стран. Эта традиция во Франции зародилось в 1831г. с создания королём Луи-Филиппом Иностранного Легиона (Եճաճե՛ի Կճճա՛ի ձճճ), которая сохраняется до наших дней (включает около 8.500 солдат) и считается отборными силами страны.

лью прекращения сообщения Сирия-Восток, что послужило бы наилучшей гарантией британских сил в Египте¹.

Эту идею не одобрял тогдашний председатель Армянской Национальной Делегации Погос Нубар паша, боявшийся мести младотурок над армянами в Османской Турции. К этой идее вернулись вновь после подписания договора (16 мая 1916г.), во время которого руководитель Разведывательной Службы британской армии в Каире генерал Клайтон предложил Полю Кембану, послу Франции в Лондоне, создать военные подразделения армян на Кипре². Предложение было передано первому министру Аристайд Брайнду, а потом и принято к исполнению. И на этот раз уже с согласия Погос Нубара паши (на Востоке планы младотурок по уничтожению армян были приведены в действие). С этим предложением был согласен и тогдашний главнокомандующий французскими военными силами Жозеф Жак Сезар Джоффре³.

Решением генерала Пьера Рока от 15-го ноября 1916г. начинается формирование нового военного подразделения⁴. 26-го ноября последовал приказ об его организации, а в декабре начался процесс набора волонтеров.

Подразделение было названо Восточным легионом, чтобы не дать лишнего повода младотуркам к дополнительным карательным мерам против армян. Кроме того это давало возможность комплектовать «Легион» из сирийцев, которые готовы были воевать против османской Турции. Предполагалось, что первыми волонтерами станут воины-ветераны Муса Даза, которые были переправлены на французских судах в Порт-Саид, а также армяне из концентрационных лагерей, попавших в плен во время войны с Великобританией. Кроме этого была надежда на то, что легион дополнят армяне Египта, диаспоры (главным образом из Франции и США), а также христиане Сирии и Ливана.

В действительности, письмо с проектом формирования Легиона по предложению командира полка, позднее главнокомандующего силами в Африке Жюль Камилл Амелина было передано известному французскому генералу Фердинанду Эмиль Луи Ромеи в 1916г., а чуть позже и конкретный план его формирования⁵.

Луи Ромеи будучи командиром пехотной роты под командованием генерала

¹ Смотри : Готиян Геворк “La Legion d’ Orient et le Mandat Francais en Cilicie (1916-1921)” по электронному адресу: <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p2a.htm>, и соответствующий отчет офицера управления Вооруженных Сил Великобритании в Египте ротного Doynel de Saint-Quentin Министру Обороны от 8-го апреля 1916г., подотдел документов под номером 43 на имя Ministère de la Guerre/Etat Major de l’ Armee / Service Historique “Les Armees Francaises dans la Grande Guerre,” tome IX, vol.1 d’annexes, стр. 95-96. Особый интерес представляет собой труд Готиян по истории Легиона Востока на сайте Центра Современной Истории Армении - Union Generale Armenienne de Bienfaisance (UGAB). В работе автор концентрирует своё внимание на изучении архивов Министерства Иностранных дел и Минобороны Франции, а также архива армянского Национального Представительства (Delegation Nationale Armenienne), находящегося в библиотеке Богос Нубар UGAB в Париже.

² См. письмо Министра Иностранных Дел к Министру Обороны от 19-го июля 1916г., подотдел документов под номером 58, Ministère de la Guerre (Etat Major de l’ Armee) .... стр. 114-115.

³ См. письмо Աբել օժձա Министру Обороны от 1-го августа 1916г., подотдел документов под номером 62, Ministère de la Guerre/Etat Major de l’ Armee..., стр. 120-121. Генерал Աբել օժձա был заменён генералом Робертом Нивелом 13-го декабря 1916г., а он заменён на Ասի դե Օբեբեբեյա Ասիի դե Իսի ձ Աբել օժձա в 1917г.

⁴ См. письмо за подписью тогдашнего командира полка, руководителя по региону Африки Джулеса Камилл Гамелина к тогдашнему командиру роты Луис Ромеи от 17-го ноября 1916г., подпункт документа под номером 139, Ministère de la Guerre/Etat Major de l’ Armee... приложение, стр. 213-214.

⁵ Смотри записку полковника Гамелина к командиру пехотной дивизии от 12-го августа 1916г., подпункт документа под номером 68, Ministère de la Guerre/Etat Major de l’ Armee / .... приложение, стр. 130-131. И его же отчет Министру обороны от 19-го сентября 1916г. подпункт документа под номером 92, стр. 161-162 в нем. В тот период Ֆիլիպը служил на французской базе поддержки на о-ве Керкира.

Жозеф Луи Поль Эду в 1911 году прибыл в Грецию в составе Французской миссии¹, и в том же чине приступил к выполнению вышеуказанного задания. И как видно из документов Легиона он дослужился до звания генерала².

Следует отметить, что база поддержки на Кипре, которая начала организовываться в декабре 1916г., была готова принять первое подразделение Легиона уже с 1-го января 1917 года.³

На странице 156 Станфорд Дж. Шоу пишет: «[...] Бóльшей частью обучение и оборудование на базе предоставлялись британцами. Сама база находилась рядом с Манаргой⁴, севернее Фамагусты, недалеко от существующего здесь армянского монастыря [...]».

Для столь значительной миссии, каким было формирование армейского подразделения в 5.000 солдат (согласно проекту), выбор места для организации базы поддержки вблизи от армянского монастыря по всей видимости был неправильным. В соответствующих донесениях Ромеи к Министру Обороны указаны причины, которые привели к выбору конкретного места для базы. С этой целью Верховный комиссар Великобритании на Кипре Сир Джон Клаусон⁵ даже выделил специального человека, сопровождавшего Ромеи в поисках подходящего места для организации базы.

Район, находившийся в 500 метрах от одноимённой деревни, где проживало 150 кипрских турок, был избран исходя из следующих принципов: а) он давал возможность для захода и швартовки кораблей с различными военными грузами и продовольствием (в 300 метрах был причал)⁶ и находился рядом с большим портом (в 22 км. от Фамагусты), который мог бы принимать грузы в случае плохих погодных условий в Монарге; б) площадь, которую должна была занять база, находилась на государственных землях Британских губерний и не входила в аграрную зону и был редко заселён; в) район с большими запасами питьевой воды и давала возможность вести строительные работы местным строительными материалами⁷.

Говоря об упоминаемом профессором Шоу «близлежащем» армянском монастыре Святого Макария (Сурб Макар) известного на Кипре как «Арменомонастиро»,

¹ См. закон № 3768 «О Привлечении иностранных офицеров в войска суши», Государственная Газета Короля Греции, № 72, от 28-го марта 1911г. и «О назначении офицеров французской военной Миссии ...» Государственная Газета Короля Греции, № 74, от 30-го марта 1911г.

² За период руководства Легионом был повышен до звания полковника. Следует отметить, что Айтекин, на труд которого ссылается во многих местах своей статьи профессор Шоу, определенно упоминает Ромеи как майора (бинбаси), а также факт его повышения (упоминает, что был повышен до звания полковника). См. Айтекин Галил “Kıbrıs’ ta Monarga (Bogaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı”, стр. 39, 40, 64, 70, 86, 90.

³ См.: Готикян Геворк «La Legion...»: Հիմնադրումը в своём труде по вопросу подготовки и организации базы на Кипре ссылается на книгу тогдашнего лейтенанта военного переводчика de Jerphanion, принимавшего участие в выполнении задания (Jerphanion Guillaume de, “La Legion d’Orient”, Etudes, I, Paris 1919, стр. 328). Возможно, профессор Օրմ переносит сведения об организации вооруженных сил Легиона с 1916г. из труда Айтекин, который упоминает, что за последние месяцы вышеуказанного года было сформировано шесть полков, в каждом из которых насчитывалось 200 мужчин. Последний основывает эти данные на документе из «Национального архива» «Турецкой Демократической Республики Северного Кипра», но не указывая ничего с этим связанного. См. Հիմնադրումը, стр. 70. Здесь следует отметить, что указанные данные или мнения, высказанные в своём труде самим Айтекин, профессор Shaw использует в своей статье.

⁴ Сегодня Богазтеп в оккупированной части острова.

⁵ Джон Клаусон (1866-1918) был Верховным комиссаром Великобритании на Кипре с 8-го января 1915г. по 31 декабря 1918г. Его сменил как Верховный Комиссар Малколм Стевенсон.

⁶ Речь идёт о причале в Богази.

⁷ См. доклады Մի ձևը Министру Обороны от 28 октября и 18 декабря 1916г., подпункт документа под номером 124 и 157, Ministère de la Guerre/Etat Major de l’ Armee / .... стр. 195-199, 230-231. Присутствие de Jerphanion в миссии по определению места для организации базы поддержки Легиона подтверждает Айтекин в своём труде, хотя и ошибочно называет его руководителем. См. Айтекин, стр. 63-64.

надо отметить, что он находился в десятке километров западнее у горной гряды Пендадактило в районе Халевкаса¹, севернее Кифреаса² и поэтому не мог иметь ничего общего с организацией базы для поддержки Легиона.³

На странице 156 указано: «[...] во избежание любого вмешательства со стороны турецкого населения острова [в период власти британцев] было объявлено военное положение [...]»

Это замечание профессора Шоу лишено всякой основы, так как в военное время принятие подобных мер безопасности для охраны военных объектов является первоочередной задачей.

Здесь следует отметить, что по тем же самым причинам безопасности младотурецкие правительства (по крайней мере официально) не просто объявляли «военное положение» в считаемых «особо чувствительными» районах, но и обязывали местное население «к перемене места проживания», преследуя определённые цели и добиваясь при этом определённых результатов.

Если принять во внимание мнение профессора Шоу о том, что армяне Легиона «горели огнем мщениия туркам», так и в этом случае объявленное военное положение играло положительную роль в плане защиты турок-киприотов от любых возможных «негативных настроений» легионариев против них.

Следует добавить, что режим военного положения был объявлен британскими властями острова за три месяца до объявления войны Великобританией Османской Империи и объявления присоединения Кипра в качестве колонии к Британской Короне (5 ноября 1914г.),⁴ фактически одновременно с вступлением Великобритании в Первую Мировую войну.⁵

На стр. 156 читаем: «[...] Их оружие конфисковали и передали Легиону, лишив таким образом, турок-киприотов возможности самозащиты от постоянных нападений местного греческого населения [греков-киприотов][...]».

Правда, немалый интерес вызывают сведения об оружии, имеющегося у турок-киприотов, и в то же время - сомнение, в способе его приобретения, поскольку речь идёт о военном вооружении. К сожалению, в статье не говорится ни о виде и ни об объёме вооружений, тем более нет упоминаний о причинах сдачи его Легиону.

Как известно, и как сам автор на то указывает, остров с 1878 г. находится под контролем Великобритании и управляется ею через её местные органы власти. Значит можно предположить, что, в исследуемый нами период, оружие было приобретено турками-киприотами либо незаконным путём, либо оставалось у них со времён османского господства на острове и наконец это было оружие, владение которым было дозволено законом - охотничьи ружья и др.

¹ Сегодня Ահաճեմը в оккупированной части острова.

² Сегодня Աստվածի անձրեացի в оккупированной части острова. Кифрея расположена в 13 км. северо-восточнее Никозии. Монастырь, являющийся важнейшим и древнейшим армянским религиозным памятником острова (15 век н.э.) разделит судьбу исторических памятников в оккупированной части острова после вторжения турецких вооружённых сил. Сегодня действует как кафетерий. См. Առաջին Անձրեացի (Dr.) Տաթևուհյանի «Երևանի Եկեղեցի» “The Armenian Church in Cyprus”, стр. 10-11.

³ Անձրեացի в своём труде упоминает точные места, где располагалась база. Сведения об армянском монастыре профессор Օրմանյան черпает из труда Ահաճեմի, но сам Ահաճեմ не ссылается на какие-либо источники, подтверждающие этот факт. Он просто упоминает, что монастырь был использован в качестве армянской школы, пропагандистского центра религиозных и национальных идей, где, помимо всего этого, французские офицеры готовили армян к диверсионной деятельности (саботажу), и тому как организовывать массовые выступления на территории Османского государства. См. Անձրեացի, «Երևանի...» и Ահաճեմի, стр. 63, 68-68, 85-86, 171.

⁴ Смотри: Ահաճեմի «Nationalism Amongst the Turks of Cyprus: the First Wave», стр. 235.

⁵ Великобритания объявила войну Германии 4-го августа 1914г. На следующий день (5-го августа 1914г.) Верховный Комиссариат издал приказ, на основании которого объявлялось военное положение на острове. Смотри Приказ Верховного Комиссариата Армостии «О сдаче оккупированного вооружения» от 28-го августа 1916г., Ահաճեմի, приложение № 5.

Таким образом, сдача оружия турками-киприотами Легиону не преследовало абсолютно никакой цели, направленной против их безопасности, исключая при этом даже возможность хранения его в расположении Легиона, целью создания которого было присоединение его к французским силам на фронте Палестины, а не для обеспечения безопасности властей Великобритании на острове. Значит, логичнее было бы говорить о том, что оружие, упомянутое профессором Шоу, не сдавалось в Легион, а хранилось на одном из оружейных складов или сил безопасности Великобритании, или военных сил острова.

Это оружие не могло быть использовано солдатами Легиона даже в учебных целях по многим объективным причинам, например, различие в калибре стрелкового оружия,¹ и, следовательно, его обеспечение патронами, устарелость некоторых его видов, рабочее состояние, и т.д. Между тем, бойцы Легиона должны были воевать на фронтах Палестины, и должны были научиться использовать своё личное оружие в бою.

Значит, профессор Шоу, говоря о вооружении, имел в виду, главным образом, оружие, которым законно владели турки-киприоты: охотничьи ружья или оружие практического стрелкового предназначения. И, которое было собрано согласно законам военного положения в целях безопасности, поскольку сама Великобритания находилась в состоянии войны с, считающейся родиной турок-киприотов, Турцией.² Помимо этого британские власти острова были хорошо осведомлены о младотурецком движении и созданных в этот период националистических центров турок-киприотов на острове³.

В любом случае сдача этого оружия Легиону, как военного так и иного характера, не могла удовлетворить его нужды.

Если эти сведения почерпнуты автором статьи из труда Айтекин на который ссылается Шоу, то следует отметить, что последний в своей статье указывает на наличие у населения личного оружия, которое по приказу Верховного Комиссариата от 28 августа 1916 г. должно было быть сдано. Однако в приложении к документам, на которые ссылается Айтекин, чтобы доказать это положение, упомянуты лишь пистолеты и ружья⁴, которые, как известно, в военных подразделениях вы-

¹ Приводятся самые известные типы ружей, используемые вооруженными силами в период Первой Мировой войны: Великобритания - Èèè-Ýíòèèè образец (модель=М)1914-го года, калибр 7,7мм.; Франция-Èáááè Ì 1886/1893, калибр 8мм, Ááðááð М 1907/1915 калибр 7,5мм., Россия -Ì ìñèí-Ì áááíò , М 1891, калибр 7,62X54мм., США -Ñíðèíáðèèè М 1903, калибр 7,62мм., Германия - Ì ìñáð М 1898, калибр 7,92X57мм. и усовершенствованный М 1905, калибр 8, 20мм., Австровенгрия -Ì áííèè-áð-Ñ-ííóáð М 1903, калибр 6,2X54мм.(оружие использованное также и греческой армией в период Балканских войн), Италия- Èáðèáíí М 1891, калибр 6,6X52мм. (также типы 7,35X53мм. и 7, 92X57мм.), Османская Турция - Ì áðñáð М 1903, калибр 7,65X57мм. (и усовершенствованный с калибром 7,95X57мм.)

² Áèðáèèè свидетельствует, что многие из них имея в виду Легион использовали выражения нецензурного характера («французская сука»), что и показывает их отрицательное отношение против Легиона. См. Áèðáèèè, стр. 40.

³ Смотри: Áèðáü Ì ááçáðá, глава 3, части 5,6,7 и глава 4 труда, стр. 147-167, 168-255. Áèðáèèè упоминает, что особая организация (Óáñèèèèð-È. Ì ááñóñá) создала центральное деятельное ядро на Пафосе, которая создала сеть во всех епархиях острова в целях сбора информации военного содержания, которая передавалась в Турцию по каналам организации в Мерсину. В планы кругов этих турок-киприотов входило и организация диверсий (а также отнятие оружия) на базе поддержки Легиона, предприятие выполнение которого взял на себя Óáñáéí Ááááèèèèè из Карпасии, который, в сущности, потерпел крах, был арестован и заключен в замок Киринии. Еще, освобождение и оборудование турок лагеря военнопленных, который содержали британцы острова. В заключении указывает на то, что турки-киприоты прибрежных деревень Карпасии снабжали водой и продовольствием немецкие подводные лодки, заходившие в эти области. См.Áèðáèèè, стр. 62, 114-123, 135.

⁴ Также указывается, что приказ был опубликован на трёх языках: английском, османском (турецком) и греческом (что видно и из самого документа, который приводится в приложении к

даются только офицерам (иногда унтер-офицерам), но не солдатам. Небольшой офицерский состав Легиона, укомплектованный в основном французскими военными, конечно же, не собирался вооружаться конфискованным у местного населения различного вида, калибров и давности оружием.

Здесь же, что не менее интересно, профессор Шоу признаёт право турок-киприотов находиться при оружии, чтобы защищаться от греков-киприотов, которые «с давних времен нападают на них». На основании этих доводов автор делает выводы, что каждая этническая или религиозная группа, на которую совершалось нападение со стороны другой, имела законное право оказывать вооружённое сопротивление, что и произошло в случае армян и ромеев (греков-портийцев) в период Первой Мировой войны.

На той же стр. 156 Шоу пишет: «[...] Существенная военная поддержка была оказана британскими и французскими силами, которые обучались и готовились для дальнейшего нападения на Каллиполи. А также вооружением высланным из Египта вместе с британским военным корпусом [...]».

Здесь появляется очевидный анахронизм. Сбор первых подразделений Легиона на Кипре и его обучение было начато, как было указано выше, с января 1917г. Десантная операция на полуострове Каллиполи началась утром 25-го апреля 1915г., и завершилась отступлением из района сил Союзников ночью с 8-го на 9-ое января 1916 года¹. Как видно из вышеуказанного, первое подразделение Восточного Легиона прибыло на базу поддержки на Кипре в январе 1917г., почти через год после проведённых военных операций союзниками на полуострове Каллиполи.

Шоу здесь же (на стр. 156) пишет о том, что: «[...] Большая часть финансов для покупки оружия и другого оборудования для Армянского Легиона, а также для выплаты зарплат офицерам и бойцам, поступило из народных денежных пожертвований, собираемых в течение всей войны в США и Великобритании, которые формально предназначались для снабжения провиантом «голодающих армян» [...]».

Эти данные профессор Шоу скорее всего черпает из труда Айтекин и использует как единственное доказательство в своей статье². Здесь следует отметить, что об объёме средств на формирование, содержание и вооружение Легиона можно судить из многих отчётов Ромеи и других офицеров (в отчётах речь идёт о выплатах зарплат офицерам и бойцам, расходах на приобретение оборудования, транс-

---

его труду). Этот факт наводит на мысль, что приказ о сдаче оружия жителями острова распространялся на всех жителей острова. *Անձամբ*, стр. 65 и приложение № 5.

¹ См. *Ամբաստան* (Lord, field Marshal) “The Turkish Front 1914-1918”, стр. 21-26, 99-101.

² *Անձամբ* посвящает стр. 90-93 своего труда вопросу финансового обеспечения плана создания Легиона. Он пишет, что для поиска средств была создана комиссия армян под надзором военных французов, а ускорение действий взял на себя *Փրիմալ*. Деятельность в этом направлении была начата на острове, в Египте и США. В качестве спонсоров указаны: «торговцы армяне и греки», а также упоминаются имена нефтяного магната *Աբելի և Այաթինի և Փրիմալ*, а также известного гуманиста тех времён *Առաջին Էրան Կարապետյան*. Как подтверждение вышеуказанного ссылается на отчёт осведомителя-моряка *Наси Кара Юсуфоглу Хусейин*, где упоминаются имена пяти армян, собиравших денежные средства для своих же соплеменников (однако без указания цели), в газете (*Ինքնագիր*) в статье журналиста *Էրիկ Ինքնագիր* в газете *Ինքնագիր*. Возможно, здесь автор путает пункты, созданные в Египте, Франции, США и направляющие армянодобровольцев для зачисления в Легион, с комиссиями благотворительного характера, как были созданы в США (главным образом) с целью сбора денежных средств в помощь армянам, потерпевшим в период Первой Мировой войны из-за деяний официального османского государства. Отличителен факт участия в сборах по каталогу «сборов в пользу армян», который представил турок-киприот из г. Лемесос, *Էմմет Ինքնագիր*, а также Османский банк. На чеке о внесении денежных средств указано, что они предназначены для красного полумесяца (*Hilal –i Ahmer*). Здесь можно сделать вывод, что эти деньги в действительности предназначались на благотворительные цели в пользу армян. А, возможно, имеется в виду, что красный Полумесяц помогал средствами созданию армянского Легиона, или деньги, собираемые на медицинское обеспечение и помощь армянам передавались для целей создания Легиона. Но эти факты не подтверждаются в его тексте.

портировку военных материалов и остального военного снаряжения и т.д.), по долгу службы связанных с жизнедеятельностью Легиона. Помимо этого об этих расходах упоминается в *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee.*, annexes, где говорится о том, что средства эти имеют, по крайней мере, официальный источник. А формировались они из государственных кредитов, которые давались Министерству Обороны. Требуемые суммы вносились компетентными финансовыми и руководящими органами французского генерального штаба и подчиненными ему службами, а в данном случае Морским Пароходством Сирии (*Division Navale de Syrie*)¹.

В заключении следует добавить, что благотворительные кампании в помощь армян в период войны и после её окончания, выполнялись, главным образом, известными благотворительными организациями того времени, деятельность которых отражена во многих сохранившихся документах, которые были изданы и обнародованы. Изучая их, можно легко понять, что эти попытки были направлены на то, чтобы спасти, вылечить и обустроить жертвы гонений младотурок, что предполагала крупные вложения, факт, не позволяющий распределение хотя бы части этих ресурсов на другие цели.

На страницах 156-157 указано: «[...] Греки-киприоты вносили существенный вклад в дело Легиона, предоставляя провиант, одежду, и помогая обучению солдат в период их подготовки к боевым действиям. [...]».

На источники, подтверждающие эти сведения, к сожалению, профессор Шоу не ссылается². Здесь следует отметить особую заинтересованность Верховного Комиссара Сир Джон Клаусон, а также Ромеи в выборе места дислокации базы поддержки, с целью не допустить общения солдат Легиона с местным населением как с турками-киприотами, так и с греками-киприотами³.

На странице 157 указано: «[...] Трудности в дисциплине и обучении армян не позволяли Легиону принять участие в одной из операций против османов в период последних военных операций, кроме тех, где они поддерживали силы Алленби, чтобы помочь главным образом, коренным арабам Сирии... Так армянский Легион остаётся на Кипре до подписания перемирия. В конечном итоге был переведён в Турцию не британцами, а в составе французской армии с целью аннексии Сирии и юговосточных районов Ближнего Востока, в результате перемирия, навязанного османам в Мудро в конце октября 1918г. Когда легион вошел в Турцию в составе французской

---

¹ Факт обременения французского государства расходами Легиона указывается также в Организационном Порядке сбора легиона, где и представлены соответствующие указания (о зарплате, расходов на управление, обеспечение, и т.д.) См. : *À l'ère de l' Organisation de la Legion d' Orient* No7.966-9/11, документ исключительно «секретный» от 26 ноября 1916г. (Париж) annexe No 1, под электронным адресом <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p2annexe1.htm>

² Возможно, здесь речь идёт о переносе информации из труда *À l'ère de l' Organisation de la Legion d' Orient*, который во многих пунктах ссылается на роль греков-киприотов как поддержку организации и деятельности базы поддержки Легиона на острове. Но без доказательств этих ссылок (ссылается на косвенные труды и документы, которые берёт в «Национальном Архиве» Турецкой Республики Северного Кипра, но ничего не говоря об их содержании). А конкретно, утверждает, что вклад греков заключается в: а) обещании греко-кипрских общинных объединений экономической помощи плану выполнения и действия базы поддержки, б) внесении денежного вклада приходом Киринии, церкви Трооду (?), а также, от четырёх греков, имена и фамилии которых представлены в приложении к вышеуказанному каталогу, но где остается неясным предоставлялись ли средства для армян или для Легиона. (см. вышеуказанную сноску №28), в) принятии молодых безработных и туркоговорящих греков, которые упоминаются как наёмники (?) с зарплатой в 8 лир (“[...] Bunlar parali askerdi ve ucetleri sekiz liraydi [...]”), но которых было немного, как комментирует он сам: (“[...] Ancak, kampa katilat Rum gencerinin sayisi cok azdi[...]”),они занимались покупкой фуража и заботились о мулах. См. *À l'ère de l' Organisation de la Legion d' Orient*, стр. 39-40, 72, 89, 90-91, 173-174.

³ См. отчёт *Finances* Министру Обороны от 28-го октября, приложение к документу № 124, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / ...*, стр. 195-199.

армии, армянский отряд состоял из четырёх полков с 4368 бойцами и 66 офицерами [...]».

Здесь в статье заметны некоторые исторические неточности. Силы первого армянского полка Восточного Легиона, состояли из трех рот пехоты и одной роты артиллерии, которые были укомплектованы до середины 1917г. Второй полк в таком же составе был укомплектован из добровольцев-армян диаспоры (главным образом) до октября (1917г.)¹.

Также была укомплектована ещё одна рота Сирийцев, которая в начале 1918г. была отдана в распоряжение французской армии в Палестине. В середине 1918г. Легион насчитывал три батальона армян, один артиллерийский взвод и роту сирийцев. Третий армянский батальон был укомплектован в мае 1918 года², но не успел подготовиться к общему наступлению армий союзников в Палестине³.

Первого марта 1917г. рота пехоты, состоящая из армян (250 бойцов) была передислоцирована в качестве охранной на острове Кастеллоризон⁴ (был занят силами французов 1-го сентября 1815г.), а 7-го января 1918г. отряд армян заменил отряд сирийцев в крепости Руад на побережье Сирии⁵.

Силы Легиона с начала апреля 1918г. были направлены французским штабом на поддержку Французского Отряда Палестины (а позднее и Сирии), {*Detachment Francais de Palestine (et Syrie)*}, которым руководил полковник *Marie Antoine Francois Jean Philpin de Pierare*⁶. В 20-х числах мая (1918г.) два армянских полка были переведены в Египет (Порт Саид) и были расквартированы в военном лагере Ферри-Пост (Исмаилия)⁷. Между 10-тым и 13-тым июля (1918г.) эти полки были переброшены в Палестину⁸ и вошли в состав Французского Отряда Палестины⁹.

31 августа Легион под командованием Ромеи продвинулся на фронт и расположился на участке обороны (*sous-secteur*) района Рафат¹⁰, с одним полком на линии и другим (без одной роты) в резерве¹¹.

¹ См. примечание генерала *Ōāđäēīāī ä Ōī÷* от 7-го сентября 1917г., подпункт документов № 403, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр.511.

² См. телеграмму *Đī ì àè* из Фамагусты к Министру Обороны от 3-го мая 1918г., подпункт документов № 611, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр.722.

³ Полк был высажен в Вирито 17-го октября 1918г. См. телеграммы от 12-го октября 1918г. и 17-го октября 1918г. подпункт документов № 741 и 753, *Ministere de la Guerre* подпункт документов № 403, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр.511.

⁴ См. Отчет майора А. *Ñāđđī ó*, о военном положении в Сирии от 20-го августа 1917г. подпункт документов № 384, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр. 481-488.

⁵ См. телеграмму *Đī ì àè* из Фамагусты к Министру Обороны от 21 декабря 1917г. подпункт документов № 516, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр.628.

⁶ См. Записку от 7-го апреля 1917г. подпункт документов № 595, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр.708-709.

⁷ См. Телеграмму de *Pierare* из Каира Министру Обороны от 18-го мая 1918г. подпункт документов № 623, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр.736-737.

⁸ См. Телеграмму de *Pierare* из Каира Министру Обороны от 13-го июля 1918г. подпункт документов № 656, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр. 776. В третьей части телеграммы de *Pierare* комментируя поведение армян Легиона, характеризует его непозволительным.

⁹ См. донесения военных частей Африки Верховному Комиссариату, где говорится о создании Французского Корпуса Палестины от 24 июня 1918г., подпункт документов № 644, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....*, стр. 75-766. Корпус участвовал в походах под командованием генерала *Ÿā ò í ä Äëëāí áó*.

¹⁰ См. карту №10, «Французские части (фронта) Палестины на период 1-го сентября 1918г.», шкала 1:40.000, подпункт карт, том 9, /1, *Ministere de la Guerre/Etat Major de l' Armee / Service Historique Les Armees Francaises dans la Grande Guerre*, том 9, *Les Fronts Secondaries? Vol. 1. Theatre d'Operations du Éëääí (Ääëī äò-Ī äëāñðëī ä-Ñedëÿ-Ÿäæäç)* – *La propagande Allemande au Maroc*.

¹¹ См. Телеграмму de *Pierare* из Каира Министру Обороны от 31-го августа 1918г. подпункт документов № 676, и его же телеграмму (таблица расположения военных сил Французского

Что касается личного состава Легиона при переходе в Палестину, то он состоял из двух армянских полков, состоящих из трёх рот пехоты и одного артиллерийского расчёта, роты пехоты сирийцев (командир роты Бешир) и одного артиллерийского взвода. Командный состав этих двух армянских полков состояла из 40 офицеров (из которых 39 французов), 1904 бойцов (из которых 218 французских), 31 коня, 413 мулов и 32 транспортных средства, а в роте Сирийцев 4 французских офицера, 250 бойцов (из которых 16 французов), 1 конь, 22 мула и 4 транспортных средства, т.е. всего 44 офицера, 2154 мужчин, 32 коня, 435 мулов и 36 транспортных средств¹. Легион, конечно же, принимал участие в боевых действиях до объявления перемирия². Во время общего наступления 19-го сентября 1918г. велись боевые действия против высот Арара (севернее Наблуса), которые контролировались немецкими силами Азии (Азинкорпс)³. Личный состав во время наступления, не смотря на постоянный артиллерийский огонь врага, смог обратить его в бегство и занять высоты, достигнув таким образом своей цели.

В бою Легион потерял 22 бойца, 82 бойца и 2 офицера были ранены (один от полученных ранений скончался) и четверо пропали без вести⁴. О героической деятельности Легиона неоднократно упоминали командир Ромеи (20-го сентября), подполковник В.В.Кемпбел, командир полка Саффолк и сам генералом Алленби (12

Отряда Палестины и Сирии) к тому же адресату и от 6-го сентября 1918г., подпункт документов № 680, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee / ....., стр.791, 798-799.

¹ См. Телеграмму de Pierpare (создание Французского Отряда Палестины и Сирии на 1-е сентября 1918г.) от 1-го сентября 1918г., подпункт документов № 677, и таблица расположения военных сил на указанный момент от 6-го сентября 1918г., подпункт документов № 678, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee / ....., стр.792-797. Был ещё третий полк, который остался на базе поддержки на Кипре под руководством командира х'аи'а'а, который, как было указано выше, позднее был переведён в Палестину. Комплектование четвёртого полка завершилось в декабре, но он не успел пройти обучение и полностью организовать. Позднее он был переведён в Бейрут, а оттуда в Александретту (конец декабря-начало января). Профессор Øîó ясно указывает на подпункт (стр. 187), чтобы подтвердить своё мнение о недисциплинированном характере и непристойном военном поведении легионариев, что стало причиной разоружения и расформирования полка, но не указывает причин. Как нас информирует Åîðèèÿí, это произошло после расстрела патруля из состава Легиона в Александретте 16-17го февраля 1919г, выполняющего полицейское патрулирование, из дома мусульманина, который был известен своими антиармянскими настроениями и действиями против армян в период Первой Мировой войны. Патруль ответил на огонь, случай принял огласку и вызвал шум в городе. Был наведён порядок, и французское командование приняло меры к расформированию полка. Главные виновники были осуждены военным трибуналом, они были приговорены к заключению, а бойцы, не участвовавшие в этих событиях, были переведены в другие полки. См. . Åîðèèÿí. «Èääèíí.»

² Профессор Øîó, упоминающий что легион оставался на Кипре до подписания перемирия, противоречит себе, помещая на стр. 177 отрывок со страницы 142 исследования Çéáí àð Ðíááðð Õ. "The Tricolor Over the Taurus: the French in Cilicia and Vicinity, 1918-1922" (трактат, написанный в университете Utah, 1991г., изданный под названием The Tricolor Over the Taurus: the Franco-Turkish War for Cilicia, Crucible of the National Liberation Movement, New York, 1996 и изданное под названием «The Tricolor Over the Taurus»1918-922 Туристического фонда истории – Õððè Õáððè Èóððì ó, Åí èáðà 2005), который признаёт, что: «[...] Армяне Легиона, хотя и воевали смело в боях в Палестине, неоднократно ввязывались в драки, находясь не при исполнении служебных обязанностей.[...].»

³ 146-ой немецкий батальон. См. письмо французского военного атташе в Париже de la Panouse к Министру Обороны со ссылкой на приказ османских войск на фронте Палестины от 27-го июля 1918г., подпункт документов № 665, приказ №66 de Pierpare (план слияния Французского Отряда Палестины и Сирии), подпункт документов № 685, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee / ....., стр.783-784, 804-807 и карта №10, подпункт карт, том 9, 1 Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee / .....

⁴ См. Телеграмму de Pierpare (список потерь после операции 19-го и 20-го сентября) к Министру Обороны от 23 сентября 1918г., подпункт документов № 704, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee / ....., стр.829. Во время похорон Ðíì àè подчеркнул героизм армянских бойцов, упомянув при этом, что все достойны военного креста. См. Gotikian. «La Legion...»

октября)¹.

Теперь несколько замечаний, касающихся общего духа вышеназванной статьи. В статье заметно, мы бы сказали, настойчивое небеспристастное стремление профессора Шоу показать воинов армянского Легиона преступниками, совершивших злостные преступления, а в некоторых случаях даже при поддержке и поощрении французских офицеров.

Автор статьи часто употребляет слово «месть» при трактовке этой «преступной» деятельности. При этом «месть» - это действие второстепенное относительно предшествующей ей энергии. Это - отдача².

Автор данной статьи далёк от мысли не признать факта наступления греческой армии на Восток, в Киликию и проявления крайностей против мусульманского турецкого населения (о чём часто упоминает профессор Шоу), носившие при этом единичный характер. Но как и в названном случае, так и в случае с армянами надо говорить не только о фактах, но и о мотивах, приводящих к такому поведению, выявить их причинно-следственные отношения.

Так, с одной стороны, налицо организованное Османское Государство, которое должно было по Конституции (статьи 8, 9, 10, 11, 17, 21, 22, 23, 24, 25, 26 Османской Конституции) защищать права всех своих граждан, независимо от национальности или вероисповедания. Однако, не смотря на это, государственный механизм взял на себя выполнение организованного плана юридически завуалированного уничтожения части населения или его насильственной ассимиляции, что и представлялось как мнением самого государства, так и мнением народа.

С другой стороны, налицо единичные выступления лиц или групп, трактовавших свои действия как акции самозащиты или наказания (поскольку государство не обеспечивало их защиту), которые оборачивались против органов власти- политиков, религиозных деятелей, офицеров и, что было естественным для этих групп населения. В данном случае такая реакция на несправедливость выступает как выражение воли группы и сложно определить границу между виновными и невинными.

Тем более, когда муссировалось в обществе мнение разделяющее его и направляющее одну группу лиц против другой на основании разделения мусульманин- не мусульманин, турок - не турок, что было характерно для младотурецких правительств периода 1914-1918гг. и националистических сил после подписания перемирия³.

¹ Сам Ĭ ĩâĭĭ Ĭ óáâð 7-го октября 1918г. Ещё в ответном письме известного юриста, политика и дипломата виконта (First Viscount Cecil of Chelwood) Ðĭáâðð Ĭâĭĕĕ к также известному юристу, историку и политику виконту James Bryce от 3-го октября 1918г. характерно указывается : «[...] Возможно, я могу добавить, что армяне-солдаты бьются даже с классами союзнических сил в Сирии. А также служат в британской, французской и американской армии, и внесли вклад в большую победу генерала Аĕĕĕáĭ áó в Паĕестине[...] ». См. Ðâóðĕ A/ (ed) Armenia's Charter, стр. 5-7, 16.

² Профессор Øĭó во многих местах своей статьи использует (стр. 167, 183, 184, 191) слово «беженец», ссылаясь на армян, которые возвращались к родным очагам по окончании Первой Мировой войны, с особой лёгкостью умалчивая причины, которые заставили их это сделать, т.е. их обязанность к «переселению» (tehcir). Но он признаёт, что переселение происходило в течении Первой Мировой войны. (стр.183)

³ О тесной связи неотурок с турецкими националистическими силами, которые появлялись почти одновременно с фактом перемирия в Мудру и главенствуют в организации националистического движения и «Войны за независимость» (Ēĭðĕĕĕĕĕĕ Ĭâáâĭĕ) чуть позднее, см. Çóð-âð Ÿðĕĕ Äæáĭ «The Unionist Factor» стр. 68-118. Здесь следует отметить, что наше высказывание «всеобщее желание /воля» не является одним и тем же с мнением/взглядами о всеобщей обязанности, что берется из значительной выдержки соответствующей турецкой библиографии, и как видно из способа её помещения в статье об армянах и самим профессором Øĭó, но указывает те группы, члены которых проявили аналогичное поведение. Т.е. хочется верить, что все крайности, совершённые армянами или греками на Востоке не могут и не должны распространяться на всё армянское и греческое население, также как и гонения, ликвидации и все несправедливости против них, не должны обвинять всё мусульманское турецкое население.

Первая группа действует по заранее продуманному плану (первичное действие) и с целью вызвать противодействие другой группы (вторичное действие), выступление которой представляет собой основную цель и главную задачу действия первой группы, чтобы подобным образом представить, и использовать в своих целях противодействие как первичное действие второй группы.

Характерным примером вышеуказанных отношений и последовательности действий является случай Измира при отступлении греческой армии. Там заранее продуманные действия имели своей целью вызвать противодействие греческой армии, которое было бы использовано внутри страны для сплочения националистического фронта и для внешней политики с целью произвести хорошее впечатление.

Подобный инцидент был спровоцирован в Александретте, когда флаговый отряд, шедший по набережной был обстрелян из османского военного лагеря. Естественно, отряд ответил на огонь и последовало двухчасовое столкновение. Журналист Хасан Тасин псевдоним Осман Неврез) член Группировки Объединения и Прогресса (İttihad ve Terakki Cem 'iyyeti) и Особой организации (Тескилат-И Масуса), который был убит в столкновении, турецким государством признан народным героем, потому что выстрелил первым, «пустил первую пулю» (ilk kursun) в греческий отряд. Факт остался в памяти по определению турецких националистов как : «с первого своего дня присутствия в городе греки прибежали к ответным мерам против жителей-мусульман», а) чтобы утвердить у турецкой мусульманской массы стереотип «вражеского грека-завоевателя», б) предупредить Союзников вызовом отрицательного впечатления по поводу греческого военного присутствия, чтобы вызвать разлад, а, возможно, и их реакцию и увеличить разрыв между ними на своём внутреннем фронте.

Возвращаясь к событиям в Киликии, вкратце укажем на факты, дополняющие и воссоздающие военно-политическую картину в регионе после перемирия и, которые помогают объективно трактовать события, последовавшие и создавшие те конфликтные условия, на которые указывает профессор Шоу в своей статье.

Что же касается продвижению французских сил в районе Александретты, командующий французским отрядом Палестины и Сирии Жюль Камилл Амелин в своей телеграмме Министру обороны от 6-го ноября 1918г. отмечает враждебное настроение подразделения османской (турецкой) армии, состоящей из 3.000 бойцов, располагающей пушками, желавшей, как он писал, принять участие в этой акции¹.

С разницей в один день адмирал Ариан (морское командование Сирии) в своём отчёте Министерству Флота о положении на 7 ноября 1918г. извещает, что группировка турок ворвалась в Антиохию и совершила преступления: «[...] Turcs ont reoccupe Antioche et commencent atrocites; - je repete atrocites. Il demande secours. General anglais commandant 21 corps prend mesures [...]»². И это всего лишь за несколько дней до начала действия перемирия.

При нарушении положений перемирия вооружённый батальон постоянной османской армии отзывался из региона (2-ое соединение), различными путями «маскировался» внутри страны. Рассказывая о регионе Иконию командующий офицер турецкой армии и профессор Туркмен указывает на места укрытия батальона- мечети³, или в домах у местного мусульманского населения. Дополнительно предпринимались меры для поддержки местных сил армии и жандармерии (жандарма) посредством слияния её с офицерами и солдатами, из выводимых из других регионов, войск, с тем чтобы в регионе оставалось действенное количество вооружённых сил для создания,

¹ См. телеграмму от 8-го ноября, приложение к документам под номером 782, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee/ стр. 891.

² В разъяснении телеграммы указывается, что речь идёт о банде воров (bande de brigands). См. телеграмму от 8-го ноября 1918г., приложение к документам под номером 783, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee/ стр. 892.

³ Ödöđëî áí Çâëâđëÿ "Mutereke Doneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapilanmasi (1918-1922)", стр. 61. Речь идёт об издании его диссертации (была подана в Университет Мармара в 1995г.)

как считал генерал-майор Амелин, внутреннего фронта¹. С этой целью должны были создаваться исламские организации, которые как предполагалось должны были сплотить местное мусульманское турецкое население против иностранных военных сил. Политические и военные османские (турецкие) власти региона, организовали кампанию давления против османского государства и Союзнического Командования в регионе. В жаклобах и судебных исках они обвиняли эти органы в несправедливом отношении к мусульманскому турецкому населению².

Сам Амелин, прибывает в Адану между 20 и 23 декабря для расследования исков и общего положения. 27-го декабря 1918г. он извещает Сир Эдвард Станислаус Балфин командующего 21-ой армии в Бейруте: «[...] В период отступления сил 2-ой османской армии из Киликии часть ее вооружения была роздана по разным деревням. Кроме того, многие дезертиры, сохраняя своё оружие остались в данной местности. Они были встречены на всех дорогах и железнодорожных станциях. Они возвращаются в брошенные армянские деревни и занимают дома и овладевают оставшимся имуществом. Поддерживаемые турецкими государственными офицерами [служащими] и жандармерией, намереваются встретить возвращающихся на родину армян во всеоружии. Это их настроение поддерживается указом Nihad pasa, посланным из Иконии ко всем руководящим органам, в котором он призывает создать в городах и деревнях исламские союзы, чтобы таким образом была организована защита мусульман. Каждому ясно, что означает подобная защита. Армянин епископ Марас³ отмечал опасность господину Жоржу Пикоту в период проезда его через Адану 22 декабря. Он опасался, что первый выстрел будет сигналом начала всеобщей резни. Военные и руководящие власти Киликии, которые в период войны выгнали и ограбили армян, не могли поверить, что оккупация их страны Союзниками будет результатом издания указов против них. Это объясняет: а) подчиненное и раболепное отношение правящих властей и в особенности генерального командующего Аданы Назим паша [речь идёт Асан Назим бей] во время присутствия там генерал-майора Амелин б) страх, который выражали все по поводу прибытия армянских воинов и их стараний представить их как угрозу безопасности турок, в) протесты против граждан армян, которые якобы готовятся отомстить, в надежде, что таким способом смогут обвинить их в планируемой резне, д) создание исламского союза, е) обвинения, претензии и клеветнические измышления турецких руководящих властей против армянских сил. Хотя комендат Аданы признаёт порядочность лег-

¹ Ёаёёё в своём труде пишет, что благодаря действиям Nihad pasa силы армии и жандармерии под общим командованием Аданов выросли с батальона до полка, в управлении: от рот к батальонам, а командование от взвода до роты. Также, по понятным причинам, по инициативе самого были заменены некоторые из офицеров и командующих служащих. Ёаёёё полностью оправдывает оценку генерал-майора Ааа ёёё. Он комментирует далее, что армия и жандармерия были значимыми вооружёнными силами в руках турок-националистов на первой стадии организации их борьбы. Ёаёёё Ёаа ёё «Milli Mucadele 'de Adana ve Havalisi, 1918-1922», стр. 45, 85.

² Њааа Оааа Аа. Оаа «Ааа ёёёё Ёааёёё...» стр. 180-181. Верховный Комиссар Франции в Сирии Francois Georges Picot в своей телеграмме министру иностранных дел своей страны от 18-го декабря 1918г. комментирует положение и настроения османских (турецких) командующих офицеров, которые старались «уменьшить власть наших офицеров, увеличивая по любому вопросу иски во главе с командиром, и любым способом оттягивать исполнение отдаваемых им приказов». См. Аааёёё Ааа ёё «Ёааёёё..., Ёаёёёк в своём труде пишет, что 20-го мая 1919г. Ё оаааа Ёаа ёё издал приказ командирам (vulat) и командующим армии (komutanlar), где побуждал их к организации народных собраний и выступлений, и выступать с протестами против представителей крупных сил и султана. Среди документов, входящих в коллекцию трудов Аааааёёё имеется телеграмма от 9-го ноября 1919г., т.е. много месяцев позднее, где Ё оааааа Ёаа ёё советует государственным служащим, мэрам и националистическим организациям регионов Ааааа, Ааааааа, Њёё, Ё ааёёаа, Ёаааё-Ааааааа следовать такой же практике протестов против французских сил оккупации. См. Ёаёёё стр. 145 и «Ataturk 'un Butun Eserleri» том 5, (1919), стр. 126. Об организованном походе протеста см. Аааааёёё, стр. 139-142.

³ Речь идёт о епископе Аааааёё Ааа ёёёёё (период 27.08.1911-29.06.1928), который позднее взшёл на трон патриарха в Киликии как Аааааёё XIV (17.10.1931-26.10.1937).

ионариев. Короче говоря, я почти уверен, что командир Аданы организует вооружение турецкого населения Киликии и подготовит их к вооружённому выступлению по первому же сигналу. Это наблюдение совпадает с фактом, того что как следствие его вышеуказанного подчиненного поведения по отношению к Союзникам, İaçeî İââî только что был заменён как начальник Аданон самим Nihad pasa командир 2-ой части армии, прибытие которой в Адана было объявлено уже 21 декабря [...]»¹.

Все вышеуказанные факты, связанные ролью командира 2-ой армии Нихад паши Анилимис², были известны французскому командованию, которое в своих донесениях в вышестоящие инстанции выражало своё беспокойство³.

Эти факты подтверждаются в трудах Turkmen, там где описывает деятельность Нихад паши и Келик. В период отзыва частей 2-ой османской армии (после распоряжения британских сил) на 13 декабря западнее реки Кэан, 17-го декабря западнее реки Саян и севернее линии Тарсос- Адана и 23-го декабря западнее линии Тарсос-Позанти⁴ Нияд постарался выиграть как можно больше времени и постарался скрыть существующее вооружение, перевоза его на восток, чтобы оно не попало в руки Союзников. Кроме данных ему суток он потребовал у британского командования ещё 12 дней, чтобы завершить задуманный план. Британцы отвергли его план и объявили ему, что все оставленные в районе силы будут взяты в плен. Также он попытался до возможной степени зарегистрировать число офицеров и мужчин похода в распоряжении армии и жандармерии. После роспуска 2 армии по решению тогдашнего Министра обороны Абдула паши Нияд был назначен помощником командующего Аданы. После извещения об этом он не сразу прибывает в город, чтобы приступить к своим обязанностям. Сначала он отправился в Позанти, где также занялся перевозкой оружия и военного снаряжения на восток.

Одновременно с этим Чрезвычайный Британский Комиссариат (Ingiliz Fevkalade Komiserligi) 2-го января 1919г. потребовал от Министерства Внутренних дел снять его с назначенного поста, так как подпольно вооружал мусульманское турецкое население, создавая при этом различного рода организации. И только после третьего официального требования Верховного Британского Комиссариата (Ingiliz Yuksek Komiserligi) Nihad pasa был освобождён от обязанностей⁵.

Но он успел заложить запал для огня, который разгорится в районе в последующие месяцы, когда турецкие националистические силы начнут укрепляться, и снова будут навязывать свою волю⁶, создавая для этого необходимые предпосылки⁷.

¹ См. Āîðèèÿî Āââîðè «La Legion» и письмо Āâî àèèî генерал лейтенанту Áòèòèî от 28 декабря 1918г., приложение к документам №817, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee/... стр. 916-921.

² После получения приказа о его отзыве из Константинополя, Ī òñâòâ Êâî àè поручил ему командование группой солдат Êèèèèè. См. Òòðèî áî Çàèâðèÿ, стр. 30.

³ См. телеграмму Hamelin Министру обороны от 27-го декабря 1918г. (составлена 24-го) приложение к документам №815, телеграмма с этими датами отправления и выдачи, приложение к документам №816, письмо Āâî àèèî генерал лейтенанту Áòèòèî, приложение к документам № 817, и телеграмма самому министру обороны от 5-го января 1919г., приложение к документам № 821, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee/стр. 914-915, 915, 916-924 соответственно.

⁴ См. телеграмму Āâî àèèî Министерству обороны от 29-го ноября 1918г., приложение к документам №800, Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee/стр. 903.

⁵ См. Òòðèî áî Çàèâðèÿ, стр. 50-53, где описываются подробности о деятельности Í èÿâ pasa в районе. О более существенных подробностях как и объём перевозимого на восток вооружения, Êâèèèè, стр. 41-64, 83-87.

⁶ Как с присутствием иностранных войск так и для завершения их плана, касающегося присутствия армян.

⁷ Ротный Áòñâââ Áòââðîð глава 3-го отдела (предприятий) в Бейруте в своём отчёте от 27-го мая 1919г. пишет, что до того дня были замечены только единичные случаи насилия со стороны мужчин Легиона. А жалобы на Легион относились к стараниям турок создать отрицательное впечатление, чтобы добиться вывода Легиона из района. См. Āîðèèÿî Āââîðè «Êâèèèî...» и Ministère de la Guerre/Etat Major de l' Armee/Service Historique Les Armees Francaises dans la Grande Guerre, tome 9, vol. 1, стр. 174-175.

Конфликтная обстановка в районе, которую описывает профессор Օիօ в своих статьях как причину невозможности нахождения там армян после выхода французских сил, была вновь создана турецкими националистами.

Поскольку исторические события, имеют и тёмную сторону, при их изучении следует детально исследовать и другую, какой бы болезненной она не была. А в случае данной статьи следует учесть основное положение Права: *ex iniuria non oritur ius*.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. Altay Nevzat “Nationalism Amongst the Turks of Cyprus: the First Wave”, диссертация, Faculty of Humanities, Department of History, University of Oulu, Finland 2005, электронный адрес: <http://herkules oulu.fi/isbn9514277511/isbn9514277511.pdf>, официальный файл университета. *Ataturk’ un Butun Eserleri, cilt 5-ci (1919), Istanbul 2000.*
2. AYTEKIN HALİL «Kıbrıs’ ta Monarka (Bogaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı», Ankara, 2000.
3. Carvel (Lord, Field Marshal) «The Turkish Front 1914-1918», London, 2004.
4. Celik Kemal “Milli Mucadele ‘ de Adana ve Havalisi, 1918-1922”, Ankara, 1999.
5. Gotikian Guevork “La Legion d’ Orient et le Mandat Francais en Cilicie (1916-1921)” по электронному адресу: <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p2a.htm>, (официальный файл Центра Современной армянской истории Union Generale Armenienne de Bienfaisance).
6. Gotikian Guevork «Instruction sur l’ Organisation de la Legion d’ Orient» No7.966-9/11, Secret, Paris, 26 ноября 1916г. приложение №1,)” по электронному адресу: <http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome3/p2a.1.htm>, (официальный файл Центра Современной армянской истории Union Generale Armenienne de Bienfaisance).
7. Ministere de la Guerre/Etat Major de l’ Armee/Service Historique Les Armees Francaises dans la Grande Guerre / Theatre d’Operations du Levant (Egypte-Palestine-Syrie-Hedjaz) - La Propagande Allemande au Maroc, tome 9, vol. 1, Paris 1935, подотдел карт том 9/1.
8. Ministere de la Guerre/Etat Major de l’ Armee/Service Historique Les Armees Francaises dans la Grande Guerre , tome 9, vol. 1, Paris, 1935
9. Raffi A. (ed) “Armenia’s Charter”, London 1918
10. Stanford J. Shaw “The Armenian Legion and its Destruction of the Armenian Community of Cilicia”, стр. 155-206, адрес в Интернете: [http://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/yayin1/8-Shaw\(155-206\).pdf](http://www.tbmm.gov.tr/yayinlar/yayin1/8-Shaw(155-206).pdf), {официальный файл Большого Турецкого Собрания (Turkiye Buyuk Millet Meclisi)}
11. Turkmen Zekeriya “Mutereke Doneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapilanmasi” (1918-1922), Ankara, 2001.
12. Zurcher Erik Jan «The Unionist Factor», Leiden, 1984.
13. Ashdjian Antranik Dr. – Zeytounstian Kevork (ed) “The Armenian Church in Cyprus”, Nicosia, 2003.
14. Лист государственной газеты короля Греции, №72, от 28-го марта 1911г.
15. Лист государственной газеты короля Греции, №74, от 30-го марта 1911г.

Яков З. Акцоглу
(лектор, Университет
Фракия, Греция)

ԱՐԽԻՎԱՑԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՑՈՒՑԱՀԱՆԴԵՍՆԵՐ

2006 թվականի սեպտեմբերի 22-ին, Հայաստանի ազգային արխիվում տեղի ունեցավ Հայ օգնություն միություն (ՀՕՄ) գործունեությունը նվիրված փաստաթղթերի ցուցահանդեսի բացումը: ՀՕՄ-ը կանանց բարեգործական կազմակերպություն է, 1988թ.-ից ՄԱԿ-ի տնտեսական եւ սոցիալական խորհրդի անդամ: Այն հիմնադրվել է 1910թ.-ին՝ ՀՅԴ գործիչ է.Ակնունու ջանքերով: ՀՀ անկախության հռչակումից հետո ստեղծվեց նաև Հայաստանյան մասնաճյուղը, որի հիմնադրման 15-ամյակը լրանում է 2006-ին: Ցուցադրված էին տարբեր բնույթի փաստաթղթեր՝ գրություններ, նամակներ, պատգամավորական ժողովների տեղեկատվություններ, շրջաբերականներ, կոչեր, մասնաճյուղերի գործունեությունը լուսաբանող տեղեկագրեր եւ այլն:

Բացման խոսք ասաց ՀԱԱ տնօրեն Ա.Վիրաբյանը: Ցուցահանդեսի բացման արարողությունը ներկա էին ՀՕՄ-ի ատենապետուհի Հասմիկ Տերտերյանը, ինչպես նաև ՀՕՄ-ի ղեկավար այլ գործիչներ:

* *
*

2006թ. Հոկտեմբերի 5-ին Հայաստանի ազգային արխիվի ցուցասրահում տեղի ունեցավ «Երկու մշակույթների երկխոսություն. 19-20-րդ դարերի Հայ-ռուսական մշակույթային կապեր» խորագիրը կրող, Հայաստանի ազգային արխիվի եւ Ռուսաստանի դաշնային արխիվային գործակալության համատեղ ցուցահանդեսի բացումը, որն իրականացվեց Ռուսաստանում Հայաստանի տարվա շրջանակներում: Բացման հանդիսավոր արարողությունը ներկա էին Արխիվների միջազգային խորհրդի Եվրասիական տարածաշրջանային բաժանմունքի 7-րդ համաժողովի մասնակիցները, ՌԴ դեսպանատան աշխատակիցներ, այլ հյուրեր:

«Ցուցահանդեսն արտացոլում է երկու հզոր մշակույթների՝ Հայ եւ ռուս, ամբողջ երկու դարերի ընթացքում փոխազդեցությունն ու փոխներգործությունը» բացման խոսքում ասաց ազգային արխիվի տնօրեն Ա.Վիրաբյանը: Իր գոհունակությունն ու ուրախությունն արտահայտեց Ռուսաստանի դաշնային արխիվային ծառայության ղեկավար, Եվրասիայի նախագահ Վլ.Կոզլովը «Այս ցուցահանդեսն ակներեւ ապացուցում է, որ մեր ժողովուրդներն ապրել են միասնական հոգեւոր տարածության մեջ ...»:

Հանրապետության զանգվածային լրատվամիջոցները (հեռուստատեսություն, ռադիո, մամուլ) լայնորեն արձագանքեցին այս կարեւոր միջոցառմանը:

Հոկտեմբերի 26-ին ցուցահանդեսը ավելի մեծ քանակությամբ ցուցանմուշներով բացվեց Մոսկվայում, պոլիտեխնիկական թանգարանում:

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՊԵՐ

2006թ. Հոկտեմբերի 5-6-ին Երեւանում, «Հրազդան» Հյուրանոցային Համալիրում, տեղի ունեցան Ա.ՊՀ անդամ պետութայինների արխիվային ծառայությունների ղեկավարների հերթական խորհրդաժողովը եւ Արխիվների միջազգային խորհրդի (ԱՄԽ) Եվրասիական տարածաշրջանային բաժանմունքի («Եվրասիկա») 7-րդ ընդհանուր Համաժողովը:

Հոկտեմբերի 5-ի առաջին նիստում հրապարակվեց խորհրդաժողովի մասնակիցներին ուղղված ՀՀ վարչապետի ուղերձը: Ողջունյի խոսքով Հանդես եկան Համակարգող խորհրդի նախագահ Ամատունի Վիրաբյանը եւ Եվրասիկայի նախագահ Վլադիմիր Կոզլովը: Այնուհետեւ տեղի ունեցավ գործնական նիստ՝ Ա.ՊՀ երկրների արխիվային ծառայությունների ղեկավարների նախորդ խորհրդաժողովի, որ տեղի է ունեցել 2005 թվի սեպտեմբերի 22-ին՝ Լվովում, արձանագրության կատարման մասին: Զեկուցումներով Հանդես եկան Բելոռուսի, Կիրգիզիայի, Հայաստանի, Ղազախստանի, Ռուսաստանի, Ուզբեկստանի, Ուկրաինայի արխիվային ծառայությունների ղեկավարները: Նույն օրը, խորհրդաժողովի մասնակիցներն այցելեցին Հայաստանի ազգային արխիվ՝ մասնակցելու «Երկու մշակույթների երկխոսություն» Հայ-ռուսական մշակութային կապերը 19-20-րդ դարերում» Հայաստանի ազգային արխիվի եւ Ռուսաստանի դաշնային արխիվային գործակալության Համատեղ ցուցահանդեսի բացման Հանդիսավոր արարողությանը:

Հոկտեմբերի 6-ի առավոտյան տեղի ունեցավ Արխիվների միջազգային խորհրդի (ԱՄԽ) Եվրասիական տարածաշրջանային բաժանմունքի («Եվրասիկա») 7-րդ Համաժողովի գործնական նիստը: Նույն օրը կայացավ միջազգային գիտաժողով՝ «Եվրասիկայի անդամ Ա.ՊՀ երկրների պետական արխիվների հրատարակչական գործունեություն» մասին: Վիճակը, խնդիրները, հեռանկարները» թեմայով:

Հոկտեմբերի 6-ին խորհրդաժողովի ավարտեց իր աշխատանքները: Ընդունվեցին Համապատասխան փաստաթղթեր:

Հոկտեմբերի 7-ին Համաժողովի մասնակիցները այցելեցին Էլմիածնի Մայր տաճար, Եղեւնի գոհերի Հուշահամալիր, Մատենադարան՝ Հնագույն ձեռագրերի ինստիտուտ, Ս.Փարաջանովի տուն-թանգարան, Սարգսրապատի Հուշահամալիր, ինքնուրույն վանքահամալիր, Երեւանի կոնյակի գործարան:

* *
*

2006թ. Հոկտեմբերի 25-29-ը Մոսկվայում էր գտնվում ՀԱԱ պատվիրակությունը, որի կազմում էին՝ տնօրեն Ա.Վիրաբյանը, տնօրենի տեղակալներ Ա.Հարությունյանը ու Ս.Միրզոյանը, գիտքարտուղար Ա.Բաղալյանը եւ բաժնի վարիչ Հ.Կոստանդյանը:

Հոկտեմբերի 26-ի առավոտյան Ռուսաստանի արխիվային գործակալության կոնֆերանսի դահլիճում ՀԱԱ պատվիրակությունը Հանդիպեց Գործակալության եւ ՌԴ մի շարք արխիվների ղեկավարներին: Նիստում քննարկվեցին Ռուսաստանի ու Հայաստանի արխիվային ոլորտին վերաբերող հարցեր:

Նույն օրը ՀԱԱ պատվիրակությունը մասնակցեց Պոլիտեխնիկական թանգարանում բացված «Երկու մշակույթների երկխոսություն» թեմայով ցուցահանդեսին, որի բացմանը ելույթ ունեցավ նաեւ ՀԱԱ տնօրենը: Ցուցահանդեսը լայնորեն լուսաբանվեց ՌԴ ԶԱՄ-ներով:

Հաջորդ մի քանի օրերին ՀԱԱ պատվիրակությունը եղավ ՌԴ սոցիալ-քաղաքական պատմության (նախկին կուսարխիվ), Կինոֆոնոֆոտո, գրականության եւ արվեստի պետական արխիվներում:

Պատվիրակության այցը Մոսկվա ավարտվեց մերձմոսկովյան Սերգիեւ-Պոսադ (ռուս ուղղափառ եկեղեցու հոգեւոր կենտրոն) քաղաք այցելությամբ:

ԱՐԽԻՎԱՑԻՆ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

«Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան. Գիրք ԺԶ (16-իդ).
Կարապետ Եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյան (1896-1915)»
փաստաթղթերի ժողովածու
Երեւան, 2006թ., 558 էջ:

Կազմող Գոհար Ավագյան
Պատասխանատու խմբագիր Ամատունի Վիրաբյան
Ծրագրի հեղինակ Սոնյա Միրզոյան

Այն նվիրված է Մայր Աթոռ Ս.Էջմիածնի միաբանութեան ակնառու անդամ, երախտաշատ գիտնական-հոգեւորական, հմուտ աստվածաբան Կարապետ Եպիսկոպոս Տեր-Մկրտչյանին: Բարձրաստիճան, ձեռնհաս հոգեւորականի, ընդգծված անհատականութեան, հմուտ աստվածաբանի, փիլիսոփայի, բանասերի, հայագետի, քրիստոնյա Արեւելքի հին մշակույթի մեծ գիտակի անժամանակ մահն անդառնալի կորուստ էր Հայ եկեղեցու եւ Հատկապես գիտական մտքի համար:

Գրքում զետեղված են 273 ամենատարբեր բնույթի վավերագրեր՝ կաթողիկոսական կոնդակներ, Ս.Էջմիածնի Սինոդի արձանագրութեւններ, հրահանգներ, ծրագրեր, խնդրագրեր, գրութեւններ, զեկուցագրեր, դիմումներ, հանձնարարականներ, հաղորդագրութեւններ, միջնորդագրեր, բացատրագրեր, անձնական նամակներ, գույքացուցակներ, մահախոսականներ: Դրանք հրատարակվում են գրեթէ բացառապես առաջին անգամ եւ պահպանվում են Հայաստանի ազգային արխիվում, Մաշտոցյան Մատենադարանում:

Ժողովածուն ունի ծավալուն առաջաբան, հավելվածներ, կենսագրական բառարան, փաստաթղթերի եւ նյութերի, անձնանունների ցանկեր: Այն տպագրվել է մոսկվաբնակներ Ռուբեն եւ Կարեն Աշոտի Տեր-Մկրտչյանների հովանավորութեամբ:

Ստվարածավալ՝ 558 էջից բաղկացած, մեծարժեք այս ժողովածուն անկասկած կհետաքրքրի եւ առատ նյութ կտրամադրի պատմաբաններին, աստվածաբաններին եւ հայագիտութեամբ հետաքրքրողներին, ամբողջացնելով ու լուսաբանելով Հայ եկեղեցու, հետեւաբար նաեւ Հայոց պատմութեան անհայտ մնացած էջերը:

Ժողովածուն կունենա իր հաջորդները:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄ

Մաղաչյան Արտակ	- Վավերագրեր Մելիք-Ջուլիա Մելիք-Շահ-նազարյանի ռազմական գործունեության մասին	3
Ասրյան Արման	- Արամ Մանուկյանի տեղեկագիրը Վանի նահանգապետության կառավարության գործունեության մասին	10
Ավետիսյան Մարո	- Վավերագրեր մանկավարժ եւ թանգարանային գործիչ Երվանդ Շահազիզի մասին	16
Հովսեփյան Էմմա Սիմոնյան Ռուբեն	- Հայ որբուկների կատարինե մայրիկը	27
Մարտիրոսյան Մարինե	- Ալեքսանդր Թամանյանի ներդրումը Երեբունյքի տաճարի վերանորոգման գործում	33
Մանգասարյան Վարդիթեր Բաղայան Արմեն	- Փաստաթղթեր ՀԽՍՀ ժողովրդական արտիստ Վաղարշակ Սահակյանի գործունեության մասին (100-ամյակ)	37
Մանգասարյան Վարդիթեր Բաղայան Արմեն	- Նաիրի Զարյանն ու մեծ հայասեր Բոգդան Գեմբարսկին	52
Ղարախանյան Վահրամ	- Զիլիի Հայ գաղթօջախը եւ նրա կապերը Խորհրդային Հայաստանի հետ 1945-1985թթ.	59
Պետրոսյան Քնարիկ	- Գալուստ Կյուլպենկյան Հիմնարկության բարեգործական գործունեությունը 1974-1976 թթ.	67
Պետրոսյան Քնարիկ	- Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության կապերը Հայաստանի Հանրապետության հետ 1989-1994թթ.	72

ՀՈԴՎԱԾՆԵՐ

Օվանեսով Բորիս	- Ստավրոպոլ քաղաքի Հայ Համայնքի հոգեւոր կյանքը	88
Ակոպյան Վիկտոր	- Էջեր Պյատրգորսկ քաղաքի Հայ Համայնքի պատմությունից	97
Փայասյան Ստեփան	- Ամերիկացի բողոքական միսիոներների գործունեությունն Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին	111
Ներսիսյան Աշոտ	- Հ.Յ. Դաշնակցության յոթերորդ ընդհանուր ժողովը եւ նրա որոշումների գնահատականը	120
Մախմուրյան Գայանե	- Հայկական հարցը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում ու բրիտանական քաղաքականությունը (հունվար-մարտ 1919թ.)	127
Աբրահամյան Լորենտա	- Ղարաբաղի հիմնահարցը հայ-անգլիական հարաբերությունների թնշուկում (1919թ. հունվար-մայիս)	138
Վիրաբյան Հայկ	- Խորհրդային Հայաստանի դյուրաբար տեսության կոլեկտիվացումը 1930-ական թվականներին	145
Բաղդասարյան Ռոբերտ Եթիմյան Գագիկ	- Կարեն Միքայելյանը՝ թարգմանիչ	152
Բաղդասարյան Ռոբերտ Եթիմյան Գագիկ	- Խորհրդային իշխանության քաղաքականությունը երաժշտական արվեստի բնագավառում 1945-1955թթ.	160

Մանուկյան Ժակ	- Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական հարաբերությունների զարգացումը ԱՊՀ շրջանակներում 1995-2001թթ.	170
----------------------	--	-----

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Բաղադրյալ Էլլա	- Արխիվային գործն ԱՄՆ-ում	177
Մովսիսյան Ֆելիքս	- Հայ հասարակական միտքը դանուբյան ժողովուրդների 1821թ. ազգային-ազատագրական պայքարի մասին	183
Կիրակոսյան Մարիամ	- Մովսես Խորենացու «Ողբի» առաջին ուսուերեն թարգմանությունը	188
Էջմանեան Բէկի	- Համազգային Հայ կրթական եւ մշակութային միություն Սուրբիոյ շրջանային վարչության մասնաճիւղերն ու միաւորները	194
Կարերով Գեորգի	- Սուրբ Խաչ քաղաքի հայերի պատմությունը՝ Սուրբ Խաչ Սերբերյայկյան	203
Մակիդիս Ֆեոֆանիս	- Հունաստանի Հայ համայնքը (XX դար)	209

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

Զ.Ա.կցոզլու	- Դիտողություններ եւ մեկնաբանություններ պրոֆեսոր Ստենֆորդ Զ.Շոուի «Հայկական լեզունը եւ Կիլիկիայի Հայ համայնքին հետեւած աղետը» հոդվածում շարադրված «Արեւելյան լեզունի» կազմակերպման հարցի մասին	215
--------------------	--	-----

ԼՐԱՏՈՒ

Ցուցահանդեսներ	.....	229
Միջազգային կապեր	.....	230
Արխիվային	.....	231
հրատարակումներ		

СОДЕРЖАНИЕ

ПУБЛИКАЦИЯ ДОКУМЕНТОВ

Магальян Артак	- Документы о военной деятельности Мелика Джумшуда Мелик-Шахназаряна	3
Асрян Арман	- Извещение Арама Манукяна о деятельности правительства Ванской губернии ..	10
Аветисян Маро	- Документы о Ерванде Шахазизе-педагоге и музейном деятеле	16
Овсепян Эмма	- Катарине - мать армянских сирот	27
Симомян Рубен	- Заслуга Александра Таманяна в деле восстановления Ереруйкского храма	33
Мартirosян Марине	- Документы о деятельности заслуженного артиста АССР Вагаршака Саакяна (100 - ление)	37
Мангасарян Вардигер	- Наири Зарян и крупный арменофил Богдан Гембарский	52
Бадалян Армен	- Армянская колония Чили и ее связи с Советской Арменией в 1945-1985гг.	59
Краханян Ваграм	- Благотворительная деятельность учреждения "Галуст Кюльпенкян" в 1964-1970 гг.	67
Петросян Кнарик	- Связи Армянского всеобщего благотворительного союза с Республикой Армения в 1989-1994гг.	72

СТАТЬИ

Ованесов Борис	- Духовная жизнь армянской общины города Ставрополь	88
Акопян Виктор	- Страницы из истории армянской общины города Пятигорск	97
Паяслян Степан	- Деятельность американских протестантских миссионеров в Османской империи во второй половине 19-го века	111
Нерсисян Ашот	- Седьмой всеобщий съезд А.Р.Дашнакцутюна и оценки решений	120
Махмурян Гаянэ	- Армянский вопрос на Парижской мирной конференции и британская политика (январь-март 1919г.)	127
Абраамян Лоретта	- Проблема Карабаха в клубке англо-армянских взаимоотношений (январь-июнь 1919г.)	138
Вирабян Гайк	- Коллективизация сельского хозяйства Советской Армении в 1930-ых годах	145
Багдасарян Роберт	- Карен Микаэлян - переводчик	152
Етимян Гагик	- Политика советской власти в области музыкального искусства в 1945-1955гг. ...	160

Манукян Жак	- Развитие экономических отношений Республики Армения в рамках СНГ в 1995-2001 годах	170
-------------	--	-----

СООБЩЕНИЯ

Бададян Элла	- Архивное дело в США	177
Мовсисян Феликс	- Армянская общественная мысль о национально-освободительной борьбе народов Дануба в 1821	183
Киракосян Мариам	- Первый русский перевод "Плачь"-а Мовсеса Хоренаци	188
Экманян Беки	- Филиалы и ячейки Сирийского районного правления общенародного армянского культурного-образовательного союза	194
Карибов Георгий	- Из истории армян города Святого Креста Сукиас Ильич Серебрякян	203
Малкидис Феофанис	- Армянская община Греции (XX век)	209

РЕЦЕНЗИЯ

З.Акцоглу Яков	- Замечания и комментарии об организации «Восточного легиона» в статье профессора Станфорда Дж.Шоу «Армянский легион и последующая катастрофа армянской общины Киликии»	215
----------------	---	-----

ХРОНИКА

Выставки	-	229
Международные связи	-	230
Архивные публикации	-	231

Ի գիտություն հեղինակների եւ ընթերցողների

«Բանբեր Հայաստանի արխիվների» գիտագործնական հանդեսն ընդգրկված է ԲՈՀ-ի կողմից հաստատված «Դոկտորական եւ թեկնածուական ատենախոսությունների արդյունքների հրապարակման համար ընդունելի ամսագրերի ցանկում»:

Հեղինակները պետք է վկայակոչեն օգտագործված աղբյուրները:

Հեղինակները պատասխանատու են հոդվածներում բերվող փաստերի հավաստիության համար:

Հոդվածներում պետք է վերծանված լինեն օգտագործվող հապավումները:

Լրատվական գործունեություն իրականացնող՝

«Հայաստանի ազգային արխիվ» ՊՈԱԿ

Հասցեն՝ Երեւան - 33, Հրաչյա Քոչարի - 5, հեռ. 225-355, 225-802

Գրանցման վկայականը N 03Ա.060146

Ինտերնետային կայքի հասցեն [www. armarchives. am](http://www.armarchives.am)

Տրված է 17.04.2003թ.

Թողարկման պատասխանատու՝ Արմեն Բաղալյան

Ստորագրված է տպագրության 2006թ. դեկտեմբերի 22-ին:

Տպաքանակը՝ 200: Տարածվում է անվճար

Չափսը 70x100/16 Ծավալը՝ 235 էջ

«Գրիգ տպագրատուն» ՍՊԸ տպարան: Երեւան, Վ. Վաղարշյան 12 «Ա»